

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

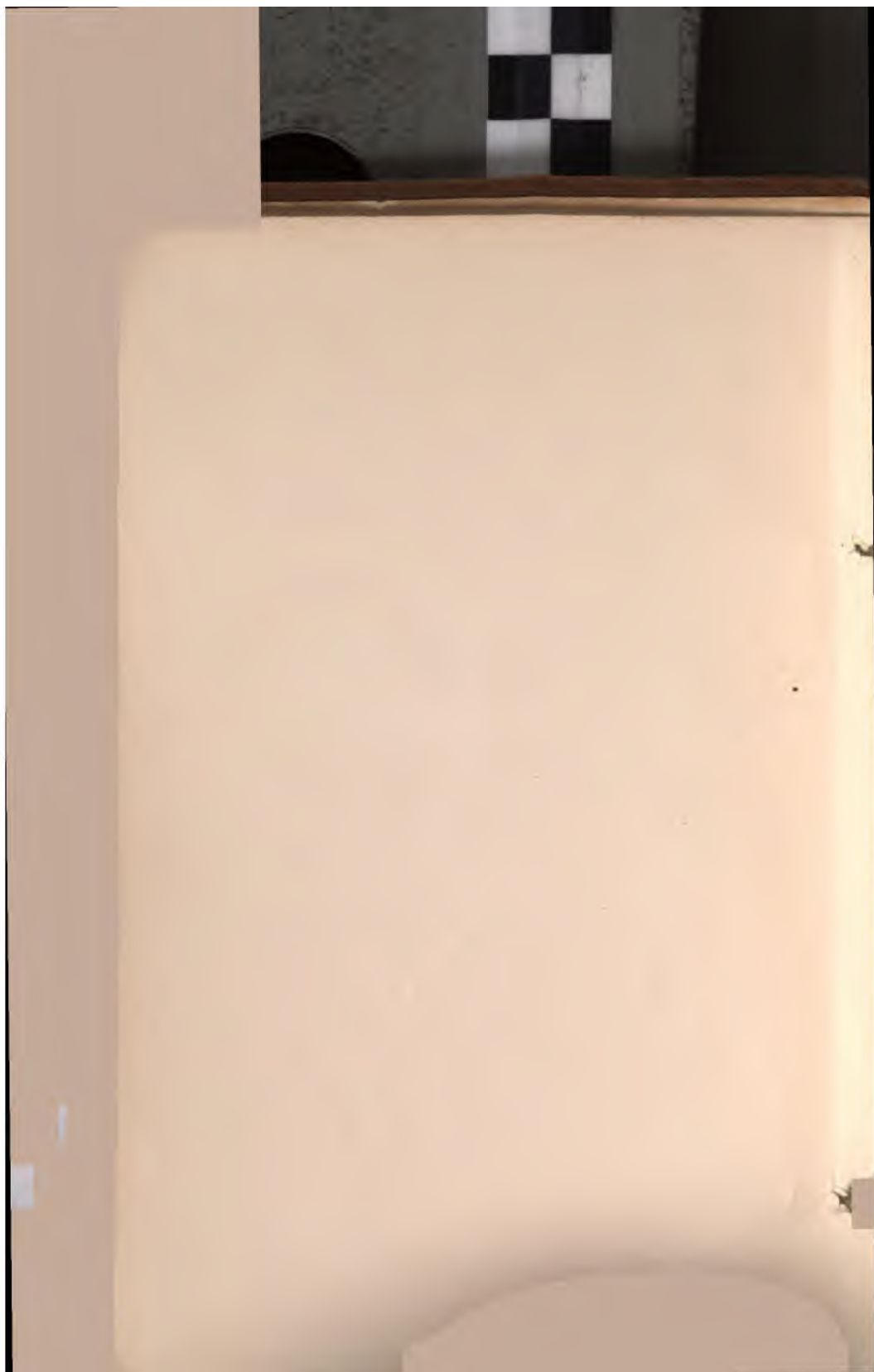
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

COPYRIGHT, 1906
BY
THE MOUNT TOM PRESS

102973

PART III

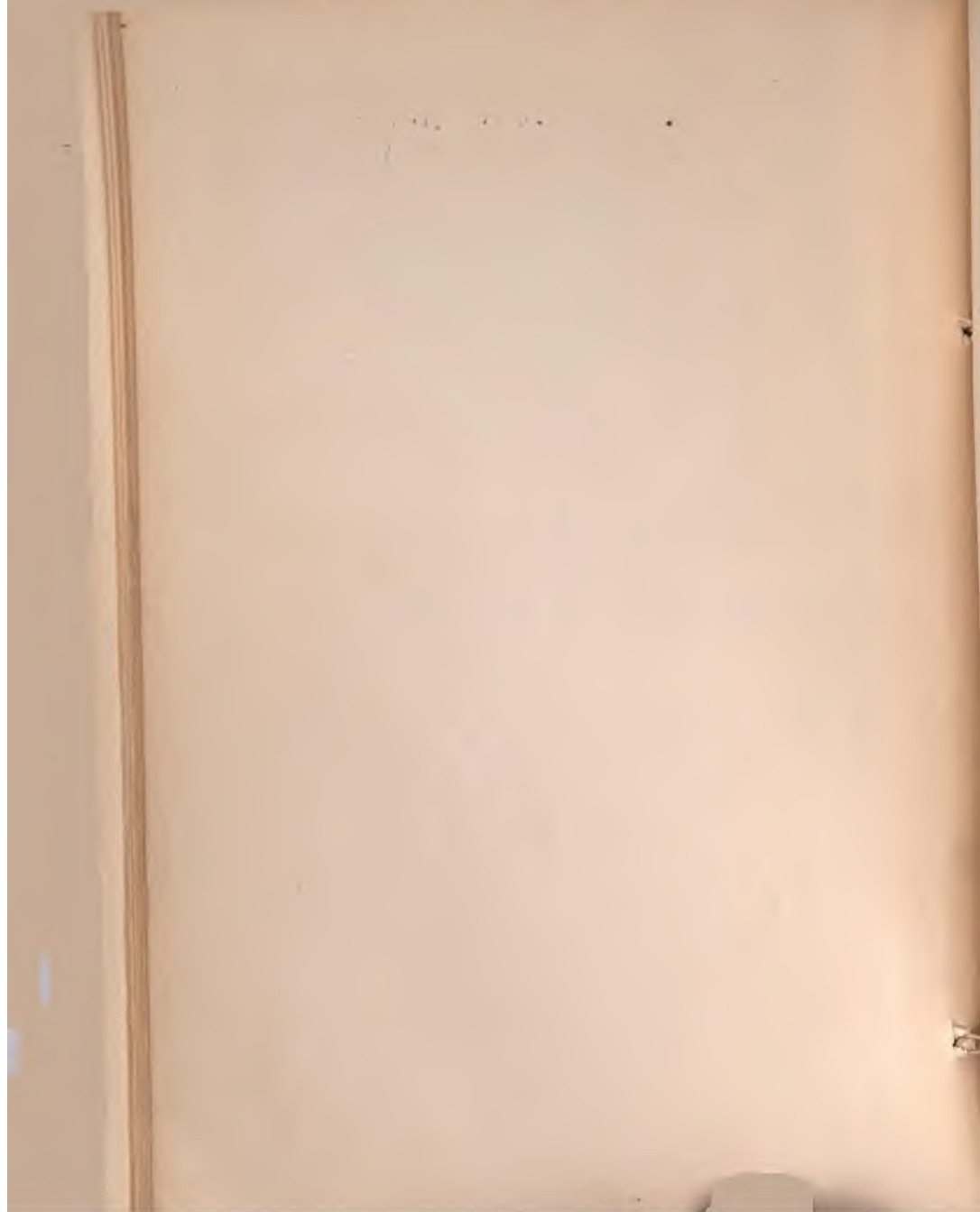
THE MACHINES AS POETS

	PAGE
✓ I.—Plato and the General Electric Works . . .	73
II.—Hewing away on the Heavens and the Earth . . .	76
III.—The Grudge against the Infinite . . .	84
✓ IV.—Symbolism in Modern Art . . .	87
V.—The Machines as Artists . . .	94
VI.—The Machines as Philosophers . . .	99

PART IV

THE IDEAS BEHIND THE MACHINES

I.—The Idea of Incarnation . . .	105
II.—The Idea of Size . . .	115
✓ III.—The Idea of Liberty . . .	120
✓ IV.—The Idea of Immortality . . .	134
V.—The Idea of God . . .	144
VI.—The Idea of the Unseen and the Intangible . . .	151
VII.—The Idea of Great Men . . .	163
VIII.—The Idea of Love and Comradeship . . .	170

THE MEN BEHIND THE MACHINES

I

MACHINES. AS SEEN FROM A MEADOW

IT would be difficult to find anything in the encyclopedia that would justify the claim that we are about to make, or anything in the dictionary. Even a poem—which is supposed to prove anything with a little of nothing—could hardly be found to prove it; but in this beginning hour of the twentieth century there are not a few of us—for the time at least allowed to exist upon the earth—who are obliged to say (with Luther), "Though every tile on the roundhouse be a devil, we cannot say otherwise—the locomotive is beautiful."

As seen when one is looking at it as it is, and is not merely using it.

As seen from a meadow.

We had never thought to fall so low as this, or that the time would come when we would feel moved—all but compelled, in fact—to betray to a cold and discriminating world our poor, pitiful, one-adjective state.

II

AS SEEN THROUGH A HATCHWAY

IN its present importance as a factor in life and a modifier of its conditions, the machine is in every sense a new and unprecedented fact. The machine has no traditions. The only way to take a traditional stand with regard to life or the representation of life to-day, is to leave the machine out. It has always been left out. Leaving it out has made little difference. Only a small portion of the people of the world have had to be left out with it.

Not to see poetry in the machinery of this present age, is not to see poetry in the life of the age. It is not to believe in the age.

The first fact a man encounters in this modern world, after his mother's face, is the machine. The moment he begins to think outwards, he thinks toward a machine. The bed he lies in was sawed and planed by a machine, or cast in a foundry. The windows he looks out of were built in mills. His knife and fork were made

As Seen Through a Hatchway 11

wants the society of his kind, he will have to look down through a hatchway? Or that, if he wants to be happy, he will have to stand on it and look away? I do not know. I only know how it is now.

They stay not in their hold
These stokers,
Stooping to hell
To feed a ship.
Below the ocean floors,
Before their awful doors
Bathed in flame,
I hear their human lives
Drip—drip.

Through the lolling aisles of comrades
In and out of sleep,
Troops of faces
To and fro of happy feet,
They haunt my eyes.
Their murky faces beckon me
From the spaces of the coolness of the sea
Their fitful bodies away against the skies.

III

SOULS OF MACHINES

IT does not make very much difference to the machines whether there is poetry in them or not. It is a mere abstract question to the machines.

It is not an abstract question to the people who are under the machines. Men who are under things want to know what the things are for, and they want to know what they are under them for. It is a very live, concrete, practical question whether there is, or can be, poetry in machinery or not. The fate of society turns upon it.

There seems to be nothing that men can care for, whether in this world or the next, or that they can do, or have, or hope to have, which is not bound up, in our modern age, with machinery. With the fate of machinery it stands or falls. Modern religion is a machine. If the characteristic vital power and spirit of the modern age is organization, and it cannot organize

14 The Men Behind the Machines

cannot go around it. We cannot destroy it. We are born in the machine. A man cannot move the place he is born in. We breathe the machine. A man cannot go around what he breathes, any more than he can go around himself. He cannot destroy what he breathes, even by destroying himself. If there cannot be poetry in machinery—that is if there is no beautiful and glorious interpretation of machinery for our modern life—there cannot be poetry in anything in modern life. Either the machine is the door of the future, or it stands and mocks at us where the door ought to be. If we who have made machines cannot make our machines mean something, we ourselves are meaningless, the great blue-and-gold machine above our lives is meaningless, the winds that blow down upon us from it are empty winds, and the lights that lure us in it are pictures of darkness. There is one question that confronts and undergirds our whole modern civilization. All other questions are a part of it. Can a Machine Age have a soul?

If we can find a great hope and a great meaning for the machine-idea in its simplest form, for machinery itself—that is, the machines of steel and flame that minister to us—it will be possible to find a great hope for our other machines. If we cannot use the machines we have already mastered to hope with, the less

16 The Men Behind the Machines

whole world lifting itself mightily up, rolling itself along, turning itself over on a great steel pivot, down in Pennsylvania—for its days and nights. I am whirled away from it as from a vision. I am as one who has seen men lifting their souls up in a great flame and laying down floors on a star. I have stood and watched, in the melting-down place, the making and the welding place of the bones of the world.

It is the object of this present writing to search out a world—a world a man can live in. If he cannot live in this one, let him know it and make one. If he can, let him face it. If the word YES cannot be written across the world once more—written across this year of the world in the roar of its vast machines—we want to know it. We cannot quite see the word YES—sometimes, huddled behind our machines. But we hear it sometimes. We know we hear it. It is stammered to us by the machines themselves.

18 The Men Behind the Machines

poet than any writer of verses can ever expect to be who does not expect anything of this same age he lives in—not even verses. Expectancy is the practice of poetry. It is poetry caught in the act. Though the whole world be lifting its voice, and saying in the same breath that poetry is dead, this same world is living in the presence of more poetry, and more kinds of poetry, than men have known on the earth before, even in the daring of their dreams.

Pessimism has always been either literary—the result of not being in the real world enough—or genuine and provincial—the result of not being in enough of the real world.

If we look about in this present day for a suitable and worthy expectancy to make an age out of, or even a poem out of, where shall we look for it? In the literary definition? the historical argument? the minor poet?

The poet of the new movement shall not be discovered talking with the doctors, or defining art in the schools, nor shall he be seen at first by peerers in books. The passer-by shall see him, perhaps, through the door of a foundry at night, a lurid figure there, bent with labor, and humbled with labor, but with the fire from the heart of the earth playing upon his face. His hands—innocent of the ink of poets, of the mere outsides of things—shall be beautiful with the grasp of the thing called life—with the

flying out to the Night, until there was nothing but a dull red murmur and the falling of smoke.

Michael hobbled back to his mansion by the rails. He put up the foot that was left from the wreck, and puffed and puffed. He had been a brakeman himself.

Brakemen are prosaic men enough, no doubt, in the ordinary sense, but they love a railroad as Shakespeare loved a sonnet. It is not given to brakemen, as it is to poets, to show to the world as it passes by that their ideals are beautiful. They give their lives for them,—hundreds of lives a year. These lives may be sordid lives looked at from the outside, but mystery, danger, surprise, dark cities, and glistening lights, roar, dust, and water, and death, and life,—these play their endless spell upon them. They love the shining of the track. It is wrought into the very fibre of their being.

Years pass and years, and still more years. Who shall persuade the brakemen to leave the track? They never leave it. I shall always see them—on their flying footboards beneath the sky—swaying and rocking—still swaying and rocking—to Eternity.

They are men who live down through to the spirit and the poetry of their calling. It is the poetry of the calling that keeps them there.

Most of us in this mortal life are allowed but our one peephole in the universe, that we may

VI

PROPHETS

THE world follows the creative spirit. Where the spirit is creating, the strong and the beautiful flock. If the creative spirit is not in poetry, poetry will call itself something else. If it is not in the church, religion will call itself something else. It is the business of a living religion, not to wish that the age it lives in were some other age, but to tell what the age is for, and what every man born in it is for. A church that can see only what a few of the men born in an age are for, can help only a few. If a church does not believe in a particular man more than he believes in himself, the less it tries to do for him the better. If a church does not believe in a man's work as he believes in it, does not see some divine meaning and spirit in it and give him honor and standing and dignity for the divine meaning in it; if it is a church in which labor is secretly despised and in which it is openly patronized, in which a man has more

42 The Language of the Machines

absurd. Judged merely by its outer signs, the universe over our heads—with its cunning little stars in it—is the height of absurdity, as a self-expression. The sky laughs at us. We know it when we look in a telescope. Time and space are God's jokes. Looked at strictly in its outer language, the whole visible world is a joke. To suppose that God has ever expressed Himself to us in it, or to suppose that He could express Himself in it, or that any one can express anything in it, is not to see the point of the joke.

We cannot even express ourselves to one another. The language of everything we use or touch is absurd. Nearly all of the tools we do our living with—even the things that human beings amuse themselves with—are inexpressive and foolish-looking. Golf and tennis and football have all been accused in turn, by people who do not know them from the inside, of being meaningless. A golf-stick does not convey anything to the uninitiated, but the bare sight of a golf-stick lying on a seat is a feeling to the one to whom it belongs, a play of sense and spirit to him, a subtle thrill in his arms. The same is true of a new fiery-red baby, which, considering the fuss that is made about it, to a comparative outsider like a small boy, has always been from the beginning of the world a ridiculous and inadequate object. A man could not possibly conceive, even if he gave all his

44 The Language of the Machines

of human expression. A reception—a roomful of people shouting at each other three inches away—is comical enough. So is handshaking. Looked at from the outside, what could be more unimpressive than the spectacle of the greatest dignitary of the United States put in a vise in his own house for three hours, having his hand squeezed by long rows of people? And, taken as a whole, scurrying about in its din, what could possibly be more grotesque than a great city—a city looked at from almost any adequate, respectable place for an immortal soul to look from—a star, for instance, or a beautiful life?

Whether he is looked at by ants or by angels, every outer token that pertains to man is absurd and unfinished until some inner thing is put with it. Man himself is futile and comic-looking (to the other animals), rushing empty about space. New York is a spectacle for a squirrel to laugh at, and, from the point of view of a mouse, a man is a mere, stupid, sitting-down, skull-living, desk-infesting animal.

All these things being true of expression—both the expression of men and of God—the fact that machines which have poetry in them do not express it very well does not trouble me much. I do not forget the look of the first ocean-engine I ever saw—four or five stories of it; nor do I forget the look of the ocean engine's engineer as in its mighty heart-beat he stood with his

strange, happy, helpless "Twelve thousand horse-power, sir!" upon his lips.

That first night with my first engineer still follows me. The time seems always coming back to me again when he brought me up from his whirl of wheels in the hold to the deck of stars, and left me—my new wonder all stumbling through me—alone with them and with my thoughts.

The engines breathe.
No sound but cinders on the sails
And the ghostly heave,
The voice the wind makes in the mast—
And dainty gales
And fluffs of mist and smoking stars
Floating past—
From night-lit funnels.

In the wild of the heart of God I stand.
Time and Space
Wheel past my face.
Forever. Everywhere.
I alone.
Beyond the Here and There

II

ON BEING BUSY AND STILL

ONE of the hardest things about being an inventor is that the machines (excepting the poorer ones) never show off. The first time that the phonograph (whose talking had been rumored of many months) was allowed to talk in public, it talked to an audience in Metuchen, New Jersey, and, much to Mr. Edison's dismay, everybody laughed. Instead of being impressed with the real idea of the phonograph—being impressed because it could talk at all—people were impressed because it talked through its nose.

The more modern a machine is, when a man stands before it and seeks to know it,—the more it expects of the man, the more it appeals to his imagination and his soul,—the less it is willing to appeal to the outside of him. If he will not look with his whole being at a twin-screw steamer, he will not see it. Its poetry is under water. This is one of the chief characteristics

50 The Language of the Machines

grim, spreading cowcatcher and its huge plug hat—who does not remember it—fussing up and down stations, ringing its bell forever and whistling at everything in sight? It was impossible to travel on a train at all thirty years ago without always thinking of the locomotive. It shoved itself at people. It was always doing things—now at one end of the train and now at the other, ringing its bell down the track, blowing in at the windows, it fumed and spread enough in hauling three cars from Boston to Concord to get to Chicago and back. It was the poetic, old-fashioned way that engines were made. One takes a train from New York to San Francisco now, and scarcely knows there is an engine on it. All he knows is that he is going, and sometimes the going is so good he hardly knows that.

The modern engines, the short-necked, pin-headed, large-limbed, silent ones, plunging with smooth and splendid leaps down their aisles of space—engines without any faces, blind, grim, conquering, lifting the world—are more poetic to some of us than the old engines were, for the very reason that they are not so poetic-looking. They are less showy, more furtive, suggestive, modern and perfect.

In proportion as a machine is modern it hides its face. It refuses to look as poetic as it is; and if it makes a sound, it is almost always a

54 The Language of the Machines

known as a matter of fact that Galileo discovered heaven with a glass three feet long, men would have said that it would hardly do to discover heaven with anything less than six hundred feet long. To the ancients, Galileo's instrument, even if it had been practical, would not have been poetic or fitting. To the moderns, however, the fact that Galileo's star-tool was three feet long, that he carried a new heaven about with him in his hands, was half the poetry and wonder of it. Yet it was not so poetic-looking as the six-hundred-foot telescope invented later, which never worked.

Nothing could be more impressive than the original substantial R—— typewriter. One felt, every time he touched a letter, as if he must have said a sentence. It was like saying things with pile-drivers. The machine obtruded itself at every point. It flourished its means and ends. It was a gesticulating machine. One commenced every new line with his foot.

The same general principle may be seen running alike through machinery and through life. The history of man is traced in water-wheels. The overshot wheel belonged to a period when everything else—religion, literature, and art—was overshot. When, as time passed on, common men began to think, began to think under a little, the Reformation came in—and the undershot wheel, as a matter of course. There

56 The Language of the Machines

ing of his heart. He glories in inner essences, both in his life and in his art. He is the disciple of the X-ray, the defier of appearances. Why should a man who has seen the inside of matter care about appearances, either in little things or great? Or why argue about the man, or argue about the man's God, or quibble with words? Perhaps he is matter. Perhaps he is spirit. If he is spirit, he is matter-loving spirit, and if he is matter, he is spirit-loving matter. Every time he touches a spiritual thing, he makes it (as God makes mountains out of sunlight) a material thing. Every time he touches a material thing, in proportion as he touches it mightily he brings out inner light in it. He spiritualizes it. He abandons the glistening brass knocker—pleasing symbol to the outer sense—for a tiny knob on his porch door and a far-away tinkle in his kitchen. The brass knocker does not appeal to the spirit enough for the modern man, nor to the imagination. He wants an inner world to draw on to ring a door-bell with. He loves to wake the unseen. He will not even ring a door-bell if he can help it. He likes it better, by touching a button, to have a door-bell rung for him by a couple of metals down in his cellar chewing each other. He likes to reach down twelve flights of stairs with a thrill on a wire and open his front door. He may be seen riding in three stories along his

streets, but he takes his engines all off the tracks and crowds them into one engine and puts it out of sight. The more a thing is out of the sight of his eyes the more his soul sees it and glories in it. His fireplace is underground. Hidden water spouts over his head and pours beneath his feet through his house. Hidden light creeps through the dark in it. The more might, the more subtlety. He hauls the whole human race around the crust of the earth with a vapor made out of a solid. He stops solids—sixty miles an hour—with invisible air. He photographs the tone of his voice on a platinum plate. His voice reaches across death with the platinum plate. He is heard of the unborn, If he speaks in either one of his worlds he takes two worlds to speak with. He will not be shut in with one. If he lives in either he wraps the other about him. He makes men walk on air. He drills out rocks with a cloud and he breaks open mountains with gas. The more perfect he makes his machines the more spiritual they are, the more their power hides itself. The more the machines of the man loom in human life the more they reach down into silence, and into darkness. Their foundations are infinity. The infinity which is the man's infinity is their infinity. The machines grasp all space for him. They lean out on ether. They are the man's machines. The man has made them and

58 The Language of the Machines

the man worships with them. From the first breath of flame, burning out the secret of the Dust to the last shadow of the dust—the breathless, soundless shadow of the dust, which he calls electricity—the man worships the invisible, the intangible. Electricity is his prophet. It sums him up. It sums up his modern world and the religion and the arts of his modern world. Out of all the machines that he has made the electric machine is the most modern because it is the most spiritual. The empty and futile look of a trolley wire does not trouble the modern man. It is his instinctive expression of himself. All the habits of electricity are his habits. Electricity has the modern man's temperament—the passion of being invisible and irresistible. The electric machine fills him with brotherhood and delight. It is the first of the machines that he can not help seeing is like himself. It is the symbol of the man's highest self. His own soul beckons to him out of it.

And the more electricity grows the more like the man it grows, the more spirit-like it is. The telegraph wire around the globe is melted into the wireless telegraph. The words of his spirit break away from the dust. They envelop the earth like ether, and Human Speech, at last, unconquerable, immeasurable, subtle as the light of stars,—fights its way to God.

IV

ON MAKING PEOPLE PROUD OF THE WORLD

RELIGION consists in being proud of the Creator. Poetry is largely the same feeling—a kind of personal joy one takes in the way the world is made and is being made every morning. The true lover of nature is touched with a kind of cosmic family pride every time he looks up from his work—sees the night and morning, still and splendid, hanging over him. Probably if there were another universe than this one, to go and visit in, or if there were an extra Creator we could go to—some of us—and boast about the one we have, it would afford infinite relief among many classes of people—especially poets.

The most common sign that poetry, real poetry, exists in the modern human heart is the pride that people are taking in the world. The typical modern man, whatever may be said or not said of his religion, of his attitude toward the maker of the world, has regular and

66 The Language of the Machines

quite as easily have been) 640 feet high, the huge beams of their legs above their bodies towering like cranes against the horizon, the sublimity of a grasshopper's machinery—the huge levers of it, his hops across valleys from mountain to mountain, shadowing fields and villages—would have been one of the impressive features of human life. Everybody would be willing to admit of the mere machinery of a grasshopper, (if there were several acres of it) that there was creative sublimity in it. They would admit that the bare idea of having such a stately piece of machinery in a world at all, slipping softly around on it, was an idea with creative sublimity in it; and yet these same people because the sublimity, instead of being spread over several acres, is crowded into an inch and a quarter, are not impressed by it.

But it is objected, it is not merely a matter of spiritual size. There is something more than plainness lacking in the symbolism of machinery. "The symbolism of machinery is lacking in ~~poetic~~ it is not poetic." "A thing can only be poetic in proportion as its form expresses its nature." Mechanical inventions are impressive facts, but such inventions are not poetic unless their form expresses how impressive the facts may be. A horse plunging and a battle, for in-

II

HEWING AWAY ON THE HEAVENS AND THE EARTH

THE poetry of machinery to-day is a mere matter of fact—a part of the daily wonder of life to countless silent people. The next thing the world wants to know about machinery is not that there is poetry in it, but that the poetry which the common people have already found there, has a right to be there. We have the fact. It is the theory to put with the fact which concerns us next and which really troubles us most. There are very few of us, on the whole, who can take any solid comfort in a fact—no matter what it is—until we have a theory to approve of it with. Its merely being a fact does not seem to make very much difference.

1. Machinery has poetry in it because it is an expression of the soul.
2. It expresses the soul (1) of the individual man who creates the machine—the inventor, and (2) the man who lives with the machine the engineer.
3. It expresses God, if only that He is a God who can make men who can thus express their

78 The Machines as Poets

ideas. The Bessemer process has more political philosophy in it than was ever dreamed of in Shelley's poetry, and it would not be hard to show that the invention of the sewing machine was one of the most literary and artistic as well as one of the most religious events of the nineteenth century. The loom is the most beautiful thought that any one has ever had about Woman, and the printing press is more wonderful than anything that has ever been said on it.

"This is all very true," interrupts the Logical Person, "about printing presses and looms and everything else—one could go on forever—but it does not prove anything. It may be true that the loom has made twenty readers for Robert Browning's poetry where Browning would have made but one, but it does not follow that because the loom has freed women for beauty that the loom is beautiful, or that it is a fit theme for poetry." "Besides"—breaks in the Minor Poet—"there is a difference between a thing's being full of big ideas and its being beautiful. A foundry is powerful and interesting, but is it beautiful the way an electric fountain is beautiful or a sonnet or a doily?"

This brings to a point the whole question as to where the definition of beauty—the boundary line of beauty—shall be placed. A thing's being considered beautiful is largely a matter of size. The question "Is a thing beautiful?" resolves

Hewing Away on the Heavens 79

itself into "How large has a beautiful thing a right to be?" A man's theory of beauty depends, in a universe like this, upon how much of the universe he will let into it. If he is afraid of the universe if he only lets his thoughts and passions live in a very little of it, he is apt to assume that if a beautiful thing rises into the sublime and immeasurable—suggests boundless ideas—the beauty is blurred out of it. It is something—there is no denying that it is something—but, whatever it is or is not, it is not beauty. Nearly everything in our modern life is getting too big to be beautiful. Our poets are dumb because they see more poetry than their theories have room for. The fundamental idea of the poetry of machinery is infinity. Our theories of poetry were made—most of them—before infinity was discovered.

Infinity itself is old, and the idea that infinity exists—a kind of huge, empty rim around human life—is not a new idea to us, but the idea that this same infinity has or can have anything to do with us or with our arts, or our theories of art, or that we have anything to do with it, is an essentially modern discovery. The actual experience of infinity—that is, the experience of being infinite (comparatively speaking)—as in the use of machinery, is a still more modern discovery. There is no better way perhaps, of saying what modern machinery really is, than

to say that it is a recent invention for being infinite.

The machines of the world are all practically engaged in manufacturing the same thing. They are all time-and-space-machines. They knit time and space. Hundreds of thousands of things may be put in machines this very day, for us, before night falls, but only eternity and infinity shall be turned out. Sometimes it is called one and sometimes the other. If a man is going to be infinite or eternal it makes little difference which. It is merely a matter of form whether one is everywhere a few years, or anywhere forever. A sewing machine is as much a means of communication as a printing press or a locomotive. The locomotive takes a woman around the world. The sewing machine gives her a new world where she is. At every point where a machine touches the life of a human being, it serves him with a new measure of infinity.

This would seem to be a poetic thing for a machine to do. Traditional poetry does not see any poetry in it, because, according to our traditions poetry has fixed boundary lines, is an old, established institution in human life, and infinity is not.

No one has wanted to be infinite before. Poetry in the ancient world was largely engaged in protecting people from the Infinite. They

Hewing Away on the Heavens 81

were afraid of it. They could not help feeling that the Infinite was over them. Worship consisted in propitiating it, poetry in helping people to forget it. With the exception of Job, the Hebrews almost invariably employed a poet—when they could get one—as a kind of transfigured policeman—to keep the sky off. It was what was expected of poets.

The Greeks did the same thing in a different way. The only difference was, that the Greeks, instead of employing their poets to keep the sky off, employed them to make it as much like the earth as possible—a kind of raised platform which was less dreadful and more familiar and homelike and answered the same general purpose. In other words, the sky became beautiful to the Greek when he had made it small enough. Making it small enough was the only way a Greek knew of making it beautiful.

Galileo knew another way. It is because Galileo knew another way—because he knew that the way to make the sky beautiful, was to make it large enough—that men are living in a new world. A new religion beats down through space to us. A new poetry lifts away the ceilings of our dreams. The old sky, with its little tent of stars, its film of flame and darkness burning over us, has floated to the past. The twentieth century—the home of the Infinite—arches over our human lives. The heaven is

Hewing Away on the Heavens 83

The Infinite, at last, which in days gone by hung over us—the mere hiding place of Death, the awful living-room of God—is the neighborhood of human life.

Machinery has poetry in it because in expressing the soul it expresses the greatest idea that the soul of man can have, namely, the idea that the soul of man is infinite, or capable of being infinite.

Machinery has poetry in it also not merely because it is the symbol of infinite power in human life, or because it makes man think he is infinite, but because it is making him as infinite as he thinks he is. The infinity of man is no longer a thing that the poet takes—that he makes an idea out of—Machinery makes it a matter of fact.

86 **The Machines as Poets**

They are nothing if they are not played again and again. For twenty or thirty years Richard Wagner was outlawed because his music was infinitely unfinished (like the music of the spheres). People seemed to want him to write cosy, home-like music.

that however we may take to them personally they are the Chosen People among the trees? To pass from the voice of them to the voice of the common leaves is to pass from the temple to the street. In the rest of the forest all the leaves seem to be full of one another's din—of rattle and chatter—heedless, happy chaos, but in the pines the voice of every pine-spill is as a chord in the voice of all the rest, and the whole solemn, measured chant of it floats to us as the voice of the sky itself. It is as if all the mystical, beautiful far-things that human spirits know had come from the paths of Space, and from the presence of God, to sing in the tree-trunks over our heads.

Now it seems to me that the supremacy of the pine in the imagination is not that it is more beautiful in itself than other trees, but that the beauty of the pine seems more symbolic than other beauty, and symbolic of more and of greater things. It is full of the sturdiness and strength of the ground, but it is of all trees the tree to see the sky with, and its voice is the voice of the horizons, the voice of the marriage of the heavens and the earth; and not only is there more of the sky in it, and more of the kingdom of the air and of the place of Sleep, but there is more of the fiber and odor from the solemn heart of the earth. No other tree can be mutilated like the pine by the hand of man and still keep

Symbolism in Modern Art 91

a certain earthy, unearthly dignity and beauty about it and about all the place where it stands. A whole row of them, with their left arms cut off for passing wires, standing severe and stately, their bare trunks against heaven, cannot help being beautiful. The beauty is symbolic and infinite. It cannot be taken away. If the entire street-side of a row of common, ordinary middle-class trees were cut away there would be nothing to do with the maimed and helpless things but to cut them down—remove their misery from all men's sight. To lop away the half of a pine is only to see how beautiful the other half is. The other half has the infinite in it. However little of a pine is left it suggests everything there is. It points to the universe and beckons to the Night and the Day. The infinite still speaks in it. It is the optimist, the prophet of trees. In the sad lands it but grows more luxuriantly, and it is the spirit of the tropics in the snows. It is the touch of the infinite—of everywhere—wherever its shadow falls. I have heard the sound of a hammer in the street and it was the sound of a hammer. In the pine woods it was a hundred guns. As the cloud catches the great empty spaces of night out of heaven and makes them glorious the pine gathers all sound into itself—echoes it along the infinite.

The pine may be said to be the symbol of the beauty in machinery, because it is beautiful the

way an electric light is beautiful, or an electric-lighted heaven. It has the two kinds of beauty that belong to life: finite beauty, in that its beauty can be seen in itself, and infinite beauty in that it makes itself the symbol, the center, of the beauty that cannot be seen, the beauty that dwells around it.

What is going to be called the typical power of the colossal art, myriad-nationed, undreamed of men before, now gathering in our modern life, is its symbolic power, its power of standing for more than itself.

Every great invention of modern mechanical art and modern fine art has held within it an extraordinary power of playing upon associations, of playing upon the spirits and essences of things until the outer senses are all gathered up, led on, and melted, as outer senses were meant to be melted, into inner ones. What is wrought before the eyes of a man at last by a great modern picture is not the picture that fronts him on the wall, but a picture behind the picture, painted with the flame of the heart on the eternal part of him. It is the business of a great modern work of art to bring a man face to face with the greatness from which it came. Millet's *Angelus* is a portrait of the infinite,—and a man and a woman. A picture with this feeling of the infinite painted in it—behind it—which produces this feeling of the infinite in

Symbolism in Modern Art 93

other men by playing upon the infinite in their own lives, is a typical modern masterpiece.

The days when the infinite is not in our own lives we do not see it. If the infinite is in our own lives, and we do not like it there, we do not like it in a picture, or in the face of a man, or in a Corliss engine—a picture of the face of All-Man, mastering the earth—silent—lifted to heaven.

118 Ideas Behind the Machines

standing room. But even though, as it happens, much of the globe is not very good to stand on, and vast tracts of it, every year, are going to waste, it matters nothing to us. Every thing we touch is near or far, or large or small, as we like. As long as a young woman can sit down by a loom which is as good as six hundred more just like her, and all in a few square feet—as long as we can do up the whole of one of Napoleon's armies in a ball of dynamite, or stable twelve thousand horses in the boiler of an ocean steamer, it does not make very much difference what kind of a planet we are on, or how large or small it is. If suddenly it sometimes seems as if it were all used up and things look cramped again (which they do once in so often) we have but to think of something, invent something, and let it out a little. We move over into a new world in a minute. Columbus was mere bagatelle. We get continents every few days. Thousands of men are thinking of them—adding them on. Mere size is getting to be old-fashioned—as a way of arranging things. It has never been a very big earth—at best—the way God made it first. He made a single spider that could weave a rope out of her own body around it. It can be ticked all through, and all around, with the thoughts of a man. The universe has been put into a little telescope and the oceans into a little compass. Alice in Wonderland's

130 Ideas Behind the Machines

be manufacturing noon yet, out of compressed starlight, and heating houses with it. It will be peddled about the streets like milk, from door to door in cases and bottles.

✓ First and last, whatever else may be said of us, we do as we like with a planet. ✓ Nothing it can do to us, nothing that can happen to it, outwits us—at least more than a few hundred years at a time. ✓ The idea that we cannot even keep warm on it is preposterous. Nothing would be more likely—almost any time now—than for some one to decide that we ought to have our continents warmed more, winters. It would not be much, as things are going, to remodel the floors of a few of our continents—put in registers and things, have the heat piped up from the center of the earth. (The best way to get a faint idea of what science is going to be like the next few thousand years, is to pick out something that could not possibly be so and believe it.) We manufacture ice in July by boiling it, and if we cannot warm a planet as we want to—at least a few furnished continents—with hot things, we will do it with cold ones, or by rubbing icebergs together. If one wants a good simple working outfit for a prophet in science and mechanics, all one has to do is to think of things that are unexpected enough, and they will come to pass. A scientist out in the Northwest has just finished his plans for getting

148 Ideas Behind the Machines

that I have the wrong spirit—sometimes—toward the scientific man who lives around the corner of my mind. It seems to me he is always suggesting important-looking unimportant things. I have days of sympathizing with him, of rolling his great useless heavy-empty pack up upon my shoulders and strapping it there. But before I know it I'm off. I throw it away or melt it down into a tablet or something—put it in my pocket. I walk jauntily before God.

And the worst of it is, I think He intended me to. I think He intended me to know and to keep knowing daily what He has done for me and is doing now, out in the universe, and what He has made me to do. I also am a God. From the first time I saw the sun I have been one daily. I have performed daily all the homelier miracles and all the common functions of a God. I have breathed the Invisible into my being. Out of the air of heaven I have made flesh. I have taken earth from the earth and burned it within me and made it into prayers and into songs. I have said to my soul "To eat is to sing." I worship all over. I am my own sacrament. I lay before God nights of sleep, and the delight and wonder of the flesh I render back to Him again, daily, as an offering in His sight.

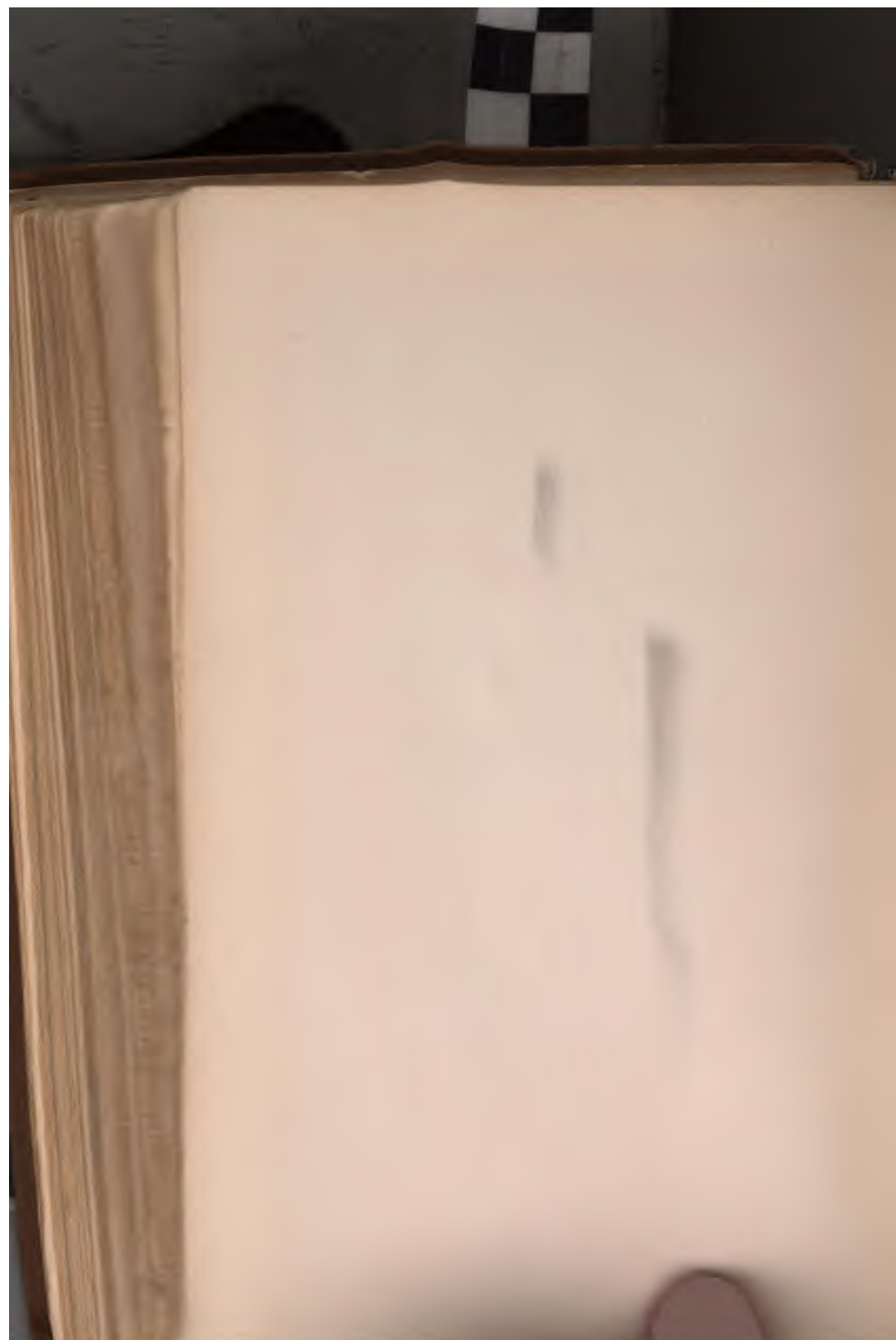
And what is true of my literal body—of the

152 Ideas Behind the Machines

For the spirit's flight—
Lift thine eyes to these
From the haunts of dewdrops,
Hollows of the flowers,
Caves of bees
That sing like thee,
Only in their bowers;
From the stately growing cities
Of the little blowing leaves,
To the infinite windless eaves
Of the stars;
From the dainty music of the ground,
The dim innumerable sound
Of the Mighty Sun
Creeping in the grass,
Softest stir of His feet
(Where they go
Far and slow
On their immemorial beat
Of buds and seeds
And all the gentle and holy needs
Of flowers),
To the old eternal round
Of the Going of His Might,
Above the confines of the dark,
Odors and winds and showers,
Day and night,
Above the dream of death and birth
Flickering East and West,
Boundaries of a Shadow of an Earth—

166 Ideas Behind the Machines

gets up on his feet somewhere in it and who speaks as if the whole earth were listening to him. If ever there was an earth that is getting ready to listen, and to listen all over, it is this one. And the first great man who speaks in it is going to speak as if he knew it. It is a world which has been allowed about a million years now, to get to the point where it could be said to begin to be conscious of being a world at all. And I cannot believe that a world which for the first time in its history has at last the conveniences for listening all over, if it wants to, is not going to produce at the same time a man who shall have something to say to it—a man that shall be worthy of the first single full audience, sunset to sunset, that has ever been thought of. It would seem as if, to say the least, such an audience as this, gathering half in light and half in darkness around a star, would celebrate by having a man to match. It would not be necessary for him to fall back, either, one would think, upon anything that has ever been said or thought of before. Already even in the sight and sounds of this present world has the verse of scripture about the next world true—"Eye hath not seen nor ear heard." It is not conceivable that there shall not be something said unspeakably and incredibly great to the first full house the planet has

sight an abstract or literary theory—that there is poetry in machines. If we cannot find a great hope or a great meaning for the machine-idea in its simplest form, the machines of steel and flame that minister to us, if inspiring ideas cannot be connected with a machine simply because it is a machine, there is not going to be anything left in modern life with which to connect inspiring ideas. All our great spiritual values are being operated as machines. To take the stand that inspiring ideas and emotions can be and will be connected with machinery is to take a stand for the continued existence of modern religion (in all reverence) the God-machine, for modern education, the man-machine, for modern government, the crowd-machine, for modern art, the machine that expresses the crowd, and for modern society—the machine in which the crowd lives.

IV. V. The poetry in machinery is a matter of fact. The literary men who know the men who know the machines, the men who live with them, the inventors, and engineers and brakemen have no doubts about the poetry in machinery. The real problem that stands in the way of interpreting and bringing out the poetry in machinery, instead of being a literary or æsthetic problem is a social one. It is in getting people to notice that an engineer is a gentleman and a poet.

VI. The inventor is working out the passions and the freedoms of the people, the tools of the nations.

The people are already coming to look upon the inventor under our modern conditions as the new form of prophet. If what we call literature cannot interpret the tools that men are daily doing their living with, literature as a form of art, is doomed. So long as men are more creative and godlike in engines than

Stanford University Libraries

3 6105 004 668 393

14.4

L47v

STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES
CECIL H. GREEN LIBRARY
STANFORD, CALIFORNIA 94305-6004
(415) 723-1493

All books may be recalled after 7 days

DATE DUE

F/S JUN 30 1994

JUN 26 1995

JUN 19 1998

DOC DEC 13 1996

MAR 26 1993

JUN 30 2004

NOV 05 2003

MAR 27 1998

FEB 27 1998

DOC JUN 21 1998

8661 4 1998
JAN 4

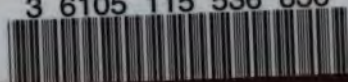
JAN 4 2000
MAR 29 1999

MAR 21 2000
AUG 21 2000

ST

Stanford University Libraries

3 6105 115 536 836

К. ЈИРЕЧЕН

ИСТОРИЈА СРБА

01257

**Gift of
The Thorne Foundation**

**STANFORD
UNIVERSITY
LIBRARIES**

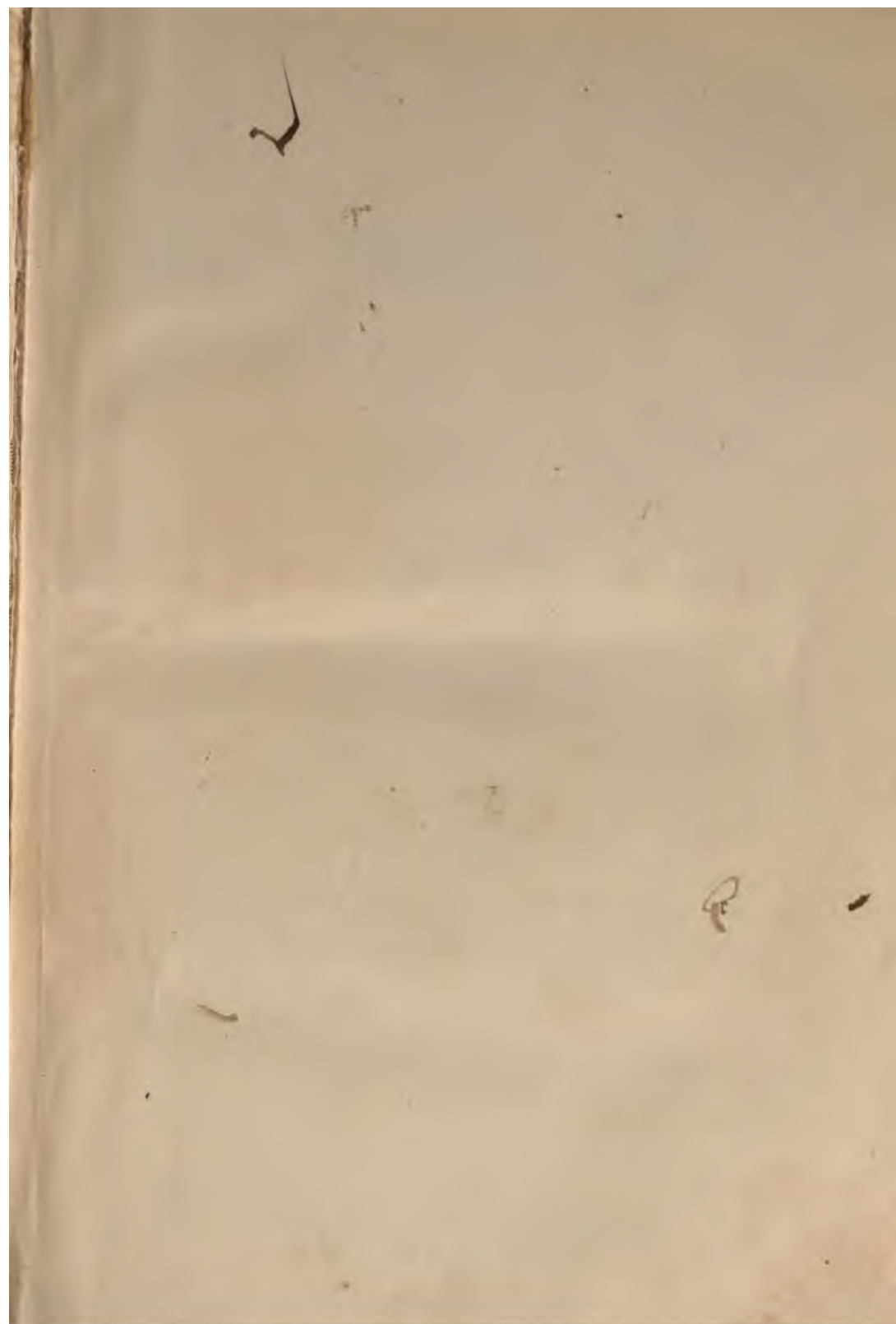

01257

**Gift of
The Thorne Foundation**

**STANFORD
UNIVERSITY
LIBRARIES**

Јиреџек, Ј. К.

12169/1-4
12169

ИСТОРИЈА СРБА

НАПИСАО

КОНСТАНТИН ЈИРЕЧЕК

ПРЕВЕО И ДОПУНИО

ЈОВАН РАДОНИЋ

□

ПРВА КЊИГА

(до 1371)

БЕОГРАД

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА

КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА 1

1000

1000

1000

1000

1000

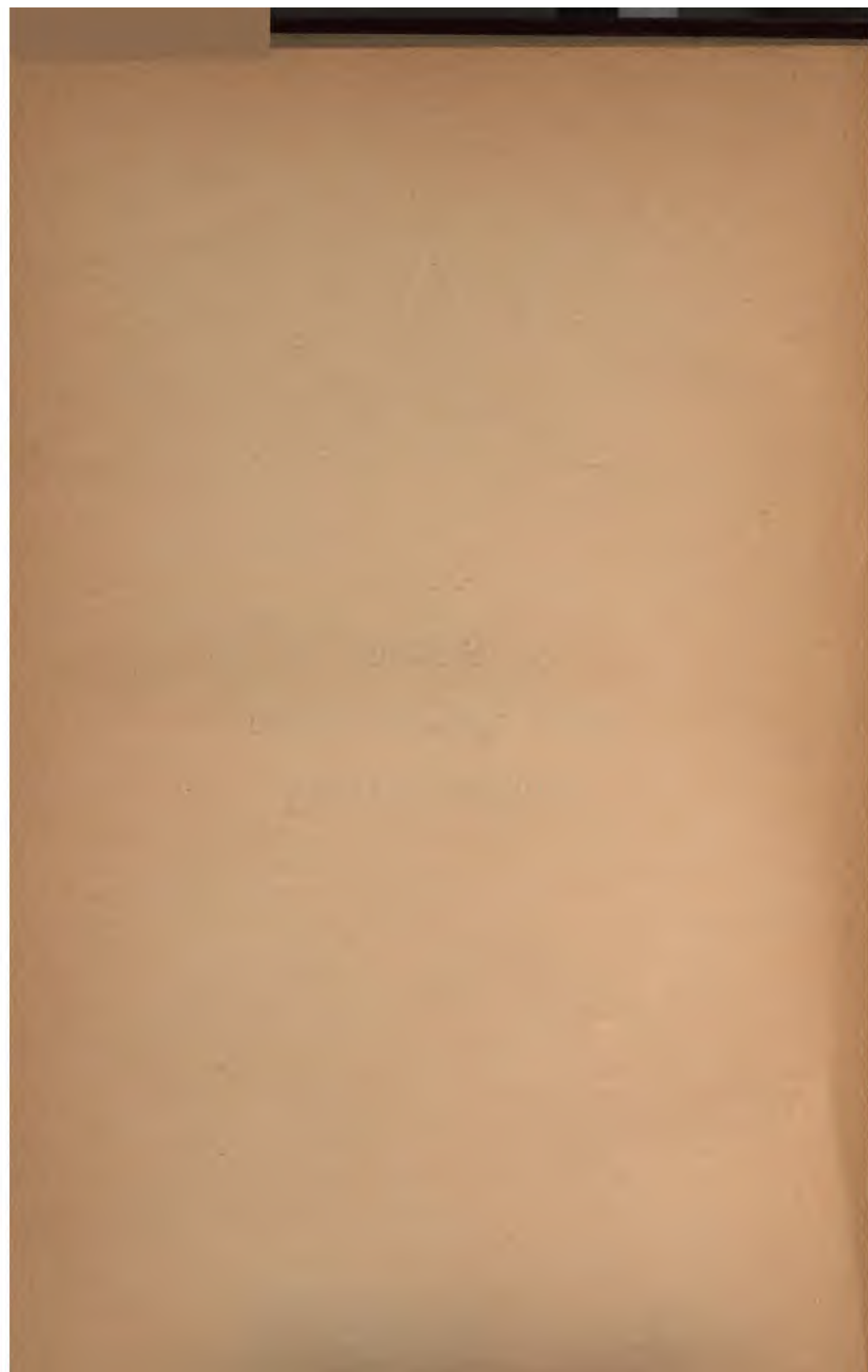
1000

Prof. dr. Jireček

Сенима
своје преминуле деце
Зорана и Јелке

Предговор.

Срби су од сеобе Словена у стари Илирик свагда били и остали знатан народ на Балканском Полуострву. Њихова се историја дели на два периода; у првом се истичу њихови дотицаји са Источно-римским Царством, а у другом с османским Турцима.

Срби су, у средњем веку, у разна времена били савезници, васали, такмаци и противници Византинаца, али никада непосредни поданици цариградских царева, као у један мах њихови суседи, Бугари од 971, делимично од 1018 до 1186. При том, они беху верне присталице православне цркве, крајњи на северозападу према Римској Цркви која је владала у Далмацији, Хрватској и Угарској, и према патаренској секти (Богомилима или Бабунима) која се одомаћила у Босни. Са изменама у власти, мењало се и политичко средиште српскога народа које се, у разним вековима, налазило у долини Лима, на Скадарском Језеру, на обалама Рашке код данашњег Новог Пазара, у Скопљу у сев. Македонији и, најпосле, у Београду и Смедереву на Дунаву. Српска народна црква имала је, међутим, од XIII. до XVIII. века за средиште Пећ, близу источне границе данашње Црне Горе. Владаоци Срба називали су се кнежеви или херцези, велики жупани, деспоти, краљеви, у XIV. веку шта више цареви, када је српска држава, под »царем Срба и Грка« Стефаном Душаном (1331—1355), захватала највећи део Полуострва. Убрзо за тим поче борба против Турака, с биткама на Марици (1371) и на Косову Пољу (1389). Притешњени између Мађара и Турака, Срби су се упорно опирали продирању Османа. Пропаст старосрпске државе изазвала је јаку емиграцију на север и северозапад, у Угарску, Хрватску и Далмацију, али је тим уједно знатно опао српски елемент у унутрашњости Полуострва, у данашњој »Старој Србији«. Том емиграцијом и тумачи се да наследник старих српских пећских архиепископа или патријараха станује сада у Карловцима на Дунаву на земљишту »Троједне Краљевине« Хрватске, Славоније и Далмације у Аустро-угарској монархији. За време опадања османске државе учествовали су Срби у свима са-

јевима Аустријанаца, Млечића и Руса против Турака. Српски ратови за ослобођење створили су две нове српске државе, данашње краљевине Србију и Црну Гору.

Литература о српској историји прилично је велика. На граници између средњевијековне и модерне историографије стоји Дубровчанин, бенедиктинац Мавро Орбини с делом „Il regno deg Slavi“ (Pesaro 1601), које је састављено на основу разноврсних писаних и усмених извора. Домаћи радови почињу у XVIII. веку с делом архимандрита Рајића у четири књиге (1794). XIX. век није донео ни једно велико национално историјско дело, нешто налик на волуминозна дела о руској историји од Карамзина и Салавјова, али за то велики број важних детаљних студија. При томе је, пред крај XIX. века, дошло до велике борбе међу домаћим историчима. Једна страна, коју је предводио Панта Срећковић († 1903), узимала је као историјске изворе за средњи век белешке из најновијег доба, особито епске народне песме и народне приче, скупљене за последњих сто година. Противна страна, на челу с арх. Иларионом Руварцем († 1905), који је много задужио српску црквену историју, и Љубомиром Ковачевићем трудила се да осигура победу модерној историјској критици у домаћем историјском испитивању. Поред историје деспота Ђурђа и династије Балшића, Чедомиљ Мијатовић осветлио је економне односе у прошлости, а неуморни Стојан Новаковић, поред многих питања из укупне српске историје све до у најновије доба, особито културну и правну историју. Као скупљачи и издавачи старосрпских споменика радили су веома много Ђура Даничић, Стојан Новаковић и Љубомир Стојановић, и то највише у списима некадашњег Срп. Уч. Друштва у Београду (у Гласнику) и у Срп. Краљ. Акад. Наука, коју је засновао краљ Милан (у Гласу, Споменику, Зборнику). Велики је број публикација о историји XIX. века, које почињу с радовима савременика српског устанка у год. 1804 до 1815, особито заснивача нове српске књижевности, Вука Стефановића Караџића и Лазара Арсенијевића Баталаке. За историке су од велике вредности збирке делимично још и данас живих правних обичаја, које је започео издавати Дубровчанин Богшић († 1908), писац новог црногорског законика. Далеке видике у прошлост отвара зборник о српским насељима у данашње време, који је засновао (1902) и којим руководи географ проф. Др. Ј. Цвијић у списима Београдске Академије (до сада шест томова). На идучим страницама често се спомињу домаће монографије о политичкој, правној, културној и литерарној историји или археологији за последњих 50 година: од М. Васића, Д. Валтровића, Т. С. Виловског, Г. Витковића, Л. Војновића, М. Вујића, М. Вукићевића, А. Вукмановића, Н. Вулића, А. и М. Гавриловића, М. Драговића, арх. Н.

Дучића, Вл. Ђорђевића, А. Ивића, Јб. и Сл. Јовановића, Н. Крстића, М. Милићевића, ген. Ј. Мишковића, К. Николајевића, Т. Остојића, И. и Д. Павловића, Б. Петрановића, В. и Н. Петровића, П. Поповића, Ј. Радонића, М. Решетара, Ј. Ристића, Д. Руварца, Ј. Скерлића, С. Станојевића, Ђ. Стратимировића, Ј. Томића, С. Тројановића, Ј. Шафарика и многих других. Несумњива је заслуга ових истраживања да су за старије доба критички расправила многобројна хронолошка, генеалошка, географска и историјскоправна питања, а за новије се време марљиво прибирао и сређивао архивални материјал. Од укупних приказа, после дела Руса Мајкова (1857), срп. превод од Даничића (2. изд. 1868)), Јб. Ковачеввића и Јб. Јовановића (Београд 1890—1891, 3. књ.), њихове Историје срп. народа у 2 књ., доведене до прве четврти XI. века (Срп. Књ. Задр. бр. 7., 21) и школске књиге М. М. Вукићевића (3 изд. Београд 1909, 2 књ.), споменућемо приручну књигу, намењену широкој читалачкој публици: »Историја српског народа« (до наших дана) од проф. Ст. Станојевића (2 изд. Београд 1910, 8°, 485 стр., политичка историја, без културне историје и без ознаке извора у напоменама).

Историци сродне Хрватске стекли су, такођер, прибирањем извора не малих заслуга за српску историју, пре свију Кукуљевић, Рачки, Љубић и Смичиклас, особито у издањима Југословенске Академије у Загребу, у „*Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*“, у „*Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium*“, у *Starinama*, које доносе старе текстове и у новом „*Codex diplomaticus*“ Троједне Краљевине. Слависте је, од почетка словенске филологије, јако привлачио српски средњи век, о чему сведоче испитивања и издања Добровскога, Востокова, Копитара, Павла Јос. Шафарика, Миклошића, Срезњевскога и Јагића. Студирајући Византију, православно словенство, словенске језике и књижевности и историју руске државе у новије доба, бавили су се Руси много о споменицима и о прошлости Срба, од времена првих путовања у библиотеке на Атону, које су предузели филолог Григоровић и доцнији епископ Порфирије Успенски: Безсонов, Будиловић, Гиљфердинг, Голубински, К. Грот, Зигел, Јастребов, Јацимирски, Кондаков, Кочубински, Кулаковски, Ламански, Лавров, Лавровски, арх. Леонид (Кавелин), Мајков, Макушев, Миљуков, Петровски, Пипин, А. Погодин, Нил Попов, Ровински, Сирку, Сперански, Теодор Успенски, митр. Филарет, Флорински и многи други. Суседни односи изазвали су у Угарској живо интересовање за српску историју; на првом су месту позната дела, приступачна и у немачком издању, Калаја и Талоција. На немачком језику издао је Јован Христијан Енгел, чиновник ердељске дворске канцеларије († 1814), служећи се Раићевим делом и латинским и грчким изворима, си-

сејну књигу: „Geschichte von Serbien und Bosnien“, Halle 1801, 4° (Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer III. део). Како није било новијих приручних књига, служили су се туђинци све до наших дана овим делом. Један од највиднијих немачких историка у наше време, Леополд Ранке († 1886), написао је књигу о историји српског устанка (1829), која се много читала, а за коју му је највише градива дао Вук Караџић; у последњој преради продужена је она све до мира у С. Стефану: »Србија и Турска у деветнаестом веку« (Лајпциг 1879, срп. превод Ст. Новаковића, Београд 1892).

Сто година после појаве Енглова дела добио је писац ове књиге од управе »Опште историје држава« позив пун части да поново обради историју Србије, и то нарочито за читаоце на западу. Писац од толико година студира балканске земље и стоји непрестано у вези с предметом, од времена издања (1874) типика за манастир Студеницу, који је засновао вел. жупан Стефан Немања у XII. веку (у Глаенику књ. 40), па даље радовима о историјској географији и историји трговине и о рудницима у средњевековној Србији, раним монографијама, збирком докумената (у Споменику књ. 11), рецензијама о новијим делима и др., тако да је камење за грбење већег дела било већ донекле спремљено. Али, ипак за то не беше лака надаћа. Градиво за историју Срба богатије је него на пр., на историју Бугара коју је писац, једном, обрадио (1876), али, то градиво, нарочито за рани средњи век, очувало се врло фрагментарно и неједнако. Све досадашње збирке извора само су предрадице. На српску историју недостаје „Codex diplomaticus“, нема речеста, нити има „Fontes rerum serbicarum“, шта више нема чак ни приручне књиге о напорима, нити историјске библиографије. На историју новог доба осећа се, пре свега, недостатак потпуног издања прениске и аката о бојевима за ослобођење 1804—1815. Мој труд, да прикупим јако разбацану литературу, није свагда донео жељена успеха због реткости многих српских и руских штампаних дела. Од нештампаних извора употребљени су, сем неколико рукописа, архиви Дубровачке Републике који су, од XII. века, јако обилати у грави, и то на основу студија које сам предузимао онде у годинама 1878—1879 и 1890—1904 у неколико махова пре издања збирке „Monumenta Raguzina“ Југосл. Академије и збирке Ђелчића и Талонија, а тако и то и Јорге. Употребљени су, даље, незнати остаци историјског архива, а по гденито и градиво намесничког архива у Подричу, као и архив некадашње Млетачке Републике.

Ја сам на своју главну надаћу сматрао да дадем заокружљен, тачан и објективан приказ најважнијих догађаја у историји ових крајева, поткрепљен напорима. Појединости, које су ближе дома-

ћем историку и његовим читаоцима, морао сам избегавати. У првом реду стоји средњи век, стара српска држава са својим политичким друштвом и својим економним интересима. Али, поред српске државе обраћена је довољна пажња и свима суседним земљама, пре свега средњевијековној Босни која је, с погледом на веру, имала засебан положај и била такмац Србије, како за живота Стефана Душана, када је босански бан Стефан II. почео да потискује Србе са јадранске обале, тако и у периоду српских деспота у XV. веку, који су са босанским краљевима непрестано водили пограничне ратове. На жељу уредништва збирке „Allgemeine Staatengeschichte“, узети су више у обзир унутрашњи односи, што је било скончано с доста тешкоћа, јер се морало говорити о многим тамним питањима, која до сада беху проучавана мало или нимало. С погледом на многе појединости, на пр. о прошлости старог племенског уређења, упућујем на своје студије о држави и друштву у средњевијековној Србији, које ће изаћи у Споменицама ц. Акад. Наука у Бечу 1911, пропраћене по где где врло опширним доказним материјалом; у овој књизи огранично сам се на то да приоштим резултате ових истраживања. Код литературе, у којој, поред драгоцених података, има толико много претпоставака и комбинација, сматрао сам за потребно да свагда тачно означим извор, крај свега тога што је тим књига прилично оптерећена напоменама.

Други део започео је с прегледом унутрашњих односа под династијом Немањића, после чега ће доћи приказ времена деспота у XV. веку и, најзад, новог доба, у истој сразмери као и средњи век. Дело ће завршити с неколико прилога: прегледом скраћеница (уједино и списком употребљених збирки и часописа), низом владалаца и црквених старешина, неколико генеалогских табли итд., као и азбучним регистром.

Штампање дела јако се одуговлачило због великих прекида у раду; срећа, која ме је пратила у ранијим литерарним радовима, оставила ме је овога пута, јер ми је слободно време јако ограничено било периодичним нагомилавањем званичних послова.

Беч, 6. Новог Годиња 1911.

Писац.

сежну књигу: „Geschichte von Serbien und Bosnien“, Halle 1801, 4° (Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer III. deo). Како није било новијих приручних књига, служили су се туђинци све до наших дана овим делом. Један од највиднијих немачких историка у наше време, Леополд Ранке († 1886), написао је књигу о историји српског устанка (1829), која се много читала, а за коју му је највише градива дао Вук Караџић; у последњој преради продужена је она све до мира у С. Стефану: »Србија и Турска у деветнаестом веку« (Лајпциг 1879, срп. превод Ст. Новаковића, Београд 1892).

Сто година после појаве Енглова дела добио је писац ове књиге од управе »Опште историје држава« позив пун части да поново обради историју Србије, и то нарочито за читаоце на западу. Писац од толико година студира балканске земље и стоји непрестано у вези с предметом, од времена издања (1874) типика за манастир Студеницу, који је засновао вел. жупан Стефан Немања у XII. веку (у Гласнику књ. 40), па даље радовима о историјској географији и историји трговине и о рудницима у средњевековној Србији, разним монографијама, збирком докумената (у Споменику књ. 11), рецензијама о новијим делима и др., тако да је камење за гређење већег дела било већ донекле спремљено. Али, ипак за то не беше лака задаћа. Градиво за историју Срба богатије је него на пр., за историју Бугара коју је писац, једном, обрадио (1876), али, то градиво, нарочито за рани средњи век, очувало се врло фрагментарно и неједнако. Све досадашње збирке извора само су предрадње. За српску историју недостаје „Codex diplomaticus“, нема регеста, нити има „Fontes rerum serbicarum“, шта више нема чак ни приручне књиге о изворима, нити историјске библиографије. За историју новог доба осећа се, пре свега, недостатак потпуног издања преписке и аката о бојевима за ослобођење 1804—1815. Мој труд, да прикупим јако разбацану литературу, није свагда донео жељна успеха због реткости многих српских и руских штампаних дела. Од нештампаних извора употребљени су, сем неколико рукописа, архиви Дубровачке Републике који су, од XII. века, јако обилати у грађи, и то на основу студија које сам предузимао онде у годинама 1878—1879 и 1890—1904 у неколико махова пре издања збирке „Monumenta Ragusina“ Југосл. Академије и збирке Ђелчића и Талоџија, а тако исто и Јорге. Употребљени су, даље, незнати остаци которског архива, а по гдешто и градиво намесничког архива у Задру, као и архив некадашње Млетачке Републике.

Ја сам за своју главну задаћу сматрао да дадем заокругљен, течан и објективан приказ најважнијих догађаја у историји ових крајева, поткрепљен изворима. Појединости, које су ближе дома-

Нем историку и његовим читаоцима, морао сам избегавати. У првом реду стоји средњи век, стара српска држава са својим политичким друштвом и својим економним интересима. Али, поред српске државе обраћена је довољна пажња и свима суседним земљама, пре свега средњевијековној Босни која је, с погледом на веру, имала за-себан положај и била такмац Србије, како за живота Стефана Душана, када је босански бан Стефан II. почео да потискује Србе са јадранске обале, тако и у периоду српских деспота у XV. веку, који су са босанским краљевима непрестано водили пограничне ратове. На жељу уредништва збирке „Allgemeine Staatengeschichte“, узети су више у обзир унутрашњи односи, што је било скопчано с доста тешкоћа, јер се морало говорити о многим тамним питањима, која до сада беху проучавана мало или нимало. С погледом на многе појединости, на пр. о прошлости старог племенског уређења, упућујем на своје студије о држави и друштву у средњевијековној Србији, које ће изаћи у Споменицама ц. Акад. Наука у Бечу 1911, пропраћене по где где врло опширним доказним материјалом; у овој књизи огранично сам се на то да приоштим резултате ових истраживања. Код литературе, у којој, поред драгоцених података, има толико много претпоставака и комбинација, сматрао сам за потребно да свагда тачно означим извор, крај свега тога што је тим књига прилично оптерећена напоменама.

Други део започеће с прегледом унутрашњих односа под династијом Немањића, после чега ће доћи приказ времена деспота у XV. веку и, најзад, новог доба, у истој сразмери као и средњи век. Дело ће завршити с неколико прилога: прегледом скраћеница (уједно и списком употребљених збирки и часописа), низом владалаца и црквених старешина, неколико генеалогских табли итд., као и азбучним регистром.

Штампање дела јако се одуговлачило због великих прекида у раду; срећа, која ме је пратила у ранијим литерарним радовима, оставила ме је овога пута, јер ми је слободно време јако ограничено било периодичним нагомилавањем званичних послова.

Беч, 6 Новог Годиња 1911.

Писац.

Предговор преводиоца.

Већ је скоро четрдесет година како се професор Бечкога Универзитета, Др. Константин Јос. Јиречек, унук великога слависте Павла Јосифа Шафарика, а син познатог чешкога литерарнога историка Јосифа, бацио на изучавање прошлости балканских народа. Објавивши прва своја два већа рада »Историја Бугара«, и »Војни пут од Београда за Цариград и балкански кланци«, почео је Јиречек систематски да проучава богати а дотле врло мало познати материјал дубровачког архива. Плод тих студија били су његови изврсни радови: »Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем веку«, »О Власима и Моровласима на Балк. Полуострву«, којима је толико много светлости просуто на средњевековне економне прилике западног дела Балк. Полуострва и на судбу романизма онде. Великим својим радовима: »Путовања по Бугарској«, »Кнежевина Бугарска« стекао је он признање најбољег познаваоца бугарске прошлости и историје новијег доба. За историју Дубровника важна је његова студија »О значају Дубровника у левантској трговачкој историји за време средњег века«, а за историју романизма на Балк. Полуострву капитално је његово дело »О Романима у далматинским приморским градовима«. За културне прилике средњевековне Србије значајна је његова студија о Законику цара Стефана Душана, без сумње најбоља између свих студија о том предмету. Поврх тих радова, Јиречек је дао, сем узорне едиције многих историјских и историјско-правних текстова, читав низ већих мањих студија које се тичу историјске географије балканских земаља, арбанаске историје, дубровачко-далматинске литературе итд. Тим радовима стекао је Јиречек признање не само да је изврстан филолог и најбољи познавалац политичке историје него и права, економних, трговачких и административних прилика у балканских народа. Па и његово најновије дело »Историја Срба«, које сада у преводу предајемо српској публици, има све одлике његових ранијих радова. Ванредно добро познавање извора и постојеће литературе, опрезност у одабирању поузданог градива,

вештина компоновања силног материјала на сразмерно малом простору, прецизност у изражавању и тачност и лакоћа излагања чине да је ово дело, без сумње, једно од најбољих, најпоузданијих и најленше састављених о српској прошлости. Али, Јиречек се није ограничио само на искључив приказ српске прошлости. Он је нашу прошлост сликао у вези с историјом суседних народа: Византинаца, Бугара, Мађара, Млечића и др. Предочивши нам тако међународни положај српског народа у даним приликама, учинио је он да нам је слика српских односа и веза са суседним народима много јаснија и разумљивија. Особиту пажњу обратио је Јиречек и унутрашњим односима, о којима се до сада мало расправљало и писало.

Преводилац је, с допуштењем пошт. писца, преводио са одштампаних табака, тако да српско издање излази скоро у исто време када и оригинал у познатој збирци „Allgemeine Staaten-geschichte“. Преводилац је особито захвалан пошт. писцу, што је не само прегледао српски превод, него га је поредио реченицу по реченицу с оригиналом, те је тим српско издање добило потпуну вредност оригинала. Пошт. писац био је чак толико предусретљив, да је српском издању додао накнадне исправке и допуне, којих нема у оригиналу. Такви су, на пр., подаци о заузећу Цариграда од стране цара Јована Палеолога, о времену калуђерења цара Јована Кантакузена, непознате појединости о последњем Немањићу цару Јовану Урошу, као монаху Јоасафу, и о турском освојењу Сера. Нека пошт. г. писац прими нашу најтоплију захвалност на указаној љубави и уложеном труду око спремања српскога издања.

Београд, уочи Турђева дне 1911.

Преводилац.

Други предговор преводиоца.

Ових дана навршује се једанаест година како је изашла у српском преводу прва књига Јиречекове Историје Срба. За то време извршиле су се веома значајне промене у историји нашега народа. Балканским ратовима 1912 и 1913 Србија је увећана скоро за два пута. Велики Светски Рат донео је собом уједињење нашега троименога народа, тако да је територија данашње Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца далеко већа од државе цара Стефана Душана. Дуги ратни период успорио је публикацију овога великога дела. Пред Велики Рат прва књига културне историје била је скоро доштампана. И превод ове књиге, као и прве књиге политичке историје, прегледао је и брижљиво поредио с оригиналом проф. К. Јиречек. На жалост, ова прва књига културне историје пропала је у рату. Од 4000 примерака преводилац је успео да спасе само један примерак. ревизија у износу од 20 штампаних табака.

Током рата преминуо је у Бечу, 10 јануара 1918, проф. К. Јиречек. За време рата, и ако већ болестан, чинио је све могуће да олакша тешко стање моје породице под Бугарима у Соко Бањи. Последње писмо које ми је упутио у Женеву датирано је 23 октобра 1917. Поред вести о мојој породици, јавља ми да је примио једанаести табак коректуре од друге књиге политичке историје, а за четврту свеску своје студије „*Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*“ јавља да је »још у рукопису, јер је код нас штампана и хартија постала тако скупа«. То је био последњи табак коректуре који је Јиречек читао. У месецу новембру и децембру 1917 његова срчана боља толико се погоршала да је морао напустити свако напрезање. Даље страње око коректуре предузео је Јиречекков дугогодишњи друг и пријатељ, академик В. Јагић.

Пок. Јиречек трудио се пуних седамнаест година на изради српске историје. Оно што је најбоље знао и у чему се с њим нико није могао такмичити, српски средњи век, довршио је. Грдна је штета што није доспео да изради и период под Турцима, који је он такође веома добро познавао. Али, и овакво какво је, ове његове

ИСТОРИЈА СРБА

Прва књига

Пресловенско доба

Прва Глава

Природа земљишта и њен утицај на историју

Позорница српске историје налази се најисточније од три велика полуострва јужне Европе. Ово полуострво, и по изгледу своје површине и по своме етнографском и политичком развоју, разликује се доста од остала два, Пиринејског и Апенинског. И ако његови највиши врхови не достижу висину Сијере Неваде или Етне, ипак је оно много брдовитије и непроходније од Италије и Шпаније, а нема никаква природна средишта које би нашло израза у историји. Оно нема ни какав опште признат назив, нити га је када имало; зову га илирским или грчким, Хемским или Балканским Полуострвом. Никада није било оно политичка или језична јединица. Њим су једино Римљани владали потпуно, а Византинци и Османлије само изузетно. Оно се, у физичком погледу, састоји из два неједнака дела. Северна масивна половина, од Кварнера па до ушћа Дунава, на 1200 км. широка, а од ушћа Мораве до Солуна, 475 дугачка, има, с обзиром на климу, биљни свет и културне односе, средњеевропски карактер. Њу не дели од остале Европе никаква висока планина, као Пиринеји Шпанију а Алпи Италију. Место високих планинских ланаца јављају се, као северна граница, велике реке: Сава и доњи Дунав које су се, приликом померања народâ, лако могле прећи. Сада је ова више континентална северна половина претежно насељена Словенима. Јужна је половина од 300 км. дуге линије, између залива авлонског и залива солунског па на ниже, за више од две трећине ужа него северна, али јој је обала развијена много јаче. То је право грчко полуострво, које је кроз све историјске периоде имало претежно грчко становништво.¹

Али и широка, северна половина Балканског Полуострва, гледајући на земљиште и становништво, није свугде једнака. На њеној западној половини станују Срби са племенски сродним Хр-

¹ Ј. Цвијић, Облик Балканског Полуострва: Glasnik hrvat. naravoslovnog društva, књ. 10 (Zagreb 1889) La forme de la péninsule des Balkans: Le Globe t. 39 (Женева, окт. 1900).

вотима, на југо-западу саставак античких статистичности Арбанаси, а на источиној постојани Бујини. На западу су саобраћајне везе много горе него на истоку. Седишта Хрвата и Срба налазе се, већим делом, у брдовитој земљи динарскога система. Планински везици ове групе дуж Јадранскога Мора, почевши од краја између Кварнера и извора Купе, где долазе у непосредну везу са источним Алпима, па све до „Golfo dello Drino“ Млечина, до ушћа Бојане и Дрима, задржавају свој главни правац од северозапада ка југо-истоку.¹ То су кречне планине са густо збијеним и узаним ланцима. Историја земље групирала се око речних долина, дубоко усечених између стрменитих стена и око великих котлина у облику кратера (срп. хрв. поље). То су стара језерска корита, чије је дно лети понајвише сухо, а зими се периодично напуни водом (блато), са подземним, који пут запушеним отицајем (понор, пониква, у Грчкој *καταβόρα*). Овде има крајева који, са својим пустим карстним пољима без вегетације, изгледају голи као месец. Лети, при јакој сунчаној светлости, изгледају ова брда често као нека бледо сура, провидна варљива слика. Такве се глухе, камените пустиње виде и на великим саобраћајним путовима, на пр. код Његуша, на друму од Котора за Цетиње, у брдима између Дубровника и Требиња или код станице Јабин на железничкој прузи од Сплита за Дрмаш. Али, даље од мора, дубље у унутрашњости, има шумовитих планина старијих формација са рудним благом, чије експлоатисање допире чак у предисторијско време. Шумовита долина Лима са својим живописним стенама пружа већ много пријатнији изглед него суморни карстни крајеви у Приморју. Над зеленим шумама лимске и ибарске области издиже се, на западу у позадини, као кула светиља бели профил Дурмитора (2606 метара), највише планине динарскога система. Благе шумовите падине имају рудом богате планине у Србији: Копаоник (2106 метара) и Рудничке планине (врх Штурац 1104 метра). Шумадија, по напомени Ами Пус, подсећа на Ардене, Харц и унутрашњост Бечке Шуме.

Код Медовскога Залива, баш преко пута од најдубљих места Јадранскога Мора (на 1600 метара), скреће наставак динарскога система делимично на североисток као планине источне Црне Горе и »Арбанаски Алпи« (Проклетија), а делимично на југ и југоисток,

¹ Срп. Дрим, арб. Drin, Drymon Ане Комнене, у средњем веку итал. Drino, Lodrin, Ludrin је Drinlus Римљана (Плинијев Dirino) Drilon Јелина. Дрим не треба бркати са Дрином између Србије и Босне, Dreinos Птоlemeја. Drinica Римљана (Tab. Peut.), за чији је горњи ток, у старом веку, сматран, по свој прилици, Лим, јер, по Птоlemeју, Дрина и северни извор Дрилоне (Бели Дрим) навиру близу једно другог. По Томашку, имена су истога порекла (основа је авестијска *da g*, грчки *δερ*, слов. *де* р, *цепати*, *дерати*).

као планине Арбаније, које прелазе у арбанаско-грчки планински систем. На обали од Љеша до Авлоне простире се топла и баровита равница, где се многобројне реке уливају у море. Та је обала, по својој природи, сасвим различита од кршевите далматинске обале, над којом се издижу стрмените стене, а прате је стотине острва и шкољева, разнолике величине.

Сасвим су друкчији планински ланци источне половине Балк. Полуострва. Они се поглавито пружају од запада ка истоку, нарочито балкански ланац, Хем старог века, Стара Планина Бугара и силна, далеко разграната маса Родопе, која је сложена из архајских стена. Планински су ланци ових крајева широки, масивни, а између њих су простране котлине.¹ Јако је пространа трачка равница између Хема и Родопе и степе подунавске Бугарске између Хема и Дунава. Па и на граници, између источне и западне половине Полуострва, простире се читав низ ширих, плодних долина: долина сједињене Мораве, нишка котлина, у средишту Полуострва славно Косово Поље и суседна котлина Белога Дрима са Пећи (турски Ирек) и Призреном на северном подножју античкога Скарда, величанствене Шар-Планине. Јужно од Шара врстају се велике прстенасте котлине Маћедоније. Неке од њих имају лепа језера, као орхидска, преспанска, костурска, островска, неке, опет, само остатке старих баруштина, као скопљанска и битолска. Крајеви старе Тракије на југоисточном делу Полуострва служе као веза између два дела света, Европе и Азије, које овде деле само два мореуза, не много шира од какве велике реке.

Северни део Балканскога Полуострва има, због свога планинскога карактера, много хладнију климу него Грчка, Италија или већи део Пиринејског Полуострва. Границу између хладније средњеевропске климе и топлије медитеранске образују приморска брдч Далмације и Црне Горе, Шар и Балкан. Свагда зелена медитеранска флора простире се дубље у унутрашњост у долину Неретве и у котлину Скадарскога Језера, највећег језера на Полуострву. Унутрашњост Полуострва припада средњеевропској флори. Као и шумски регијони Северне Америке, тако се један појас белогорице, по Грizeбаху искључиво појас храстовине, распростире од централне Русије преко Ердеља, Србије, Босне и северне Арбаније

¹ Да су Алпи у непосредној вези са бреговима Илирије и Хема тврдили су географске теорије старог века, почев од Аристотела, средњег века, доба Хуманизма (*catena mundi*), новог доба све до 1840. Упор. моју *Gesch. der Bulgaren* 2—3 и моје дело *Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel* 139. Карте од Ортелија до 1846 са тобожњим централним ланцем код Цвијића, *Балкански Апен. Македонија и Северна Србија* (Београд 1902) 8. лист.

нити са својих већ од природе утврђених планина и долина. Али, тај народ продирао је и офанзивно на јадранску приморску обалу, као и у долине и котлине истока и југа. Сасвим је природно да су ови горштаци непрекидно сувишак свога становништва могли уступати нижим крајевима, ослабљеним због великих историјских промена. Према новијим истраживањима, приликом померања становништва у наше време активни су: Херцеговина, Црна Гора, планински крајеви северне Арбаније и Македоније. Неједнако се држе Босна и покрајина Новог Пазара. Пасивне су Далмација и Краљевина Србија у њиховим данашњим границама; обе земље појачавају свој живаљ постепеним придоласком новог становништва из планинских предела између обе ове покрајине¹. Исто тако и у Бугарској равнице Дунава и Тракије постепено насељавају се горштакима са Балкана и Родопе². Исти такав развој опажа се и у старијој историји ових земаља. Међу словенским племенима која су се спустила на Балк. Полуострво, били су Срби првобитно народ у унутрашњости. Они су становали даље од Дунава и мора, у долинама Лима, Ибра и западне Мораве. Из тих крајева распрострањили су они своју моћ у правцу јадранске обале, те су неко време имали своје средиште у крајевима Диоклитије (или Зете) на Скадарском Језеру. Од краја XI. века почиње главни део народа да продира према истоку, ка путовима, који воде од Дунава према Јекејском Мору. Народ добива ново средиште у покрајини око тврђаве Раса на реци Рашкој, притоци Ибровој. То је крај данашњег Новог Пазара, високи предео (на 550 метара), где се укрштају важни путеви, а по средини шумом обраслих планинских крајева између Таре и Мораве³. Ауторитет диоклитијских краљева морао је брзо уступити испред моћи »великих жупана«⁴ рашких, породице Немањине. Освајањем оба плодна краја, и то баш у средини севернога дела Полуострва, котлине Белога Дрима са варошима Пећи и Призреном и котлине косовопољске, померио се средиште даље према југу. Пећ остаје пет векова седиште поглавице српске народне цркве.

У XIII. веку предузимају Срби поново офанзиву. У северном правцу продиру они у доњу моравску долину, око које се пре тога боре Угри и Бугари, а одатле ниже према Дунаву, у крајеве између ушћа Саве и теснаца Гвоздених Врата. На југу у Македонији постижу Срби крупне успехе због наглога опадања Византијског Царства које је обновљено, пошто Латини беху оданде истиснути.

¹ Цвијић, Насеља 1 (1902) стр. ССХ.

² Моје дело *Fürstentum Bulgarien* 48 и даље. Miletič, *Das Ostbulgarische* (Wien, Balkankommission der Kaiserl. Akademie 1903) 10 и даље.

³ Старосрп. Рас мушк. р. Рѣсов Византинаца.

Стефан Душан, који се 1346 крунисао за цара Срба и Грка, заузео је за време грчких грађанских ратова читаву Македонију (без Солуна), Арбанију, Епир и Тесалију. Али, унутрашњи метежи олакшаше убрзо продирање новог јачег освајача, османских Турака, како против Грка тако и против Срба. Српска држава деспота, у XV. веку, помера своју основу поново на север, на Дунав, у Београд и у Смедерево (до 1459). Од домаћих владалаца још најдуже су се одржали против моћи Османлија Црнојевићи у високим планинама изнад Боко-Которског Залива и Скадарског Језера.

Када су се у новије доба границе османског светског царства сузиле, почињу се образовати нове српске државе, и то баш на земљишту средњовековних политичких творевина: у непроходним планинама Црне Горе код цетињског манастира, задужбине Црнојевића из године 1485, и у шумом обраслој Шумадији, не много јужније од Београда и деспотскога града у Смедереву.

Друга Глава

Илири, Трачани, Јелини, Келти¹

Све до скоро, мислило се да, на Балканском Полуострву, никада није било леденог периода. Новија истраживања од 1896, нарочито професора Цвијића у Београду, доказала су, да су у исто доба, када су глечери јужних Алпа допирали у долину Пада, те се тако образовала садашња горњоиталијанска језера, и планине Балк. Полуострва имале глечере.² Трагови овог глацијалног периода нађени су на највишим брдима Босне, Херцеговине, Црно Горе и северне Арбаније, а тако исто на Шару, Перистери у Македонији и на Рили у Бугарској. Глечери су налазили се понајвише само на северној и на североисточној страни планина, са кратким глечерским језицима, спуштајући се ретко у долине. Најдубље је лежала глацијална снежна граница на Адрији у динарским приморским планинама, од прилике 1400 метара над морем, дакле толико дубоко као сада на норвешкој обали у околини Бергена; она се пењала постепено у земљу као данас у Норвешкој од запада

¹ Преисторијске старине југословенских земаља најбоље су проучене у Босни од стране М. Хернеса (Hoernes). В. Радимскога, Ф. Фијале, Ђ. Трухелке и др. О Србији радови М. Валтровића, С. Тројановића и М. Васића. Највише у часописима: Гласник бос., Wiss. Mitt., Vjesnik arheol., Старинар, Глас. Приручна књига рударскога капетана В. Радимскога, Die prähistorischen Fundstätten, ihre Erforschung und Behandlung, mit besonderer Rücksicht auf Bosnien und Hercegovina, Sarajevo 1897 са 337 слика (и у српско-хрватском издању). Wilhelm Tomaschek, Die alten Thraker, eine ethnologische Untersuchung, Wien 1893—1894, 3 свеске (из S. B. W. Akad. Bd. 128, 130, 131). До сада нема исцрпне радње о Илирима. Језици: Paul Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, Göttingen 1896 (гл. VII Трачани, VIII Илирска племена). Важне су за етнографију Илирије многобројне расправе од Д-ра К. Пача (Patsch) у Wiss. Mitt.

² А. Penck, Die Eiszeit auf der Balkanhalbinsel: Globus, Bd. 78 (1908) 133 и даље. Ј. Cvijić, L'époque glaciaire dans la péninsule des Balkans: Annales de géographie 9 (1900) 359—372. Исти, Neue Ergebnisse über die Eiszeit auf der Balkanhalbinsel: Mitteilungen der k. k. geograph. Gesellschaft in Wien, Bd. 47 (1904) 149 и даље.

према истоку. Па и хладноћа и множина кише била је у дилувијуму на западу већа него на истоку. Ниже планина била су многобројна језера, из којих су се, са опадањем воде, образовале котлине карстних поља.¹ Па и дубоко усечене пробојне долине између грдних стрменитих стена, величанствени кањони горње Неретве, Таре (дубоки 800 до 1000 метара) и Пиве сведоче о снажној ерозији у једном периоду са већим количинама воде. Северна, плитка, само до 200 метара дубока половина Адрије могла је постојати (по Цвијићу) још тада све до приморских острва и шкољева Далмације који су се, тек са непрестаним спуштањем јадранскога приморја, задржали као остаци утонулог копна. Ово спуштање динарскога система напредује и даље у историјском времену. Опажа се то на Скадарском Језеру, чије се дно, од дилувијума, спустило испод морскога нивоа, и на неким римским и раним средњовековним грађевинама на обали Истре и Далмације. На истоку Полуострва, пак, опажа се дизање земље.

После леденога доба јавља се у балканским земљама топла, влажна клима са богатом вегетацијом и великим прашумама. Али, још и у историјско време, важили су код Грка и Римљана северни крајеви Полуострва као сурови и непријатни. Приликом једнога зимскога војнога похода у данашњој планини Странца, сев. зап. од Византије, патили су Ксенофонтови Грци у дубоком снегу страховито од хладноће, од које се смрзла и вода и вино, те су завидели Трачанима на њиховим топлим шубарама и огртачима.² Римљани су знали за рану, сурову и снежну зиму у планинама Илирика, у долинама Хема и провинцијама на доњем Дунаву.³ Прокопије описује страховите зимске буре у Далмацији. Нико, вели, тада не излази из куће, јер је удар ветра толико јак, да подигне коња и јунака у вис, па га онда удари тако о земљу, да умире.⁴ Ова је вест претерана, али и у наше су дане бора и широко збациле са насипа железницу ускога колосека, 1904 код Клиса више Солина и код Острошца на горњој Неретви.

У шумама најстаријега времена живела је фауна великих животиња. Лавова је било и између река Неста (Месте) у Родопи и Ахелоја (Аспропотамо) у Етолији. Када је краљ Ксеркс пролазио кроз приморје Македоније, нападали су ноћу, како Херодот прича, лавови на камиле у табору. Они су представљени и на трачким

¹ Cvijić, Die Karstpoljen: Abhandlungen der k. k. geogr. Gesellschaft in Wien 3 (1901) 81 и даље.

² Xenophon, Anabasis VII cap. 4.

³ Strabo VII p. 317. Vellejus Paterculus II cap. 113. Tacitus, Annales IV cap. 51. Geographi lat. minores ed. Riese p. 121.

⁴ Procopius ed. Haurv V cap. 15 (de bello goth. I. 15).

скулптурама, на ловачким и коњаничким сликама. Из римскога доба потичу многи каменити надгробни лавови у некрополама по-дунавских вароши.

Још и у средњем веку живеле су по шумским ливадама две врсте дивљих говеда. Као родоначелник неких варијетета нашега домаћег говечета важи сада изумрли тур, римски *игус* (*Bos primigenius*). Херодот спомиње ове дивље бикове (*βόες ἄγριοι*) у близини солунскога залива. Њихове дугачке роге употребљавали су трачки владари, а тако исто и Германи за време Цезара, као посуђе за пиће. Дачки краљ пио је из рога, опточеног златом (*βοὺς οὖρου κέρας*), који је цар Трајан као ратни плен посветио Зевсу Касију.¹ Варон знаде, у Цезарево време, за једну дивљу врсту домаћег говечета (*boves perferi*) у Дарданији, у земљи Меда и у Тракији.² Па и у средњем веку био је тур добро познат у источној Европи, слов. тоуръ (жен. р. тоурица), румунски *боиги* (отуда име места *Boureni*). Многа имена места у Крањској, Далмацији, Босни, Србији, Македонији и Бугарској изведена су од тур: крај Туропоље код Загреба, села Турово, Турје, Турица, Турићи, Турјане и др.³ Још поганички Бугари ловили су тура у шумама источне Бугарске, како показују налази костију у околи од Абобе. У Србији је тур, по свој прилици, већ био редак у оно време, када је српски краљ Стефан Првовенчани (око 1215) такве животиње (тоури и тоурице) добио на поклон од угарскога краља Андрије II.⁴ Тада је тур живео у покрајини Карпата, где је Молдавска, исто као и кантон Ури, имала у грбу бичју главу. Од тура је био друкчији руњати зубр (*Bison europaeus*), Плинијеви „*iubati bisontes*“, са сразмерно малим и натраг повијеним роговима. У наше време гаји се он још код Бјалистока у Литавској и на Кавказу. У старом веку било га је, у великом броју, у балканским шумама, а нарочито у сливу Струме (*Strymon*) и Вардара (*Axios*).⁵ Још и у доба царства изводио се у Риму пеонски зубр приликом дражења животиња у амфитеатру. Током средњег века постао је он врло редак јужно од Дунава. Павле Такон у VIII. веку спомиње „*bisonste ferae*“ у фурланским бреговима и у Панонији. Црквенословенски зове се ова животиња *зжѣръ* (одатле румунски *zîmbu*), српски *з у б р*. У севернословенским земљама његов је траг врло чест у месним име-

¹ Anthologia Palatina VI, 332 (песма Хадријана).

² Varro II, 1, 5 ed. Keil.

³ Тур и зубр: Miklosich, Slaw. Ortsnamen aus Appellativen 2 (Denkschr. W. Akad. 23.) Стр. 250, 260. Jireček, Arch. slav. Phil. 15 (1893) 89. Цвијић, Насеља I, стр. CL.

⁴ Живот кр. Стефана ed. Šafařík, cap. 20, p. 29.

⁵ Tomaschek, Die Thraker, 2, стр. 5—6 (*bonasus*, βόναςος, βόλινθος).

нима, а у балканским земљама имамо само мало примера: Зуброва Река, притока Раванице у Србији, Зубер Планина код Трна (између Ниша и Софије) и Зуберово Брдо код Градачца у Босни. Византинци су знали за ову животињу под њеним словенским именом (ζοβιτρος) као крупну дивљач у Русији.¹

Остаци козорога нашли су се у сојеници на Уни, а остаци лоша кога је, још у време Алберта Магна († 1280), било у гомилама у шумама »Склавоније«, нашли су се у сојеницама на Сави.² Данас нема више ни дабра (буг. бебр), по коме се назвало Дабарско Језеро код Костура у Македонији. Једино му се траг опажа више у именима места.³ Интензивније насељавање земље, ширење земљорадње и слобода лова допринели су да се стара шумска фауна утаманила. Данас је у Бугарској и у Србији чак и јелен редак, а у Босни и Херцеговини нестало га је потпуно. Иста судба чека медведе и дивокозе. Бајка о воденом бику, коју је Цвијић проучавао, распрострањена је свугде код језера и баруштина у Бугарској, Србији, Црној Гори, Босни и Далмацији. То је мешавина скаске о изумрлим животињама, приче о тајанственим створовима у стајаћим водама и физикалног опажања о шуму, који се развија приликом периодичног пуњења и испражњавања језера. Кажу да је то црна животиња у облику змаја, која пасе ноћу на обали вода, гонећи стоку мештана и плашећи околину својом риком.⁴

Недавно су нађени остаци »палеолитског« човека из леденога доба код топица крајинских у Хрватској. У »неолитски« период спадају и налази Дра Васића у околини Београда, који су сродни са остатцима најстарије културе Грчке. То су земунце са коштаном, рожаним и каменом оруђем, као и земљаним посуђем, али још без метала. При том, нађени су измалани идоли од иловаче, а особито једнога женскога божанства. Наласци у пећинама код Ваљева и Ниша, ископине у доњој моравској долини и у Собунару на брду Требевићу код Сарајева, са комаћем из каменог доба, поред предмета из доба бронзаног и првог гвозденог доба, сведоче о дуготрајним насељима на том истом месту. На освитку историјскога доба јављају се на Полуострву три индогерманска народа: Илири, Трачани и Јелини.

¹ Niketas Akominatos (око 1200) ed Bonn. 433. Виз. глосу ζοβιτρος као τραγέλαφος ἀπὸ Θράκης ἐλθὼν тумаче Lagarde и Tomaschek (на н. м. гл. 2, 12 бр. XVI) као словенску (не трачку).

² Woldfich, Wiss. Mitt. V, 98; IX, 162.

³ Λήνη, ἢ Καστορία ἀνὸρμαστα, Prokopios ed. Bonn. 3, 273 код Диоклецијано-поља (сада Kastoria, слов. Костур). По Панчићу (Гласник 26, стр. 85—86), један примерак ухваћен је још око 1850 код Смедерева.

⁴ Глас 54. (1897) 98—100.

Илири су становали на западној половини Полуострва, од средњег Дунава све до у Епир. У средишту Полуострва припадали су њима и Дардани и Пејони, на источној обали Италије Венети и Месапији са другим приморским племенима Апулије. Лична имена на натписима из римскога доба, једини споменици староилирскога језика, ретко су сложена од две основе (на пр. *Epicadus* или *Pladomenus*) као што су имена Трачана, Јелина, Германа, Словена или Персијанаца. Већина од њих, имајући само једну основу са суфиксом, подсећају, шта више, сасвим на имена Римљана и других Италика: *Dazas*, *Plares*, *Tito*, *Tato*, *Verzo*, *Plator*, *Lurus* и други. За социјалне односе значајна су имена која у непромењеном облику имају и мушки и женске, нарочито на натписима у Пљевљима (*Panto*, *Tritano*, *Vendes*, *Vandano* и други). На споменицима из Лике, и мушки и женске имају иста имена са различним завршетком *Oeplas* и *Oepla*, *Stennas* и *Stennato*). Језик Арбанаса, потомака старих Илира, даје недовољну грађу за познавање илирскога језика, јер је арбанаски потпуно прожет романским елементима. Али, за то се многобројна имена места из илирскога периода сачувала све до данашњег дана у више мање измењеном облику.

Племенска имена овога народа непрестано су се мењала, и то због померања седишта и унутрашњих распри. На обалама доње Саве седели су Бреуци. Благодарехи наласцима Дра Пача, више знамо о Јаподима у северозападној Босни код Бихаћа и у Лици. Њихови суседи на обали и на острвима били су Либурни, вични пловидби по мору. У време римског освојења, јављају се као главно племе Делмати или Далмати са главним местом *Delminium* (сада Жупањак) и пристаништем *Salona*. На обе стране горостасне Макарске планине становали су Ардијеји (лат. *Vardaei*), некада врло озлоглашени гусари Јадранскога Мора. Даорзи (лат. *Daversi*) на Неретви ковали су доцније бакарни новац са ликом лађе и натписом *Δαόρσαν*. Седишта Доклеата обухватала су највећи део Црне Горе, како код Подгорице тако и код Грахова, где су недавно у селу Вилусима, у рушевинама римскога кастела *Salthua*, нађени латински натписи њихових поглавица (у стиховима).¹ Њихови су суседи били Лабејати на Скадарском Језеру и Пирусте, вешти рудари. Од јужних племена знатни беху Дасарети у планинском крају све до Охридскога Језера, а поред њих Птолемејеви Албани (*Ἀλβανοί*) са вароши Албанопољ, онде, где је у средњем веку био крај *Arbanum* у планинама код Кроје. У унутрашњости беше некада најугледнији народ Аутаријати, непријатељи Ардијеја, које

¹ N. Vulić, *Vjesnik arheol.* N. S. 8 (1905) 172 и даље. Ровинский, Черногорія: Сборникъ русск. Акад. 86 (1909) стр. 84 и даље.

су Келти, напoкoн, разбили и разметнули. Име Тара потицаће, по свој прилици, од њих. Тим именом назива се један од извора Дрине и једно брдо код извора Раче у ужичком округу. У време римског освојења моћни беху Деситијати, по свој прилици у унутрашњости Босне, а поред њих на северу Мезеји, Дитијони, Сардејати и други, чија се седишта не могу тачно одредити због недостатка натписа. У ужичком крају становали су Партини који су обожавали, као бога заштитника, Јупитра Партина; њих не треба бркати са племеном истога имена у драчком приморју.¹ На горњем Вардару, Белом Дриму, Косову Пољу и у околини Ниша била је отаџбина Дардана, који се помињу тек од 284 пр. Хр. као храбри непријатељи Македоваца а доцније Римљана.

Ова племена подељена беху у братства, које Плиније назива „*desuriae*“. Тако, на пр., Делмате су имале 342 братства, Деситијати 103, а Вардеји, које су Римљани скоро били истребили, једва 20. Заједничка племенска гробља нађена су у тумулима код Глашица. Страбон каже, да се код Далмата сваких осам година земља поново раздељивала, и то, по свој прилици, у међама једне жупе или једног братства. Из списка римских земљомера позната је мера за земљу у Далмацији. То је „*versus*“, велик 8640 квадратних стопа; 3½ „*versus*“-а одговарала су једном римском јутру („*iugerum*“).²

Жене су биле у великом поштовању. Историјски подаци говоре о краљицама, које неко време стоје на челу народа. Периплус т. з. Скилакса из Каријанде и Никола из Дамаска причају о владавини жена и некој врсти полиандрије у земљи Либуерна. Варон, савременик Цицеронов, хвали снажне и вредне жене Илира, које вољно стоку чувају, вуку дрва на огњиште, готове јело а при том рађају и доје децу са лакоћом. Казивање о младим Илиркама (*qua virgines ibi appellant*) које су, без икакве пратње (*incomitatae*), имале велике слободе, па су смеле чак и деце имати, подсећа на Херодотов опис трачких нарави.³ Поред слободног било је потчињеног ропског становништва, сличног Хелотима у Лаконији и Пенестима у Тесалији, особито у земљи Ардијеја и Дардана. На челу племена беху поглавице или наследни краљеви. Илири никада нису били уједињени у једној држави. Једина већа држава обухватала је у III. и II. веку пр. Хр. јадранску обалу од прилике од Љеша до Шибеника, али, то је био више савез него држава. Се-

¹ Ladek, v. Premierstein, Vulić, Antike Denkmäler in Serbien: Jahreshefte des österr. arch. Inst. 4 (1901) Beiblatt 158—160. Упор. Вулић у Гласу 72 (1907) 7.

² Strabo VII cap. 5 p. 315. Gromatici veteres; списе римских земљомера издали Blume, Lachmann, Rudorff (Berlin 1848) 2, 282.

³ Verra ed. Keil II cap. 10. 7—9.

верна племена у скоро се оцепише. Као престоница помиње се Skodra (Скадар), а као главна тврђава Rhizon (Рисан). Теопомп и Полибије описују теревенке ових Илира, са којих су жене своје напите мужеве водиле кући. Ардијеји су сваког дана јели и пили страшно неумерено; и краљеви Агрон и Генције опијали су се до крајности.

Планине и шуме олакшавале су одбрану земље. Велеј Патеркул, легат у далматинском рату у време Августа, описује »скоро незаузимљива«¹ седишта Пируста и Деситијата. Непрекидне размирице и пљачкашки походи довели су до стварања великих ненасељених шумовитих пустиња. Тако један намерно напуштени крај био је на граници Маћедонаца према Дарданима, а доцније око земље келтских Скордиска. То су оне »пустиње Дарданије«² (deserta Dardaniae), које се спомињу у позноримској „*Dimensuratio provinciarum*“.¹ Ове шуме, са својим животињама, пружале су ловцима и рибарима све што им је за живот било потребно. Али, главно занимање било је сточарство са крдима оваца и коза. Плинију је вуна од илирске овце мало јаче крта, али за то хвали сир Доклеата (caseus Docleas) у „*Alpes Delmaticae*“. Један, опет, опис царства, око 350 после Хр., спомиње сир из Дарданије и Далмације. По једној напомени Страбона, земља не беше погодна за земљорадњу; Јаподи су сејали жмиру (ζειά) и просо (κέρυκρος). Пре него што је вино било распрострањено, служили су као пиће разна преисторијска пива, спремљена од проса, јечма, шенице, трава и корења: βρύτος Трачана, παραβίη и πίνον Пејона, „самит“ Панонаца, „sabaï“ (или sabaïum) Илира². Од заната пре свега ваља споменути рударство. Његови први почеци бежу испирање металних зрнаца из речног песка: магнетита, као још и данас у Бугарској и Маћедонији, а нарочито злата. Виши ступањ беше рад на суху у поткопима. Трагови прастарог рударства, са оруђем из халштатског периода, нађени су недавно у цинберским и сребрним рупама Шупље Стене на Авали код Београда, запуштени бакарни рудник из доба бронзаног у селу Бору код Зајечара.³ Домаћа индустрија бавила се о преради сточарских производа, о ливењу метала и грнчарији, прављењу одела, оружја и посуђа за лов, риболов и ратовање. Пловљење уз приморје мамило је на пљачку по мору.

¹ Polybios XXVIII cap. 8. Livius XLIII cap. 20. Strabo VII p. 318. Geogr. lat. minores ed. Riese p. 11.

² Tomaschek, Die alten Thraker, 2, 7 и даље. Olck код Pauly-Wissowa 3, 1, 461 (чл. Bier).

³ Васић, Годишњак 19 (1905) 263 и даље.

У предримско доба седело је становништво понајчешће у вишим крајевима; долине су тек у време римско биле гушће насељене. Због близине великих шумских животиња и због многих ратства, морали су становници себи тражити тешко приступачне станове. Природне пећине служиле су обично за станове, тврђаве и престорије за верске обреде. Приликом Красова похода (29 пр. Хр.), затворили се беху Мези, скупа са својим стадима, у велику пећину Кејрис, те су их Римљани морали опседнути и глађу приморати на предају. По Страбону, писцу из времена цара Тиберија, становали су Дардани, који код Грка важе као необично прљав и нечист народ, у пећинама под гомилом ђубрета, забављајући се у овим склоништима свирањем у фрулу и на инструментима са жицама. Паулин из Ноле каже, у једној песми епископу Нићети из Ремезијане (око 400), да трачки Беси станују у пећинама (*in antris viventes*). У степама на средњем и доњем Дунаву, где није било дрва ни камена, морало је становништво, од најстаријих времена па све до у наше време, правити земунце. На језерима и рекама беху у јакој употреби сојенице (зграде на кољу), које Херодот тако живо описује код рибара Пејона на језеру Прасијас у јужној Македонији. На рељефима Трајанова стуба приказана су сојеничка села Дачана са њиховим колебама налик на купу. Остаци рибарских и ловачких насеља, која су се бавила нешто и о земљорадњи а становала у колебама на дубовим и јаворовим стаблима, нађени су, у Сави, на босанској обали код Босанске Градишке, на хрватској код Новиграда, у близини Брода, и на Уни код Рипача. Богати инвентар шиљастих копаља од јелењег рога и камених заострених стрела допире све до гвозденога доба. Време одређују варварско подражавање тетрадрахми македонског краља Филипа II, а на Уни римски новци из доба царства¹. За одбрану и верске сврхе дизане су високе тврђаве са насипима, понајвише округле или елиптичног облика, као, на пр., многобројни шанчеви на гласиначкој висоравни, велика тврђава на брду Врсник између Стоца и Љубиња са четири концентрична прстена, који скупа захватају на 35.000 квадратних метара, тврђава на брду Кичину код средњовековног замка Благаја на Неретви.² Друге тврђаве имају већ градске зидове по јелинском и римском узору. Неке од њих у покрајини карста, од илирскога времена па све до данас, непрестано служе као тврђаве. Тако Medeon у покрајини Лабејата, где је легат Перперна заробио краљицу Етлеву са синовима илирскога краља

¹ Radimský, Truhelka и др. Wiss. Mitt. 5 (1897) и 9 (1904). Brunšmid, Vjesnik arheol. N. S. 4 (1900).

² Radimský, Die prähist. Fundstätten 96 и даље, 117 и даље. Wiss. Mitt. 2. 20. 52 и даље.

Генција, Medione Равенског географа, Medonum у повељама XV века. То је још и данас добро познати Медун, замак на висини са остацима киклопских стена и каменитих степеница у белој кречној стени, а у покрајини Куча, на истоку Црне Горе¹. У унутрашњости тврђаве на Кичину нађен је извештај број округлих колеба са узаним уласком, које су подигнуте од каменитих плоча без малтера. Илирска села у шумским крајевима, по свој прилици, нису изгледала друкчије него трачка у време Ксенофонта: дрвене куће, једна од друге јако удаљене, које се ноћу а и у снегу зими тешко могле наћи, при том свака унаоколо затворена оградом од високога коља².

Богови Илира сликају се и помињу још на натписима из римскога доба: ратни бог Медаур (Medaurus) на ватреном коњу са завитланим оружјем, бог воде и извора Бинд (Bindus) код Јапода, богиње Латра у земљи Либуерна, Сентона, Ирија и Ика у Истри итд. Чудновато је да се свештеници никако не помињу³. У римско доба, домаће богове истиснули су слични римски, особито Силван (Пан), Дијана, Либер и Либера. Јелински култ богова и хероја већ је рано продро у приморје. Један син Кадмов и Хармоније, чији су се гробови показивали код Рисна (Rhizon), по имену Илирије, јавља се у грчким изворима, као митски родоначелник домаће краљевске лозе⁴. Друга, опет, генеалогичка код Апијана узима Илирија као сина киклопа Полифема и нимфе Галатеје; илирска се племена називају по именима њихових синова и кћери, по Аутаријеју (Autarieus), Дардану (Dardanos), Парто (Parthó), Даорто (Daorthó), Дасаро (Dassaró) итд.⁵ Сачували су се и остаци веровања у змије и змајеве још око 365 г. код Епидавра (Ragusa vecchia) како се то види из живота св. Иларијона из Газе, који је написао црквени отац Јероним. По том веровању, неки змај (боа) ждерао је људе и говеда, док светитељ није ову неман ватром убио. Плиније, опет, бележи домаћу празноверицу о урокљивим очима Илира и Трибала које убијају. Над гробовима умрлих дизали су обично гомиле, у карсту од камења а у унутрашњости од земље. У њима су, из тога доба, очували се делимично скелети а делимично гробови са спаљеним костурима. У старој Тракији виде се највише

¹ Evans, *Illyricum* I—II, 84—86; Kretschmer на н. м. 257. моји *Rom. Dalm.* I, 58; Ровинскій, *Сборникъ русск. Акад.* 86 (1909) стр. 81.

² Xenophon, *Anabasis* VII cap. 4.

³ Tomaschek у Беценбергеровим (Bezenberger) *Beiträge zur Kenntnis der indogerm. Sprachen* 9 (1884). Dr. C. Patsch у *Wissensch. Mitt.*, т. 5—7 и у *Jahreshefte* 6 (1903) 72—73 (Medaurus).

⁴ *Geographi graeci min.* I, 31.

⁵ Appian, *Illyr.* cap. 2.

гомиле у нижим пределима, у долинама, равницама и степама. Код Илира, пак, налазе се велика гробља понајвише на пустим брдима; по свој прилици, тим су они хтели сахранити мртве што више, близу неба, звезда, месеца и сунца. Сва до сада проучена велика гробља потичу из првог гвозденога доба, са мало трагова грчкога утицаја, пре свега огромно гробље на Гласинцу, у планинама источно од Сарајева, које су гробље Хернес и други испитали темељито. На Гласинац подсећају налази на »брду гробова« код села Комане у Арбанији, у теснацима Дрима источно од Скадра. Исто вреди и за гробљано поље са приближно 200 могила у планинама између Чачка и Ариља у Краљевини Србији, код села Негришора и Марковице.¹

Источни суседи Илира били су Трачани. Они су се распрости-
рали од ердељских Карпата па преко Дунава, Хема и преко мо-
реузина у Малу Азију, где су Фрижани, Миђани и Битини, тако-
ђер, припадали њима. Месни називи њихових тврђава (*diza*, *-dizos*),
села (*-dava*, *-para*) и топица (*germ-*) позната су у великом броју.
Трачка лична имена, сложена највише из две основе, која се по-
мињу још и у доба цара Јустинијана, потпуно се разликују од
илирских, те подсећају на имена Јермена и Персијанаца: *Auluporis*,
Bithitralis, *Dinikenthos*, *Mukaporis*, *Rhaiskuporis* итд. Петка су имена
од једне основе или краткога облика, као *Kotys*, *Bithys* или *Seuthes*.
Странцима је падао у очи трачки обичај тетовирања, које Страбон
помиње и код Јапода у Илирику. Што би који Трачанин или Тра-
чанка били угледнији, тим би многобројнији били са иглом учи-
њени цртежи, који су красили лице и руке. На северу употребља-
вали су као одело кожухе и простране чакшире, а на југу коже
и фину, веома шарено обојену материју од конопље. Свугде беху
распрострте шубаре, познате са слика на Трајанову стубу, које се
још и данас носе у источним Карпатима, на Балк. Полуострву, на
Кавказу и у Персији. Друштвени положај жене, друкчије него код
Илира, био је потчињен. Угледни су имали по више жена; у ко-
лико је човек био имућнији, у толико је више жена смео купити.
Врховне поглавице племена били су наследни краљеви. Код Беса,
Меза и Гета имали су свештеници велики утицај. Било је две веће
савезне државе: на југу под вођством Одриза, чија је отаџбина
била у покрајини адријанопољској и на северу под краљевима Да-
чана. То је био ратоборан народ, чија је храброст била на далеко
позната од времена персијских војни па све до владавине Јустини-
јанове. Одриски краљ Ситалк могао је, по Тукидиду, извести на
бојно поље 150.000 људи. Страбон цени трачанску војску на

¹ Троиановић. Страница 9 (1892) 1—23.

215.000 људи. Херодот описује Трачане као лен народ. Поред сточарства, особито коњарства и риболова, бавили су се мало о земљорадњи, а поред ње и о виноградарству. Прадомовину винске културе стављају, у опште, на Црно Море, где се још и данас срета дивља лоза, било у Тракији било у Мингрелији. Од заната споменућемо рударство, и то не само испирање златнога и железнога песка, него и подземна окна (сипісuли) Беса, које Вегеције спомиње у излагању теорије о опсадном ратовању. Трачани беху озлоглашене пијанице. Али, чак и у овом давно минулом времену било је људи који су се уздржавали од пића и меса. Код Меза је, како Страбон прича, било аскета који нису јели меса, него су живели од меда, млека и сира; исто тако, поред полигамије која је код њих била у обичају, било је и смерних Трачана који су живели без жена. Да би трупе биле трезвеније и послушније, наговорио је дачки краљ, Буребиста, свој народ да утамани винограде.

Који пут су трачким божанствима¹ приношене биле људске жртве. Брадати бог светлости и грома Збелтиурд (Zbelthiurdos идентификован је доцније са Зевсом. Бендис, трачка Артемида, приказана је на сликама са луком и стрелом како јаше на јелену, праћена ловачким псима. Али, најпознатији богови беху Савадије или Сабазије и сродни му Диониз, који се поглавито прослављао са хучним весељем и оргијама код планинског храма Беса у јеловим шумама Родопе. Трачки Херој или »трачки коњаник«, приказан са псима, вепровима, јеленима и лавовима на каменитим плочама разне величине, нађен је свуда од Цариграда до Београда. Нешто на страни стоје Гети са својим божанством природе Салмоксис, чији врховни свештеник, саветник краљев, по Страбону, станује у пећини некога светог брда. Код Херодота читамо како су угледнога Трачанина сахрањивали: његову су најмилију жену убијали и с њиме заједно закопавали, одржавали ратне игре, а над гробом подизали високу гомилу (Xῆρος).

Међу племенима у унутрашњости јављају се у златној земљи ердељској прво Агатирси, а доцније Дачани, које сматрају за њихове потомке и који су сродни са суседним Гетима на доњем Дунаву и на обали Црнога Мора². Као најранији становници данашње Краљевине Србије спомињу се у историји моћни и ратоборни Трибали. Херодот зна у овој земљи за две реке: Ангрос, који долази из земље Илира, без сумње западна Морава са Ибром, и Бронгос (Страбонов Баргос, римски Маргус), који се улива у Ду-

¹ Добруски, Бълг. Сборникъ 16—17 (1900) 1—146.

² Сигини, номадски народ миђанскога порекла, које Херодот спомиње северно од Трачана у данашњој Угарској, припадају, по Миленхофу, Deutsche Altertumskunde III, 2, Каспијском Мору, где их Страбон спомиње и описује.

нав, по свој прилици јужна и сједињена Морава. На споју обе била је трибалска равница (λεβίον τὸ Τριβαλλικόν). У време Тукидида, покушао је краљ Одриза Ситалк да распростре своју моћ преко реке Оскиос (Искер) према северу, али, он је погинуо у једној битци са Трибалима, чија се земља, по Страбону, распростире на петнаест дана хода од горње Струме до Дунава. Доцније ратују они са Маћедонцима, Филипом II и Александром Великим, коме се краљ Трибала Сирмос морао покорити (334 пр. Хр.); после тога, један одред Трибала учествовао је у Александрову походу на Персију. Њихову моћ скрхали су келтски Скордисци. После римског освојења, један крај западне Бугарске звао се Требалија, где географ Птоlemeј, на ушћу Искра, ставља Ескус (Oescus) као варош Трибала¹. Њихови наследници и сродници беху Мези (Мојзи или Мизи Јелина), једнога имена са Мизима у Малој Азији, на реци Тимоку (Timasus) и даље према истоку. Источни суседи Дардана били су Серди, чије је главно место Сердика (сада Софија), у римско доба, постала знатна и велика варош, па онда Данталети код Ђустендила и Меди у крају Брегалнице. Римљани су скоро на све Трачане пренели име родопских Беса који су им давали најжешћи отпор.

Саобраћај са Јелинима био је од великог утицаја на ове нарсде. Али, јелинско лађарство и колонизација нису били на обалама Илирије никада толико интензивни колико на Понту. Колоније дорских грађана са Крфа (Кочкича), засноване у VII и VI веку пр. Хр., беху Епидамнос, доцније Драч (Dyrrhachion), у старом и у средњем веку увек велика варош, а тек од краја средњег века, због затвора суседног лагуна, у опадању, и Аполонија, на ушћу Војуше (Aoos), која је опустела од времена цара Јустинијана због мочарног краја. Ретко беху посејане колоније на далматинским острвима: Иса (Вис), Фар (итал. Лесина, хрв. Хвар или Фар) и Корчула (Κορκύρα Μελαίνα). Јелинског је, на пр., порекла име — спомиње се тек од времена Цезарева — по натписима доцније чисто латинскога града Епидаура (Цавтат, Ragusa vecchia). Насеобина Јелина са Исе беше Трагуријон (Трогир), на малом острву у близини обале, а сиракузанска колонија Лисос (Љеш) са тврђавом Акролисос, утврђеном киклопским стенама на ушћу Дрилона (Дрима.) Жива трговина развила се била на ушћу Нарона (Неретве), где су лађе донекле пловиле уз реку у унутрашњост до трговачког места, вароши Нароне у римско доба. Трговци су доносили Илирима посуђе од иловаче, наките, стаклену робу, оружје, по свој прилици и вино и морску со. У Арбанији, Далмацији,

¹ Tomaschek. Die Thraker I. 87—90. Vulić. Klio 9 (1907) 409.

Босни и Србији нађени су грчки бронзани шлемови коринтскога облика, који су познати по наласцима у Олимпији. У унутрашњости, све до почетка римскога царства, највише су били распрострањени новци из Дирахија и Аполоније, добро познати из налазака по читавој Арбанији, Босни, Хрватској, Србији, Бугарској, Угарској и Ердељу. Паралелно са њима на истоку Полуострва распрострањени су сребрни новци острва Таса, и то по Бугарској, Србији све до у Ердељ. Убрзо су почели и домаћи владари и градови ковати сопствени новац са грчким натписима: пејонски, трачки, илирски краљеви, вароши Ризон и Скодра, народ Даорза и др. Краљевина Маћедонаца била је јелинска велика сила која је од једне мале покрајине, западно од Солуна, освојењима дуж пута од Дирахија за Византију постала велика држава; неко време пружала се из Тракије на север све до дунавскога ушћа. Али, извориште Вардара и Струме, са земљама Пејона а доцније Дардана, били су обично ван граница ове краљевине. Па и илирски северо-западни део Полуострва нису додиривали ратни походи Маћедонаца.

Провала Келта, познатих код Грка обично под именом Галата, изазвала је велики поремећај у етнографским односима подунавских земаља. На Балк. Полуострво почињу они да продиру из источних Алпа и Паноније. Страбон означава Јаподе као мешавину »келтско-илирску«. Маћедонски краљ Птолемеј Кераун пао је у борби против »Галата« (280 пр. Хр.) који се, за тим, појавише пред храмовима у Додони и Делфима у Јелади. Тада се у данашњој Краљевини Србији настанило предузимљиво и храбро племе Скордиска. По Страбону, они беху измешани са илирским и трачким становништвом, а подељени беху у две групе: »велики« Скордисци западно од Мораве до Саве, »мали« источно од Мораве до граница Меза и Трибала. Њихово утврђење Сингидун, на месту данашње београдске тврђаве, одржало је своје келтско име све до VII. века п. Хр. Капедун код Страбона је, по Пачу, по свој прилици Ужице, које се на натписима из доба царства јавља скраћено као Сар.. По Томашеку, Ниш (Naissus), Бела Паланка (Remesiana) и још многа друга келтска су имена.¹ Треба још доказати да ли је име Danuvius које је истиснуло стари трачки назив Istros, келтског или илирскога порекла.² Пошто су Римљани освојили Маћедонију, имали су много муке са Скордисцима, док их, напokon, нису потпуно сломили, те њихове остатке преселили у равнице Паноније, начинивши их тако безопаснима.

¹ Tomaschek, Zeitschr. f. öst. Gymn. 1878, 204; Die Thraker I, 90 и даље. Монографије о Скордисцима нема.

² Sobolevskij, Arch. slav. Phil. 27 (1905) 234.

Трећа Глава

Римљани и доба сеобе народа¹

Јелини су позвали Римљане у помоћ против Илира, када су гусарске флоте илирскога краља Агрона на лаким чамцима по 50 људи освојили Коркиру (Крф) и опљачкали западну обалу Пелопонеза. Агрон је баш био умро, а у место његова малолетна сина Пина владала је Пинова маћеха Теута. Консули Центумал и Албин, са флотом и сухоземном војском, приморали су краљицу на мир, после чега су њени људи, јужније од Виса, могли пловити само трговине ради и са ненаоружаним лађама (229. пр. Хр.). После њега потпомагана је била краљевина скодранска као противник Маћедоније, док млади краљ Генције није начинио савез са краљем Персијем, те приликом пропасти маћедонске државе, и сам био повучен, да као сужањ улеша у Риму триумф победилаца (168 пр. Хр.). Његова земља раздељена беше у групе автономних општина. Непосредна владавина Римљана ограничена је била дуго времена у Далмацији само на обалу, на којој се постепено развише и римске колоније. Са брдским племенима, особито са Ардијејима и Делматима, борило се често, не свагда са срећом. За време првога триумвирата, Цезар је добио ову покрајину. У времену грађанскога рата држали су овде Илири и Грци са Помпејем, а римски насељеници са Цезарем.

Римљани су унутрашњост Полуострва упознали пошто беху посели Маћедонију (146 пр. Хр.). Провинција Маћедонија обухва-

¹ Литература: G. Zippel, Die röm. Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig 1877. J. Jung, Die romanischen Landschaften des röm. Reiches, Innsbruck 1881. Исти, Römer und Romanen in den Donauländern, 2 изд. Innsbruck 1887. Mommsen, Röm. Geschichte, Bd. 5. Истраживање А. Ј. Ивенса (Evans) о целом Илирику у Archaeologia књ. 48—49 (1883—1885). С. Patsch, о Далмацији у Wiss. Mitt. књ. 4 и даље; о Србији Premierstein, Vulić и Ladek, Jahreshefte Bd. 3 и даље, српске студије Вулића у Гласу 72 и даље. Споменик 38 и даље. О сеоби народа: позната дела Сека (Seeck) Гилденпенинга (Güldenpenning), Берија (Bury), Дила (Diehl), Хартмана (Hartmann); С. Станојевић, Византија и Срби 2 књиге. Нови Сад 1903—1906.

тала је данашњу средњу Арбанију са Драчем (Dughashion), али, на северу допирала је само до пограничне тврђаве Stobi (код Градска) на споју Аксија (Вардара) са Еригоном (Чрна). На њеној северној и источној граници ратовало се скоро непрестано, и то не само са непосредним суседима, него и са даљим народима, Скордисцима и становницима Карпата, са Дачанима и са галско-германском мешавином Бастарнима. Карактер ових огорчених борби доста се јасно може уочити из врло оскудних података. Скордисци су, на пр., клали римске заробљенике те их приносили својим ратним боговима на жртву, пијући, тобоже, човечју крв из лубање, исто као и свештеници келтских Боја код Бољоње из позлаћене лубање једнога погинулог консула.¹ Једина велика сила у подунавским земљама били су Дачани под краљем Буребистом, коме се и један део Трачана, јужно од Дунава, био потчинио, и који је, тобоже, 200.000 људи могао подићи на оружје. Цезар се, мало пре своје смрти (44 пр. Хр.), почео био спремати против њега, али су краља убрзо за тим убили, после чега се његова земља распаде опет у делимичне кнежевине.

Рим је морао своју државу проширити до неке природне границе, у овом делу Европе до Дунава. Цезарев син Октавијан покорио је, за време другогa триумвирата, од Аквилеје и Сисције брдовите земље Илирика, особито победама над Јаподима и Делматима (35 до 33 пр. Хр.). Пошто су се свршили грађански ратови, потукао је Клас, као намесник Маћедоније, Бастарне на реци Цебру (Џибрица) и покорио Мезе (29 пр. Хр.). До дунавске границе допрло се после нових војних похода Тиберија, посинка Августова, како се сада назвао Октавијан. Убрзо потом дошло је до великога далматско-панонскога устанка којим су руководили оба Батона из племена Бреука и Деситијата, на челу 200.000 пешака и 8000 коњаника (6—9 п. Хр.). Али, за мало па је ствар Илира пропала због суревњивости међу војсковођама. Напокон је Деситијат Батон опкољен био у Андетрију (Мућ више Сплита), те приморан да се покори. Завршио је живот као сужањ у Равени. После неуспелог устанка није било поновнога покушаја.

Као пре на Рајни, тако су и на Дунаву римска освојења зауставила сеобу народа, која је била почела. С оне стране границе вршила су се померања народа без икакве препреке. Ирански пастирски и коњанички народи црноморске степе кретали су се полако према западу. Последњи беху Сармати који су, у време Херодота, становали између Дона и Волге. Њихов језик није непознат. Њихова су лична имена очувана стотинама на грчким нат-

¹ Ammianus XXVII cap. 4, 4; упор. Livius XXIII, 24.

писима црноморских приморских градова. Осим тога, још и данас живе потомци великога племена тога народа, Алана (старорус. Њси): данашњи Осети у централном Кавказу.¹ Један део ових номада, Јазиги (Jazuges, или Jazyges), понајвише названи општим именом Сармата, спустио се у равницу између Дунава и Тисе, где се први пут спомињу у време цара Клаудија (41—54). Они су, као плачкашки степски народ са тетовираним лицем, често досађивали Римљанима. На спомен-стубу, који је подигнут у Риму у част цара Марка Аврелија, приказане су, поред пешадије германских Маркомана и Квада, њихови коњанички ликови са ланцем о врату, дугом брадом и косом и једном врстом фригијске капе. Амијан Марцелин пружа нам многе вести о њиховим краљевима ((reguli) и поглавицама (subreguli) о њиховим оклопима од рожане крљушти, која је као перје пришивена била на платно, о њихову далеком јахању на резервним коњима, са којих су се брзо скидали, и о њиховим склоништима у луговима Тисе. Па и после Јазига кретала су се поједина племена у правцу запада, тако Сери (Serri), које Плиније спомиње још на Азовском Мору, док Амијан један део Карпата назива „montes Serrorum“.²

Освојена земља чинила је, испочетка, једну велику провинцију Илирик: горњи Илирик (superior provincia Illyrici) у Далмацији, доњи Илирик у Панонији. После панонскога устанка раздељена је била ова велика управна област. Провинција Далмација са главним градом Салоном обухватила је приморску обалу од реке Арсије (итал. Arsa, хрв. Рапа) у Истри до с оне стране Лиса (Љеша), од прилике до реке Мата. На северу су обе обале Саве, са великим градовима Siscia (Сисак) и Sirmium (Митровица), припадале Панонији. На исток се Далмација простирала дубоко у данашњу Краљевину Србију, обухватајући Чачак, па можда и Рудник. Онде је граничила она са провинцијом Мезијом у некадашњој земљи Дардана, Скордиска, Трибала и Меза, која је формирана пошто су македонски гарнизони продрли северно до Дунава, на чијој је обали било главно место провинције Viminacium (село Костолац код Пожаревца). Мезији је на југу припадало Косово Поље и горња до-

¹ Всеволодъ Миллеръ, Этнографическіе слѣды Иранства на югѣ Россіи ЖМНП. 1886 окт. Миллеръ, Осетинскіе Этюды, СПетербургъ 1881—1887, 3 тома.

² Код Плинија 6, 16, 19 Serri или Serrei поред Церцета (Cercetae — Черкези) и Хала (Hali), по Томашеку Двали (Dvali) садашње осетске покрајине), код Птолемеја поред Ουάλοι преиначени у Σερροι, што потиче од некога визант. преписивача, који је знао за Србе. Упор. Müllenhoff, на н. м. III, 49 A, 97. То су тобожњи кавкаски Срби, о којима се говори још и у новијим делима.

лина Вардара. Легат Мезије био је уједно и војни заповедник трачке дунавске обале (*gira Thraciae*) све до Црнога Мора. Под Домицијаном подељена је била провинција на горњу Мезију западно од Цebra (Цибрица), и доњу Мезију, уску и дугу пограничну провинцију, источно од ове реке па све до Понта. Цар Клаудије (46 п. Хр.) уврстио је међу провинције трачку краљевину, која је на западу обухватала ђустендилски, софијски и пиротски крај. Када је цар Трајан (107) освојио Дакију, помакнута је била државна граница за један и по век у Карпате. Реформе цара Диоклецијана (284—305), скоро три века после Августа, довеле су до нове организације провинција. Читава држава подељена је била на 4 префектуре, 13 дијецеза и 116 веома смањених провинција са грађанским намесницима у унутрашњости, а војним на граници. Балканско Полуострво захватили су делови од три префектуре. Префектури Италије припадао је »западни Илирик«, Панонија, подељена у четири провинције, и Далмација, сужена губитком јужних крајева, такозване Превалис у околини Скадарскога Језера. Најмања префектура, ограничена једино на Полуострво од Дунава код Београда па до Крита, била је илирска, подељена доцније у дванаест провинција, са главним градом Солуном. Када је била изгубљена Дакија с оне стране Дунава, образовала се јужно од Дунава »нова Дакија«, доцније подељена у две провинције: Дакија при обали (*Dacia ripensis*) од Оршаве до Искра и унутрашња Дакија (*Dacia mediterranea*) у планинама код Софије, Ниша и Ђустендила.¹ Са шест провинција трачке дијецезе (*Dioecesis Thraciarum*) почињала је даље на исток велика префектура Оријента.

Римска војска постала је постепено погранична армија, а распоређена беше по утврђеним таборима легија, поред којих беху тржишта (*caupae*), и у мањим кастелима. Легије су често остајале на једном месту кроз више генерација. Тако је, на пр., у Виминацију *Legio VII Claudia* остала кроз четири века. Ислужени војници, којима за време 20 до 25 годишње војничке службе није била дозвољена женидба него само накнадно легитимизан конкубинат, добивали су, по ислуженом року, земљу, стоку, робове и семе за усеве. Насеобине ветерана споменуте легије простирале су се од

¹ Провинције Илирика са њиховим главним местима: 1. *Dacia ripensis* (*Ratiaria*, сада Арчар код Видина); 2. *Dacia mediterranea* (*Serdica*, сада Софија); 3. *Moesia superior Margensis* или *M. prima* (*Viminacium*); 4. *Dardania* (*Scupi* код Скопља); 5. *Praevalis* или *Praevalitana* (*Doclea* и *Scodra*); 6. *Macedonia prima* (*Thessalonica*); 7. *Macedonia secunda* или *M. salutaris* (*Stobi*); 8. *Epirus nova* (*Dyrrhachium* и *Lychnidus*, сада Охрид); 9. *Epirus vetus*; 10. *Thessalia*; 11. *Achaia*; 12. *Creta*.

Дунава па на југ све до у крајеве Призрена и Скопља. За мало, па су једва виши официри били из Италије; војници су потицали од римских грађана из околине. Била је то велика новина, када је Септимије Север допустио војницима да се смеју женити и стављати ван табора. Александар Север донео је уредбу, по којој су војници као сељаци у околини својих гарнизона били наследни на земљи, коју нису смели продати, а која је била ослобођена од пореза. Важна потпора пограничним трупам била је мезијска и панонска дунавска флота. У помоћним (ауксилијарним) трупам, поред легија, били су заступљени сви народи римске државе. Тако, на пр., у Далмацији била је једна кохорта Јудејана из Шпаније, у Наису, опет, једна кохорта из Киликије. Илири су много били употребљавани за ратну службу, али, њихове кохорте слате су у далеке земље, на Рајну, у северну Африку итд. Многобројни Илири и Трачани, па чак и из планинских племена, вршили су службу у флоти средиземног мора, у Равени и у Мизену. Под Диоклецијаном и Константином, армија била је потпуно изнова преустројена, како кажу учетворостручена. Велика стара легија распарчана је била на мале легије које су доцније назване „*pumeri*“, по Момзену, свака од 1000 људи. Коњица је била јако умножена те организована у засебне одреде. Од тада су граничари (*ripenses, limitanei*) важили као трупе од мање вредности. Линијске трупе, прави „*milites*“ беху „*palatini*“, елита војске, који су доцније понавјише имали своје станове у Цариграду и околини. Резерву пограничних трупа образовали су „*comitatenses*“. Легије „*pseudocomitatenses*“, једна врста локалне трупе, називале су се делимично по варошима балканских крајева (*Scupenses, Ulpianenses, Timacenses* итд.) Поврх тога, било је и федерата (*foederati*), варвара из пограничних крајева, које су предводили њихови домаћи владари. Трећи век био је сјајни период илирских трупа. Из ове војничке пограничне покрајине потицали су многи цареви: Деције из Паноније, Клаудије из Дарданије, Аврелијан из Дакије при обали (по другима из Сирмија), Проб из Паноније, Диоклецијан из Далмације, Галерије из Сердије, Константин Велики из Наиса (Ниш), Лициније из «нове Дакије». У IV. веку, Јовијан (363) био је родом из Сингидуна (Београд), породица Валенса из Цибале (Винковци у Славонији). У V. веку, Констанције, савладар Хонорија у западној држави, био је Илир из Наиса, у источној држави Марцијан, исто као и «Бес» Леон I, трачки војник, Анастасије, опет, Епироћанин из Дирахија. У V. веку, породица Јустина I и његова синовца Јустинијана I, са својим римским именима (*Marcellus, Dulcissimus, Lupicina, Vigilantia, Praejecta* итд.), водила је порекло од римских колониста у

Народносни односи од времена Августова па до Диоклецијана много су се били изменили. Првобитно, римски грађане строго су се одвајали од потчињених урођеника. Било је две групе римских вароши: старије беху у приморју Далмације, чији почети допиру у време републике, млађе беху легијонске вароши које су се, поред војничких станова на Дунаву, развиле од трговачких насеља а стекле су варошко право тек од Трајана и Хадријана. Грчке вароши у Маћедонији и Тракији имале су старију организацију. Трачани и Илири подељени беху по својим сеоским општинама, које су у Далмацији и Мезији, као и у Шпанији и Галији, назване „civitates“, у Тракији, по грчком, стратегије. Старешине ових жупа беху грађански чиновници или војници, једни урођеници, други Италици. На натписима зову се они, на пр., код Јапода, Мезеја, Деситијата и Доклејата „praepositus“, „princeps“ или „praefectus“, у Тракији στρατηγός. Миран развој изједначио је у току времена врло јако све противности. Сеоске се општине постепено претварају у варошке општине са великим срезовима (regio, χώρα), процес, који почиње под царем Веспасијаном, потпомогнут од цара Трајана после проширења северне границе, а на врхунцу своме на почетку III. века. На такав развој утицало је давање римског грађанског права урођеницима, особито ауксилијарима приликом њихова отпуста из ратне службе, који онда гентилно име цара узимају за свој домаћи надимак, као Julii, Claudii, Flavii, Ulpri, Aeli Aurelii или Septimii. Најзад, законом цара Каракале (212), који је потекао из финансијских мотива, сви слободни људи постали су римским грађанима. Тим је била уклоњена противност између освајача и потчињених. Потомак илирских или трачких поглавица, прекодунавских заробљеника, грчких или сирских трговаца осећао се исто тако Римљанин као и први али све ређи потомци Сулиних или Цезаревих земљака. На престо су подизани били цареви неримскога порекла, као пунски Африканац Септимије Север или као неки Регалијан, претендент на царство (263) који је, тобоже, био потомак последњег дачког краља Декебала. Набрзо је друштво било преплављено потомцима робова. Диоклецијан, једини цар пореклом из Далмације, био је, по Еутропију, »врло тамнога порекла« (vir obscurissime natus), ослобођеник. Па и разлике између вароши различнога ранга и права изједначене су на финансијској основи под Диоклецијаном и Константином. Од тада стоји на челу општине наследан варошки сенат, „curia“ (βουλευτήριον), састављен од најбогатијих људи који су јемчили за порез. У византијској држави постојала је курија до у X. век, још под Леоном

Мудрим. Нарочито одржала се она у забаченим варошима, као на

Херзонеу (Севастопол) и у Далмацији, са својим *πρωτοπολίται* или *πρωτεύοντες*.¹

Римске су вароши, насупрот дрвеним селима и тврђавама са насипима из предримскога доба, пружале слику јако одмакле културе. Оне су имале правилне поплочане улице, а снабдеване беху водоводима, купкама, трговима и дворницама са стубовима, храмовима и јавним зградама, пространим позориштима за борбу са животињама, борбу гладијатора, трке и друге народне забаве, а пред варошким капијама опасане беху пространим некрополама. Римске куће, украшене често сликама на зидовима и мозаицима, грађене беху од камена и опеке, а зими су се грејале топлим ваздухом, који је спровођен у цевима од каљева (*tubuli*) под подом и у унутрашњости зидова. Нај јача била је римска колонизација на јадранском приморју и у војном појасу на Дунаву. У крајевима Наиса (Ниш) и Ремесијане (Бела Паланка) сведоче варошка имена да је насељење војнога порекла: *Castrum Herculis*, *Castra Martis* (по свој прилици у долини Тимока), *Praesidium Pompei* (код Алексинца), »складиште хране на Морави« *Horreum Margi* (Туприја) итд. У тим су крајевима, код Прокопија, латинска имена и малих насеобина: *Lupi fontana*, *Spelunca*, *Primiana*, *Longiana*, *Septecasas* итд. Римски су ветерани сасвим изнова колонизовали доњу долину Дрине и крај доње Неретве. Али се поред тога, у многим крајевима, као код Ужица, Пљеваља у горњој долини Цетине, одржало илирско становништво, сачувавши неокрњена своја наслеђена добра. По истраживањима Пача, цетински крај био је, у доба римскога царства, гушће насељен него данас. Карактеристично је да се на гласиначком староилирском гробљу сахрањивало и доцније, судећи по новцу све до у IV. век. С друге стране, опет, било је становништво знатно умањено у крвавим освајачким ратовима. Нема сумње да је смањивању домаћег нараштаја допринела и та околност, што су најврснији млади људи служили нежењени много година у далеким пределима.

Етнографски односи променише се наглим ширењем латинскога и грчкога, а опадањем илирскога, из кога се развио арбанаски, и трачкога језика који се, после VI. века, не спомиње више. Граница између латинскога и грчкога може се прилично тачно утврдити по језику на натписима, миљоказима и варошким новцима.² Она је код Љеша остављала Јадранско Море, па је ишла

¹ Херзон: *Theophanes* ed. De Boor 1, 78 и *Konst. Porph.* ed. Bonn. 3, 178. Један *πρωτεύων* из Дирахџа око 1000: Prokić, *Die Zusätze in der Hdschr. des Joh. Skylitzes* и т. д. (München 1906., стр. 31, бр. 22). У Далмацији преведено са »prior« (гл. ниже).

² Моје дело *Rom. Dalm.* I, 13 и даље.

кроз планине Миредита и Дебра, пролазећи кроз северну Македонију између Скупи и Стоби, за тим је обишла Наис и Ремесијану са њиховим латинским грађанством, док су Пауталија (Ћустендил) и Сердика (Софија), заједно са пиротским крајем, припадали грчкој области, те је, најзад, скренула и ишла дуж северног обронка Хема према обали Понта. Грчка говорна област била је у непосредној вези са Јеладом и Малом Азијом, а латинска, која је од северне границе Паноније па до Стоби имала највећу дубину, а од Ратијарије (Арчар) па ниже свега неколико сати ширине, са романским западом. У латинску област ишла је и Трајанова Дакија, у којој је, и после напуштања, читав низ тврђавица на левој обали Дунава био поседнут од стране Римљана све до у време Јустинијаново. Осим ограничене области било је међу Латинима само мало грчких трговаца или чиновника; исто се тако међу Грцима, са изузетком приморске вароши Дирахија, поједине римске колоније (Stobi, Philippi и др.) нису могле одржати. У средњем веку говорило се двојаким романским говором, чији почеци допиру у доба римског царства: румунски, пореклом од више поквареног говора дунавских Римљана и старински стародалматински, чији су се последњи остаци изгубили у наше време¹. У планинским крајевима између обе области развио се мешовити илирско-романски језик, од кога је постао арбанаски језик, чији речник има више од четвртине романских елемената. Због тога што се налазио по средини, има арбанаски језик у свом речнику нешто подударања делимично са румунским, а делимично са конзервативним дијалектом средњевековних Романа из Превалитане и Далмације.

У економским односима опао је пастирски начин живота са ширењем земљорадње. По списима римских агримензора, у Панонији било је жирових шума за гојење стоке које су, у Угарској и Србији још у средњем веку па и у ново доба, биле веома цењене (*silvae glandiferae*), и шуме које су биле згодне као пашњаци (*silvae vulgaris pascuae*).² Нераздвојно са слободом пастирском ишло је, руку под руку, пљачкање и отимање, што сведоче многи надгробни споменици људи које су убили „latrones“. За време цара Марка Аврелија, нове трупе врбовале су се од разбојника по Далмацији и Дарданији. Земљорадници су били или иматници своје сопствене земље или колоне на царским доменама или приватним добрима. Сопственици беху или урођеници или римски насељеници. Од III. века становали су на Дунаву, на државним војничким добрима, војници крајишници, чија је служба прелазила с оца на сина, институција која се продужује у византијском и српском

¹ M. Bartoli, *Das Dalmatische*, Wien (Balkankomm.) 1906, 2 књиге.

² Gromatici, на н. м. I, 205; II, 318.

средњем веку. Царске домене биле су код рудокопа и на острвима Далмације. На северу није било онако великих комплекса земље (*saltus*), какве Хијерокле спомиње у Тесалији, богатој житници. У Превалитани и Далмацији имала је римска црква још и у VI. веку знамените поседе (*patrimonium*). Робова је било у варошима и на већим добрима, али ретко на сељачком поседу. У Илирику непознати беху онако велики сељачки устанци као у Африци и у Галији. Цар Проб (276—282) дозволио је културу вина у Панонији и Мезији, те је наредио војницима да засаде винову лозу на брду *Alma* (Фрушка Гора) и у околини *Aureus mons* (код Смедерева). Све су земље и поседе измерили агримензори, те су пољске границе тачно обележили пограничним камењем, а у Далмацији са уобичајеним зидом од наслагана камена (*maseria*, који је римски термин још и данас познат). Осим тога, избројани беху воће и лоза, а становници с децом, да робовима и стоком уписани у пореске књиге¹. Поред непосредног пореза, давали су се природни производи за трупе и чиновнике (*анпопа*), плаћао се порез на главу, занате, наследство итд. Занати су по варошима били организовани у еснафе (*collegia*). Особито развила се била вештина резања у камену.

Од великога значаја било је рударство, којим је управљао царски „*procurator metallorum Pannoniorum et Delmationum*“, око 400 г. „*comes metallorum per Illyricum*“. Краткога је века била слава златних далматинских рудника, од Августа до Трајана. По причању Плинија († 79), добивало се онде са земаљске површине, у време Нероново, који пут за један дан 50 фунти злата. Савременим је песницима, као Стацију, злато далматински метал (*Dalmaticum metallum*), а Марцијалу је Далмација златна земља (*aurifera terra*). Али, ова налазишта била су брзо исцрпена као на острву Тасу и на брду Пангеју у Маћедонији, или налазишта у источним Алпима које описује Полибије, или у наше време чувена златна поља Бразилије или Калифорније. Римљани су у новоосвојеној Дакији напнили на много издашније златне жице, које још и данас дају племенити метал. Геолошка испитивања у унутрашњости Босне открила су на три места остатке интензивног рада на испирању злата: на потоцима Фојници и Жељезници, у крају горњег Врбаса и на Лашви.² Мањих перioniца било је у Дарданији, код Пауталије (Густендила) и у Родопи, на којима су мучно радили бедни скупљачи злата (*leguli aurariam, auri leguli*).

¹ Gromatici, на н. м. I, 240 и д.

² Bruno Walter, Beitrag zur Kenntnis der Erzlagerstätten Bosniens, Sarajevo 1887, Baron von Foullon, Jahrbuch der k. k. geolog. Reichsanstalt 42 (1892).

Срединште сребрних и оловних рудника била је варош Дома-вија (Градина код Сребрнице). Она се у античкој литератури не-спомиње, а тек у наше доба позната је из многих натписа из III. века. Непознато је римско име Рудника, где је Септимије Север обновио храм Матери Земљи (*templum Terrae Matris*) и где су се налазили царски рудари са закупницима (*coloni*) суседних поседа.¹ Други, опет, рудник олова и сребра, са храмом Јупитра и Херкула, царском »виллом« (*villa*) и радионицама (*officinae*), као и колонама и слободним сељацима био је код Губеревца и Стојника испод Космаја, јужно од Београда.² У близини средњовековних рудника на западној страни Копаоника стоје на обали Ибра, код села Со-чанице, рушевине некога римскога муниципија, сада Тројанов Град, са остацима варошких зидова, каменог моста преко Ибра, са каменим саркофазима, траговима топионице и огромне масе шљак-не.³ У северној Арбанији виде се остаци тобожњих сребрних ру-дника на реци Фанди и у Дебру. Бакарних рудника било је у бли-зини Виминација на реци Пикну или Пинку (Пек), где су данас бакарни и гвоздени мајданпечки прокопи. Ту су се ковали брон-зани новци са сликом Хадријановом а са натписом „*Aeliana Rip-сensis*“ (т. ј. *metalla*), а од времена Трајанова и други у бакарним рудницима Дарданије и Далмације, који нису ближе познати. Касијодор зна да у Далмацији има гвоздених рудника; то ће, по свој прилици, бити познати рудници на Сани, код Бусоваче, Фој-нице, Вареша и Олова у Босни. Даље је било гвоздених рудника код Новог Пазара, Ремезијане и у Македонији. Назив *Salines* код Константина Порфирогенита сведочи, да су Римљани знали за једине слане изворе на читавом Полуострву код данашње Тузле у Босни. Вароши су изгубиле повластицу ковања новца у другој половини III. века; доцније било је само државних ковница, на Полуострву особито у Тесалоници, Сирмију и Сисцији. Када је говор о употреби гвожђа, ваља споменути многобројне ерарске фа-брике оружја, на северу у Наису, Рацијарији, Хореум Марги и у Сирмију.

Систем војних путова био је изврстан. Заснован је био одмах по освојењу, а излазне су му тачке биле Аквилеја, Салона, Дира-хијсн и Тесалоника. Римски путови били су обично поплочани великим камењем и, после тачнога мерења, обележени миљо-казима (*milliare*), на којима натписи допиру у IV. век. Преко река, потока и понора водили су каменити мостови; највећи беше Тра-

¹ CILat. III nro 6313=8333. Jahreshefte 3 (1900) Beiblatt 166 и даље.

² Jahreshefte 4, 155.

³ Evans, на н. м. III—IV, 56. Аврам Поповић, Годишњица 25 (1906) 218 и. д.

јанов мост преко Дунава, између Кладова у Србији и Турн-Северина у Румунији. Велике станице, где се могло преноћити, звале су се „mansiones“, мале постаје за измену коња звале су се „stationes“ (στάσις). Стара државна пошта, која се старала за отпављање гласноша и чиновника (cursus publicus), виз. δρόμος, отуда старосрп. друм), постојала је још и у време Јустинијаново. Доцније, у византијско доба био је, шта више, министар поште (λογοθέτης τοῦ δρόμου) уједно и министар спољашњих послова. По римскоме плочанику путовало се делимично још у XVI. веку. У пустињама стоје још и данас добро очувани делови римских путева, тако на пр. у Босни у стену усечени пут (47—48 п. Хр.) преко Динаре у долине Унца и Сана и даље за Сисцију, при том још са 17 миљоказа. Поврх тога, пловљење по рекама било је такође живо, напр. на Сави.

Значајна је била трговина Аквилеје са подунавским земљама, а исто тако и далматинских вароши, нарочито са Сирмијем и са Трајановом Дакијом. Од страних трговаца Сирци су се могли видети свуда, напр. у Сенији (Сењ), по свој прилици због трговине са дрвима. На државној граници саобраћај на Дунаву, исто онако као и на персијској граници или на окрајку афричких пустиња, строго се надзиравао, те је, под војничким надзором, дозвољаван само на одређеним местима и у утврђене дане. Извоз оружја, гвозђа, жита и соли у варварске земље био је уопште забрањен. С погледом на царину, велико илирско царинско подручје (publicum portorii vectigalis Illyrici) простирало се од источне границе галскога подручја преко источних Алпа до Црнога Мора. Царинска звања (stationes) налазила су се не на границама провинција, него на важним пролазним тачкама. Испочетка, право побирања царине (2½%) издавано је под закуп друштвима; доцније, тај посао поверен је био владиним чиновницима, обично царским робовима или ослобођеницима, највише Грцима. Старешина царинских звања био је позније „comes commerciorum per Illyricum“. Византинци и Срби примили су позноримски „commercium“ (κοιμῆριον, старосрп. коумѣрькь царинско звање), па није ни данас заборављен (тур. gümrük, срп. ђумрук — царина). У доба опадања царства сметали су много трговини монополи, званично утврђене цене роби и давање силикватика (siliquaticum) т. ј. 24. дела од продане робе.

Религија, у доба царства, била је шарена мешавина домаћег веровања са грчким, римским и источним култовима. Божанства су добивала локалне надимке; код Наиса, напр., нашле су се посвете „Mercurio Naisati“, „Herculi Naisati“. У III. веку добивају превагу источњачки култови, пре свега култ Митре (Sol), Изиде и Сераписа. Значајно је да њима олтане у Илирику не дижу урође-

ници, него војници и чиновници са истока. Источнога је порекла и култ цара, који је уведен од времена Августова. Цару су за живота подизани храмови (Caesarea и Augustea), те су му нарочити свештеници (flamines) указивали божанске почести. Изасланици вароши састајали су се један пут у години као сабор у неком месту (concilium, *κοινόν*), којом је приликом главни свештеник провинције (sacerdos) приносио жртву богињи Roma и цару, после чега су одржане свечане игре, али су, уједно, формулисане молбе и жалбе на владу, као на пр. у Скардони, Доклеји и Ремезијани. Остаци тога култа одржали су се још дуго у хришћанском средњем веку у формулама дворске терминологије. Код цара је, у Јустинијановим законима, све божанско (divinum) или свето (sacrum) Византинци говоре о свејеручном потпису »светога«¹ цара (*ἁγίου ἡμῶν βασιλέως*), Дубровчани, још и 1253, ословљавају бугарскога владарца као »светога цара«, а између 1362—1365 саставља српски логофет листине »повелѣниємъ господина светаго цара«, младога цара Уроша.

Хришћанство је рано доспело у ове земље. Апостол Павле учио је у Македонији, у Филипи, Тесалоници и Беру, а његов ученик Тит у Далмацији. Дирахијон, Скодра, а нарочито Салона, постали су набрзо значајни у историји ширења науке Христове. У подунавским земљама спомињу се мученици тек за време Диоклецијаново. Значајна је „*Passio quatuor coronatorum*“, историја царских каменара за време Галерија у тада славном царском граду Сирмију, који се опира да режу из камена идоле. Исто тако, у Улпијани (Лицљан) на Косову Пољу, погубљени су били клесари Флор и Лаур, што су једне ноћи порушили идоле у храму који је подигао био цар Лициније. И Сингидун (Београд) има из овога времена низ мученика. За владе цара Константина престало беше гоњење хришћана (313). После тога започињу борбе међу самим хришћанима, најпре ортодоксни сабор у Сердики (343—344) против Аријана, па онда аријански скупови у Сирмију (358) и Сингидуну (366). У V. и VI. веку држали су провинцијалци у Подунављу који су латински говорили често, заједно са римском црквом, против цара у Цариграду, пре свега против Анастасија и Јустинијана. Тада је црква целокупне илирске префектуре потчињена папи кога су, покадшто, на цариградском саборима заступали епископи Јеладе. Цар Леон Исавријски је, тек пошто је започела борба око икона, одузео папи Илирик и доњу Италију (око 731), те их потчинио цариградском патријарху. Јустинијан је истребио остатке погаништва, и у простом народу и у вишим редовима који беху филозофски образовани. Неки остаци скупају се и доцније, као значајни култ др

на Црном Мору или језиво принашање људи на жртву у Пергаму 716, при доласку Арабљана. По једној белешци Константина Порфирогенита, последњи обожаваоци идола (*προσκυνηταὶ τῶν εἰδωλῶν*) међу Грцима беху становници Мајне на Тајгету, који су покршћени тек за владе цара Василија I (867—886). Иначе, већ у VI. веку код Прокопија, читав низ кастела зове се по именима светаца, као што се од онда још и данас једна тврђава у Епиру назива по св. Донату. Поред славних старохришћанских споменика из Салоне, откривене су знатне старе црквене грађевине у Доклеји код Подгорице.¹ Један у Београду нађени надгробни споменик, чије скулптуре приказују призоре из живота пророка Јоне, подсећа на саркофаге у Риму, Равени, Арлу и Салони.² Старохришћанске некрополе нашле су се у Нишу и Софији. Један латински натпис из Ремезијане ставља неку цркву под заштиту апостола Петра и Павла и свих светаца.³

На уметничким споменицима Далмације опажа се утицај Италије, на споменицима грчких вароши у Тракији и Македонији старе јелинске културе, док споменици Подунавља одају војнички карактер тамошње цивилизације. Већ Велеј помиње познавање латинскога писма у Панонији. У школи су за наставу употребљаване опеке са латинском азбуком, а за више образовање таблице са Хомеровим стиховима. На метричким натписима грчких вароши у Тракији налазе се чешће добри епиграми; на северу срећамо се са стиховима далматинских и мезијских песника различите каквоће. У Илирику није се развила нека нарочита латинска провинцијална литература као у Галији или Африци. Велика већина писаца из овога краја били су црквени људи: црквени отац Јероним († 420) из пограничног краја између Далмације и Паноније, епископ Ницета из Ремезијане (око 400)⁴, аријански епископи Ауксентије из Дуросторума (Силистрија), Паладије из Радијарије, Урсације из Сингиндуна и др. Марцелин, „cancellarius“ Јустинијанов, доцније comes, најзад клирик, родом из Илирика, саставио је хронику која обухвата време од 379—534.⁵

Од другог века показало се слабење римске државе у све већем опадању становништва. Противно силним војскама које су краљеви Ситалк и Бурбиста или оба Батона могли извести на

¹ Munro, Anderson, Milne and Haverfield, The Roman town of Doclea in Montenegro: Archaeologia 55 (1896). Ровинскій у Зборнику русск. Акад. 86 (1909) 5—71 (с плановима).

² Старинар 8 (1891) 130 и даље; Arch. epigr. Mitt. 13, 41.

³ Evans на н. м. III—IV, 164. CILat. III nro 8259.

⁴ A. E. Burn, Nicetas of Remesiana, Cambridge. 1905.

⁵ Упор. Schanz, Gesch. der röm. Literatur, Bd. 4.

бсијно поље, била је војна снага Тракије и Илирика сваким даном све слабија. Томе су много допринеле куге, потреси земље, крвави покољи, као на пр. у Мезији, после победе цара Галијена над његовим супарником Ингенуом (260). Број становништва повећан је био за неко време насељавањем заробљених варвара или бегунцима из више заgroжених крајева, као из Трајанове Дакије, али држава није имала снаге на претек, нити је њен економни систем био довољан да изведе унутрашњу колонизацију досељавањем из других провинција. Грдне су штете наносиле провале туђих народа. Од времена маркоманскога рата (165—180), под царем Марком Аврелијем, заменила је офансиву дефансива. Рим је побеђивао, али није стицао нове провинције. На читавој линији од Регензбурга до Ердеља почеше нападати Германи, Сармати и слободни Дачани, те су дубоко унутра пустошили пограничне провинције. Костобоци у Карпатима, чији су краљеви дотле морали слати таоце у Рим, предузеше пљачкашки поход све до Јеладе, где беху уништени¹. Тада беху опасани јачим зидовима и Салона и Филипопољ, а нови кастели подигнути беху у »лимесу«, на пр. на Космају јужно од Београда и на ушћу босанских река. Од тога рата прелазе преко Дунава мањи одреди пљачкаша (*latrunculi*), те, провукавши се кроз пограничне страже, отимају стоку и људе, наносећи штете благостању провинција, које је и онако страдало у тешким ратним временима. С времена на време јављају се на место ових мањих пљачкашких похода веће инвасије. Последица тога била је да су отворена поља, мало по мало, опустела а становништво да се сабило у утврђеним варошима и замковима. Убрзо за тим почеше упадаји храбрих Гота, који су постепено од Источног Мора продрли до Понта. Први цар који је пао у борби са варварима, био је Деције, и то у боју са Готима код Абрита у Доњој Мезији (251). Други пут навалише Готи на Солун, те опљачкаше на својим чамцима са Понта вароши у Јелади, чије је баснословно богатство имало свагда велику привлачну снагу за северне народе (267), док их није, најзад, цар Клаудије потукао жестоко код Наиса (269). Али, цар Аврелијан, после нових победа, морао је коначно напустити Трајанову Дакију. На римском земљишту насељени беху остаци разбијених карпатских народа, Бастарна, Карпа и других.²

¹ Трачкога су облика имена Костобокa или Којстобокa на натписима: *Natoporus*, *Pieporus*, *Sabituus*, *Drilgisa* и т. д. Цајс, Томашек и др. држали су Костобокe за трачко племе, Шафарик, Дринов и Нидерле за Словене (слов. кост и бок).

² Нису позната особна имена Карпа који су, по свој прилици, седели у Молдавској, а које новији испитивачи држе делом за Трачане, делом за Сло-

У идућем периоду реформи две су новине у доба Константина Великога од светскоисторијскога значаја: приближење хришћанству и избор Цариграда, старе јелинске колоније Бизантија, за престоницу (325). Тим је појачана важност Балканског Полуострва које је, и без тога, стекло већ било предност због многих илирских војничких царева. Нову опасност донела је навала народа из унутрашњости Азије која је Европљане, први пут, познала са турским конаничким народима. Хуни, некада суседи Кине, ишли су полако према западу, победивши Готе између Дона и Дунава и потиснувши их према римској граници. Као некада Деције, тако је и цар Валентс погинуо у великој битци са Готима код Адријанопоља (378). Грацијан и Теодосије I морали су дозволити Готима да се као „foederati“ настане у подунавским провинцијама (382).

Као чешће у последње време, тако је и после смрти Теодосија I била римска држава подељена (395), само што више никад није дошло до сједињења ова два дела. Граница између »источних« и »западних Римљана« ишла је средином кроз Илирик, од прилике од которскога залива према Београду. Горња Мезија, Дарданија и Превалис припале су источној држави, Далмација и четири Паноније западној држави. Последице ове пограничне линије осећају се чак и у наше доба. Средњевековна и модерна Србија остала је увек на граници између истока и запада, између грчке и латинске цркве и између латинскога и грчкога писма са његовим даљим изведеним врстама. Западна је држава пропала још пре него што се било навршило сто година. Мања, али боље насељена, више имућна и добро управљана источна држава држала се после деобе више од хиљаду година. Источно римски цареви V. и VI. века пореклом су били највише из европских провинција. Значајно је да се латински језик у источној држави дуго држао у правном животу и у војсци, и ако је пре Јустинијанових освојења имао етнографску подлогу само у Подунављу. У грчким војним делима речи за команду још су латинске (*cede, sta, move, torna* итд.). Имена војсковођа била су претежно латинска све до времена цара Маврикија¹. Две најславније војсковође Јустинијанове заступају два велика елемента у војсци: источњак је Јерменин Нарзес, а западњак Трачанин Велизар из бање Германије у провинцији *Dacia mediterranea* (Сапаревска бања код Дупнице у Бугарској).² Форми-

вене. Иначе Птоlemeјев назив [Καρπάτης ὄρος непознат је у античкој и средњевековној литератури. То је име, са многим другим именима Птоlemeјевих карата, тек доба хуманизма унело у употребу.

¹ Моје дело *Rom. Dalm.* I, 18 и даље.

² Нису у праву неки новији историци што у Велизару виде Словенина: *beli car* по Берију (*Bury*); „*Bélisaire un Slave peut-être* код Дила (*Diehl*)

рање нове војске под царем Ираклијем, поглавито од Малоазијата, Јермена, Кавказаца и Сираца, дало је превагу источњацима, а тим су уједно у редовима војсковођа надвладала грчко-хришћанска имена (Георгије, Теодор, Сергије и др.).

Одмах по деоби, задали су источној држави велике бриге Визиготи под њиховим краљем Аларихом, предузевши пљачкашки поход чак у Пелопонез (396). Убрзо упутише се они у источне Алпе и у Италију, где опљачкаше Рим (410), удес који ће Цариград тек 800 година доцније да доживи од крсташа четврте крсташке војне. У првој четвртини V. века преселио се један део Хуна из степе северно од Црнога и Каспијскога Мора у ранија седишта Сармата на средњем Дунаву. Они беху подељени на многе групе, а њихове су поглавице често међусобно ратовали. Престоница њиховога краља, велико село са кућама од дрвета, позната из живог описа Прискова, била је у низини Тисе, равници без камена и дрвета. На двору се говорило хунски, латински и готски; краљ је имао и писаре за латински језик, Римљане из Паноније и Горње Мезије. Источни Римљани плаћали су Хунима сваке године данак због мира. Краљ Атила (434—453) био је најмоћнији и најопаснији сусед за обе римске државе, те се носио мишљу да оснује велику државу од океана до Персије. Цар Теодосије II., и не покушававши ратну срећу, удвостручио је данак, али, стално потрзано питање о издавању хунских пребеглица довело је, најзад, до нападаја хунскога краља (441—443). Атилине чете освојише на 70 градова, опљачкаше и разорише: Сингидун, Виминациј, Наис после жестокога отпора и страховитог покоља, Рацијарију, Сердику, Филипопољ и друге. Хуни се појавише у близини мореуза, те је мир могао бити обновљен само са великим новчаним жртвама. Атила је захтевао да му се уступи дунавски крај до Нове (Свинштов) и Наиса. Стара је граница, истина, била одржана, али, Горња Мезија од тога доба остала је пуста земља која више није доживела полета под римском владавином. По смрти Атилиној, разорена беше његова држава међусобном борбом његових синова и устанком многобројних трибутарних германских племена. Потучени остаци Хуна повукоше се у понтске степе ка својим саплеменицима, где се убрзо једна јача група хунских номада (од 482) појављује под новим именом Бугара у латинским, грчким и јерменским изворима. На средњем Дунаву борили су се Германи међусобно, поглавито Гепиди у Трајановој Дакији и Источни Готи у крајевима између Беча и Београда. Сармати које беху Готи притиснули нападоше, под вођством својих краљева Беуке и Бабаја, на Горњу Мезију,

Justinien 413. Новобуг. бјали цар, новосрп. бијели цар гласи још од IX.—XII. века у језику споменика са истока Полуострва као „бѣлѣи (т. ј. бјали) цѣсарь“.

победише, како Јордан прича, римскога војсковођу Камунда и поседоше Сингидун. Али, њих је, убрзо за тим, потукао источно-готски принц Теодерих, убио Бабаја и заузео за се Сингидун (око 471). Оданде су пљачкали Готи до Јеладе, те освојили Дирахијон са жељом да се настане у топлем приморју данашње Арбаније. Тек после дугога ратовања, цар Зенон уступио им је седишта у *Dacia ripensis* и *Moesia inferior* где је Теодерих, као готски краљ и римски војсковођа, одабрао себи за седиште (483) град *Novae* (Свиштов).

Далмацијом је владао тада као самосталан владалац римски војсковођа, патриције Марцелин, како кажу још поганик, имајући као наслон јаку поморску силу. Он је, као заповедник западно-римске флоте, убијен био у Сицилији (468) приликом једнога похода против африканских Вандала. Тада је, с помоћу источних Римљана, постао западноримски цар у Риму (474) сестрић Марцелинов Јулије Непос, син Непоцијана и једне сестре Марцелинове, а при том рођак Верине, жене цариградског цара Леона I. На једној значајној табли од туча, која је нађена у Београду, исписано је сребрним писмом име цара Непота.¹ Али, када је Василиск дигао устанак против цара Зенона, престала беше убрзо помоћ источних Римљана. Војсковођа Орест, панонски Римљанин и, пре четврт века, дворанин и писар Атилиј, прогласио је у Равени (475) свога сина Ромула (Августула) за цара. Али, њега је ускоро вођ најамника Одовакар ухватио и погубио, а малога Ромула свргнуо (476). Непос је, међутим, из Рима утекао у Далмацију, те је, још увек као цар, држао своју престоницу у Салони, признат и у јужној Галији, дотла, најзад (у јуну 480), *comites* Овида и Вијатор не убише у његовој вили пред капијама Салоне. Тада је ушао Одовакар, сада краљ и господар Италије, у Далмацију и заузео је. Цар Зенон наговорио је краља Теодериха да предузме поход у Италију, нову сеобу народа која је довела дотле, да је Теодерих (493—526) као победилац поставио своје престонице у Риму, Равени и Верони. Аријански Готи, у новој источнототској држави која је захватала Италију, Далмацију, Панонију и Алпске земље, били су владајућа ратна каста, а католички Римљани обезоружани грађани. Из Каспјодорове збирке писама познати су нам односи у Сремској Панонији (*Pannonia Sirmiensis*) и у Савској Панонији (*Pannonia Savia*). У Далмацији били су Готи само војне старешине, а било их је и у гарнизонима; њих далматински Римљани нису ни мало марили. О црквеним приликама имамо података у актима два провинцијална синода који беху одржани у Салони (530 и 532). Поприште бурних политичких догађаја била је покрајина *Sirmium*, где су Готи во-

¹ *CILat.* III, nro 6335.

дили борбу са Гепидима и Бугарима (Хунима). Мунд, вођ слободњачких чета, по супротним вестима Герман или Хун, утврдио се био у Горњој Мезији, те је, с помоћу Гота, потукао у моравској долини (505) римскога војсковођу Сабинијана млађег, али је доцније ступио у римску службу.¹ Коњаничке чете Хуна прелазиле су (од 499) чешће, особито зими, преко доњег Дунава, те су јуриле пљачкајући кроз римске провинције, доспевши 517 у Епир, Тесалију и у Термопиле. Овај поход има везе са револуцијом подунавског Римљанина Виталијана, сина Патрицијолова, из провинције Скитије (Добруца), који је, како Марцелин каже, са 60.000 Римљана (Romani) и Хуна устао био у крају Акре (Калиакра) и Одесе (Варна) против цара Анастасија, те се у три маха појавио пред Цариградом. То је последњи велики покрет на доњем Дунаву, у чијој се историји Словени још не спомињу².

Цар Јустинијан I. (527—565) предузео беше опет офансиву. Његове војсковође освојише државу Вандала у северној Африци, државу Источних Гота у Италији и делове државе Визигота у Шпанији. Римска држава имала је опет све обале Средоземног Мора са изузетком обале између Картагене и Нице, а тако исто и сва острва. Али, велика предузећа премашала су снагу државе која је, најзад, финансијски била потпуно исцрпена и малаксала. За подунавске земље, где се остало при дефансиви, била је царева дуга владавина доба опадања. Освојена беше готска Далмација, којом приликом се много борило око главног града Салоне. Мунд, некада непријатељ државе, а сада „magister militum per Illyricum“, посео је био варош после једне победе, али је пао у поновном боју у околини (535). На то готски војсковођа Грипа уђе опет у Салону, али, не уздајући се много у римске грађане и порушене зидове, напусти град, тако да га је Констанцијан са царском флотом могао поново посетити (536). Приликом новог покушаја одбијени опет беху од Салоне Готи под Улигисалом и Азинаријем, после чега је главно место Далмације, чији зидови беху, међутим, поправљени а унаоколо ровом заштићени, било најглавнији ослонац источним Римљанима при нападају на готску државу у Италији. Краљ Тотила или са другим именом Бадујила (541—552), који се назив јавља и на његовим новцима, смерао је нападај на Илирик, али је нова готска флота напала само на два мала пристаништа између Салоне и Неретве. Царство је у Панонији опет заузело градове Сирмијум и Басијану. Пошто је Италија била покорена, јављају се онде на натписима

¹ Упор. Hartmann, *Gesch. Italiens* I, 152 и даље, 170 и даље.

² Види о том студију Јов. Радонића, Ко су Гети у хроници Комеса Марцелина (Глас срп. кр. Акад. LX).

трупe из хемских земаља, Илири (*numerus felicitum Illyricianorum*) у Бенови, Дачани (*numerus Dacicus*) у Риму итд.¹ У Далмацији су Готи оставили само мало трагова. Име тврђаве Никшићи у Црној Гори, названо *Anagastum* у дубровачким средњеveковним архивским књигама, па и данас још познато као Оногшт, изведено је од имена некога готскога или у опште германскога војсковође Анагаста.²

Спајањем провинција покушано је да се упрости управа. Јустинијан је пристао да у новоосвојеној Италији угледни људи и клир провинције бирају грађанске намеснике, а цару је остало право потврде; Јустин II. протегао је ово право избора на све провинције (569). Опадање хемских земаља убрзано беше страшним потресима земље, нарочито 518 године. Главно место Дарданије, *Scupi* (Злокућани, сев. запад. од Скопља), беше тада, по казивању Ромеса Марцелина, порушено сасвим, али без људских жртава, а тако исто и 24 кастела у провинцији. Два су потонула заједно са становништвом, а остали са пропашћу половине, трећине или четвртине кућа или становника. У замку Саронто покуљала је из једне земљине пукотине врела пара као из зажарене пећи, после чега се спустила дуга и топла киша. У исто време образовала се, рушењем стена и шумских партија 30 рим. миља (45 километара), дуга и 12 стопа широка пукотина.³ По истраживању Ивенса, Јустинијан родом из тог краја, обновио је Скупи у близини старе вароши на месту данашњег Скопља, те ову сјајну нову творевину назвао *Justiniana Prima*; али, старо варошко име било је јаче од новог, па живи и данас (арб. *Škup*, турски *Üsküb*). *Justiniana Secunda* назвала се тада, такођер, обновљена *Ulpiana* на јужном крају Косова Поља, али се и овде показала већа снага старог имена; од средњег века зове се то место приначено српски Липљан.

За време пограничних ратова образовале су се у хемским земљама шумске пустиње, као у времену пре римског освојења. Приск је, 448, после рата са Атилом, видео од Сердике до Виминација само пустиње са згариштима и рушевинама; Наис је био скоро сасвим напуштен. Провалама које су се предузимале после ових догађаја, ишло се поглавито за тим да се зароби што више људи,

¹ Diehl, *Études sur l'administration byz. dans l'exarchat de Ravenne* (Paris 1888) 198.

² Anagast (Anegast) у V—VI в., у Баварској још у XI в. (отуда име места Anegestingin, сада Engstingen у Виртембершкој): Förstemann, *Altdeutsches Namenbuch* књ. 1^a (1900) стр. 101. Anagastum у дубр. споменицима 1272—1401. Оногшт најпре 1362 Mon. serb. 171.

³ Mon. Germ., *Auctores antiquissimi* 11 (1894) p. 100. Пукотине Дарданије, које иду од севера ка југу гл. на геолошкој карти барона Нопче у *Mitt. der k. k. geogr. Gesell.* 51 (1908) 289.

али, Прокопије претерује у својој Тајној Историји када каже да је, приликом свакога упадаја, било убијено или одведено у ропство преко 200.000 људи; по свој прилици, толико становника нису више ни имале поједине провинције. Цар Јустинијан, за време прве половине своје владавине, дао је подићи масу утврђења за одбрану. Прокопије, у својој књизи о грађевинама царевим (558), набраја 80 утврђења на Дунаву и на 370 тврђавица јужно од границе све до у Грчку. Тада су, на пр., обновљени Сингидун, Вимпациј и Наис, у крају Наиса обновљено беше 7 а 32 утврђења изнова подигнуто, у Дарданији 61 постављено у одбранбено стање, а 8 из темеља подигнуто. Свака жупа (ἀγρός) требало је да има свој замак. Тип Јустинијанових грађевина најбоље нам је познат у Алжиру и Тунису, где има свега три врсте старих грађевина: римскога, византијскога и арабљанскога порекла, са многим натписима на грађевинама, којих нема у хемским земљама. Јустинијанова утврђења у Африци подигнута су у највећој журби за кратко време, а нека су од њих недовршена. Том приликом употребљаван је материјал старијих римских грађевина, те су без икаква реда, између камења и опека, сложени антички натписи, архитрави, комађе стубова, капители и скулптуре. Мањи замкови имају на угловима четири округле куле, веће вароши четворо-шесторо или осмоугаоне куле од три боја.¹ Тај тип лако се распознаје у хемским земљама. Северни зид Сердике са округлим кулама скриљен је од старог материјала, са грчким натписима из ранијега доба царства, олтарима трачких божанстава и надгробним каменовима.² Замак (Кулина) Равна, у долини Тимока, са округлим кулама поправљен је од темеља из материјала римских каменитих грађевина и натписа.³ Исто тако, и велика већина споменика из Вимпација није нађена у првобитном положају, него су узидани у стенама великог замка, који је подигнут од камења старе вароши.⁴ На форму »дугога зида«, који је повукао цар Анастасије за одбрану Цариграда и околине, затворени беху, под Јустинијаном, кланци и теснаци у Термопилама, на полуострву Касандрији код Солуна и на трачком Херзонецу. Други такви зидови не спомињу се у изворима. Каменити, на 30 километара дуги зид са појединим кулама протеже се од вароши Ријеке (Фијуме) па до села Презида на тремеђи између Хрватске, Истре и Крањске.⁵ Слична је грађе-

¹ Diehl, L'Afrique byzantine, Paris 1896.

² Вѣлг. Сборникъ 2 (1890) 3—6. Г. Н. Кацаровъ, Приносъ къмъ старата история на София, София 1910 (Материали за историята на София, книжка I) 24 и д.

³ Jahreshefte, Beibl. III, 137 и даље; IV, 142 и даље.

⁴ Тамо III, 107 и даље.

⁵ V. Klaić: Vjesnik arheol. N. S. 5 (1901) 169 и даље.

вина, по свој прилици, некада источноримски *limes* против Гота у Далмацији, т. з. »међа Вука махнитога«, која се протеже од запада ка истоку тобоже четири дана хода у правој линији преко брда и долина, од Рисна или од Бијеле Горе код Грахова преко Острога до Кома. То су остаци зида без креча и земље који је, по народном веровању, остао недовршен.¹

Све те тврђаве за одбрану имале су мало успеха. Није било људи да их бране. Због финансијских тешкоћа опале беху јако пограничне трупе, а покретна армија, по Агатији на броју 150.000, беше разбацана по гарнизонима, почев од јужне Шпаније па до Јерменије и горњег Египта. Назадно варошко становништво имало је више смисла за црквена питања, него за одбрану отаџбине. Прокопије прича, како је (551) пет војсковођа кренуло на Дунав да казне немирне Гепиде, али је само један дошао у гепидску земљу; остали су морали се зауставити у Улпијани због неке црквене побуне. Јустинијан је за латински север Илирика установио (535) у граду *Justiniana Prima* привилеговану архиепископију, али је за време т. з. борбе о три поглавља (од 543) наишао на врло жестоке противнике не само у Италији и у Африци, него баш међу „*Illyriciani episcopi*“. Илирски синод свргнуо је (549) архиепископа Јустинијане Прима Бенената као царева присталицу, али је Јустинијан гвозденом руком угушио покрет, пошто је, на пр., упорнога архиепископа Салоне, Фронтину, прогнао у Египат (554).

На доњем Дунаву, међутим, завршила се германска сеоба народа. Цар Анастасије населио је (512) на граници Херуле, поганичке Германе из Скандинавије; за време Јустинијановога становали су они код Сингидуна и Сирмија, одликујући се, њих 3000 на броју, у свим војним походима. Гепиди, под владавином једнога краља и са једним аријанским епископом, нису више седели у Ердељу него у Банату на Дунаву, те су, због Сирмија, водили прво борбу са Готима а за тим са Римљанима, предузимајући непрестано пљачкашке походе у подунавске провинције. Јустинијан је подржавао против њих Лангобарде, делом аријанске хришћане, делом још поганике, који су се баш били спустили у Норикум и у северну Панонију. После смрти Јустинијанове нестаје Херула који су, по свој прилици, премештени на северну границу Италије на Бренер, Гепиди беху уништени а Лангобарди одоше у Италију. У исто време понтски Хуни, особито западно племе Кутригура, постају све насртљивији великим провалама до Хелеспонта и

¹ Вук Стеф. Караџић, Српски Рјечник под Вукова међа. Причање владике Петра II код В. Д. Ламбла (*Lambl*), *Čas. čes. musea* 24 (1850) 530. Evans на н. м. I—II, 88. Ivanišević, *Wiss. Mitt.* 6 (1899) 656. Ровинскиџ, Сборникъ русск. 86 (1909) стр. 80 није видео овај „римски“ зид.

Термопила. То беху последице нових покрета у понтској и каспијској степи, нарочито после образовања најстарије турске државе на Алтају и после појаве Авара. Врхунац беше 559 предузети поход кутригурскога кнеза Забергана зими, преко замрзнутога Дунава, све до цариградских капија, где га је победио стари Велизар. У простору између Хуна и Гепида јављају се на доњем Дунаву најпре Словени, који од тога доба не ишчезавају више из историје хемских земаља.

Средњи век је нарочито по грађевинама знао за римско доба. У скаскама које се за њих везују, очувана је до данас успомена на три цара. Трајан је, због својих творевина и својих многобројних натписа на грађевинама, био толико познат, да га је Константин Велики назвао »паоратком«. Дошло је било време када су римски провинцијалци све старе грађевине приписивали Трајану. Пут, који је водио од Нове (Свиштов) преко Хема за Филипопољ, довршен по натписима под царем Нероном, звао се, око 600 г., како Теофилакт Симокат пише, »Трајанов пут« (ἡ λεγομένη Τραιανὸς τῆς ὁδοῦ). Код остатака овога пута лежи данас на Балкану варошица Тројан. Словени су прихватили Трајанову скаску. Још и данас зову се поплочани римски путеви »Трајанов пут«: рум. Calea Traianului, слов. Тројан, Тројанов Пут или Тројански Пут, па чак и турски Трајан-јол; старе рушевине градова зову се Тројањ Град или Тројанов Град, а стари теснаци у клисурама Тројанова Врата.¹ Цар Трајан доспео је, шта више, и у словенску митологију: бог Тројан у средњевековним апокрифним текстовима². Један, опет, далматински циклус прича привезао се за цара Диоклецијана који је познат, по вестима Константина Порфирогенита и Томе Архиђакона, особито у Салони, Сплиту и, због сличности имена, у рушевинама Доклеје, која је добила варошко право од Веспасијана или његових синова. Константин Велики важио је, у време Порфирогенитово, као заснивач једне куле у Београду, код Леона Такона као утемељач Дористолона (рим. Durostorum сада Силистрија), у бугарском привиђењу Исаије као заснивач Видина, а у новој српској скасци као заснивач Виминација.

¹ Моје дело Heerstrasse, 5, 156 и даље; Arch. epigr. Mitt. X, 87.

² Leger, La Mythologie slave (Paris 1901) 124 и даље.

Друга књига

Словени насељавају Илирик

Прва глава

Словени¹

У старом веку становала су у степама на северној страни Црнога Мора иранска племена. Њих су тек од покрета Хуна потиснули турски народи који су, из унутрашњости Азије, продирали према западу. Северно од степе простиру се од Карпата па до Урала огромне просторије обрасле шумом. У источној половини овога мушкога појаса седили су Фини који су, првобитно, допирали далеко на југозапад, али су их полако потиснули на север Аријевци. И данас су још сведочанство старог суседства ирански и литавски елементи у језицима Фина на Волги. У западној половини шумовите равнице, на великом простору између понтске степе и Балтичкога Мора, становала су два индогерманска народа, Литавци и Словени. Литавци, некада велики народ, налазе се од средњег века у опадању. Словени, чија су најстарија седишта, по свој прилици, била јужно и југозападно од седишта литавских племена, већ више од 1500 година далеко су надмашили сродне Литавце у територијалном распрострањању. Насупрот знатној разлици између појединих литавских или германских језика пада у очи, да словенски језици сразмерно много ближе стоје један другом. Отуда би се могло закључити, да најстарија седишта Словена нису била сувише великога обима. Наравно, ово диференци-

¹ Литература: P. J. Šafařík, *Slovanské starožitnosti* (Словенске Старине) Praha 1837; 2 изд. у његовим скупљеним списима, Праг. 1862 и д. књ. 1—2 (преведено на немачки, руски и пољски). J. K. Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*. München 1837. W. Tomaschek, *Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden*: SB. W. Akad. Bd. 106—107 (1886—1888). G. Krek, *Einleitung in die slav. Literaturgeschichte*, 2 изд. Graz 1887. А. Л. Погодинъ, *Изъ исторіи славян. передвиженій*, СПбѣбургъ 1901. L. Niederle, *Slovanské starožitnosti*, Praha 1902 до 1906. Књ. 1 и 2 С. Станојевић, *О јужним Словенима у 6., 7. и 8. веку* (Глас 80 (1909) 123—154) — *Словенски језици: упоредне граматике* од Ф. Миклошића, 2. изд. Беч 1876—1883, 4 књ. и В. Вондрака, Гетинген 1906—1908. 2 књ. Етимолошки речници од Ф. Миклошића, Беч 1886 и Е. Бернекера, Хајделберг 1908 и д. Jagić, *Die slav. Sprachen: Kultur der Gegenwart*, Teil I, Abt. IX (1908). Стр. 1—33.

рање појачава се у већој мери од IX века, када почињу домаћи споменици.

Старинска су код свакога народа народна лична имена и имена места. Словенска потпуна лична имена имају, као и јелинска, германска, трачка или иранска, две основе, чији се положај у многим случајевима може мењати. Поврх тога, има имена краткога облика, у којима се друга основа замењује са једним наставком или отпада потпуно. Основе су именице, придеви и глаголи, обично са познатим значењем¹. Смисао често одговара прилично тачно јелинским именима, тако, по Миклошићу, на пример, Доброслав грчк. Ἀγαθολῆς, Владислав Ἀρχιλῆς, Всеvlад (руск. Всеволод) Πάνταρχος, Војислав Στρατολῆς итд. Словенска имена лако се разликују од иранских, трачких, илирских и келтских имена. Само се неке форме подударају са германским, као -мир и -гост са герм.-stag и-gast. Женска имена разликују се од мушких, а познају се по вокалном завршетку (Драгомира, Мирослава, Радонџа итд.) Наравно, и Словени, као и сви други народи, радо употребљавају имена животиња, као Влк (ново срп. Вук), па и у сложеним именима (Влкослав, Влкодруг, Влкомир), Медвџд, Голуб, Лабуд. Узимају се и називи биљака, као женска имена Јагода и Перуника (Iris). Поред тога долазе имена са предлозима, као Прџуб, Прџрад, Прџдимир, или са негацијом (не) као Ненад, »неочекивани«, тако исто и апотрепејска, као старо српско име Повржен (диминутив Површко), »одбачени«, које потпуно одговара познoлатинском Projectus. Имена Продан и Купљен указују на старе друштвене односе. Називи по особинама, као Голџм, Мал, Бџлоглав, Чрноглав чине прелаз ка надимцима у доцнијем средњем веку. Јако разноврсна имена краткога облика врло су честа код женских имена: Гоја, Мира, Добра, Драга, Славуша итд. Као и код других народа, тако су и код Словена имена места претежно изведена од особних имена и имена биља². Први су називи за конаке, куће, бачије по заснивачима, породичним старешинама, родоначелницима или поседницима, делом придевски облици (-ов, -ин), делом патронимика (-овац, множ. овци, или-ићи) као Дедoјевци, Војнеговац, Гостирадићи од особних имена Дедoје, Војнџг, Гостирад. Друга, опет, већим делом првобитно имена текућих река (наставак -ица), дају, поред назива по вођу и зељу, живу

¹ F. Miklosich, Die Bildung der slav. Personennamen: Denkschr. W. Akad. Bd. 10 (1860), сада застарело. T. Maretić, O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba: Rad, књ. 81—82 (1886).

² F. Miklosich, Die Bildung von Ortsnamen aus Personennamen im Slavischen: Denkschr. W. Akad. Bd. 14 (1864) 373 бр. Исти, Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen, тамо 21 (1872) и 23 (1874), 783 бр. Maretić, Imena rijeka i potoka u brv. i srp. zemljama: Nastavni Vjesnik 1 (1892).

слику старе шумске флоре. Ређе су названа места по именима животиња. Поред тога, има имена по облику терена, по боји земљишта, по занимању становника итд.

Земљишни карактер отаџбине најбоље се огледа у топографској терминологији свакога језика. Као што, по опасци Александра Хумболта (у делу „Ansichten der Natur“), у арапском и персијском има безброј карактеристичних назива за различите типове равница, степа и пустиња, у шпанском, напротив, има развијена терминологија за физиономију планина, тако у словенским језицима пада у очи богатство назива за текуће и стајаће воде, за изворе и студенце, језера и брље, баруштине и мочари; за шуме, жбуње и гајеве. Противно томе, ретки су заједнички словенски називи за облик планина, те је локална терминологија у Карпатима, Источним Алпима, у Карсту на Адрији и на Балкану врло различита. Све то указује на прадомовину у неком крају, који је био богат шумом и водом и раван, а никако на степе без шума или на долине и косе неке планине. Најчистија и најстарија је словенска помесна номенклатура у Пољској и западној Русији: у сливу горње Висле, горњег Дњестра и Буга и у западном делу дњепарскога краја. У том крају имају се тражити најстарија седишта Словена; тамо их стављају штурџи подаци старог века и јасне белешке раног средњег века. Па и словенски називи биља воде у овај појас источне Европе¹. То је раван крај са незнатним узвишењима на развођу река, са многим језерима и баруштинама, покривен грдним шумама са местимичним ливадама, богат животињма за лов и рибом, а згодан за земљорадњу, стоку и пчеларство. Главне саобраћајне везе јесу водени путеви, са лаким прелазима из једнога слива у други. Суседи Словена у овој прадомовини беху на западу Германи, на северу Литавци, на североистоку финска племена, на југоистоку, у степама без шума, ирански народи, на југу у Карпатима Трачани, доцније прошарани појединим келтским племенима. Један снажан покрет Словена кренуо се на исток преко Дњепра; други, опет, ишао је у правцу запада, где је језик Полапских Словена очувао врло старинске гласовне форме.

Римљани и Словени познали су се међусобно преко Германа. У изворима, из доба римскога царства, зову се Словени *Venedi* (Οὐενέδα), исто онако као *Winidi* у Немачкој у средњем веку; Немци их још и данас зову у Саској и Источним Алпима Венди, Винди (*Wenden, Winden*). Словени нису никада употребљавали ово име, чије порекло и значење није познато. Па и Византинци не знају за њ. С друге стране, Германи зову Келте и Римљане

¹ Dr. B. Šulek, Pogled iz biljarstva u praviek Slavenah a narose Hrvatoh. Rad kn. 39 (1887) 1—64.

Walh (множ. Walhas), а исто се тако називају код Немаца, све до у ново доба, Реторомани и Италијани Walchen или Walsche. Отуда долази словенски назив за Романе Влах (руск. Волохъ), у множ. Власи. Тако се данас чешки, пољски, словеначки називају Италијани, а руски, бугарски и српски Румуни.

Домаће је име Словѣнин, у множ. Словѣне, од VI века код суседа на западу и на југу свуда познато, код Грка (Σκλαβηνοί читај Склавини, Σκλάβοι прво код Агатије, Σθλάβοι код Пизиди), Романа (Sclaveni, Sclavini, Sclavi), западноевропских аутора латинских текстова, код Сираца и, најзад, код Арабљана (Sakālib). То се име јавља исто онако код Солуна и у Далмацији, као и у источним Алпима и западним Карпатима, код Полапских Словена и код Новгорода. Добровски, Шафарик и Миклошић судили су по наставку да је ово име изведено од некога имена места, али је значење основе, као и код толиких имена народа, остало необјашњено¹. На име Винда подсећа звуком име Анта, како писци византијске државе називају, само у времену од 500—650, јужноруске Словене од молдавских Карпата и дунавског ушћа па све до северне ивице степе северозападно од Крима (Ἀντι, Antes, Anti). Јордан означава седишта Анта, по свој прилици по неком старијем извору, између Дњепра и Дњестра, те их назива најхрабријим међу Словенима. Из извештаја тога доба види се да има противности између Анта и правих »Словена«². Прокопије каже, да су се Словени и Анти звали првобитно Спори, које име он или његови извештачи, по свој прилици понтски Грци са Крима, доводи у везу са грчким спорάδην. Добровски и Шафарик гледали су у Σπόροι метатезом унакажено име Срба. На тој претпоставци поставила су оба научника теорију, да је некада име Срба било заједничко име свију Словена³. Али, већ је Цајс упозорио на „gens Spalorum“, са којима су се, по причи забележеној код Јордана, имали да боре Готи, продирући са истока на обалу Понта, дакле баш у земљи Словена. Па њихово име спомињу Дијодор и Плиније (Σπάλοι, Spalaei) међу тобожњим племенима на Дону⁴.

¹ Како латински и грчки не маре гласовну групу сл, уметнуто је « или ». Глас а на место о у руск. Славјанинъ одговара гласовним законима новорускога језика. Стара тумачења од слово verbum (од Пулжаве око 1374) и од слава gloria (од Дубравија 1552) понављала су се све до у најновије време.

² L. Niederle, Antové: Věstník královské české Společnosti nauk 1909 стр. 12.

³ Dobrowsky, Gesch. der böhm. Sprache, Prag, 1818. Стр. 9 Шафарик, Слов. Старине § 9. Између доказа опадају Спори Прокопијеви, тобожњи Срби на Кавказу (гл. више на стр. 23) старогрчке глосе у „Mater verborum“, за које је до сада доказано да су фалсификоване (у њима се Sarmatae тумаче као Sirbi) и Сѣверјане у Русији, које Константин Порф. означава са Σέρβιοι.

⁴ Упор. црквенослов. споръ uber, спорыни multitudo, буг. спорен плодан; срп. наспорити напредовати; с друге стране упор. слов. сполин, исполин.

Историјски подаци почињу позно. Географи старог века нису ни слутили колико се много распростире Европа на северисток. Страбон је мишљења, да онај део Европе који излази из оквира граница римске државе, није велики, да је добрим делом равница, даље на северу можда ненасељена због велике хладноће.¹ Још се није знало да је Балтично Море затворено на форму морскога залива; Скандинавија је важила као острво, а Ледено Море, за чији се залив сматрало Каспијско Море, замисљало се врло близу. Код Птолемеја, чак, који добро познаје прави облик Каспијскога Језера и ток Волге (Rha), протежу се обале Поларнога Мора средином данашње европске Русије. Тек у VI. веку дошло се до некога знања о огромним дименсијама европскога континента у том правцу. Безимени космограф из Равене ставља источно од Нормана, Дана и Фина Скитију, одакле потиче народ Словена (*unde Sclavinorum exorta est prosapia*).²

Јелини су најпре ступили у ближе односе са овим земљама заснивањем колоније Тирас и Олбије на ушћу Дњестра и Дњепра. Први опис даје, у V. веку пр. Хр., Херодот. Између народа које он набраја у шумовитој унутрашњости северно од степа, по свој прилици су Неури, под управом једнога краља а озлоглашени чаробници, на горњем Дњестру (Tyrgas) и Бугу (Hyranis), били Словени, а исто тако и Будини, у случају да су били суседи Неура.³ Друга племена, која Херодот спомиње даље према истоку, по свој прилици били су Фини. У литературу Римљана доспеле су прве вести о овом делу Европе због трговине са њилибарем, која се водила из Паноније са крајевима на ушћу Висле. Први је Плиније († 79) који спомиње »Венеде« (*Venedi*) међу народима источно од Висле. Етнографска слика источне Европе потпуна је код Тацита, у књизи о Германији (написана 98): Германи, Дачани, Сармати, Венди, Ести (Литавци) и Фини. »Венете« (*Veneti*) описује једна минијатурна слика на форму малих етнографских епизода, у којима је античка историографија достигла значајну виртуозност. Они као разбој-

¹ Strabo VII p. 294. XVII p. 839.

² *Ravennatis anonymi cosmographia* ed. Pinter et Parthey I cap. 12. p. 28.

³ Да Будини нису били много удаљени од Грка на Понту, види се из Херодотова подробнога описа њиховог шумовитог краја и њиховог физичкога типа са отвореноплавим очима и црвенкастом косом. Као једине вароши у унутрашњости спомињу се у њихову крају: Гелон код Херодота, Кариск код Аристотела. Аристотел има тачне вести о чудноватим животињама баш у земљи Будина и Неура. Ти су народи седели, можда, близу јелинске колоније Тирас, чије се суседство не описује ближе код Херодота, као што је уопште читав крај између Дунава и Буга код њега нејасан. Код њега се Будини јављају неколико пута далеко на истоку, од прилике на средњој Волги, један пут пак као суседи Неура. Птолемеј зна за Βωδῖνοι на Бористену (Дњепру).

ници пролазе (*latrociniiis pererrant*) кроз шуме и планине с једне стране између Германа и Сармата, а с друге између Бастарна у источним Карпатима и ловачкога народа „Fenni“, који немају коња, него су наоружани само луком и стрелом а увијени у крзно. »Венети«, сасвим друкчије него номадски коњанички Сармати, граде куће, боре се пешице, служећи се штитом као оружјем за одбрану. Био је то велики, ратоборан, на нападај готов народ, лако наоружан и брзоног (*pedum usu ac pernecitate gaudent*).¹ По неке црте овога описа Тацитова слажу се са византијским извештајима VI. века. Освојење Дакије довело је римску државу ближе североистоку Европе, али, овај период није оставио за собом никаквих литерарних споменика као што су Цезарева Галија или Тацитова Германија. Александријски географ Птоlemeј у II. веку спомиње, поред литавских Галинда и Судина, још и Венедe међу »највећим народима« (*ἔθνη μέγιστα*) у овим крајевима². Копија једне римске карте путова из IV. века, позната под именом Пајтингерове табле, бележи Венедe на два места, непосредно северно од Дакије и на северу дунавскога ушћа. Мало је вести у готским скаскама код Јордана. На његовој табли народа не разазнају се никако имена руских словенских племена, него највише финских Мера и Мордвина. Јасна је, међу тим, успомена на старо непријатељство, на ратове Гота са Словенима и Антима. Могуће је да су кретања источногерманских народа дала први повод за продирање Словена на североисток и исток, према Литавцима и Финима. Сигурно је да је одлазак Германа са Понта, из Дакије и са средњег и доњег Дунава на запад олакшао продирање Словенима на југ. Не зна се колико се моћ Атилиних Хуна распростирала на север; она је обухватала један део Словена, ако су они већ тада седели јужно од Карпата у северној Угарској и у Ердељу.³

Словени су, у другој половини V. века, иза леђа Гепида, по свој прилици, посели већ били Ердељ, где су у топографској номенклатури оставили толико много трагова. Одатле, а исто тако и кроз Молдавску, почели су они продирати према доњем Дунаву,

¹ Tacitus, Germania, cap. 46.

² Niederle. Slovanské starožitnosti I, 342—434.

³ По Приску, Хуни су место вина пили μέδος; упор. нем. Met, слов. медъ лит. medus мед, midus медовица, осет. mid мед. Јордан спомиње, приликом Атилиног погребa, пијанку »страва“. Старопол. strava »epulae ferales“. Brückner, Bull. Краковске Акад. 1904. Стр. 4—5. Слов. је корен исти као и у цркв.-слов. тровъ једем, потрава јело и т. д. По Соболевском, Arch. slav. Phil. 30 (1909) 474, у имену народа Чун, множ. Чупове у староруск. песми о Игору очувала се успомена на Хуне.

до кога су већ, по свој прилици, допрли били у време одласка Источних Гота у Италију.¹

О Словенима у Подунављу, у времену од 527 до 626, може се прибрати читав низ вести из извештаја Прокопија, Јордана, Агатије, Менаандра, Јована Ефеског, Тефилакта Симокате, из стратегичног дела, које је раније приписивано цару Маврикију, али је свакако постало пре ратова са мухамеданским Арабљанима, и из извора о времену Ираклијеу. По Прокопију, тада су седишта »Славина« обухватала »највећи део друге обале Истра«. Анти су становали северно и северозападно од понтских Хуна, подељени у безбројна племена (*ἔθνη τὰ Ἀντῶν Ἰστρά*), а допирали су до ушћа Дунава. Неке вести тичу се Словена с оне стране горњег Дунава. Један део Херула кренуо је био са Дунава и пролазио кроз крајеве многобројних племена словенских све до Варна и Дана, да би се повратио у скандинавску отаџбину.² У историји лангобардског принца Илдигиса, пустолова из тога времена, говори се о Словенима који станују иза Гепида и Лангобарда с оне стране Тисе и Дунава, на северу и истоку Угарске. Илдигис је утекао био Варнима, за тим Словенима, па је доцније са лангобардским бегунцима и многобројним Словенима дошао Гепидима, са којима се борио, раме уз раме, против својих рођених земљака. После тога, склонио се он, и по други пут, код Словена. Одатле је намеравао да крене са 6000 људи краљу Тотили, али га је у Венецији сузбио римски војсковођа Лазар, те је, и по трећи пут, преко Дунава отишао у земљу Словена. Доцније постао је он у Цариграду заповедником једнога одреда дворске гарде цара Јустинијана, али је одатле побегао Гепидима, где су га убили.³ Најбоље познаје Прокопије Словене у данашњој Бесарабији, Молдавској и Влашкој. Инвазије преко Дунава код Дуросторума (Силистрије) и код скијских кастела (Добруџе) простирале су се све до Адријанопоља.⁴ Друго место где су Словени прелазили преко Дунава био је видински крај. Па и у покрајини Гепида, који тада беху суседи Сингидуна и Сирмија, спомиње се, такођер, један прелаз преко Дунава,

¹ Нидерле II, 99, 147 и даље, 160, 169 узима, по примеру старијих историка, да су Словени већ од II века после. Хр. местимично седели на средњем Дунаву. Али, докази по звуку имена места нису довољни. Од Шафарика указује се, на пр., на имена Dierna, Tsierna, Tierna, или Zernis код Оршаве на сада названој реци Чрна. Пада у очи како Римљани несигурно обележавају почетак речи са di, ti, tsi, ze и бркање ie са e, док се слов. чрънъ, чернъ „црн“, у средњем веку код Византинаца, обележава свагда као Tŕerv- а у Далмацији као Cern-, Cirn-.

² Prokopios ed. Haury VI, 15; VII, 14; VIII, 4.

³ Prokopios ed. Haury VII, 35; VIII, 27.

⁴ Prokopios de aedif. ed. Bonn. 3 p. 293: замкови Palmatis (код Дука-

који су Словени употребљавали. За време цара Маврикија (582 до 602) била су главна седишта Словена на левој обали Дунава преко пута од тврђава *Durostorum*, *Novae* (Свиштов), *Securisca* (код Никопоља), *Ascius* (на ушћу Осема) и *Palatiolum* (код ушћа Искра.) Тада се данашња Влашка с оне стране Дунава звала »словенска земља« (*Slavinia*).¹ Јордан, по коме се крајеви Словена од ушћа Дунава и од извора Висле распростиру »кроз неизмерне просторе« (*per immensa spatia*) на север, истиче велики број овога народа (*patio populosa; њихову numerositas, multitudo*).²

Од појединих група јављају се у VI. веку само Анти који се, по Прокопију, опет деле у многа племена (*ἔθνη*). Погрешно је мислити да су племенска имена прастара, непромењива. Код Германа појављују се Франци и Аламани тек у III., Бајоари тек у VI. веку. Код руских Словена јавља се једно исто племе под три имена једно за другим као Дуљеби, Бужани (од реке Буг) и, најзад, у данашњој Волинији као Волињани. У неким је случајевима јасно значење. Древљани су у Русији и на Лаби, по најстаријој руској хроници, »становници шума« (дрвџо дрво). Смољани код Полапских Словена и у Родипи имају своје име од смоле, Пољани код Кијева и у Пољској јесу становници поља. Имена Радимича и Вјатича, на тадашњем источном крајку Русије, изводи руска хроника од особних имена, од два брата Радима и Вјатка. Значење је других назива непознато, на пр. Дуљеба у западној Русији, Чешкој и Панонији, или Хрвата у Крконошима, у данашњој источној Галицији и на Јадранском Приморју.³ Неразјашњено је остало, крај свих по-

storum) и *Ὀὐλμικῶν*, по Јакову Вајсу, (Weiss). *Mitt. der k. k. geogr. Gesellsch.* 48 (1905) 231 „vicus Ulmetum“ у натпису *Cl. Lat. III. 14214* (26 из Чатал-Ормана у Добруџи).

¹ *Σκλαυνηία: Theophylaktos Simokates ed. De Boor VIII, cap. 5, 10* (под г. 602).

² *Jordanes ed. Mommsen p. 62—73.*

³ У средњем веку Хрватин, сада српскохрв. Хрват, множ. Хрвати. Нема сродних слов. глагола и именица. Р звучи као вокал, стога у црквенослов. ортографији као р њ, код странаца изражено са *or*, *ar*, *ro* и *ri*. Народ Карпа и планина Карпати (гл. стр. 34) у гласовима не стоје сасвим близу (упор. Јагић, *Arch. slav. Phil.* 23, 612). Име Хрватин јавља се као име лица, и то не само међу најстаријим народним племенским старешинама (*Χρᾶβατος*, *Konst. Porph. III, 143*), него и у XI—XV. в. (примери у Рјечнику); уз то и кратка форма Хрвоје. А. Погодин њ, *Эпиграфические слѣды славянства*, РФ Вѣстникъ 1901. бр. 3—4. обраћа пажњу на име *Χορᾶδος*, *Χορουᾶδος* у два натписа са Танаиса из II—III в. п. Хр. (*Latyschew, Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini 2 бр. 430, 445*), код Всеволода Милера протумачено као иранско име у значењу »сунчева постела“ (осет. *chor* сунце), код *Justi* (*Iranisches Namenbuch* стр. 172), као »онај који има своје одане пријатеље“. Према томе, име Хорват било би особно име иранскога порекла.

вијих покушаја, и име Срба¹ које се јавља и у Лужици и у балканским земљама. Како се једно племенско име често понавља код Келта, Германа и Словена у разним крајевима, постављене су биле две теорије. Прва теорија, коју заступају Шафарик и Миленхоф, узима да племена једнога истог имена стоје у родбинској вези. Друга теорија, коју је извео Цајс, тврди, да једна иста имена могу имати и браства, која нису међусобно сродна, као што и разна лица могу имати исто име.² Примери из словенских земаља потврђују последње схваћање. Племена једног истог имена, која станују далеко једно од другог, припадају, по језику, сасвим различитим гранама. Док на пр. српски у Србији спада у југословенску групу, дотле језик Лужичких Срба стоји по средини између полапскога, пољскога и чешкога језика.

Уређење Словена у VI. веку подсећа на уређење код западних Германа пре сеобе народа онако како га описује Тацит: многа мала племена, која се групишу по родовима (*familiae et propinquitates*) са наследним краљевима или кнежевима без велике власти, који могу наређивати само у незнатнијим стварима, док о важнијим питањима одлучује скуп народа. Једино су код источних Германа већ у то доба краљеви имали више угледа, а они су и у време сеобе народа били вођи народа. По Прокопију, над Словенима и Антима не влада један човек, него они од давнине живе у демократији, где се о врло важним и одлучним питањима заједнички саветује. У легендарним мирабилијама Псеудо-Цезарија, који је писао у то време, јављају се Словени с оне стране Дунава као »автономни и »без вођа«. ³ Међутим, једна готска скаска код Јордана спомиње већ од IV. веку некога краља код Анта (*rex Boz*) са 70 првака (*primates*), кога је победио готски краљ Винитарије.⁴ У познијим вестима истичу се јасно наследне племенске поглавице, чији углед расте за време борбе са Византинцима. Код Менадра јављају се они (око

¹ Ово име гласило је на Балк. Полуострву у средњем веку Срблин, множ. Србли, који пут, као и сада, без л: Србин, Срби; у Лужици *Serb.* прид. *serbski, serski*. Вокално р пише се на југу по црквенослов. правилу р њ, код странаца ег, па и на северу као о г, и г, г i, *Surbi, Sorabi, Sorben* и др. Овај назив није се употребљавао као особно име. Корен *serb* јавља се: 1) у пољск. и руск. као *paserb, pasierb* посинак, *pasierbica* поћерка; 2) у црквенослов. срѣбати сркати, што одгов. лат. *sorbere*. Довођење овога назива у везу са лат. *servi* потиче од лат. учених писаца ср. века: *Konst. Porph.* III, 152 (δούλοι), Вилхелм Тирски XX, 4; Арнолд из Либека I, 3.

² Шафарик, *Слов. Старине*, особ. § 45. *Zeuss, Die Deutschen* 186 nap. *Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde* II, 259, 268 и др. Упор. *Brückner, Arch. slav. Phil.* 22 (1900) 238, 246.

³ *Müllenhoff: Arch. slav. Phil.* I (1876) 294.

⁴ *Jordanes ed. Mommsen* p. 121.

3000 у некој генеалогској вези, дакле нека врста наследних кнежева (*ἀρχοντες*) код Анта, који чине неку врсту народнога већа. Ово веће упућује из своје средине као изасланика Аварима Мегамира, сина Идаризијева а брата Келагастова. Исто тако и код »Славина« састављено је било веће од кнежева (*ἡγεμόνες*) са Добрен-том на челу.¹ За време цара Маврикија спомињу се код Теофилакта Симокате, у садашњој Влашкој, три жупска кнеза (*φύλαρχοι*) или краља (*ῥήξ*). Писац Стратегика приказује Словене на Дунаву као многобројна несложна племена под многим краљевима (*ῥήγες*) који, такођер, не живе у споразуму. По савету ове књиге, краљеви на граници могу се придобити поклонима и лепим речима; за римску би државу било врло опасно јединство ових народа или монархија (*ἑνωσις ἢ μοναρχία*). Солунска легенда о св. Димитрију (600—800) зна, такођер, за краљеве или кнежеве (*ῥήγες, ἄρχοντες*) код појединих словенских племена у суседству. Цар Констаптин Порфирогенит спомиње код Словена у јадранској области (око 950) владалачка колена, чија традиционална генеалогичка иде у назад неколико векова. Најстарији домаћи називи владалаца и вођа били су: владика (од влад-, власти *ἄρχειν*), првобитно владалац, а доцније се старосрпски овако звала властелинка, сада пак епископ; челник (од чело); начелник; војевода, што потпуно одговара грчком *στρατηγός*, војсковођа; господин или господар. Германскога је порекла од *könig* (старосев. *konungr*) реч кѣназь (рус. князь, срп. кнез) која се, од IX. века, јавља код Бугара, Руса и др. Тамнога је порекла реч жупан, старешина, владалац или управник једнога среза, а тако исто и реч жупа које се јављају од прилике у исто време.²

У споменицима јављају се Словени као народ који воли слободу, као пркождија и поносит. Код Менандра говори заступник Анта пред аварским каганом охоло и изазивачки. Код истога историка одговарају тако и вођи Словена посланицима Авара, који траже покорвање и данак: »Који је од људи које греју сунчеви зраци тако створен, да би могао нашу моћ потчинити себи. Ми смо свикли да владамо над другима а не да други владају над нама«. Па и Стратегика описују Словене и Анте као слободне народе, које човек не може наговорити да се потчине. Бескорисно је, вели се ту, склапати уговоре с њима, због различитих и сасвим супротних мишљења код њих; постићи се више може застрашивањем него по-

¹ Menandros frag. 6 и 48.

² На једном надгробном камену поганичких Бугара око 820: 'Οχσωνός ὁ ζουάν τάρκωνος код Успенскога, Извѣстія арх. инст. 6 (1900) 216 и 10 (1905) 198. Subang' као заменик словенскога краља и код Арабљана: Marquart, Osteurop. und ostasiat. Streifzüge 468.

клонима. Јордан јасно сведочи да су код њих постојала братства. Он спомиње „per varias familias et loca“ промењива имена појединих група »Склавена« (Sclaveni) и Анта. Па и по обичају крвне освете, о чему говоре Стратегика, може се претпоставити да је било таквих племенских скупова. Странце су пријатељски испраћали из једнога места у друго; задеси ли госта каква незгода, последњи домаћин, да би га осветио, почиње борбу (πρόλεμον χίναε) што се потпуно слаже са правилима данашње јужнословенске и арабнаске крвне освете¹. Словени заробљеника нису држали у вечитом ропству, него су се они, после извесног времена, могли вратити дома или остати у словенској земљи као слободни пријатељи; такви случајеви допринели су доста мешавини народа са страним елементима. По једној белешци код Теофилакта Симокате, путовали су посланици Словена без оружја, имајући само музичке инструменте (κίθαραί).²

Прокопије описује Словене као високе јаке људе. Њихова боја коже и њихова коса нити је црна нити плава, него црвенкаста (ὑπερφύρον),³ а њихов начин живота сиров и запуштен, пун прљавштине. По Стратегикама, они су сносили лако жегу, студен и кишу, голотињу и несташницу у храни, боље него Франци, Лангобарди и остали народи светле боје (ξανθὰ ἔθνη). По Прокопију, њихови станови беху бедне колибе, разбацане далеко једна од друге. Њихово се место често мења, те су, по свој прилици, биле грађевине од блата и дрвета. Овај податак подсећа на Тацитов опис германских станова, где је свака кућа засебно стајала крај извора, шума и пољана. Уопште, сви ови северни Европљани осећали су одвратност према густо збијеним селима на форму вароши, каква беху у обичају код Грка и Римљана. По Стратегикама, свака је кућа код Словена имала неколико излаза; они су све оно што је било од вредности закопавали и сакривали. Њима су, по Јордану, служиле шуме и баруштине као утврђења. Па и по Менандру, користили су се они у близини села и баруштина густом шумом као

¹ Miklosich, Die Blutrache bei den Slaven (Denkschr. W. Akad. Bd. 36). Стр. 39.

² Theophylaktos Simokattes VI, 2 (у г. 591). Прича, да се у далекој словенској земљи живи безбрижно, да се онде не зна за оружје и да онде музички инструменти (λίρα) замењују ратне трубе, подсећа на литерарне скаске о мирољубивим људима на крају света: Херодотови Хипербореји, Тацитови Ести и др. По Јагићу у Radu 37 (1876) 55, могли су ови посланици преобучени као свирачи, бити и уходе.

³ Као најстарији тип Словена узима Нидерле, на основу грчких, арабљанских извештаја и новијих антрополошких истраживања, „отворено, мрку боју коже са прелазом у црвенкасто“. Zur Frage über den Ursprung der Slaven. Prag 1899, 3 и. д.; Slov. starožitnosti I, 97.

утврђењем. Стратегика, опет, хвале богатство у стоци, житу и просу, што сведочи да је код њих било земљорадње поред сточарства. Иначе је земља Словена непроходна, пуна шума и вода. Села су се простирала највише дуж река, далеко једно од другог. Нападне ли непријатељ на прве насеобине, склањају се сви у шуме и баруштине, чине испаде из густиха, те маме непријатеља унутра као у какву замку. Стога је, истиче се у Стратегикама, зими лакше с њима ратовати; воде су тада замрзнуте, шуме су без лишћа, а по снегу се сваки траг распознаје. У средњем се веку о користи зимског ратовања знало у Русији и Литавској исто онако као и у балканским земљама, и то још у време цара Василија II. и Манојла Комнена. Али, писац Стратегика саветује да и лето ваља искористити, јер је тада, због густине шумског лишћа, римским заробљеницима лакше утећи из словенске земље. Ратовати треба са лако наоружаном коњицом и пешадијом, са стрелама и копљима за бацање, брзо и у највећој тишини изводити маршеве, а нападати у засебним колонама.

О верским представама код Словена Прокопије зна да они обожавају једнога бога, господара грома и света, коме приносе вољеве и друге жртве. Поред тога, они су веровали у богове река, нимфе и друге демоне. Идоли се не спомињу. Било је то једноставно погаништво као код Крићана или Римљана у најстарије доба. По Стратегикама, удовице су се убијале после смрти мужа. Краљ Мусокије, како Теофилакт прича, напио се вина на даћи свога брата, те су га ноћу источно-римски војници изненада напали и заробили.

Свакодневно беше пљачкање и ратовање. Словени и Анти ратевали су не само са странцима него и међусобно. Словенска је војска, по казивању Јустинијанова историка, била пешадија исто онако, како већ и Тацит истиче. Прокопије описује и тадашње Франке као пешадију, код којих јашу само краљеви са пратњом, и то у време када је у римској војсци коњица већ одавна била стекла првенство. Исто је тако и руска војска код Силистрије (971), по Леону Такону, била искључиво пешадија. Против ове пешадије добивала је свагда у отвореном пољу превагу као вихор брза коњица Хунз, Авара и других номадских народа. Словени, по Прокопију, нису имали оклопа; њихово оружје беше копље и штит, или два мала копља за бацање, за које зна и Јован из Ефеза. У Стратегикама је главно оружје дрвени лук са малим отровним стрелама, за које се у балканским земљама знало још и у позном средњем веку. Словени се, по Прокопију, Јовану Ефеском и Стратегикама, нерадо боре на отвореном пољу, најрадије на неравној *терену иза стена и дрвета*, у шумама и кланцима. Они су извеж-

бани у изненадним нападајима сваке врсте, у нападајима ноћу; а као добри пливачи окретни су у борби на води и у баруштинама. Убрзо су Словени научили освајати тврде кастеле, и, после пуштене кише од стрела, јуришати с лествицама на градске стене.

Словени су из отаџбине донели собом велику вештину у пловљењу по рекама које је, у равницама Русије и Пољске, имало свагда великога значаја. На притокама Дунава у данашњој Влашкој имали су они, по Теофилакту, често на 150 чунова, издубљених из једнога стабла, против којих је источно-римска речна флота оперирала са Дунава¹. Словени су, поред талијанских мајстора које је лангобардски краљ послао био кагану, градили, такођер, Аварима лађе за прелаз преко Дунава и Саве код Сирмија.² Пловљење по рекама олакшало је прелаз пловљења по мору, исто онако као што су поганички Руси у IX. и X. веку а Козаци у XVII. са својим речним чамцима пловили по Црном Мору. Један очевидац нападаја на Цариград (626) пише, да су Словени, од како су дошли у додир са Римљанима, стекли велику вештину у пловљењу по мору³.

Како су римске пограничне трупе биле без значаја, лако је било Словенима да, по примеру Германа и Хуна, пљачкају провинције, да варошане и сељаке, заједно са породицама, одводе у робство. Прокопије прича о њиховим грозотама, а наиме, како они сужње које не могу собом да поведу, спаљују у кућама заједно са воловима и овцама. Друге, опет, Римљане натицали би на коље, или би их, учвршћене између четири ступца, убијали батинама као псе или змије. После ових пљачкашких похода били су сви путеви у Илирику и Тракији пуни несахрањених лешева. Словени су заробљеног римског коњичкога официра Асбада живог одерали и спалили (549).⁴

Мало се зна о односу Словена према племенима понтских Хуна. Заједничке походе нису могли предузимати, јер су Хуни као коњаници брзо јурили преко поља, и то обично зими, када су лако могли прелазити преко замрзнута Дунава, док су Словени, као пешаци, лакше ишли напред, те су се лети морали држати шума, док још није лишће опало било са дрвећа. Наравно да је пометња, изазвана провалом првих, користила предузећу других.

¹ То су реке данашње Румуније; десне притоке Дунава, почевши од Мораве и дођага Тимока па на ниже, нису никада биле пловне због великога пада и плитке воде.

² Theophylaktos VI, 3—4. Paulus Diaconus IV, 20.

³ Theodoros Synkellos, ed. A. Mai, Novae patrum bibl. t. 6, 430; ed. L. Sternbach, Rozprawy akademii umiej. w Krakowie, wydziel. filologiczne, књ. 30 (1900) 307.

⁴ Prokopios VII, 38 (да ли људска жртва?)

Анти беху непријатељи Хуна. Њих је Јустинијан населио као пограничну стражу према Хунима. Хунски Кутригури подбадали су Аваре против Анта. Анти, опет, били су у савезу са Римљанима како за владе Јустинијанове тако и за владе Јустина II. и Маврикија. Словени су, по извештајима Прокопија, били у пријатељству и са Гепидима¹.

Словенске чете, као најамници, биле су не само у служби лангобардског принца Илдигиса, него и код Римљана. Беху то најамничке трупе под домаћим вођима или бегунци који су се, како Стратегика кажу, због честих племенских задевица и крвне освете морали да склоне на римско земљиште. У ово време често се дешавало да су се заробљеници слали као војници у далеке провинције. Приликом прве опсаде Рима, послани беху у Италију војсковође Мартин и Валеријан са 1600 коњаника, највише Хуна, Славина и Анта (538). За време Велизарева другог војног похода у Италију, оперирао је у Луканији један одред Анта од 300 људи, вешт четничком ратовању². На персијском бојишту у Лазизи (549—556) спомиње Агатија једнога Анта Дабрагезу као подвојсковођу (таксијарх) у бојевима коњаника и приликом флотних операција против Персијанаца на Фазису (његов се син већ зове Леонтије) и једнога Словена Сваруна у борбама против кавкаских Мисимијана³. Па и за време цара Маврикија спомиње се код Теофилакта Словенин Татимир као заповедник једног римског одреда на Дунаву. По свој прилици, ови најамници у византијској војсци били су први хришћани међу Словенима, јер се поганици нису више трпели у царској војсци. Из тога ће доба, по свој прилици, потицати први почеци словенске терминологије за појмове хришћанства, у којој се, на пр., са именом Христовим не означавају само хришћани него и крст и крштење. Због општења са Римљанима у Подунављу и са Византинцима почињу јужни Словени да примају многе стране речи, романске и грчке. У раније време дотицај са Римљанима био је много интензивнији него са Грцима. Словени су само ретко називали Византинце Римљанима (Руми), како источни Римљани сами себе називаху (Ῥωμαῖοι), или како су их звали Персијанци, Арабљани и Турци (Rûm, Urûm), него највише Грци (Грк, Грчин), сасвим по романском начину изражавања (рум. и арб. Grek). Цар, познатолатински caesar, звао се и код Словена цѣсар, како још и данас читамо у црквено-словенском преводу

¹ Анти, Римљани и Хуни: Prokopios VII, 14, 33; Menandros frag. 6; један сирски извештај код Маркварта на н. м. гл. ниже; Theophylaktos, VIII, 5, 13.

² Prokopios V, 27; VI, 26; VII, 22.

³ Agathias III, 7, 21; IV, 20.

јованђеља и у другим старијим списима, код Хрвата још и данас **śesar, sesar**, на истоку, већ у средњем веку, због нагласка на последњем слогу сажето у **ц њ с а р, ц а р**. Царски град Константинопољ назван је словенски **Ц њ с а р'г р а д** (*caesaris civitas*), доцније Цар'град, а сада српски **Ц а р и г р а д**¹.

¹ Упор мо је дело *Rom. Dalm.* I, 36; III, 73; *Arch. slav. Phil.* 31 (1910) 450.

Друга Глава

Сеоба Словена на Балканско Полуострво¹

Словенске провале преко Дунава спомињу се први пут под царем Јустином I. (518—527), а још више приликом ступања на владу цара Јустинијана (у августу 527). Историју старијих упадаја, 518—552, познајемо само из разбацаних епизода у Прокопијевим ратним историјама. Под Јустином I. прешла је велика војска Анта преко Дунава, али ју је потпуно потукао Јустинијанов нећак Герман². Од Јустинијана до Ираклија имали су цареви титулу „Anticus“, али име »Славини« не јавља се нигде у триумфалним титулама³. За владе Јустинијанове борио се против Словена три године сретно војсковођа Хилбуд, оперишући офанзивно с оне стране Дунава, док се, најзад, није сударио са већом силом и пао у борби. После тога победише »Славини« и Анте, своје суседе. Цар је понудио Антима напуштену тврђаву Turgis, творевину Трајанову, можда римска Dinogetia на левој обали Дунава код Галца, са обвезом да чувају границу од Хуна. Анти су захтевали да им се за заповедника нове колоније даде Хилбуд, који је, тобоже, још био жив у ропству. Хилбудову улогу примио је на се један Ант, који је и латински знао (Λατίνων φωνή) и кога је наговорио на то неки римски заробљеник. Али, овом Анту, још на путу у Цариград, скинуо је образину с лица Нарзес, оковао га и послао

¹ Литература: E. Dümmler, Über die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien 549—628: SB. W. Akad. 20 (1856). R. Roesler, Über den Zeitpunkt der slav. Ansiedlung an der unteren Donau: тамо 73 (1873), М. Дриновъ, Заселение Балканског Полуострова Славянами, Чтенія историч. общ. у Москви 1874 св. 4. Поврх тога горе поменута дела Станојевића, Нидерлеа и др.

² Prokopios ed. Haurv VII, 40. Сви рукописи имају Ὀυστίνιος а сва издања од Maltretus-a па до Haurv-a емендацију Ὀυστίνιος. Упор. Niederle: Český časopis historický 11 (1905) 137, а исто тако Slov. starožitnosti II, 191 и д.

³ Јустинијанове Новеле изд. Zachariae I p. 137; Jus graecorom. III, 13, 34; Chron. Paschale I p. 636; Gasquet, L'empire byz. et la monarchie franque (Paris 1888) 199 nap. 5 (Маврикије).

у престоницу. Прокопије не говори ништа више о непријатељству Анта према Римљанима.

После 548 појачали су се нападаји Словена. Прокопије не уме да каже да ли су они долазили сами собом због неуспеха Јустинијанове војске у Италији, или их је на то наговорио готски краљ Тотила. Једна велика војска која освајаше и замкове, опљачкала је илирске провинције све до у близину Драча; заповедници Илирика нису је смели напасти са својим локалним трупима, на броју 15.000 људи, него су мотрили на непријатеља из даљине (548). Идуће године пређе 3000 Словена преко Дунава, Хема и Хебра, потуче мање римске одреде, узе на јуриш варош Томир на Мести у приморју под Родопом, те се са мноштвом робља поврати натраг (549). Када је Герман у Сердики прибирао нову армију да крене с њсме у Италију, појавила се код Ниша словенска војска, већа него све раније, са намером да опколи Солун и суседне вароши. Герман доби заповест од цара да се постара за сигурност Солуна и да непријатеље растера. Словени напустише марширање према југу, јер се не усудише у равницу, али за то прокрстарише брдовите крајеве Илирика све до у Далмацију. Када је Герман у јесен 550 умро, те се његова војска повукла била у Салону да онде презими, псјачаше се Словени новим четама, те презимише (550—551) на римском земљишту »као у својој рођеној земљи«. Јустинијан је упутио био против њих евнуха Схоластика са пет подвојсковођа, али Римљани беху прилично јако потучени, јер су пре времена напали на непријатеља који се налазио на вишем положају. Словени су, за тим, плачкали и на истоку Тракије све до Великога Зида, а римске су их трупе тек на повратку делимично разбиле (551). Још непосредно пред победу Нарза у Италији (552), узнемирила је једна словенска војска крајеве Илирика. Синови Германови, Јустин и Јустинијан, нису се са својим слабим трупима ни упуштали у борбу, нити су при повратку могли спречити непријатеља да пређе преко Дунава. Гепиди, наиме, превезоше Словене, скупа с њиховим пленом, на другу страну Дунава, којом приликом су, вели се, Словени платили по златник од сваке главе.

Ускоро за тим, на истоку појавио се нов турски номадски народ који је полако продирао уз средњи Дунав. Били су то Авари, словенски Обри (једн. Обрин). Још и данас значи аваг на турском (на и османском) бегунац, скитач. Аваре су потукли тада моћни западни Турци у Туркестану, те их потиснули према Азовском Мору. У понтској степи скрхали су они моћ Хуна и пустошили суседну земљу Анта. Године 558 дошли су први пут у Цариград њихови посланици, слични Хунима, ружни људи с дугим курјуцима, истичући како је њихов народ највећи и најмоћнији на

свету. Лангобарди начинише с њима савез против Гепида, обећававши им половину плена и сву земљу гепидску. Гепиди беху потучени потпуно, а њихова краљевина уништена за увек (567). Лангобарди одоше у Италију. Авари, пак, спустише се у исте равнице, у којима је пре стотину година имао Атила своју престоницу. Као код Казара и осталих турских народа, тако је и њихов владалац имао титулу кагана. Његов престо, једна златна столица, ношен је на колима на војним походима као и код Турака из унутрашњости Азије¹. Слава аварске историје везана је за три кагана. Први је био, код Менаандра толико пута споменути, Бајан који је довео Аваре на средњи Дунав и освојио Сирмијум. Други, противник Маврикијев, био је старији син Бајанов, чије име није познато. Трећи, чије име, такођер, не знамо, био је противник Ираклијев а млађи син Бајанов. По Фредегаровој хроници, умро је око 630.² Велики харем каганов пратио је свога господара на колима скупа са номадским табором. Главна жена звала се, као и код Казара, катун (тур. *chatun* угледна жена, отуда новосрп. кадуна турска жена). Високи достојанственици беху *Jugur* и *Sarcapus* (καρχάρος; код Бугара), који се спомињу у франачким изворима. Племство народа беху *Tuduni* и *Tarchani* које имају и Казари.³ Византинци не пружају никакав опис аварске престонице; тек позни франачки извештаји описују седишта Авара као девет великих округлих ограда, плотова или насипа (*hringus, circuli*). Према археолошким истраживањима Хампла, Авари су сахрањивани с коњем, уздицама, узенђијама, оружјем, накитима и византијским новцима VI.—VII. века. Њима беху потчињени многобројни народи. Авари су довели собом из понтске степе делове сродних номадских народа, особито Кутригуре, који се често називају Бугарима. Један пут, за време борбе око Сирмија, упутио је каган 10.000 Кутригура преко Саве да пљачкају провинцију Далмацију. Остаци Гепида становали су у селима на Тиси и Дунаву. Они се спомињу у време Маврикија и Ираклија, а њихови последњи трагови допиру све до у IX. век.⁴ Словени се спомињу у Панонији у

¹ Menandros frag. 65. унор. frag. 20.

² Theodoros Synkellos § 3 (Mai, Nova patr. bibl. 6, 424—425; ed. Sternbach p. 301).

³ Cacanús, catuna mulier, tarcani primates: Carmen de Pippini regis victoria avarica (796) у прилозима код Ајнхарда изд. Pertz 3p. 35. Tudun: Zeuss, Die Deutschen 739. Tarchan код Казара: Ibn Khordādhbeh. Bibl. geogr. arab. VI, 125.

⁴ Делови Гепида „usque hodie, Hunnis eorum patriam possidentibus, duro imperio subjecti gemunt“: Paulus Diaconus I, 27. „De Gepidis autem quidam adhuc ibi resident“ у (Панонији): De conversione Bagoariorum et Carantanorum *libellus* (око 873), cap. 6.

близини Сирмија и Сингидуна, а исто тако на доњој Тиси. Поврх тога, било је великих група заробљеника: Грка, Римљана из Подунавља, Лангобарда и др. Аварска војска, коњица која је, како Менандрос каже, полазила у бој праћена звуцима бубњева, држала се опрезно равнице. Каган није никада, ратујући са царем Маврикијем, ишао правим путем кроз планине преко Нанса и Сердије, него је свагда ишао дуж Дунава све до степа Добруџе, па се тек оданде, преко ниског источнога краја Хема, спуштао у трачку равницу. По Стратегикама, аварски коњаници носили су оклоп, а наоружани беху копљем, мачем, луком и стрелом. Војску је пратила множина резервних коња. Авари су најрадије борили се претварајући се да беже или нападајући из заседе, а најгоре у слободном простору без шуме, у мочарима или у кланцима. Одрасли на коњу а невични пешачењу, нису умели одјавити, те се пустити у борбу са добро вођеном пешадијом¹. По Теодору Синђелу, приликом нападаја на Цариград 626, у првом убојном реду аварске војске беше словенска пешадија без оклопа; и Фредегар спомиње, пред убојним редовима Авара, словенске чаркаче који су обично започињали бој. Авари су, у односима према другим народима, важили као лакоми на новац и превртљиви. Њихов сан, да опљачкају Цариград и да га претворе у напуштене рушевине, није се испунио. Они су од упљачканих црквених одежа кројили скупоцено одело за своје жене². Још и Франци Карла Великог наишли су и покупили у престоници кагановој силно благо од злата и сребра. Авари обично нису држали уговоре и заклетве. Они су посланике Анта убијали, а посланике Римљана држали у затвору. Бајан се пред заповедником Сингидуна, Сетом, клео да не ће ништа предузимати против Римљана. Он се, по аварском обичају, прво заклео над мачем, а онда, по римском начину, над јеванђељем, па је одмах за тим кренуо да опседне римски град Сирмијум. Бескорисни беху сви свечани уговори цара Ираклија са Аварима. Нема, можда, у историји ни једнога народа који би толико био мрзак суседима. Хроника такозваног Фредегара прича, како су Авари сваке године одлазили Вендима на зимовање, те су се онде проводили са њиховим женама, док се, најзад, Венди не подигоше против силника те их поубијаше. Најстарија руска хроника бележи једну причу, како су Авари мучили Дуљебе (на Бугу). Ако би неки Аварин хтео да се изведе, он није презао у кола коње и волове, него три до пет дуљевских жена. Али је, најзад, бог сасвим уништио овај надувени народ, тако да је у Русији, још и у време летописца (око 1100), била позната изрека: »Пронадоше као Обри«.

¹ Strategica XI, 3 ed. Scheffer p. 260 и д.

² Marquart, Osteurop. Streifzüge 484. Carmen на н. м. стих 13 и д.

Први бојеви између Римљана и Авара водили су се због пограничних тврђава Сирмија и Сингидуна који су, већ од дужег времена, били несигуран посед на граници према Готима и Гепидима. Сирмијум је био убрзо изгубљен, Сингидун држао се усперно. Енергичну офанзиву против Авара није допуштао двадесетогодишњи рат са Персијанцима (572—591), који су три цара водили са променама срећом, док, најзад, Римљани, због унутрашњих преврата у персијској држави, не постигнуше успех, свакако тек пошто је државна благајница била силно исцрпена. Аваре су тада одбили од Сирмија војсковођа Бон и леги Трачанин Тиберије, доцније савладар и цар, али, пре ће бити да су Авари повукли се због годишњег данка од 80.000 златника. У тим годинама, за владе Јустина II., а још више под Тиберијем II., пустошили су Словени не само по Тракији и Илирику¹, него провалише чак и у Грчку, тобоже њих 100.000 на броју. Савремени Сирац Јован, епископ Ефеза, некада љубимац Јустинијанов и мисионар међу остацима поганика у Малој Азији, а од Јустина II. гоњен као монофизита, пише да је »проклети народ Словена опустошио сву земљу до близине Цариграда, да је прошао »кроз читаву Јеладу, тесалске и трачке провинције« и опустошио их, и да онде слободно станује четири године као у својој рођеној земљи. У време када је аутор писао (584) »станују, седе и почивају они у римским провинцијама, без бриге и страха, пљачкајући, убијајући и палећи; они су се обогатили, имају злата и сребра, ергеле коња и силно оружје, а научили су ратовати као Римљани. А ипак су то проси људи који се, ван шума и чистина, не смеју нигде да помолу.« У ово време појављују се Словени први пут пред Солуном. Баш на дан св. Димитрија јавило се 5000 људи, али једним испадом беху сузбијени.² Да би спречили ове провале, начинише Римљани савез са Аварима, који беху крвни непријатељи Словена у Дакији. Војни поход каганов (578) није ишао непосредно кроз Ердељ у данашњу Влашку. Аварска је војска, како кажу на 60.000 оклопника коњаника, превезена била на римску дунавску обалу, па је силазила низ Дунав до Добруце, где су је римске лађе у провинцији Скитији пребациле опет на леву обалу Дунава. По Менандру,

¹ Johannes Biclarisensis у г. 575 и 582: Mon. Germ., Auctores antiq. XI. 214—215.

² Σκλαβηνοί у 'Ελλάς (577): Menandros frag. 47, 48. Јован Ефески VI, 25 (581), превео Payne Smith (Oxford 1860) и Jos. Schönfelder (München 1862) 255. О разликама ових превода: Gutschmid, Kleine Schriften V, 433 и А. Василевъ, Виз. Врем. 5 (1898) 409. Извод из Јована начинио је патријарх Михаило: Chronique de Michel le Syrien, éd. et trad. par J. B. Chabot, Paris 1898—1905. Хронологија: Niederle, Slov. starožitnosti II 203 и д.

тада је словенска земља била веома богата, пуна плена из римских провинција, јер је дотле још никада нису пљачкали страни народи. Становништво се испред Авара повуче у шуме. Каган је ослободио силне хиљаде римских заробљеника, али кад је затражио од Словена данак, поубијаше ови његове изасланике.¹ Римско-аварско пријатељство беше убрзо прекинуто изненада. Авари су опседали Сирмијум три године дана (579—582), а рат са Персијом не допушташе никакав енергичнији корак на тој страни.² На једном недавно нађеном натпису на опеци забележен је вапај једнога Грка, који се налазио међу посадом у Сирмију. Натпис гласи: »Христе госпode, помогни граду, задржи Аваре, заштити Романију и онога који је ово написао«. Најпосле, цар Тиберије заповедио је тешко искушаним трупама и изгладнелом становништву да напусте град, а он обнови уговоре са Аварима, исплативши, шта више, кагану данак за три ратне године. Јован Ефески прича да је пожар већ после годину дана уништио сасвим Сирмијум; варвари нису умели ватру гасити, него утекоше главом без обзира из запаљенога града.

Историја цара Маврикија (582—602) позната је из историјскога дела Египћанина Теофилакта Симокате, које је писано под владом Ираклијевом.⁴ Код њега се последњи пут спомињу имена римских вароши на Дунаву од Сингидуна на ниже. Тада је унутрашњост Балк. Полуострва била слабо насељена, од прилике као крајеви данашње Мале Азије или Персије. На обалама Дунава, у долинама Хема и у унутрашњости Далмације било је местимично пространих ненасељених пустиња. Цару је још увек била највећа брига како да одржи дунавску границу према Аварима и Словенима.⁵ Стога се хтело забавити Словене у њиховој рођеној земљи, у данашњој Влашкој. Намеравало се предузети војне походе зими, али, ови планови сваки пут спречени су били непослушношћу трупа. Каган је истицао своје право на ову словенску земљу, али је морао признати, да прелаз римских трупа преко Дунава још не значи прекршај мира. Већ су тада могле неке чете Словена стално становати на римском земљишту у планинама Тракије и Илирика, међутим, изгледа, да су се оне сматрале као мање опасне, због чега

¹ Menandros frag. 48.

² Menandros frag. 63—66. Аварски поход против Словена пао је у време када је Тиберије био савладар (као ћесар): од дец. 574 до септ. 578; опсада Сирмија пада у време његове самовладе од 26. септ. 578 до 14. авг. 582.

³ Brunšmid у Eranos Vindobonensis (Wien 1893); уоп. Byz. Z. 3 (1894) 222.

⁴ Са празником од 593—597: Bury, A history of the later Roman empire II, 134; Исти English hist. review 3 (1888) 310—315.

⁵ Theophylaktos Simokattes VI, 6, 2.

се, пре свега, и гледало како да се спрече велике провале преко Дунава.

Одмах у почетку, у сред мира, напао је каган, по свом обичају, на Сингидун, освојио Виминацијум и продро до обале Понта, изнудивши повишење данка на 100.000 златника. За тим је војсковођа Коментијол Словене који су пљачкали по Тракији, потукао у две битке, а у једној и њихова кнеза Радогоста.¹ Убрзо се појави каган и по други пут, те се утабори код Томи на обали Понта, победи Коментијола у источном Хему и продре у Тракију. Али, вароши јужно од Хема биле су боље насељене и брањене него оне на Дунаву, те су Авари код Адријанопоља били потпуно потучени. Сирски историци, савременик Евагрије и патријарх Михаило из XII. века, у чијој се хроници сачувао извод из несталих партија Јована Ефеског, пишу о провалама у Грчку које Теофилакт не спомиње. По Евагрију, опустошили би били тада Авари »читаву Јеладу«; по Михаилу, био је то »народ Словена« који је свугде робио и цркве пљачкао, особито у Коринту. Тада се (586) појавила једна словенска војска пред Солуном, те је покушала да се на лествицама успужа на зидове градске. Римљани су, међутим, придобили за се опет Анте који нападоше на земљу Словена и опустошише је.²

Када је, посредовањем римских трупа, Хозроје II. (591—628) био подигнут на персијски престо и ратовање са Персијом завршено, није било средстава да се велика војска са источнога бојишта употреби на западу. Каган је прошао поред обновљеног Сингидуна, идући за Тракију, потукао војсковођу Приска на обали Пропонтиде, али је одмах закључио мир када му стигне глас, да ће флота уз Дунав да отплови у аварску земљу. Сада је тек цар могао кренути војску против Словена у данашњој Влашкој. Прискове су трупе, приликом једнога летњег похода у шумама и мочарима преко пута Доростола (Силистрије), потукле горе поменутог кнеза Радогоста, а заробиле његова суседа Мусокија. Идуће године извјеђао је Петар, брат царев, западно од Асема прелаз преко Дунава, којом је приликом погинуо ловенски кнез Пирогост.³ Али се

¹ Ἀρδάστρος; о форми гласа упор. Paul Kretschmer, Arch. slav. Phil. 27 (1905) 231. Један монах Јован Ἀρδάστρονός у XI. в. Виз. Врем. 4 (1887) 374.

² Michael X. 21 ed. Chabot 2, 361. Маркварт на н. м. 480 и д. ставља поход у време Тиберија II; Нидерле, Slov. starožitnosti II, 213 и д., с обзиром на очуване наслове глава код Јована Ефеског, у време 587 до 589, у вези са подацима за историју Јеладе, о којима се често расправљало од времена Фалмерајера. Словени пред Солуном у недељу 22. септ. 586 (не 597): Станојевић Византија и Срби II, 208.

³ Πειράστρος, Пирогост од пир и гост. По руск. летоп., подигао је један трговац истог имена у XII. в. у Кијеву цркву мајци божјој, а спомиње се и у песми о пуку Игореву (1185).

војска, због тешког продирања кроз шуме без воде а пуне непријатеља у заседи, морала брзо врати се назад. Ови војни походи нису могли спречити Словене да пљачкају по Полуострву. Словени су у балканском крају напали на један Присков транспорт с пленом. Извидница Петрова наишла је у доњој Мезији, између Марцијанопоља и Дунава, на једну чету Словена од 600 људи. Видевши да се Римљани приближују, оградеше се они одмах товарним колима, поубијаше робље, т е падоше сви, борећи се јуначки. Петар се, убрзо за тим, морао зауставити, јер је цар дознао да једна словенска војска маршира према Цариграду. Авари нападоше, за тим, опет изненада на Сингидун, али их је Приск потиснуо. Да би се осветио, провали каган у провинцију Далмацију, освоји онде, с помоћу ратних машина, један иначе непознати град (Теофилакт *Βόυκαις* а Теофанов *Βάλκης*) и разори још 40 градића. Али, подвојсковоћа Гудујин, пореклом Герман, нападне и потуче на повратку Аваре у шумама, по свој прилици на путу из Сирмија у Салону (598). После краткога мира, провео је каган поново целу зиму у табору у Добруци код места Томи, па је одатле провалио у Тракију. Али, када је у његову табору у Дризипери, код Адријанопоља, избио страховити помор, повуче се натраг, пошто је обновио уговоре. Како је непријатељ имао великих губитака, могли су Римљани још тог истог лета (600) предузети офанзиву. Прешавши Дунав код Виминација, ушао је Приск у равнице аварске, потукао кагана у три битке, опустошио гепидска села с оне стране Тисе (*Τισσός ποταμός*) и задобио још две победе над Аварима и Словенима на обалама ове реке. Римљани се вратеше преко границе са 17.200 заробљеника; од тих беше 3000 Авара, 8000 Словена, 4000 Гепида а 2200 других варвара. Али успех није био искоришћен.

О Далмацији у ово доба имамо неколико вести у преписци паче Гргура I. (590—604). Као код Теофилакта градови у Подунављу, тако се у овим папским писмима последњи пут спомињу многобројни римски градови на западу, пре свега Јустинијана Прима, Доклеа, Епидавар и Салона. После пада Сирмија, унутрашњост Илирика пропала је због пустошења варвара. У приморју, пак, које је било више удаљено од ратног попришта, живели су варошани, подељени у свештенике, племиће и народ (*clerus, nobiles, rotulus*), раскошно и обесно, и то још непосредно пред коначну пропаст господства римског. Папа кори далматинске епископе да се и сувише одају светским пословима. Архиепископ Салоне, Наталис, проводио је време у гозби, а црквене одежде и посуђе поклањао је сродницима. Његов наследник, Максим, дочепао се силом архиепископије на супрот папском кандидату, подржаван царским проконсулом Марцелином (594). Сукоб је био израњан тек после

Устанак подунавске војске довео је римску државу на ивицу пропасти. Историја владе ограниченога војника Фоке (602—610) пуна је огорчене борбе између странака, завера и устанака у свима већим варошима, убиства чланова друштва које је раније било на влади, нападаја суседних народа, распадања војске, великих помора и страшне оскудице у новцу. Персијски краљ, Козроје II, иступио је био као осветник свога добротвора Маврикија. Државу је спасао цар Ираклије (610—641). Лако је било победити уаурпатора, али је тешка била борба са Персијанцима, особито пошто беху освојили Сирију, Палестину и Египат. Ираклије морао је стварати нову војску, а за њену опрему употребити и прквени иметак. Сем тога, он је морао годинама проводити у табору, далеко од престонице, па чак и зими. После тешке борбе извојевао је он сјајну победу (628). Али, већ неколико година након тога, јуриле су као вихор чете новог пророка из унутрашњости Арабије која дотле беше тако слабо позната. Арабљани са својим свежим одушевљењем беху јачи него оба досадашња противника, Римљани и Персијанци. Непријатељ је брзо освојио недавно задобивене земље Сирију и Египат, а убрзо за тим потчини себи персијску државу. Једино још што арабљанска флота није била дорасла Грцима на мору. Настала беху жалосна времена. Целокупан живот беше милитаризован, а општој беди и невољи придружило се опадање културе и књижевности. Ираклије није стекао свога историка него само песника, такођер последњег представника старије школе, даровитог Ђорђа Пизиди.

У том бурном веку имамо мало, па и то фрагментарних вести о балканским земљама. Каган је слао лангобардском краљу Агилулфу словенске чете у помоћ да освоји Кремону, Мантову и друге градове у Италији (603).¹ Када Персијанци почеше нападати, повисио је Фока аварски данак, те је упутио све европске трупе на исток (604).² За време буре на истоку остали су сви путеви у Тракији и Илирику отворени за Аваре и Словене. Египатски историк Јован, епископ града Никију у делти Нила, прича, под год. 609, како су страни народи опустошили римске провинције, хришћанске вароши разорили а становништво одвели у робље; »једино је град Тесалоника био поштеђен, јер његови зидови беху чврсти, те, благодарећи заштити божјој, страни народи нису га се могли дочепати«.³ Значајних вести има солунска легенда о св. Димитрију.

¹ Paulus Diaconus IV, 28.

² Theophanes ed. De Boor. I. 292.

³ Јован из Никију (око 661—686), франц. Zotenberg, Journal asiatique, VII série vol. 13 (1879) 343. За хронологију: моје дело *Rom. Balk.* I, 26; Niederle, *Slov. starožnosti* II, 227 и д.

У Солуну су се окупили били бегунци из Подунавља, из Дарданије и обе Дакије, а наиме из Ниша и Сердије. Словени су плаћали и на целој јужној страни Полуострва, по свој Тесалији, Епиру, Ахаји, а на чамцима чак и острва пред тесалском обалом, Кикладе и један део Мале Азије. Пред Солуном појави се пет словенских племена: Другувити и Сагудати који су, по казивању Јована Каменијата, још и 904 становали у равници пред градским капијама, Велегезити, који се доцније спустише у Тесалију, Вајунити и Брзити.¹ Словени су дошли била са својим породицама да се настане у граду. Њихова навала на градске стене беше одбијена; исто тако не пође за руком ни нападај са морске стране на незграпним чамцима. Али, крај свега неуспеха, они остадоше ипак у близини града, тако да су заробљеници често из њихова табора бежали у град. Тада упутише они са поклонима изасланике кагану, молећи за помоћ (συμμαχία). Каган дође лично, баш у доба жетве, са војском Авара, Словена и Бугара, снабдевен и ратним машинама. Солун беше опседнут читав месец дана, али када нови царски намесник стиге са флотом из Цариграда, пусти каган робље на откуп, те се врати натраг у Панонију.² У овим извештајима не говори се ништа о равнодушним Ромејима који су, незадовољни због намета у царству, гледали да се на леп начин нагоде са варварима. Један сирски хроничар прича, како су Авари и Словени говорили урођеницима: »Сејте и жањите, ми ћемо вам само један део пореза узети«.³

Тешко је претпоставити да су у ово доба, када су толике силне вароши у унутрашњости биле порушене и када су чак и Грци на својим острвима били узнемирени, у Далмацији били нормални односи. Локалне су трупе биле слабе, зидови не толико чврсти као цариградски и солунски, а помоћ од државе далеко. О тадашњим приликама онде имамо само позне податке. Цар Константин Порфирогенит о (ко 948) брка, при том, Словене са Аварима, а Тома, архиђакон сплитски († 1268), Словене са Готима. Датирани натписи у Салони престају са год. 603.⁴ Томина прича о паду овога

¹ Доцније је под митрополитом солунским била епископија Друговита. У имену Сагудати (да ли од какве покрајине?) нема ничега словенскога. У имену Велегезита не може се тражити реч гост као ни у особном имену Дабрагезас (гл. горе стр. 56.); прва је основа јасна: велиј велик.

² О легенди о св. Димитрију: Tafel, De Thessalonica (Berlin 1839); руск. митроп. Филарет у Гласнику 18 (1865); Gelzer, Die Genesis der byz. Themenverfassung (Leipzig 1899, Abh. der kgl. sächs. Ges. der Wiss.) 35—64).

³ Marquart на н. м. 482.

⁴ F. Bulić, Sull'anno della distruzione di Salona (између 612 и 614); Bull. Dalm. 29 (1906) 268—304.

римскога града потиче из некога старогa, свакако црквеногa извора. Варвари су јуришали на Салону, бацајући се кратким копљима, и када међу опсађенима изби паника, продреше унутра преко градских зидова. Један део Салонитанаца спасе се на лађе у пристаништу, те нађе уточишта на острвима Шолти, Брачу, Хвару, Вису и Корчули. Остале пак непријатељи посекоше, опљачкаше варош и запалише, којом приликом уништене беу цркве и палате. Салона се није више никад подигла. Салонитанске лађе, са момчадима бегунаца, подариле су на обали толико успешно »да се нико од Словена није смео сићи на море«. Преостали грађани беу јако слаби да би могли обновити Салону, која је била и сувише велика, а при том сва у рушевинама. Стога су они, са допуштењем царевим, спустили се у блиски и добро утврђени Spalatum, палату Диоклецијанову. Прича цара Константина, пак, представља потпуно тип приче о тврђави, где ова редовно пада непријатељима у руке било лукавством, издајом или чаролијама; варвари долазе у оделу на Дунаву погинулих Римљана и са римским заставама обмањују становништво, те се тако докопају града.¹

На овој обали одржало се само мало градова, пре свега Jader (Задар), и Tragurium, на југу Butua, Scodra, Lissus и градићи у Превалитани. Опустели су, не знамо како и када, Scardona, Narona, Risinium, Doclea и друга знатна места из римског доба. У рушевинама Нароне нашло се благо неке жене Урбике са новцима од Јустина I. па до Тиберија II. Закопано је било око 582, када су Авари освојили били Сирмијум, па више не откопано.² У Епидавру су, по Ивенсу, последњи новчани налази из времена Фокина. У средњевековним скаскама прича се како су Словени освојили овај град и како је становништво избегло и основало нов град Ragusium, (роман. Ragusi, сада Дубровник), од прилике 10 километара на сев. западу, на тешко приступачном месту, на обали морској.³ Па и Котор (Decadagor географа из Равене, τὰ Δεκάτερα цара Константина), са својом високом кулом, сасвим у дну залива рисанског (Risinium), творевина је овога бурнога времена. Нова беше грађевина Бар (Αντίβαρς у каталозима епископа и код цара Константина), подигнут на стр-

¹ Thomas Arch. cap. 7—11. Колико је његов извор стар, види се по његову називу острва Исе (итал. Lissa слов. Вис) као Lysia, облик који се иначе само јавља код Прокопија: Λυσία, Λυσίην, у издањима Малтрета и Компаретија исправљено на Λίσση, што је Нангу опет реституисао. Али он греши (1 p. LVII, 2 p. 38 n. 1.) када ово острво погрешно идентификује са Хваром, грчки Pharos, у ср. веку insula Farre, Fara, слов. још и данас Фар или Хвар. Тек око 1300 јавља са назив Lesna, Lesena за варош на јужној обали и за читаво острво (по свој прилици од слов. лѣс, шума, дрво).

² Bulić у Bull. Dalm. 25 (1902) 197—212.

³ Упор. моје дело Rom. Dalm. I, 28.

Многи римски војни војска, римских војска. Римски Olcinium пренесен у данашње време. Римски Olcinium се још и данас као Стари Улцињ од данашњег Улциња.¹ Ово подизање римских војних војска од данашњег Улциња. Тада је, на једном малом острву, савременом Лаконије, подигнута Монобазија или Монемвасија, у Италији Амалфи, сакривен између кршева, а код млетачких војска у околини римскога Алтина, Ираклијана (Civitas nova), која је тако названа по цару Ираклију.

Кога цара Ираклија дели се на два периода, пре и после похода на Персијанцима, после чега је, само накоп неколико година, избио ново ратовање са Арабљанима, када су поново све трупе, па и оне са запада, послане биле у Сирију. Приликом ступања на престо, Ираклије затекао је, како Теофан прича, Европу опустошену од Авара (610). Павле Такоп бележи, под год. 611, једну победу Словена над римским трупама у Истри и страшно пустошење ове покрајине. Један, опет, савременик, епископ Исидор из Севиље († 636), каже у својој хроници да су, у почетку владе Ираклијеве, када Персијанци беху посели Сирију и Египат (дакле 611—619), Словени престели Римљанима Грчку.² У грчким изворима истичу се на прво место Авари. Од како је цариградско царство истиснуто било из Подунавља, распрострањили беху они своју власт над словенским племенима и над Хунима на Црном Мору. Код неких Византинаца овога времена, каган се јавља као врховни господар свих словенских група. Али, горе споменуто учешће Авара у опсади Солуна показује да је, поред непосредно потчињених, било словенских племена која су се сматрала као савезници.

Цар Ираклије, пре него што ће кренути на персијску војну (622), замолио је, учтивости ради, аварскога кагана да буде старацац (ἐπιτροπος) његову сину и савладару, малом Константину, кога је остављао у престоници. После повратка са првога похода (623), требало је да се цар и каган лично састану, и то не негде на Дунаву, него у близини пред Цариградом, код Ираклије. Али, Авари сновали су превару. Ираклије опази, у добри час, још из далека, како је каган својим бичем (φραγέλλω, flagellum) дао знак за нападај, те је одмах окренуо коња, гоњен од Авара све до испред престоничних капија. Царски табор, скупа са спремљеним поклонима,

¹ „In mari Dulcinii veteris“ 1376 Div. Rag. Dulcigno vecchio на данашњим картама. Ровинскиј, Сборникъ рус. Акад. 86 (1909) 228 и д.

² Isidorus Hispalensis (друга редакција из г. 626): „cuius initio (т. ј. imperii Heraclii) Sclavi Graeciam Romanis tulerunt, Persi Syriam et Aegyptum plurimasque provincias“. Mon. Germ., Auctores antiquissimi XI, 479.

затленише непријатељи.¹ Исте године предузеше Словени, како каже један сирски извор, из Грчке пљачкашке походе по мору све до Крита.² Међутим, обновљени беху уговори са Аварима. Каган је захтевао за себе половину блага и робе у Цариграду, те је добио грдне поклоне, тобоже данак у износу од 200.000 златника, а за таоце сроднике царева. Како се, пак, Ираклије дуго задржавао на истоку, те две године презимно у Јерменској, склопи каган савез са Персијанцима. Савезници се указаше, у јуну 626, на обема обалама Боспора, у Азији персијски војсковођа Шахрбараз, а у Европи војска од 80.000 Авара, Словена, Гепида, Бугара и других «дивљих народа». Одбраном престонице руководио је Бон, један од последњих византијских војсковођа са латинским именом. И када је каган, крајем јула, лично стигао онамо, затражио је да му се Цариград преда, обећавајући становништву да може слободно изаћи из града с тим да понесе собом само једну хаљину. Ова је понуда одбијена охоло. И тада поче нападај који отвори словенска пешадија без оклопа. Иза ње беше друга врста пешадије са оклопима који су се блистали на сунцу. Са великом вицом гуране су, у правцу градских зидова, ратне махине, покретни кровови и дрвене куле, кожом заштићене. Један део ових машина довучен је био на колима, а други, опет, начињен је на бојишту од порушених кућа у околини. Али, узалуд је била мука варварске војске. Као и пред капијама Солуна, тако су Византинци и сада на своја копља натацали непријатељске главе. Словени су закрчили били Златни Рог својим чуновима, на којима су веслали људи и жене. Ове чунове од једнога стабла довели су они са Дунава.³ Византијска флота, 70 лађа на броју, умела је да осујети сваку везу између непријатеља у Европи и Азији. Она поразија чамце и сплавове Персијанаца и, најзад, у току једне ноћи, уништи читаву флотилу словенских чунова. Златни Рог био је препун лешина и рушевина. У табору непријатеља избише размирице. Каган даде посећи неколико Словена који су се били спасли са својих чунова. По причању ускршње хронике, први су Словени, застрашени, напустили опсаду. 8 августа ноћу запалише Авари своје махине, те рано у зору кренуше назад.⁴

¹ Chron. Paschale (савремени извор) 1, 712 под 5. јуном 623, Теофан (писао око 813) под 619. Angelo Pernice, *L'imperatore Eraclio* (Firenze 1905) 97, усваја Теофаново датирање, Gerland, у Byz. Z. 15 (1906) 305—306, је против тога.

² Thomas Presbyter: Gutschmid, *Kleine Schriften* V, 433; Шишмановъ у Бугарском Прегледу 1887 јуни 79; Gelzer на н. м. 44.

³ Theophanes ed. De Boor I, 316.

⁴ О тој опсади у г. 626, причају три савременика: Пизид, Теодор

до Јаконије, где су Милинги и Језерити (од слов. језеро), споменути код Константина Порфирогенита, стекли нову отаџбину. По сведоџби Мазариса и Халкондила, њихови потомци говорили су, делимично још и у XV. веку, словенски. Из Маџедоније кренула је једна струја на запад према средњој Арбанији. Њен траг опажа се по оштро одвојеном појасу помесних имена који се, између Драча и Кимаре, дохвата морске обале.¹ Много јаче поворке кретале су се у провинцију Далмацију, дуж старих римских путова од Наиса у Лис и од Сирмија у Салону и Нарону, све до крајева са виноградима и маслиновим баштама у близини далматинских градова, где се зауставише кнежеви Дукљана, Конављана, Захумљана и Хрвата. Најзад, из Паноније велики ројеви ишли су уз Саву и Драву све до њихових извора у источним Алпима. У Дакији, напротив, словенски елеменат, расељавањем на југ и запад, толико је ослабио, да су се остаци Словена постепено изгубили међу Румунима. Интензивност словенске колонизације и јачина мешавине са старијим становништвом познају се по променама античке топографске номенклатуре, које нису свугде једнаке. Највише су се сачувала имена из старог века у свима приморским крајевима унаоколо читавог Полуострва, од Тракије до Кварнера. Најмање је словенских имена места у источној Тракији и северној Арбанији. Највеће промене у топографској номенклатури извршиле су се у три покрајине: у горњој Мезији, у унутрашњости Маџедоније и унутрашњости провинције Далмације. У горњој Мезији није се сачувао ни један једини римски назив вароши. Ова појава пада у очи када погледамо на суседне провинције Дакију Медитеранеју и Дарданију, где су се нека античка имена са гласовним изменама делимично чак и до данас одржала: Naissus (Нис), Serdica (у ср. веку Срјадец), Scupi (Скопље), Ulpiana (Липљан). Исто тако, нови насељеници темељито су искоренили стара имена у унутрашњости Маџедоније; ваља само поредити спискове вароши и тврђава код Хијерокла и Прокопија са 400 година познијим материјалом код Скилица (или Кедрена) и у привилегијама цара Василија II. архиепископији охридској. Па ишчезнули су и римски називи места на истоку Далмације који су нам познати из описа путова и натписа.

Словени нису били само привремени насељеници у балканским земљама. У северној, више континенталној половини Балк. Полуострва, до линије која би се могла повући од Бара преко Скадарскога Језера, Охрида и Костура све до солунских капија, стањују претежно већ преко дванаест векова Словени. Постепеним

¹ Новаковић, Први основи словенске књижевности код балк. Словена, Београд 1893, 38—49.

амалгамирањем слабих остатака старијега илирскога, трачкога и романскога становништва образовала се, током векова, у великом простору од извора Саве па до црноморске обале код Варне непрекидна јединствена словенска говорна област. У јужној половини, пак, у Тесалији, Епиру, и Јелади, био је словенски елеменат слабији, те је полако јеленизован, а делимично и поарбанашен. Ове појаве развијају се паралелно са резултатима германске сеобе народа, и то у оном делу Европе који је најближи према западу. У римским провинцијама јужно од горњег Дунава, у данашњој Горњој и Доњој Аустрији, Салцбургу, Баварској, у највећем делу Тирола и у северној Швајцарској асимилувала је интензивна германска колонизација малобројни романски елеменат. Северна страна Алпа, изузевши Реторомане у изворишту Ина и Рајне, у читавој зони од Берна до Беча постала је немачка. Јужно од Алпа, пак, били су потомци Римљана бројно много јаче заступљени, него германски освајачи. Готи и Лангобарди су због тога у Италији изгубили се брзо међу старијим романским елементом.

Један једини извор из тога времена говори о обиму ове словенске колонизације: једна географија, састављена, око 670—680, на јерменском језику која је раније приписивана била Мојсеју Хоренском. Ту се каже да је у Дакији становало раније 25 словенских народа; доцније »отидоше Словени преко Дунава, стекоше друге земље у Тракији и у Македонији, и продреше чак у Ахају и Далмацију«¹. По овом Јерменину, дакле, били су они Словени који су се спустили на Балк. Полуострво они исти који су раније, у времену од Јустинијана до Маврикија, становали у данашњој Румунији, Ердељу и суседним деловима Угарске. Модерно језичко испитивање потврђује ово схваћање. По Јагићу², чине југословенски дијалекти од Црнога Мора па све до у источне Алпе један ланац, у коме се, још и данас, могу констатовати прастаре везе са некадашњим суседима северне словенске области, од којих их сада деле велики простори.

Срби и Хрвати спомињу се тек у IX. веку под овим именима. Њихови претци седели су првобитно, по свој прилици, дуж јужног фронта словачких и малоруских предака. Можда су праоци Србохрвата били Словени у северној Угарској, код којих се, за доба владе Јустинијана, задржавао као бегунац лангобардски принц Илдигис. Одлазак Лангобарда у Италију отворио им је пут за Панонију, али су онде они доспели под аварску власт, исто онако

¹ Превод од Патканова (Патканијан) у Журналу МНП. 1883 март стр. 26 (он зна већ за Казаре, а спомиње у дунавској делти и бугарског кнеза Аспаруха, сина Кубратова).

² *Arch. slav. Phil.* 17 (1895) 54; 20 (1898) 36.

као што су раније, у истој земљи, настањена германска племена потпала под власт хунскога краља Атиле. Вероватно да су претци Хрвата и Срба били и они Словени који су, код Сирмија на Сави, градили за Аваре чамце, и који су, заједно са праоцима Словенаца, скупа са аварским четама ратовали у источним Алпима против Бавараца, а као помоћне чете одлазили Лангобардима у Италију. Они су, већ око 600, за владе цара Маврикија, из Паноније нападали на Истру и Далмацију. Словенске су војске, делимично ваљада под аварским вођством, изазвале пад Салоне и других вароши у Далмацији и Превалитани. Када су се ова словенска племена населила у римској Далмацији, почела су бивати све мање зависна од Авара. По свој прилици да ће и они Словени бити из северо-западног дела Полуострва који су се, 626, као пешадија и са чуногима из Дунава појавили пред Цариградом. Када је аварски канат опао, постадоше они опет слободни.

Византинцима није било тешко задобити номиналну врховну власт над многима од словенских племена. Да то постигну, служили су се они уобичајеним системом обдаривања суседа, давањем титула њиховим кнежевима, што је било, наравно, скончано са платом у лепим златницима, врбовањем најамника, вештим искоришћавањем њихова супарништва итд. Стари систем савезништва (*foederati*), крајинштва са домаћим старешинама под платом, проширен је био на Словене, насељене у римским провинцијама. Почетак ове дипломатске радње стоји у вези са одбијањем аварскога нападаја од Цариграда (626) и са повратком цара Ираклија као победиоца са персијске војне (628). Ускоро јављају се словенске жупе, у околини Солуна и између Хема и Дунава, под царским врховним господством. Па и Тома сплитски спомиње један налог (*iussio principum, sacrum rescriptum dominorum principum*) цариградских царева (*imperatores Constantinopolitani*) кнежевима Словена (*duces Sclavorum*), да не узнемирују Салонитанце, настањене у царској палати у Сплиту; вероватно да су ови цареви били Ираклије са својим сином и савладаром¹. Прву јасну вест о мирним односима читамо у биографији пале Јована IV. (640—642), који је био Далматинац, син схоластика (адвоката) Венација. Он је упутио опата Мартина са новцем да испуњује од потаника хришћанске сужње по читавој Далмацији и Истри, и да прибере реликвије по опустелим црквама². У исто време (око 642) предузеше Словени са мноштвом лађа поход против доњоиталијанских Лангобарда, искрцаше се у близини Монте Гаргано код Сипонта, ископаше по табору рупе па их покрише. Херцег Ајо од Беневента хтео их је

¹ Thomas Arch. cap. 10 (крај).

² Такођер код Рачкога Doc. 277.

одагнати, али погибе, јер се, скупа с коњем, сурвао у једну такву вучју руну. Наследник његов Радоалд, син херцега Гизулфа из Фурланске, говорио је са Словенима њиховим језиком који је, по свој прилици, научио у Фурланској, те их је заварао на тај начин. Изненадан нападај донесе му победу, а остатак Словена утече преко мора¹. Ови Словени, вероватно, дошли су били из Далмације. Исти град Сиционт напао је, 926, Михаило, кнез Захумља. По свој прилици, овај поход против Лангобарда предузет је био подбадањем Византинаца које је, неколико година касније (око 650), у истом крају код Монте Гаргано сузбио Гримоалд, брат Радоалдов; после је цар Констанс, унук Ираклијев, за време свога бављења у Доњој Италији (663—668), завојштио против истог Гримоалда, тада краља лангобардског.

У византијској војсци тога времена биле су многобројне словенске трупе. Тада је (664) у Малој Азији 5000 Словена прешло на страну Арабљана, те су их њиви населили код Анамеје у Сирији². Унук Констансов, цар Јустинијан II. (685—695), населио је на 30.000 Словена у Битинији као свој »изабрани народ«, и то под старешинством словенскога војсковође Небула, из реда угледних (εὐγενέστεροι) у народу. Али, у битци код Севастопоља у Киликији (692), Небул пређе са 20.000 Словена на страну Арабљана³. Међутим, Словени Балк. Полуострва нису помагали Арабљане приликом њихових нападаја на Цариград. Из времена прве опсаде, за владе цара Константина Погоната (668—685), нема никаквих података о расположењу на Полуострву. Једино су Бугари, под својим кнезом Аспарухом, сином Кубратовим, под притиском Казара који су продирали са истока, користили се приликама, те стално населили римске крајеве између Дунава и Хема (679). За време друге опсаде Цариграда (717—718), придобио је био цар Леон Исавријски Бугаре и Словене, те су ови Арабљанима у Тракији нанели осетне поразе.⁴

Има података о војним походима царева у словенске земље. Цар Констанс ишао је, 658, против »Славиније«, покорио је, те се вратио са силним робљем. Цар Јустинијан II. прошао је, 688, победоносно кроз »Славинију« до Солуна. Цар Константин Копроним

¹ Paulus Diaconus IV, 44.

² Theophanes ed cit I, 348. Niederle на н. м. 2, 459 и д.

³ Theophanes I, 366 и Nicephorus 36. Б. А. Панченко, Извѣстія арх. инст. 8 (1902) 15—62 о једном оловном печату Σκλαβῶν (sic) τῆς Βαθυνῶν ἐπαρχίας; упор. Schlumberger, Byz. Z. 12 (1903) 277.

⁴ Bēda († 735). код Migne, Patr. lat. 90 col. 571. Theophanes I, 397. Арабљ. навори (Табари) код Вајла (Weil), Gesch. der Chalifen, I, 569 nap. (Burdžan и Sakālib).

војевао је, 758, на »Славинију Маћедоније«.¹ Из кратких летописачких бележака не могу се ухватити појединости, али се види како се, пре свега, радило на том да се осигурају путеви кроз Маћедонију. Остаци источноримске територије нису били незнатни. Много је изгубљено било у лаганом процесу распадања, исто онако као што су римску област у Италији Лангобарди, кроз неколико генерација, смањивали све корак по корак. Од прилике до г. 697 имало је Царство десну обалу доњег Дунава. Граница према аварској земљи (Αβρία) била је, по свој прилици, онде, где је доцнија бугарско-аварска граница обележена још и данас са три паралелна »окопа« између река Искра и Лома.² У Дакији Медитеранеји одржали су Византинци, све до 809, важну Сердику која је не само кроз Тракију, него, како се то види из Теофанових вести, и кроз долину Струме имала веза са Царством. Царство је непрестано имало у својој власти приморске земље Маћедоније, и ако се трагови словенске колонизације распростиру све до у источну половину Халкидике. У Грчкој су се одржали Атина, Тива, Коринт, Патрас и у опште сви велики градови који, због тога, имају непрекидну историју. Исто важи и за приморске крајеве код Дирахија и у старој Превалитани. У Далмацији, напротив, поремећају распознају се јасно, особито на малим територијама свих градова.

Цариградска дипломатија имала је обичај да земљу подвласних и зависних народа сматра као поклон царев. Већ је Јустин II. одговорио једном посланству Авара да су Гепиди, као бегунци, постали римски поданици и да је њихова земља поклон римскога цара.³ Исту теорију читамо код Константина Порфирогенита о насељавању Хрвата и Срба. Насупрот захтевима Бугара тврдило се, да је земља Хрвата и Срба поклон цара Ираклија који је ова племена примио као бегунце из земаља на северу с оне стране Угарске па их населио у Далмацији, коју беху опустошили Авари.⁴ Први

¹ Theophanes ed. De Boor I, 347, 364, 430.

² Гл. карту у мом делу Fürst. Bulgarien (текст стр. 412).

³ Гепиди као ἐπιδες, којима је њихова χφρα поклоњена од цара: Menandros frag. 28, Hist. graeci min. II. 64.

⁴ По Конст. Порфир ed. Bonn. III, 148, Ираклије је прво населио Хрвате, пошто су они, на његову заповест, прогнали Аваре. Срби, пак, добили су, тобоже, од цара град Серблију у солунској провинцији (сада Сервија, тур. Serfidže) у долини Халиакмона. Онда су се вратили опет на Дунав код Београда, где су напустили мисао повратка у отаџбину, нашто их је цар Ираклије населио у крајевима Серблије, Паганије, Захумља, Требиња и Конавала (сар. 32, р. 152—153), дакле прво у једном малом и уском граду, а други пут у целој половини старе велике Далмације. Ова је епизода, свакао, конструирана по имену града Серблије. На другом једном месту, сасвим противно овим при-

је Ернест Димлер (1856) доказао неоснованост ове теорије. Да је било мирне колонизације, Царство би, без сумње, задржало за себе и обновило све старе градове, особито Салону, а од нових колониста формирало неку врсту војне границе против северних суседа.¹

Средњевековне скаске јужних Словена стављају прадемоцину на север. Најјасније формулисано је то у белешци Константина Порфирогенита, где каже да породица (γενεά) кнеза Михаила Захумскога потиче од Словена на Висли (Βίσλα, пол. Wisła), која тада (око 948) још беху поганици.² Друге приче о пореклу код цара Константина јесу комбинације X. века на основу сличности неких племенских имена на северу и југу. По њему, прадемовина Хрвата и Срба била би с оне стране Баварске и Угарске, у два тада још поганичка краја, на граници Отона I., краља »Франгије и Саксије«. Кнез »Белохрвата« или Белих Хрвата (ἄσπροι Χρῶβᾱτοι) потчињен би био Отону I., али у пријатељству и са Угрима. Бели Срби (ἄσπροι Σέρβλοι), под наследним кнежевима, станују, такођер, са оне стране Угарске у крају Бојки, имајући за суседе Франке и Беле Хрвате.³ Суседство са немачком државом показује, да ове комбинације потичу од нешто нејасних вести о тада још поганичким Сорбима на средњој Лаби и о Хорватима у Крконошама у Чешкој који су, у то време, већ били хришћани, а помињу се у споменицима X. века. Па и најстарија руска хроника зна за »Беле Хорвате«, али на југу, и то у суседству Срба и Краћаца (Корутанаца).⁴ Код попа Дукљан-

чама, казује се како су Ἐκλάβοι разорили Епидавар са осталим κάστρα (сар. 29, р. 136—137).

¹ О вестима Константиновим има велика новија литература: Dobrowsky, Šafařík, Zeuss, Tafel, Dümmler, Gfröger, Rački (особ. Književnik I, 1864, 36 и д., Doc. са коментарем и Rad. 59, 1881, 201 и д. против Грота и Флоринскога), Rambaud, Дриновъ, Hirsch, Новаковић, Гротъ, (Извѣстія Константина багрянороднаго о Сербахъ и Хорватахъ С. Петербургъ 1880), Флоринскій, Јагић, Jireček (упор. Rom. Dalm. I, 31) и др. У последње време Bury, The treatise De administrando imperio, Byz. Z. 15 (1906) 517—577, где је показао да ова књига царева, недовршена маса недоследних вести и извода, никада није била дефинитивно редигована.

² Konst. Porph. ed. Bonn. III, 160. Нејасан је уз Вислу надимак Διτζίκη; упор. Niederle на н. м. II, 276.

³ Шафарик је Βόϊκι тумачио као земљу малоруских Бојка (једн. Бојко) у Галицији. Али, ово име модерни је надимак који, по Верхратском, Arch. slav. Phil. 16 (1894) 591 и д., долази од потврдне речице боје да, јесте: упор. југословенске Кајкавце, Чакавце, Штокавце од упитне речице кај, ча, што? Тако се научници враћају старом тумачењу имена пре Шафарика, узимајући Βοικί за Βοιόναεum из римскога доба; упор. Јагић, Arch. slav. Phil. 17 (1895) 71.

⁴ Хроника зна и за »Хорвате« у Русији, али без ближега одређења њихових седишта, које научници траже у источној Галицији.

нина лежи „Croatia alba“, такођер, на Јадранском Мору, код Салоне и Задра. Тома Архиђакон сплитски прича, на три века после цара Константина, да су Хрвати „de Polonia seu Bohemia“ дошли у Далмацију. Севернословенски, руски, пољски и чешки хроничари, око 1100—1500, тражили су, сасвим обратно, прадомовину свих Словена на југу, на Дунаву и у балканским земљама, делимично у Бугарској и у Угарској, делимично у Хрватској и у Србији. Ова је представа, по истраживању Нидерла, постала из светске историје онако, како се она приказује у библији, у вези са разлазом народа испод вавилонске куле преко Веспора у Европу.¹

¹ Код т. з. Нестора, Кадлупка, Богухвала, Длугоша, у старочешкој хроници у стиховима т. з. Далимила, код Пулкаве: Niederle, Slov. starožitnosti I, 34 и д.

Јадранскога Мора у унутрашњост до Драве и Дунава. Ту је улазила и Србија, са „тех“ или „imperator Sclavonie“ у млетачким, дубровачким и которским споменицима, и цела Хрватска са „banustocius Sclavonie“ и хрватским сабором који је, још у XVIII. веку, употребавао један стари печат из год. 1497 са натписом „Sigillum pobilium regni Sclavonie“.¹ С турским освојењем нестаје овог имена са његовим старим обимом. Његов је последњи остатак од XVII. века садашња мала Славонија између доње Драве и Саве. Млечићи, пак, још и данас зову Далматинце Schiavoni. Стара етнографска терминологија најдуже се одржала код Румуна и Арбанаса, чији назив за Словене и њихову земљу полази са латинскога Sclavi, Sc'avinia и Sclavinica.²

Римска имена провинција ишчезнула су полако у географској номенклатури. Име Далмације одржало се без прекида, али свагда ограничено на обалу са сестрвима. Стари, пак, обим Далмације није се тако брзо заборавио. Грци, из времена Комнена, називају Србе највише Далматинцима. Код Кинама, Рас је тврђава у Далмацији, Скадар, код српскога краља Стефана Првовенчаног, „вѣ истинѣнѣи дальматиѣ соушѣ“, Бар и Улцињ, код Томе сплитског, „superior Dalmatia“. Литерарнога је порекла позновизантијски назив за Србе као Д а ч а н и или Т р и б а л и. Тај назив спада у оно време, када беше у моди да се савремени народи називају античким именима, што не беше још познато цару Константину Порфирогениту, али превлађује од XI.—XV. века у грчким историјским делима.

Словенска земаљска подела није имала ничега заједничког са поделом у старом веку. Нова јединица била је ж у п а н и ј а или ж у п а, мања од немачке жупе, па је обухватала обично само једну речну долину или котлину у карсту.³ Већина имена жупа била су имена река, као Лепеница, Топлица, Црмница, ређе нарочита имена крајева, као Дубрава или Хвостно, а још ређе имена тврђава, као Рудник или Будимља. Доцније, жупа се често делила у горњу и доњу према току реке. Граница између жупа био је ненасељен

¹ Vjesnik arheol. N. S. 1 (1895) 21.

² Румунски се Бугарин назива, особито у старијим документима, Scheju, мнош. Scheje; арбанаски зове се Словени на југу хришћанин уопште Sk'a, Škl'a, словенска земља у дијалекту Гера Šk'enija (од Sc'avinia), Šk'inikea (од Sc'avinica).

³ Спомине се већ код Конст. Порф. (Σουλαβία слов. само жупа, непознатог порекла) и Дукљанина: упор. Новаковић, Годишњица 1 (1878) 163—243, Гласник 48 (1880) 1—151, моје Handelsstrassen und Bergwerke 19 и д. Данас се, покадшто, са речју жупа називају поједини крајеви: код Дубровника (итал. Vreпо), Котора (стари Грбаљ), Никшића у Црној Гори и Крушевца у Србији.

шумски или планински крај без тачно утврђених линија; још Законик цара Стефана регулише одговорност за крађу и пљачку у пустом крају »мепо жоупами«.¹ Средиште жупе био је град који су непрестано морали чувати и одржавати у добром стању становници жупе. Нема доказа да је у српској земљи било назива за поједине делове жупе, док се у Хрватској, већ у средњем веку, јавља »под-жупанија«.

Најјужнији крај у Приморју, један део некадашње Превали-тане, назвао се по римском граду Doclea који Константин Порфи-рогенит, по имену цара Диоклецијана, спомиње као напуштене ру-шевине (ἐρημόχαστρον) Диоклеција. Та се област називала латин-ски Dioclia грчки Διοκλεία, насељена Дукљанима или Диоклића-нима (Διοκλητες, Διοκλητιανοί), српски Диоклитија. Срби су Јадран-ско Море звали »море диоклитиско«, а Скадарско Језеро »диокли-тиско езеро«.² Име Диоклитија потиснуто је било, постепено од XI. века, називом Зета (лат. Zenta, Genta), како се зове једна река у тој области, јака притока Мораче у средишту данашње Црне Горе. У планини је била покрајина Горња Зета, а Доња Зета простирала се око Скадарскога Језера и уз морску обалу.³ Приморски крај Диоклитије, са многобројним старим варошима, звао се П р и м о р и е или П о м о р и е, латински Maritima. Византинци су га дуго имали у рукама, а политички и црквено спадао је у провин-цију драчку. Јужна страна Которскога Залива спадала је у Дио-клитију, а северна у Травунију. Обе ове обале постале су једна целина тек после 1683, услед млетачкога освојења. У унутрашњо-сти, граница Диоклитије поклапала се са вододеоницом између Ду-нава и Адрије. Северна граница била је између извора Зете и Пиве, источна граница у шумовитом оквиру лимскога краја и у високим планинама на источној страни Скадарскога Језера, у којима је епи-скопија Polatum (старосрп. Пилот), заједно са покрајином Arbanum код Крoje, припадала византијској области.⁴ Становници Диокли-тије били су јако измешани, са многим остацима старијега станов-ништва, Арбанаса и Романа, међу новим словенским насељем. Због тога је ова област, још и у време цара Константина, политички била без значаја.

¹ Законик, чл. 58, 158 изд. Новаковића.

² Доментијан изд. Даничића 298. Стојановић, Записи I. стр. 140, бр. 445.

³ Зета (по свој прилици илирскога порекла) зове се и лева притока Црнога Дрима у Дебру. Најпре као Zēvta код Кекавмена (око 1080) изд. Васиљевскога и Јернштета стр. 27. За палатализовање првога гласа у итал. форми Genta упор. млетачке облике Vinegia, Nestagia на место Venetia, Anastasia, који су постали од нетачно примењене аналогije.

⁴ Polatum (сада Пулати): упор. моје Handelsstrassen 17.

Одмах даље на северу, између Дубровника и Котора, протирала се област *Tribunium*, *Tribunia*, доцније *Tribigna*, грчки *Τερβουνία*, насељена Трибуњанима, словенски Трѣбиниѣ, али у титулама српских краљева написана свагда у погрченој форми византијских канцеларија као *Травоуниѣ* (и Тревоуниѣ, Тровоуниѣ). Биће да је ово име илирскога порекла, па су га Словени преиначили (са одјеком на гл. трѣбити).¹ У унутрашњости био је најважнији крај у горњој долини требињске реке, Требињшице. Византинцима је једна жупа те области била боље позната, јер је била крај мора, око топле и плодне котлине реке Љуте која избија из силнога извора, те, после кратког тока, опет испод земље отиче у море. То је жупа *Κανάλι*, лат. *Canali*, *Canale*, словенски Конавли (2 п. мн. Конавала), насељена Конављанима (*Καναλιῆται*).² Овај је крај назван тако по дугом водоводу (*canalis*), који је значајан са вијадукта и канала, усечених у стену, римскога града Епидавра, чије су се рушевине налазиле на обали ове жупе.

На приморској обали од Дубровника на север све до Неретве, па и у доњој долини Неретве, била је земља Хлм, пред крај средњег века Хум, Хумска земља (црквенослов. хлѣмъ, старосрп. хлм, новосрп. хум), и Захлмије (с оне стране хума) *Ζαχλοῦρων Χώρα* цара Константина, латински *Chelmania*, *Chulmia* или „terra de Chelmo“. Ово је, по природи, богатији крај, чији су кнежеви дуго времена имали самосталну улогу, док се овде није, у XV. веку, образовала нова политичка формација, »херцегова земља«, позната Херцеговина. Граница између Требиња и Хума почињала је код Дубровника; Орбини је (1601), а и данашња традиција, означавају сасвим тачно.³ Главно место ове области лежало је 10 километара на југоисток од данашњег Мостара који је подигнут на почетку турскога периода. То је био град Влагај, под чијом стеном из једне пећине извире река Буна, те се после кратког тока улива у Неретву. Константин Порфирогенит спомиње у овој области високо брдо са два замка на врху, Бона и Хлум, а сем тога и реку Бону.⁴ По свој прилици, била су то два назива, један римски а један словенски,

¹ *Τερβουνιάται, -ῶται* (Theoph. Cont. 288), ἀρχὸν τῶν Τερβούνων (I, 601) код Конст. Порф. *Τριβούνιος* код Кекавмена стр. 25. Упор. замак *Tribulium* у сев Далмацији код Плинија, Nat. hist. III § 142 и планина *Terbuni* у покрајини Миредита. Није словенска промена самогласника у Терв-, Трав-, Трив- (Триб-), Трев- (Треб-), Тров-.

² Упор. Artur Gavazzi, Die Seen des Karstes, Abh. der k. k. geograph. Ges., 5 (1904) бр. 2, стр. 123: Конаваоско „поље“ велико је 11. 62 qkm., а сваке године 2—3 недеље Љутом поплавлено.

³ Упор. Orbini 393 са Насељима II, 1151.

⁴ Ποντὰρὸς Ζαχλοῦρα Конст. Порф. III, 160 изгледа да је једно исто што и мало час споменути Ποντὰρὸς Βόνα.

за један исти град који, опет, може бити идентичан са илирским градом Бунос код Стефана из Византије. Словенско име Благај, у осталом, само је превод латинскога Вона (слов. благ: bonus).¹ На обали су имали Захумљани 68 километара дуго брдовито полуострво, које се данас зове Sabbioncello, а слов. Пељешац; у средњем веку звало се оно Puncta Stagni, слов. Стоњски Пат. Град Стон (виз. Σταγύνον, Σταρνον, лат. Stannum, Stannum, тал. Stagno) бранио је земљоуз на источном крају полуострва, који се словенски зове Превлака. Град се налазио на јужном уласку провале која се, у облику лука, једва за један километар пробила међу стене, кроз коју су се мање лађе са ушћа Неретве обично превлачиле у дубровачко море.² Од времена турскога освојења не употребљава са више ово име области, али народ још и данас назива нижи, западни део Херцеговине Хумнина или Хумина за разлику од брдовитих крајева у унутрашњости, Рудина.³

На обали, наткриљеној високим стенама, између ушћа Неретве и Цетине, а у некадашњој земљи илирских Ардијеја, седели су Неретљани. Њих су као безбожнике далматински Романи називали Паганима (Pagani), а чувени беху као морски гусари. По пару Константину, њихова област, стрменита и неприступачна, имала је само три жупаније. У познијем средњем веку називао се приморски крај с главним местом Макар (рим. Мисиг, сада рушевине Макар код пристанишног места Макарске) Крајина (Craupa), »погранична земља«, а његови становници, још увек чувени као гусари, Крајинаци (Craupenses). Најчувеније гусарско гнездо беше Омиш (раније Олмиш, тал. Almissa) на ушћу Цетине.

Долина Цетине спадала је већ у херцештво Хрвата (Χρωατία) које се, први пут, спомиње у добру Каролинга после 800. „Chroatum dux“ имао је своје престонице у плодним приморским крајевима: у Клисџу код рушевина Салоне, у Биачу код Трогира, у Београду (Belgradum, сада итал. Zara vecchia, хрв. Биоград приморски), у Нину (Nona). За време цара Константина, крајње жупе хрватске на југу и истоку беху Имота (сада Имотски), Цетина, Хљвно (сада Ливно) и Плева (река Плива у Босни). На северозападу простирала се тада Хрватска све до планина истарских. Тај факат да је, по казивању цареву, у жупанијама Крбави, Лици и Гадском, у пла-

¹ Упор. моје Handelsstrassen 25 и д. Radimský, Das Bišćepolje bei Mostar, Wiss. Mitt. 2 (1894) 3—34, са сликама и картом.

² Превлака одговара од речи до речи старогрчком διολκος, пут којим су се превлачиле лађе на коринтском истму, руским волок, пут за превлачење лађа између руских река.

³ Цвијић, Глас 57 (1899) 130; Насеља II, 681 и д.

⁴ Први пут 1185: Smičiklas, Cod. dipl. II, 193.

ини Велобиту и Капели управљао бан као заменик хрватскога владара, показује, у вези са вестима из доба Каролингга, да су ови крајеви били залобивени тек касније. Константин Порфирогенит зна и за друге Хрвате у Панонији који имају самосталнога владарца; то је „dux Rannoniae inferioris“ у изворима из франачкога доба, чије је седиште било у Сиспији.

У унутрашњости, далеко од мора и Дунава, простира се, по опису Константина Порфирогенита, област првобитних, правих Срба.¹ Први пут јављају се Срби, 822, у франачким анализма које приписују Ајнхарду, и то као силан народ, који држи велик део Далмације (у римском смислу): „Sorabi, quae patio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur“. По описивању цара Константина, Срби су били источни суседи приморских племена, Дукљана, Травунаца и Захумљана; они су, дакле, становали с оне стране вододеонице између Адрије и Дунава.² На југу је њихова област граничила код извора Лима и на косама Проклетије са византијским брдовитим крајем Пилотом (Polatum). Њену источну границу обележавао је погранични град Рас (Ράσον, Ῥάση) на реци Рашкој код Новог Пазара, око кога се много отимало. На североистоку су Срби, у VIII. веку, граничили са Аварима који су још дуго имали у рукама Срем, а по свој прилици још и некадашњу Горњу Мезију. Према томе, област првобитних Срба обухватала је крајеве на Лиму и на горњој Дрини, заједно с Пивом и Таром, долину Ибра и горњи ток западне Мораве. Не може се поуздано одредити у српској земљи положај градова које спомиње цар Константин. Главни град Дестиникон или Достиника (τὸ Δεστινίκον, ἡ Δοστινίχα) срп. Дьс(т)ник?) биће да је лежао у сјеничком или пријепољском крају. Τὸ Μεγυρέτους, по свој прилици Међуречје, дакле српско Interamna или Mesopotamia, подсећа на два Међуречја која се помињу два века доцније; једно беше подграђе Самобора, на десној обали Дрине ниже Горажде, а друго подграђе Сокола, на споју Пиве и Таре. О положају остала три града једва да се могу постављати и претпоставке.³ У ову област спадају још и места која се спомињу после 1200, а која су још и данас позната: Брсково на Тари, Брез-

¹ Σερβλία, у којој станују Σέρβλοι, у доба Комнена без λ: Σέρβοι, Σέρβιοι у земљи Σερβία, Σερβική, слов. Срблин, множ. Србли, доцније (без л) Србин (придев свагда само: српски), „regnum Servilie“ у црквеним повељама Дубровчана у XIII. веку.

² Поп Дукљанин спомиње у планинама дуж вододеонице засебну област Подгорје, лат. Submontana са жупама Рама, Невесиње, Пива, Оногост, Морача и др., али та вест не потврђује се другим изворима.

³ Τζερναβουσακή (чрн, друга именица са придевским наставком-ски нејасна), Δρασινάκη (Дрежник) и Λεσνίκα (Љешник), ed. Bonn. 3, 159; упор. моје Handelsatrasen 88.

ница (сада Пљевље са манастиром Врхобрезницом), Сјеница између Пљеваља и Новог Пазара, Будимља и Бијелопоље на Лиму, Градац (сада Чачак) на западној Морави.

Српска земља својим положајем на источној падини планинскога ланца од арбанаских Алпа па до извора Неретве, на коме се издижу планински цинови Визитор, Ком и Дурмитор, имала је владајући положај над околним долинама. Њен дуги фронт према североистоку пружао је чврст положај према Аварима, а доцније према Бугарима и Угрима. За то што су Срби, од IX.—X. века, успешно сузбијали бугарско продирање, постадоше они најмоћнији међу свима овим планинским племенима, а Византинци желели су имати их за савезнике, јер им је тада свако снажење Србије долазило врло угодно. Њихови супарници беху Захумљани. Травуњани пак, по причању цара Константина, женидбом својих кнежева дођоше у зависан положај према српским владоцима који на тај начин избише на море. Константин Порфирогенит каже да су Срби имали тада и покрајину Босну у горњој долини Босне са градом Salines (Тузла). Он изреком напомиње да Србија граничи са Хрватском, и то са хрватским жупама Хлѣвно и Цетина¹, и да је српски владар Петар (око 891—917) имао у рукама и Паганију, земљу Неретљана². Дукљанин пише, још у XII. веку, да је *Surbia* или латински *Transmontana* подељена у две „*provincias*“, једну, »*ab magno flumine Drina*«, па на запад која се зове Босна, и другу, »*ab eodem flumine Drina*«, до реке Лаба (код Приштине), која се зове Раса (*Rassa*).³ Тек нападаји Бугара, у X. веку, зауставили су ове тековине. Име Срба постало је постепено укупан назив за суседна племена, исто онако као што се у северним словенским земљама име правих Чеха распрострло на племена чешка, набројана у основној повељи бискупије прашке, или име Пољана код Гданског на сва пољска племена. Цар Константин зове и Захумљане који су, у његово време (око 949), били потпуно слободни, Србима, те додаје, причајући о сеоби, да »Сербли« станују не само у Серблији, Захлумији и Тербунији (Дукља се не спомиње на овом месту) него и у Паганији.⁴ Код Кекавмена (око 1080), кнез Стефан Војислав је један пут травунски Србин (ὁ Τριβούνιος ὁ Σέρβος), господар Дукље, а на другом месту опет Дукљанин (Διοκλητιανός), то-

¹ Χώρα τῆς Χρωατίας . . . πλησιάζει δὲ πρὸς τὴν Τζέντινα καὶ τὴν Χλέβена τῇ Χώρᾳ Σερβλίας. Серблија πρὸς ἄρκτον δὲ πλησιάζει τῇ Χρωατίᾳ. *Konst. Porph. III*, 146.

² Εἰς Παγανίαν τὴν τότε παρὰ ἄρχοντος Σερβλίας διακρατούμενην. *Konst. Porph. III*, 156.

³ *Diocleas ed. Črnčić p. 17.*

⁴ *Konst. Porph. III*, 153. 160.

ларх Зете и Стамна (Отона)¹. У Византинаца, бркају се Срби са Хрватима тек у XI. веку².

Још даље од мора и од великих саобраћајних линија беше област Босна, у средњем веку латински Bosona, Bossina, а споменута први пут код Константина Порфирогенита (Βόσωνα). Она се тако назвала по реци Босни, Vasanius римскога времена, а првобитно обухватала је само горњи крај ове реке. Код Дукљанина и Кинама, а исто тако и у познијим подацима, дубоко усечена долина Дрине стална је граница између Босне и Србије³. У титулама босанских банова и краљева помињу се као засебне покрајине Усора, на реци истога имена, и крај око сланих извора, Сол (сада турск. Тузла)⁴. Попис босанских жупа имамо тек из године 1244⁵. Босна је имала своју наследну владарску лозу која је, као и владалачки род Травуњана у X. веку, потчињена била српским кнежевима, али се она, у XII. веку, јавља као независна од њих⁶.

Непозната су имена словечких племена у средишту Полуострва, између Раса и Сердике. Доња долина Мораве била је дуго у поседу Авара који су, првобитно, били западни суседи Бугара⁷. Франачки извори спомињу у Подунављу Тимочане (Timociani 818) на реци Тимоку, даље у »Дакији на Дунаву« (Daciam, Danubio adjacentem) у суседству Бугара помињу се „Abodriti, qui vulgo Praedenecenti vocantur“ (824), „Oster-Abtrezi“ баварскога Анонима, словенски, можда, Бодрићи које је Шафарик тражио у бодрошкој жупанији, у Ванату и на ушћу Мораве.⁸ Спомињање епископа Мораве или Браничева (рим. Viminacium) у XI.—XII. века (ὁ Μοράβου ἡτοῖ Βρανιτζάβου) показује, да се велик део некадашње Горње Мезије просто звао Морава.⁹

¹ Kekaumenos p. 25, 27.

² Τὸ τῶν Χροβάτων ἔθνος, ὃς δὴ καὶ Σέρβους τίνες καλοῦσι Zonaras XVIII cap. 17 = τὸ τῶν Σέρβων ἔθνος, οὗς δὴ καὶ Χροβάτας καλοῦσι Kedrenos, II, 714.

³ Ποταμὸς Δρυνᾶς... Βόσωνα τῆς ἄλλης Σερβικῆς διαίρει. Kinnamos III, 7.

⁴ Соли у титулама јесте 3 пад. од сол; упор. Даничић, Рјечник.

⁵ Smičiklas, Cod. dipl. IV, 236 и д.

⁶ Ἐστὶ δὲ ἡ Βόσωνα οὗ τῶν Σερβίων ἀρχιζουπάνω καὶ αὐτῇ εἰκουσα, ἀλλ' ἔθνος ἰδίᾳ παρὰ ταύτῃ καὶ ζῶν καὶ ἀρχόμενον. Kinnamos на н. м.

⁷ Седишта су Бугара између Дунава и Хема, πρὸς δούειν μέχρη Ἀβαρίας: Theophanes ed. De Boor I, 359.

⁸ У гласовном погледу смело је доводити у везу Praedenecenti са Браничевом како чине Шафарик и Цајс.

⁹ Gelzer, Byz. Z. 1 (1892) 257; 2 (1893) 52—53. Градови Μοράβου (Браничево) καὶ Βελεγράδων код Кедрена II, 527. Једно место у епископији Браничевској звало се Μορόβισκος, по свој прилици Моравскъ: Новаковић, Глас 76 (1908) 37.

У X. веку стајале су на челу појединих племена наследне владалачке породице. Владар се грчки називао ἄρχων, у латинским споменицима у Србији,¹ Хрватској, Захумљу, па првобитно и у Босни² dux. Домаћи назив није се сачувао; цар Константин спомиње једино код Мађара словенски назив војвода,³ а титула кнез документована је код Јужних Словена тек око 1050. По Константину Порфирогениту, владаоци првобитних Срба потицали су од два брата; први брат био је онај племенски кнез који се прво доселио у Србију, а други је био родоначелник владалачке куће оних Срба који су остали у северној прадомовини. Царски историк каже да је то била владалачка лоза са правом наслеђа прворођенога, али, доцнији односи говоре више за право наслеђа по старешинству чланова породице, са деобом земље која се, у IX.—XII. в., често спомиње, а која је давала повода распрама и борбама између браће и стричевића.⁴ Цар Константин почиње низ српских владалаца са Вишеславом (око 780) и његовим сином Радославом, али је прва јасна личност унук Радослава, Властимир (око 850). Цар нам не даје никаквих ближих података о владалачкој лози Дукљана; међутим, нађен је један олован печат некога кнеза Петра од Дукље из IX.—X. века, који иначе није познат.⁵ Око 850 спомиње Константин Порфирогенит на челу Травуњана жупана Крајину, сина Белајева. Српски кнез Властимир удао је своју кћер за овога жупана, те га је именовао кнезом (ἄρχων); после тога, вели цар, кнежеви Травуније, Крајина и његови потомци, Хвалимир и Цуцимир, остали су увек подложни кнежевима српским.⁶ У адресама византијске књиге о церемонијама помиње се нарочити кнез Конављана.⁷ Стара беше владалачка лоза Захумљана која би, тобоже, потицала од поганичких Словена на Висли (стр. 79). Царски писац не спомиње у својим књигама врховне поглавице Неретљана. У млетачким хроникама спомиње се, око 1000, један „Narentanorum princeps“ с многобројним „nobiles“, од којих је тада 40 њих допало млетачкога ропства. Изгледа да је онде била олигархија племенских старешина.⁸ Код Хрвата помиње цар Константин наследну династију од времена сеобе за владе цара Ираклија. Мле-

¹ „Unus ex ducibus eorum“ (т. ј. Срба) 822: Ајнхардов Летопис, Mon. Germ. SS. I, 209 (Rački, Doc. 327).

² Dux Bossine: Stat. Ragus. III, cap. 52, 56.

³ Βοεβόδος Konst. Porph. III, 168.

⁴ Властимирови синови μερισάμενοι τὴν χῆραν, ib. 154.

⁵ Ἀρχων Διοκλείας ib. I, 691. Олован печат: Πέτρον ἀρχοντος Διοκλείας код Шлумбергера. Sigillographie byz.

⁶ Konst. Porph. III, 161.

⁷ Εἰς τὸν ἀρχοντα τοῦ Κανάλη: ib. I, 691.

⁸ Joannes Diaconus, код Račkoga такођер, Doc. 425, 427.

тачке хронике причају о породичним распрама; око 878 протерао је хрватски кнез Здеслав из „progenies“ (род) кнеза Трпимира, с помоћу Грка, синове Домагојеве, али га је, убрзо за тим, убио Бранимир (879). У Босни се тек доцније спомињу кнежеви по имену.

Владалац је био врховни војсковођа и судија народа, кога је заступао и пред иноземством. Његова се престоница звала двор (curtis, curia), по свој прилици група простих грађевина унутра у граду или испод утврђеног брежуљка тврђаве.¹ У свечаним приликама седео је кнез на столу или прѣстолу својих предака, за који се везује нека врста прадедовског култа.² У Херцеговини код Благаја, Стоца, Гацка и на Неретвици очувале су се четири камените столице, са којих су стари кнежеви земаљски руководили народном скупштином и пресуђивали.³ Непознати су спољни знаци владалачког достојанства. Свакако је овамо спадало и »богомъ дарованое копие« које се помиње у историји великога жупана Стефана Немање;⁴ оно подсећа на позлаћено копље, владалачко обележје угарских краљева у XI. веку.⁵ Јован Егзарх описује бугарскога владоца Симеона († 927) у одежди, протканој драгим камењем, с низом новца око врата и гривнама на рукама, опасаног пурпурним појасом, низ који се спушта позлаћени мач. Тако украшен седи он у средини својих бољара који су, такођер, окићени златним ланцима око врата, појасима и гривнама.⁶ Вероватно да се овај сјај код Бугара, у том периоду, јављао и у другим пределима. Што се тиче поседа српског владоца, из доцнијих вести јасно је да су његове биле пустаре, шуме и сувати, исто онако као и лангобардског краља у Италији, и да су, првобитно, сви влашки пастири били његови поданици. У дечанској повељи (око 1330) поставља се принцип »да у планинама нико не може имати баштине сем краља и оних цркава којима су краљеви поклонили баштине«; буде ли неки властелин или Влах или Арбанас тврдио да је паш-

¹ Двор, стол, прѣстол (и у северним слов. језицима) упор. Даничић, Рјечник; curtis код Раџкога Doc., curia ib. и код Дукљанина.

² Престоница се звала »столно место«. Наследност престола истичу: хрватски кнез Мутимир 892 „residens paterno solio“ Раџки, Doc. 15; прѣстољ дѣдовъ и отъчине“ краљ Стефан Урош I. 1261, Mon. serb. 48; „пристољь моихъ природитель“ босански краљ Твртко II. 1420, ib. 304. Упор. „стол“ оца и деде у Русији у XI. веку код Нестора ed. Miklosich, p. 88, 108. Доцније се и ἑρμόνος епископа, архиепископа или патријарха зове „стол“ и „прѣстол“. У Хрватској се данас суд назива „стол“; напр. „бански стол“, апелација у Загребу.

³ Описи од Радимског, Хермана и Трухелке: Wiss. Mitt. II. 25, 42; III, 343 и д.

⁴ Краљ Стефан cap. 5. Доментијан p. 19.

⁵ Huber, Gesch. Österreichs, I, 187, 188, 205.

⁶ Моје дело, Geschichte der Bulgaren 166.

њак у планини био раније његова банштина, има да плати за казну краљу 500 оваца¹. Владалац је у Србији, за употребу сувати и пашњака у шуми, примао травнину и жировнину, исто онако као што је лангобардски краљ у Италији, у VII.—VIII. в., добивао „herbaticum“ и „glandaticum“.²

Дворска звања подсећају више на уредбе Лангобарда и Франака, него на јерархију цариградског двора, где су, на пр., носилац мача (спатар) и коњушар (протостратор) били угледни људи, али, интимну службу код цара и царице обављали су неслободни, робови и евнуси. Када се упореде дворска достојанства у Хрватској, у IX.—XI. в.³, у Босни, Србији и Влашкој види се, да то уређење у свима тим земљама полази са једног старог заједничког узора. Ту су почасна звања на двору вршили жупани, старешине жупа, како у Хрватској тако и код краљева дукљанских и кнежева влашких. Два достојанственика на старо-хрватском двору, постелник или „*juranus camerarius*“ и дворник појављују се, после 1400, опет у Влашкој као »постелник« и »ворник«. Врховни достојанственик у Хрватској, „*juranus palatinus*“ или „*comes curialis*“, у XI. в. тепчиј, јавља се, после 1200, у Србији и Босни као „тепчина“.⁴ Не знамо да ли је то првобитно било звање заставника или чувара печата; али, реч свакако није словенска, а њена основа и наставак одају старотурско порекло које упућује на двор Хуна и Авара⁵. Сличнога је порекла достојанство бана, заступника или намесника владаочева, које је добро познато у Хрватској, Босни, Угарској и Влашкој (у Дубровнику је, у XIII. в., бан био потпредседник општине, *vicarius comitis*), али се у Србији никада не јавља.⁶ Псари и соколари зову се у Србији исто онако као и у старој Хрватској.

Поред владоца најмоћнији људи у земљи беху врховне поглавице жупа, жупани (*ζούπανοι* *jurani*, *zuprani*). Цар Константин назива их старешинама, старцима (*ζούπανοι γέροντες*) али на другом, опет, месту прича, да су кнежеви (*ἄρχοντες*) Травуније, испрва, били само жупани, наследно колена. Беху то,

¹ Новаковић, Село 74 и Законик стр. 194.

² Hartmann, Geschichte Italiens II, 2, 44.

³ Rački, Rad 91 (1888), 152.

⁴ Места где се јавља: Rački, Дос. (Регистар); Новаковић, Глас 78 (1908) 199 и д.

⁵ Миклошић и Новаковић мисле да је ова реч словенска (од тепж ударам). Упор. у средњој Азији турск. *tapu* белег за марву; кумански *tap* наћи.

⁶ Код Konst. Porph. III, 145, 151 *βαάνος*, *βοεάνος*, срп. бан. Упор. монголски бајан богат и аварско особно име Бајан.

дакле, старешине једнога локалнога рода који су, по наследству, стекли то достојанство, али, који пут, и избором, као што је, на пр., случај у XIII. в. код жупана на острвима Хвару и Брачу, или код поджупана у Хрватској. Владалачке лозе, по свој прилици, првобитно биле су само жупанске породице које су полако стекле већу моћ и утицај над суседним жупама. У Србији су жупани управљали земљом у одсуству владоца; после бегства кнеза Захарије позвале су војсковође бугарскога цара Симеона српске жупане да приме новог кнеза Часлава, кога су водили собом.¹ Али, на супрот томе, у XIII. в. имају потомци споредних линија српске краљевске куће само титулу жупана. Када се владалачка моћ оснажила, именовали су они, на место наследних племенских кнежева, за жупане своје чиновнике који беху од њих зависни. Тако се, онда, десило да је, у XII. в., врховни намесник на истоку Србије, »велики жупан«, постао јачи и моћнији од краља који је имао престоницу у дукљанском примору, те постао господарем земље.²

Жупану је потчињен сѣтник (данас српско-хрв. сатник). По Дукљанину, били су то „centuriones ex nobilioribus“ који су, поред жупана (comes), судили и прикупљали порезу.³ У Хрватској спомињу се они, од XI. в., често у повељама као сведоци. У Србији беше Јура „setnicus“, 1186, заступник великога жупана Немање у Котору⁴, у Захумљу, 1254, „сѣтник“ Војислав Радошевић, заповедник града Имоте (сада Имотски) и заступник хумскога жупана Радослава.⁵ Могло би се помишљати на везу са франачким стотинама (centena) на које су се жупе делиле, имајући на челу сатника (centenarius) који је, у време Каролинга, извршивао судске пресуде и побирао фискалне приходе. Јасно је да је у Србији, у XII. до XIII. в., сатник био само један ступањ у декадном систему војних достојанственика. На српским саборима, приликом Немањине оставке на престо и приликом крунисања Стефана Првовенчаног, били су окупљене војевводе, тисућници, сатници, петидесетници и десетници.⁶ Па и у средњевековној Русији било је тисућника (тысяцкій), сатника (сотникъ, сотскій) и десетника (десятскій), а ти-

¹ Konst. Porph. III, 128, 158, 161.

² Речи жупа и жупан губе се код Срба после 1400. У Хрватској се округ још и данас зове жупанија, а њен старешина велики жупан (у Угарској ispraп, нем. Gespraп), његов заменик поджупан (у Угарској нем. Vicegespraп). Код Хрвата и Словенаца је жупа парохија, жупник свештеник; код Словенаца се председник општине зове жупан, а пред крај средњег века (по А. Допшу гл. ниже) звао се тако сеоски кнез (magister villaе).

³ Diocleas cap. 9, p. 18—19.

⁴ Smičiklas, Cod. dipl. II, 198.

⁵ Mon. serb. 45.

⁶ Доментијан 28. Теодосије 36, 141.

сућа (тысяча) је била територијални срез.¹ То гранање одговара византијском војном поретку који, опет, полази са римскога узора: στρατηγός, χιλιάρχος, (или δρουγγάριος) κένταρχος (centurio), ἐντηκόνταρχος, δέκαρχος (decapus).

У Србији и у Босни вршио је дужност прибирања порезе казњџ који се спомиње од XII. в. (новосрп. казнаџ, лат. caspe-cius, итал. caspezzo). Ово достојанство Дубровчани преводџ са „camegarius“.² Нејасно је порекло ове речи.³ Неки казнаџи спомињу се на двору, а други, опет, у земаљским окрузима. По будванском статуту, „caspezzo dell' imperador“ у XIV. веку долазио је, с времена на време, у град да покупи порезу која је припадала господару земље. У Босни је, у XIII.—XIV. в., казнаџ било високо звање, више него жупанско, и оно се давало угледним намесницима. У Приморју, пак, оба достојанства спустила су се на достојанство старешине сеоске општине; на кварнерским је острвима (од 1288) с а т н и к, а код Дубровника (од прилике од 1380) казнаџ само сеоски кнез. У дубровачкој области називали су се, све до у најновије време, поједини делови некадашњих жупа казнаџчи на (casnazina 1440 и д.).

Власт владалаца ограничавали су њихови саветници, а на-име дворски достојанственици и народне скупштине. Већ хрватски кнез Трпимир позива се, у једној црквеној даровници (852), на пристапак свих својих жупана (meis cum omnibus zupranis). Па и папа Јован VIII. управља своја писма (око 880) не само на хрватског кнеза Бранимира, него и на судије (honorable iudices), а на-име на жупане и на укупан народ (universus, cunctus populus). Босни и у Захумљу, у свакој повељи после 1200, помиње се низ племићских поглавица. Па и у Србији, све до у XIV. век, приликом издавања свечаних аката, спомиње се редовно пристапак племства и свештенства. Народних скупштина, за чију старост говори велики број домаћих термина⁴, било је две врсте: државни са-

¹ Нестор ed. Miklosich p. 77. Бестужеџ-Рюминџ, Русская Исторія I (СПетербугџ 1872) 210.

² Како је преводилац једнога старозаветнога текста некога евнуха (црквено-слов. каженик) превео са „казњџ“, то је у речницима Миклошића, Даничића и Будманија овај достојанственик идентификован са ушкопљеником.

³ Слов. казнаџ poena, institutio, edictum, mandatum, казнити punire (упор. судџ од судити), што упућује на првобитно казненоправну улогу. Упор. и страну реч: руск. казна државна благајница, казначей благајник, од староперс. gaza, новоперс. и турск. hazinê благо (chaznadar благајник).

⁴ Сбор или събор (новосрп. сабор), окуп, скуп, скупштина (већ у хрват. тексту Дукљанина изд. Чрнцића p. 33), сход, сънџь (више црквено), станак. Саветничка колегџа у Дубровнику и Пољицама зове се вијеће, реч која је позната и у Русији (вџче) и Пољској (wiece).

бори за читаву земљу и скупови појединих жупа. Државни сабор имао је да попуни престо, ако је био упражњен. Таква скупштина изабрала је (1076) у Хрватској Звонимира за краља. Дукљанин каже да је народ бирао краљеве и у краљевини дукљанској. У Србији су од Немање добро познати државни сабори (сбор), а тако исто и у Босни. На скуповима жупа или њених појединих делова расправљале су се ствари мање вредности; често су ови скупови били у вези са каквом локалном законском одредбом, а на њима су, првобитно, учествовали сви слободни људи жупе. На острву Брачу је, 1185, народни скуп, где присутни беху кнез (comes), жупан, сви племићи и народ (плък, сада пук) са Брача и Хвара, повратио једном манастиру поседе које је био изгубио¹. На великим острвима Ластову и Мљету код Дубровника било је демократских скупова, и то редовно на пољу пред каквом црквом, где се одлучивало са већином гласова. Под ведрим небом одржавали су се племићки скупови у Пољицама код Сплита, са примитивним седиштима од тесаног камена на старом зборном месту (збориште) испод једне цркве², и скупови Паштровића код Будве на песку при морском жалу. Непрекидна је, све до у најновије доба, историја племићких »конгрегација« у жупанијама хрватским. Исто тако, и у протоколима Дубровачкога Већа јављају се, у XV. в., у Требињу властела и »сбор« као највиши ауторитет. Скупштине у дубровачким жупама пак („sborum sive parlamentum“), које се спомињу од 1279, пасивни су народни скупови које власт сазива због суђења, да се на њима констатују крађе стоке и потрице, да се објаве владине заповести, прокламује рат и мир итд. У Црној Гори скупљала су се, још од памтивека, племена и братства због избора вође, због склапања мира са суседима, због решавања правних спорова, и то свагда на утврђеном месту, на пр. у Дробњацима на »Зборној Главици«. Данас пак онде, као и код старих Дубровчана, сазива влада такве скупове да објави што, или да изда какву заповест.

Право суђења имали су владалац, жупани и сатници. Изабране судије јављају се само у јадранској области, како у жупама хрватским тако и на острвима код Дубровника и у Паштровићима, и то под утицајем уредаба далматинских приморских градова. У обичајном праву беше извешан број институција које су се једнако називале код свих словенских народа. Тако је реч о к, тужилац или потказивач приликом какве крађе, позната у старочешком, староруском, литавском и старосрпском праву, или с в о д, доказивање порекла код сумњиве куповине, на пр. код стоке, термин који

¹ Mon. hist. jur. VI, 6 и д.

² Слика у Wiss. Mitt. 10 (1907) 192.

се јавља и у старосрпским, староруским и старочешким споменицима¹. Казне су се, као и у Скандинавији, плаћале у стоци, коњима и воловима, и то свагда по дуодецималном систему (по 2, 6, 12 комада), делимично још и у XIV. веку. Статути далматинских приморских градова, пак, знају само за казну у кованом новцу.

Јужни Словени нису првобитно имали племство као ни Франци, Лангобарди или Норвежани. Па и у византијској држави само богате класе имале су дуго времена извесна пренумштва, и то из финансијских разлога; тек доцније, највише од X. века, образовале су се војничке архонтске фамилије. У Србији се више племство (властела) образовало у доцнијем средњем веку од средника владалаца, племенских поглавица и владалачких чиновника². Слободни људи зову се, још око 1220, војници, али у XIV. веку властеличићи. У неким малим крајевима јужнословенских земаља није, шта више, никада дошло до образовања локалног племства, као на острвима Млету и Ластову. Прастари је назив себр (новосрп. себар), за закупнике или сељаке, у Србији документован у XIV. веку. Та реч јавља се и у средњовековној и модерној Русији, код Литавца и у Грчкој, и то свагда у, вероватно, првобитном значењу деоничара, полузакупника, задругара, сарадника итд.³

Ропство (работа), посед, продаја и ослобађање робова (роб, отрок, чељад) помињу се још и у Законику цара Стефана и у далматинским градским статутима, исто онако као и у свима византијским правним књигама (νόμοι, ψυχάρια). Ових неслободних људи било је врло много. Истина је да се, приликом словенске окупације балканских земаља, један део старих становника, особито илирски и романски пастири, са новим господарима брзо споразумео, али други део допао је ропства. Робови су продавали се после сваког ратовања између племена, а исто тако и после сваког успелог пљачкашког похода на суку и на мору. Међу поклонима синова српскога кнеза Властимира, који су били упућени бугар-

¹ О општим словенским правним терминима упор. историјски речник словенскога права од Херменегилда Јиречека (мога стрица), Prove, Праг 1904.

² Властелин први пут као особно име 1071 на острву Пагу Rački Doc. 89.

³ Упор. Arch. Slav. Phil. 22 (1900) 211—212. Литав. sebras наполичар, садруг у трговини и у раду. Старорус. сябрь учесник: Псковская грамота (1397 и д.) и литавски статут. Рус. сябрь значи учесник, али и сусед, пријатељ, сродник. Новогрчки у Епиру, Тесалији, Пелопонезу, на јонским острвима σεβρος (чит. себрос) сељак на удео, полузакупник, σεβρα (чит. себра), сељаштво на удео, друштво. Слов. основни облик (са њ за руско и, срп. е) сабрь.

ском владаоцу Борису, било је и два роба.¹ У хрватском приморју било је на манастирским добрима дворова (*curtes*) на којима је радило робље оба пола. Највише података има задужбинска повеља манастира св. Петра у Селу код Сплита (1080). Робове ове опатије, са словенским и румунским именима, често с женама и децом, продавали су по цену од 8—10 златника (*solidi*) прекоморски трговци и гусари, Лангобарди из доње Италије, Которани, Неретљани и Омишани. Неке дечаке очеви су директно продавали, док су остали људи изгубили своју слободу било због јемчења било због дугова.² Закон српског краља Стефана Првовенчаног на натпису у Жичи, (око 1220), дозвољава мужу да може продати неверну жену, ако не би имала никаква иметка.³ На острву Ластову постајала би жена, у случају прељубе, још око 1280 робинjom (*ancilla*) кнеза дубровачког.⁴

Први је Јордан који помиње племенско уређење код Словена. (Стр. 53).⁵ Време сељакања захтевало је организацију по племенама која су, у исто време, биле војне јединице и, по тадашњем обичају крвне освете, давале заштиту појединцима. После сеобе у римске провинције, родбинско уређење морало је, такођер, пружити неку заштиту према старијем становништву. Добро су нам позната племена у две зоне: на северу у приморској Хрватској у XII.—XV. века, на југу у јужној Херцеговини и у Црној Гори у XIII.—XIX. века, овде с територијалним наслањањем на племенско уређење Арбанаса које још и данас постоји. Северна група развила се у аристократско племенско уређење, као многобројно али највише сиромашно земаљско племство; јужна група била је првобитно делимично такођер племићска, али у новије време имала је више демократски тип. Ово уређење није имало никакве везе са поделом земље; оно је пре било у противности с њоме. На југу су, пред крај средњег века, племена, шта више, надјачала старожупско уређење; тако су, на пр., »племена« Зупци, Никшићи и Мркојевићи потиснула потпуно имена жупа Врсиње, Оногост и Папратна. Како је сточарство било главно занимање, није било тешко племенима да мењају своја седишта. Јужнословенско племенско уређење у својој организацији почивало је на фиктивном

¹ Konst. Porph. III, 155.

² Rački, Doc. 46, 134 и д.

³ Mon. serb. 14.

⁴ Приходи кнежеви 12 авг. 1284 Div. Rag. Укинута пре него што је написан ластовски статут 1310 (Mon. hist. jur. t. 8).

⁵ О племенима говори се на основу необјављена материјала у мојим Studien über das mittelalterliche Serbien, Denkschr. W. Akad. (1911) или у трећој књизи овога дела.

пореку од једнога заједничког племенскога деда, исто онако као јелинска φυλή, римска gens, арбанаска iis, лангобардска iaga и шотски clan. Код Срба и Хрвата зове се таква заједница племе (у лат. повељама genus, generatio, progenies, parentela, parentatus, грч. γενεά). Пleme је састављено из брaстава (бpaствo), код Дубровчана превeдeно са fraternità, сасвим исто са старогрчким φρατρία, огранак од филе. Чланови брaстaвa, који сeдe у јeднoм или у вишe сeлa, смaтpaју сe кaо крвни сpoдници и нe жeпe сe мeђусoбнo, Хeрцeгoвци свe дo двaдeсeтoг стeпeнa. У сpeдњeвeкoвнoј Хрвaтскoј зoвy сe oгpaнци плeмeнa кoљeнo. Бpaствo, oпeт, дeли сe у пoјeдинe пoрoдицe кoјe сe нaзивaју кyђa (у хрвaтским спoмeницимa hiža) или »рoд«¹. Имeнa плeмeнa и бpaстaвa oстaју нeпpoмeњeнa кpoз вeкoвe, дoк сy пaтpoнимикa пoјeдиних кyђa, пo пpaвилу, сaмo имe oцa, тe сe мeђaју сa свaкoм гeнeрaцијoм. Вeћ у XIV.—XV. вeкa пoјeдинaц је нa јyгy имao чeтири имeнa: свoјe имe, имe oцa, бpaстaвa (или сeлa) и плeмeнa. Taкo дoскoрaшњa цpoгopскa кpaљeвскa пoрoдицa спaдa у плeмe Њeгyшa, у бpaствo Хepaкcвићa, пo кoјимa сe зoвe јeднo oд дeсeт сeлa у Њeгyшимa, a чини пoрoдицy (кyђy) Пeтpoвићa.

У Хрвaтскoј члaнoви плeмeнa били сy гoспoдaри у зeмљи измeђy Сeњa и Oмишa, нaстaњeни нa двoрoвимa и сeлимa измeђy пoтчињeних пaстиpa, сeљaкa и рoбoвa². Пpвoбитни бpoј сeдaм пpoшиpeн је нa двaнaeст, „duodecim generationes Croatorum“. Toкoм вpeмeнa нeкe гpaнe рaзвилe сy сe у вeликe мaгнaтскe фaмилијe, дoк сy, oпeт, другe oсирoмaшилe или, штa вишe, пoстaлe чинoвницимa и пoдaницимa сpeтничих линијa. Њихoвo oбeлeжјe бeшe зaјeднички, врлo пpoст грб. Кaчићe из Oмишa кoји сe, у угoвoримa сa Дубрoвчaнимa и Млeчићимa у XIII. вeкy, рeдoвнo јaвљaју сa дугим низoм oд имeнa, нaзивa Кинaм »нaрoдoм« (τὸ Κατζικίων ἔθνος). Пo Клaићy, Мoгoрoвићи кoји сy, у XI.—XIII. вeкa сeдeли кoд Зaдрa, a кaснијe у Вeлeбитy и у Лици, бpoјaли сy, oкo 1500 г., нa 50 пoрoдицa; јeднa oд њих, Дpaшкoвићи, имaлa је тaдa 35 oдрaслих људи. С вpeмeнoм сe умнoжиo бpoј плeмeнa; нoвa плeмeнa бeхy дeлoм гpaнe стaрих „generationes“, пoстaвши сaмoстaлнe, a дeлoм плeмeнa нoвoстeчeних кpaјeвa, oсoбитo нeрeтвaнскoг и зaпaднo-бoсaнскoг пoрeклa, и, нaјзaд, oни кoји сy сe истaкли у кpaљeвскoј служби. Пoрeмeћaји, изaзвaни тyрским рaтoвимa, рaзбили сy oву стaрy oргaнизaцијy. Њeни пoтoмци мoгу сe јoш и дaнaс нaћи мeђy плeмствoм сeвeрнe Хрвaтскe. У кpaјeвимa нa Кyпи, Сaви и Дрaви,

¹ У јужнoслoвeнским или руским спoмeницимa oзнaчaвaју исти тeрмини (плeмe, рoд) и динaстијy.

² V. Klaić, Hrvatska plemena od XII—XV vijeka: Rad 130 (1897) 1—85.

где је, на пр., племе из Клокоча (1224) могло опремити на војску 115 људи, није организација племена чинила систем као на обали морској. У покрајини Пољице код Сплита било је, од XV. века, поред сељака и пастира, две врсте племства: с једне стране три племена или браства која нису спадала у дванаест старохрватских племена, с друге стране много бројнији дедићи (наследници) који су се развили из некога другог слоја слободних људи, а који се, од XII. века, спомињу и на острвима Брачу и Хвару. Па и у Босни онај ред који је владао, био је груписан по племенима, браствима и кућама. У повељама босанских банова и краљева, из XIV. и XV. века, јављају се племићи као сведоци, и то свагда са сталним додатком »с братијом«. Према томе, појединац није био сведок само за се лично, него је заступао своју родбину. У XV. веку склапали су моћни великаши Сандаљ, Радослав Павловић и Стефан Вукчић уговоре са Дубровником увек на челу свога племена или свога браства. Исто тако беше у Захумљу, а тако и у Требињу и у Конавлима, где је, у XIV. и XV. веку, било најугледније племе Љубибратићи, подељени на многе гране (Љубишићи, Обуганићи, Враничићи итд.).

Племена у јужној Херцеговини, у Боци Которској и у Црној Гори могу се пратити у назад до XIV., а у једном случају до XIII. века. Њихова су имена делимично изведена од словенских особних имена, као Његуши од Његуша¹ (основа њего-тежити, неговати, упор. Његомир, Његослав, Његован, Његота), Озрихници (сада Озринићи) од Озрихна. Друга су, опет, хришћанскога порекла: Теклићи, од њихове главне цркве св. Текле која још и данас постоји, Бјелопавлићи од некога »бијелога Павла«, Никшићи од Никше (кратак облик од Никола), Васојевићи од Васо (диминутив од Василије). Паптровићи код Будве сачували су свој племићки карактер. Они су, од 1423 па до пада Млетачке Републике, чинили засебну племићку општину која је, у XVI. веку, имала на 1000 људи под оружјем. Из дубровачког материјала види се како су се »племена« развила из пастирских села или катуна. Зупци, Бањани, Дробњаци итд. помињу се испрва само као катуни, али убрзо се опажа, како свако племе обухвата и по више катуна. Млечницима су, у XV. веку, брдска племена друштва (*compagnie*) или општине (*comuni*), подељене у села (*ville, cathoni*).² Зупци се спомињу у мени познатим споменицима од 1305, ишчезнули Риђани, више Рисна у Кривошијама и у Грахову, од 1430, Прједојевићи и Малешевци код Билећа у XIV. веку, Бањани од 1319, Дробњаци на Дурмитору од 1354. У Црној Гори јављају се Његуши

¹ Један Његуш око 1220 Mon. serb. 12. И у Пољској Niegusz.

² *Ljubić X*, 68, 151.

вини Котора, најзад на 400 кућа јаки, од 1435, њима суседни Ђе-клићи од 1381, Бјелице од 1430, Бјелопавлићи у до-лини Зете од 1411, скупа са Озрихнићима, Пипери од 1416, Васојевићи од 1444, када још нису седели на горњем Лиму, него код тврђаве Медуна, несловенскога имена Матагуџи код Подгорице од 1330. Више наведени Паштровићи спомињу се на приморској обали први пут 1355, и то као властела у служби цара Стефана, суседне Махине 1435, а Мрковићи (или Мркојевићи), који су од XVIII. века добрим делом прешли на ислам, спомињу се између Бара и Улциња 1409. Друга су племена ишчез-нула: Матаруге који се помињу у XIV. веку, а познати из прича у Грахову, Лужани (од луг) који се спомињу у XV. веку, тада ве-лико племе северно од Скадарскога Језера поред Бјелопавлића, и Малоншићи у долини Зете. У једној повељи краља Стефана Уроша I. јављају се, око 1260, на Тари Кричани, по којима се назвао крај Кричак код Колашина.¹ У причама Дробњака казује се, да су храбри Кричковићи или Крички били прастановници Је-зера на падинама Дурмитора, па да су их оданде, од 200 година, потиснули преци Дробњака; њихови потомци, делом мухамеданци, делом хришћани станују под планинама код Нефертаре. Ово ста-ринско племенско уређење било је у снази у Црној Гори све још до 1850; престало је када је онде уведено световно кнежевско до-стојанство, када су старе, доживотно бирање војводе »племена«, и то увек из истог брства, замењене биле кнежевим »капетанима«, и када је земља била изнова подељена, без обзира на старе пле-менске границе. Али, оно живи и даље у традицији; значајно је да, на пр., исељеници у данашњој Краљевини Србији често и после више генерација тачно знају којем племену и брству припадају. У брежуљасте крајеве на истоку на Ибру и Морави није допрла племенска организација ни у средњем веку. Онде природа зем-љишта није била погодна за њен развој, а тако исто и већа лична моћ кнежева и краљева.

Животне прилике старог времена биле су такве да су се по-родице нерадо делиле, и да су очеви, браћа, синови, зетови и унуци, са женама и децом, остајали често на једном заједничком имању. Страбон прича о Иберима, претцима данашњих Бурџија-наца на Кавказу, да су код њих поседи заједнички у рукама једне својте, у којој најстарији члан влада и наређује². Тако великих породица, са 25—100 душа, има још и данас код Осета на Кав-

¹ Споменик III, 9.

² Κοινὰ δ' εἰσὶν αὐτοῖς αἱ κτήσεις κατὰ συγγένειαν, ἄρχη δὲ καὶ ταμίαι ἐκαστῇ ὁ πρεσβύτατος. Strabo XI p. 501.

казу. Код Грка, у средњем веку, јављају се 1262, у опису добара кефаленијске епископије, породице са 16—17 лица; Тионара, синова некога папа Лазара, било је, шта више, 23 на броју.¹ Нагомилавање недељивог поседа у рукама једне јако разгранате својте, које нам је познато из византијских повеља XIII. века², беше обично последица такозваног права ближега (πρότεμνησις), право куповине сродника. Таквих заједничких поседа било је и у западној Европи, како је недавно показао Алфонз Допш: у Шпанији, Француској, јужном Тиролу, у немачким алпијским земљама, особито швајцарске »заједнице«, где су се на недељивом добру бавили о привреди дедови, деца и унуци, па онда у Тиролу »заједничка кућа« (Gemeinhauserei), са »сакућницима« (Mithäuser) под старешином који се зове „Vorhauser“, што је све још постојало у Пустерталу 1820 г.³ Ови заједнички поседи познати су у свима словенским земљама. У неплодном карсту приморске Хрватске јављају се, у повељама XV. века, поседници као суседи, купци или продавци свагда заједно са својим синовима, браћом и унуцима.⁴ У Конавлима спомињу се, око 1419, непосредно пре него што ће Дубровчани заузети овај крај, како поседници тако и закупници који, неподељени са очевима, браћом и синовцима, обрађују имање. Један млетачки докуменат, око 1465, каже да у Луштици, Богдашићима и Љешевићима јужно од Которскога Залива, који су тада имали укупно 30 села (ville) од прилике са 300 огњишта (fuochi) и 1000 људи за ратовање, породица има 10, 15, 20 па и више чланова.⁵ Мршаво је градиво за средњевековну Србију. Велике манастирске повеље XIV. века тичу се не старих племенских крајева на западу него највише крајева на истоку који су, тек од краја XII. века, освојени и већим делом изнова насељени. Детаљно су описане сељачке куће, њих 2000 на броју, само у дечанским повељама (1330—1336). По рачунању Новаковића у студијама о старосерпском селу⁶, било је појединих породица које су имале 7—11 мушких глава, ретко 13—16; двадесет глава бројала је само једна једина породица у селу Серошу које је, растурено у неколико кућних група, лежало у планини код Пећи. Код јачих кућа именује се дед, традиционални предак, да би се доказала идентичност подвласних. Али, ове јаче куће биле су у селима ман. Дечана свугде

¹ Acta graeca V, 43.

² Безобразовъ: Виз. Врем. 7 (1900) 160—161.

³ Alfons Dopsch, Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpen-slaven (Weimar 1909) 147—172.

⁴ Mon. hist. jur. VI, 135, 139, 346.

⁵ Листине у мојој расправи о средњевековној Србији.

⁶ Новаковић, Село (Глас 24) 184 и д., 230 и д.

у мањини према слабијим кућама, на пр., у Чабићу само 19 од 182, у Горанима 17 од 74. При том не треба сметнути с ума, да је у оно време због ратова, задевица, харања, глади и болештина становништво, уопште, било малобројније него данас.

Остаци овога уређења могли су се још добро проматрати од 1800—1860.¹ Таква велика породица, под руководством једнога изабраног старешине (домаћина), зове се обично к у ђ а, а са новим термином за друга, у западној Бугарској род, званично немачки, у пређашњој аустријској војној граници, „Hauskomunion“. Највидније је обележје задружнога газдинства заједничко огњиште; чланови куће »једу из једнога котла«. Такве задруге броје просечно на 20 душа; реткост беше задруга са 30 чланова, а више од 50 чланова велики изузетак. У ново доба било је оваког уређења исто тако на турском као и на аустријском, млетачком и дубровачком земљишту. Његова распрострањеност била је у вези са претежно пастирским начином живота и, по опасности Цвијића, са типом јако разбијених села, чије су омање групе кућа постале баш од насеља задруга. Задруга, уопште, није била везана за посед. У области Дубровачке Републике одржала се она најупорније код конаваоских сељака без поседа, који су били само колони на добрима дубровачке властеле и грађана. Још од памтивека биле су три четвртине конаваоских сељачких породица задруге, свака од 10—15 лица. Пре пола века постојало је ово уређење код брдских племена јужне Херцеговине од Васојевића па до Зубаца, у неким крајевима Босне, у Приморју код Паштровића, код Конављана и у читавој северној Далмацији, у аустријској војној граници која је, до XVI. века, изнова колонизована највећим делом од српских пребеглица, у појединим крајевима Хрватске и Славоније, у читавој Краљевини Србији, у западној Бугарској код Софије и Трна, у северној Македонији код Кратова и Штипа. У западној Црној Гори јавља се само мала засебна породица (инокоштина, инокосна кућа, од инокосан); отац живи са својим одраслим синовима на неподељеном имању, које је својина читаве породице, тако да отац без дозволе синова не може располагати с њим.² Данас, пак, има само незнатних остатака овога заједничкога поседа. Модерни развој индивидуалности, удружен са новим правним животом и пореским уређењем, довео је до деобе и распадања старе породичне везе.

¹ О литератури од 1783 говори Dr. Ivan Strohaj: Гласник бос. 21 (1909) 215 и д.

² Bogišić, De la forme dite inokosna de la famille rurale chez les Serbes et les Croates, Paris 1884.

ском трговином са натовареним коњима, најбоље се очувао у неким делимично српским, делимично арбанаским крајевима: у источној Црној Гори, у суседним деловима Херцеговине, у пределу између Црне Горе и Србије и у планинама северне Арбаније¹.

После сеобе Словена била је земља насељена много гушће, него у добу сеобе народа, али су местимично остале велике пустиње, у чијим су пустим шумама мирно могли живети тур, зубр и лош (стр. 14). Карактеристично је да се највише места, названих по туру, срета у Посавини, у Крањској, Хрватској и Босни. Становништво је, крчећи шуме, доспело полако на велике висине, на пр. на Дурмитору, сада до 1500 метара висине над морем. Археолошка истраживања у будућности показаше колико су се словенске насеобине држале непосредно римских села и пољских имања. Има случајева где непосредно леже једно поред другог преисторијски тумули, римско камење са натписима и средњевековне цркве и гробља. Римске грађевине добро су се очувале на византијском земљишту, као палата Диоклецијанова коју су населили Сплићани. Велик део античких вароши остао је у рушевинама не-насељен. Међу зидовима других општина подигли су Словени тврђаву, наравно без варошкога уређења. Ако се то десило већ код окупације земље, то се онда сачувало старо име вароши са неком малом преинаком. Стога се, приликом оснивања епископија, и јављају многе раније римске вароши опет као средиште свога краја. Преиначивање античких имена изведено је или по утврђеним гласовним правилима или тако, што се старом називу подметнуо смисао по звуку сличне словенске речи. У случајевима где су вароши римскога порекла у словенском периоду добиле потпуно ново име, као Београд *Singidunum* или Браничево (град браниоца, *Viminacium*), протекло је од времена пропасти античкога града до његова поновног насељавања свакако дуже времена. Па и градови у византиској области добивали су, покадшто, код Словена нова имена, пре свега Константинопољ као Ц'сар'рад, доцније Цариград (стр. 57), или Дубровник (од старосрп. дуброва). Само на приморској обали Полуострва, на западу у Далмацији и у Арбанији, одржала су се од раног хришћанскога времена множина имена места, изведених од светачких имена локалних цркви; у унутрашњости су, у Бугарској или Србији, врло ретка таква имена, а у Босни их никако нема.² Поред остатака старије географске номенклатуре, развила се нова словенска са стотинама назива за реке, потоке и са хиљадама за села и поља.

¹ Цвијић, Насеља I стр. XXX и д.

² Упореди моје дело *Christ. Elem.* 18 и д.

Код Словена је основ поседа било наследно добро, с којим је поседник могао слободно располагати. Две су групе назива за тако добро. У првој групи, на северозападу, означава се непокретно добро као посед племена, у Хрватској као племеншћина, у Босни као племенита земља или кратко као племенито, у Херцеговини¹ као племенита баштина. Одатле би се могло закључивати, да је првобитно територија припадала читавом племену, па је касније подељена међу његове чланове. У другој, југо-источној групи, која је позната и северним Словенима, означава се земља у придевском облику као добро прародитеља, дедова или отаца: дједина, особито у Босни у употреби, али познато и у Србији², ређи је назив отъчина³, и, најзад, баштина (од башта отац) која у Србији, од 1300, искључиво превлађује, а у Приморју преведена са „patrimonium“. Ови изрази, особито последњи, добили су у позније време значење наслеђа уопште.⁴ Основни појам одговара византијском наследном добру или родитељском добру, језгри првобитног слободног поседа у источноримском царству (γονικὸν κτήμα, γονικὸν ἑρῶφιον, γονικὴ ὑπόστασις, γονικεῖα), или поседу γονικάριον, што потпуно одговара старосрпском баштиничи⁵. Необрађивана земља звала се ледина, крчевина или новоподигнута њива лаз, означавањем у повељама обично са једним особним именом, на пр. лаз Братомиров или Хранојев; обрађивана земља називала се њива, све термини који су код Словена, уопште, распрострањени. Поједини двор, кућа за становање скупа са земљом која се обрађује, звао се село, управо насеље, што, по постанку и значењу, потпуно одговара латинском

¹ Mon. serb. 217 (1391). Wiss. Mitt. 3 (1895) 495 (1460).

² Све присв. прид. жен. рода на-и-на; називи се имају још допунити са земља. Даровнице у Босни као „дједина“: повеља XIV. в., Гласник зем. муз. у Босни 18 (1906) 403 и д. „Дедине земље“: Дубровник 1253 Mon. serb. 38, „Plemenščina didina“ Могоровића у Хрватској 1497 Mon. hist. jur. VI, 418. Д. у Србији: Mon. serb. 4, Краљ Стефан сар. 7. Доцније дједина исто као и баштина: patrimonium, hereditas, patria; упор. Рјечник. Чешки dědina некада наследно добро, сада село.

³ „Отъчина дѣдина“, очинско наследно добро: биографија Немање од Саве р. 1. „Очина“ поклоњена манастиру Крушедолу 1496 Mon. serb. 541. Очевина наследно добро код Дробњака: Томић, Насеља I, 349. Рус. вотчина: наследно непокретно добро.

⁴ Рус. отац батя, батько; буг. баща; српскохрв. башта-ћаћа отац у стародубровачким пословицама код Даничића, Пословице бр. 1159, 3235; старосрп. башта достојанственик у ман. Хиландару. Miklosich, Etym. Wört. мисли да је ова реч турска. Даничић (у Рјечнику) да је словенска, а Веппекег да је име од мила за слов. братрѣ. Уз то прид. жен. р. црквенослов., старосрп., буг. баштина.

⁵ Панченко, Извѣстия арх. инст. 9 (1904) 112 и д.

„sessio“. Са речи „село“ изражено је *ἀγρός* (ораница) грчких законских зборника.¹ У повељама из задарскога краја латински пренамена *sella*, из г. 1042, исто је што и двор „*curtis*“.² Исто је тако у околини Котора и Дубровника, у повељама 1270—1350, *sella* поједина „*villa*“ или „*casale*“, двор где станују поседници са својим закупницима, опкољен виноградом и воћњаком. Исто тако »село« значи земљу једног иматника и у старосрпским повељама XIV. века, а слично и у Пољичком Статуту, у глагољским повељама из Истре из XV. века и у модрушком хрватском урбару из г. 1486³. Још и данас има планинских крајева на Неретви, Лиму и на Тари, у којима »село« значи само једну кућу или сасвим мале групе кућа⁴. Тек током времена постала су већа села која се у Србији, од XII. века, такштер, а и данас још, називају селима; њихови мали, растурени крајеви звали су се *заселине* или *заселак* што, од речи до речи, значи »иза села«. В њ с, доцније в а с је средњовековни југословенски израз за село са једном или више кућа, који је сада код Србохрвата и Бугара сасвим заборављен⁵. Кућа је првобитно била само једноћелична, са једним јединим простором за становање око огњишта. У шумским крајевима грађена је од дрвета, а у карсту од камена. Арабљанин Харун бен Јахја (око 880) спомиње, у опису пута од Цариграда у Рим, пут од Солуна за Сплит, кроз шумовите крајеве »Словена који имају куће од дрвета«, али напомиње, да су и куће Лангобарда грађене »само од дрвених дасака«.⁶ Богатији људи, властела и владоци градили су веће куће за становање које су, по свој прилици, удешене биле и за одбрану.⁷ Типови села познати су нам само из најновијега времена; о старијем стању једва да се могу и претпоставке постављати.

Главна занимање беше гајење стоке. Поред коња и оваца, од значаја беше гајење свиња, у Панонији већ за римског доба у обичају (стр. 21). Код Лангобарда имао је краљ чопорове свиња, које

¹ Νόμος ὑπόγραφος. Упор. Јагић, Arch. slav. Phil. 15, 109.

² Rački, Doc. 46.

³ Бањска хрисовуља изд. Јагић р. 15, 23. Mon. hist. jur. IV, 65 (§ 58); V, 29 A. 3; VI, 201.

⁴ Цвијић, Насеља I, LXII и д.

⁵ Један „*curtis*“ као „*ves*“ 1042: Rački, Doc. I. с. Горажда в њ с, „село Гораздино“. Mon. serb. 11. Вели вас или Велика вас (велико село) звали су се у XIV.—XV. в. данашњи Величани у Херцеговини: Wiss. Mitt. 3 (1895) 480. Данас као село код Словенаца (вас, вас), у Чешкој (ves), у Пољској (wieś) и т. д. У давнини сродно са *oikos*, *vicus*.

⁶ Marquart, на н. м. 240.

⁷ Упор. M. Murko, Zur Geschichte des völkstümlichen Hauses bei den Südslaven: Mitt. der Anthropologischen Gesellsch. in Wien, св. 35 и 36, и сеп. от. Беч 1906 са регистром.

су чували његови робови (porcarii, којима је стајао на челу archi-porcarius¹). Исто тако помињу се у Србији, у повељама XIII.—XIV. в., стипе краљева и царева. Вилхелм Тирски (1168) описује српску земљу као брдовит, шумовит и непроходан крај са многим кланцима. По њему, становници су ратоборан планински народ, искључиво пастири, богат у стоци, млеку, сиру, маслу, меду и воску, а тобоже без земљорадње (populus agri culturae ignarus). На другом месту описује он Далмацију као земљу пуну планина, шума и великих палињака, са незнатном земљорадњом (ita ut gram habeat agrotum culturam), тако да се становништво исхрађује искључиво стоком.² Овај последњи податак није тачан. У долинама и карсним пољима било је свагда по нешто земљорадње, наравно у незнатној мери. Српска терминологија за обрађивање земље стоји у врло тесној вези са уобичајеним изразима за земљорадњу код свих словенских народа, што сведочи о непрекидном занимању од давнина. У топлијим крајевима научили су Срби садити винову лозу. Лов је још дуго времена био врло обилат. И код Срба и Хрвата, као и код других средњовековних народа, био је јако омиљен лов са сокоlima који потиче из Индије, Персије и унутрашњости Азије, а старом класичном свету беше непознат. Међу поклонима, које су синови српског кнеза Властимира послали бугарском кнезу Борису, било је 2 сокола (φalcones), 2 пса (σκυλας) и 90 гуњева (γούνας).³

Морепловство развијено беше код Хрвата, Неретљана и Захумљана; извори не помињу да су у старије време пловили по мору Травуњани, Конављани и Дукљани. По Константину Порфирогениту, хрватске гондоле (κονδοῖρες) имале су 10—20, а сагене по 40 момчади. Из овог су нам времена само мало познати производи занатлијства и покућство, прављено од дрвета, иловаче, коже и метала. Толико је сигурно да се бронзано доба наставља и да допире чак дубоко у средњи век. Угледни људи носили су накит од злата и сребра, а сиромаси од бронзе. На планини Дебело Брдо код Сарајева нашла се позноримска бронза, дршци, пуца, копче итд. са једним новцем цара Јустинијана.⁴ Из доцнијега времена иду амо не само византијски свећњаци, крстови, посуђе, мере, медаље, амајлије итд. од бронзе (χαλκός), него и многи примитивни мали налази из хемског краја и Подунавља. По сребрним новцима угарских краљева у XI. веку (1038—1095) може се одредити

¹ Hartmann на н. м. II, 2, 44.

² Вилхелм Тирски II cap. 17; XX cap. 4.

³ Konst. Porph. III, 155.

⁴ Fiala, Wiss. Mitt. 4 (1896) 65, 72.

„sessio“. Са речи „село“ изражено је *ἀγρός* (ораница) грчких законских зборника.¹ У повељама из задарскога краја латински преиначена *sella*, из г. 1042, исто је што и двор „*curtis*“.² Исто је тако у околини Котора и Дубровника, у повељама 1270—1350, *sella* поједина „*villa*“ или „*casale*“, двор где станују поседници са својим закупницима, опкољен виноградом и воћњакком. Исто тако »село« значи земљу једнога иматника и у старосрпским повељама XIV. века, а слично и у Пољичком Статуту, у глагољским повељама из Истре из XV. века и у модрушком хрватском урбару из г. 1486³. Још и данас има планинских крајева на Неретви, Лиму и на Тари, у којима »село« значи само једну кућу или сасвим мале групе кућа⁴. Тек током времена постала су већа села која се у Србији, од XII. века, такђер, а и данас још, називају селима; њихови мали, растурени крајеви звали су се за селике или за селакъ што, од речи до речи, значи »иза села«. В њ с, доцније в а с је средњовековни југословенски израз за село са једном или више кућа, који је сада код Србохрвата и Бугара сасвим заборављен⁵. Кућа је првобитно била само једноћелична, са једним јединим простором за становање око огњишта. У шумским крајевима грађена је од дрвета, а у карсту од камена. Арабљанин Харун бен Јахја (око 880) спомиње, у опису пута од Цариграда у Рим, пут од Солуна за Сплит, кроз шумовите крајеве »Словена који имају куће од дрвета«, али напомиње, да су и куће Лангобарда грађене »само од дрвених дасака«.⁶ Богатији људи, властела и владоци градили су веће куће за становање које су, по свој прилици, удешене биле и за одбрану.⁷ Типови села познати су нам само из најновијега времена; о старијем стању једва да се могу и претпоставке постављати.

Главна занимање беше гајење стоке. Поред коња и оваца, од значаја беше гајење свиња, у Панонији већ за римског доба у обичају (стр. 21). Код Лангобарда имао је краљ чопорове свиња, које

¹ *νόμος γεωργικός*, Упор. Јагић, Arch. slav. Phil. 15, 109.

² Rački, Doc. 46.

³ Бањска хрисовуља изд. Јагић р. 15, 23. Mon. hist. jur. IV, 65 (§ 58); V, 29 A. 3; VI, 201.

⁴ Цвијић, Насеља I, LXII и д.

⁵ Један „*curtis*“ као „*ves*“ 1042: Rački, Doc. I. с. Горажда в њ с, »село Гораздино“. Mon. serb. 11. Вели в а с или Велика в а с (велико село) звали су се у XIV.—XV. в. данашњи Величани у Херцеговини: Wiss. Mitt. 3 (1895) 480. Данас као село код Словенаца (в е с, в а с), у Чешкој (v e s), у Пољској (w i e ś) и т. д. У давнини сродно са *οἶκος*, *vicius*.

⁶ Marquart, на н. м. 240.

⁷ Упор. M. Murko, Zur Geschichte des völkstümlichen Hauses bei den Südslaven: Mitt. der Anthropologischen Gesellsch. in Wien, св. 35 и 36, и сеп. от. Беч 1906 са регистром.

време значајним гробљима у селу Бјело Брдо код Осека и сличним наласцима у Свињаревцима код Вуковара у Славонији, које је испитивао Др. Бруншмид.¹ То је бедно покућанство становништва које је живело од земљорадње, сточарства, лова и риболова. Међу металним накитима који су највише ливени, превлађују примитивни украси од бронзе: слепоочно прстење на форму S, које се јавља у Далмацији, Босни и Србији, а исто тако и у северним словенским земљама, за тим обоци, прстење, гривне и запони, звонцад и други висуљци, као и фибуле. Боља су комађа од сребра. Поред тога, нађене су стаклене ђинђуве, шкољке, пробушени римски бакарни новци, употребљавани као накит, гвоздени пожеви и српови и обично посуђе од глине. На неким од ових бронзаних комађа из Славоније види се и знак крста. У Србији, приликом ископавања, Др. Васић наишао је само на остатке из познога средњег века: код Пољне у јагодинском срезу гробове са каменитим плочама, у којима су костурови окренути на исток, и трагове дрвених кућа са гвозденим посуђем, цреповима од лонаца и једним сребрним слепоочним прстеном, исто тако код тврђаве Сталаћа, на споју обе Мораве, грнчарију са жиговима крста. Познати су нам стари термини за наките: гривна вратна карика, ђердан или лапац око врата, у Русији, а и у глагољским повећама из Хрватске и у Чешкој новац, јер је допније ђердан састављен био од новаца,² обруч, наруква или наруквица ручна карика,³ оботци миђуше; запон,⁴ копча или фибула и често масиван појас. Словени зову бронзу и бакар једном истом речју (мед).⁵ У средњевековним далматинским градовима употребљавао се за бакар још и назив *brondium*, *bronzo*; Карабачек мисли да потиче из Персије.⁶ На Кавказу је најдуже живела стара бронзана индустрија са вештином ковања оружја од бронзе где је код хриш-

¹ Vjesnik arheol. N. 7 (1903) 30—97.

² Гривна од грива, упор. санскр. *grivā* врат; упор. речнике Миклошића, Даничића и Будманија. За Хрватску: *Starine* IV, 121—124. Старочешки *hřivna*: марка сребра. ⁴

³ *Mon. serb.* 92; *Arch. slav. Phil.* 21, 423 (1915).

⁴ Натпис на златној копчи великога кнеза Петра Хумског (око 1225). *Старинар* 1 (1884) 111.

⁵ Код Јована Егзарха мед поред мрамора, сребра и злата међу накитима у палати Симеона бугарског. По свој прилици, бронзане статуе људи и коња које је велики кнез Владимир донео са Херзонеза у Кијев, означени су код Нестора над. Миклошића р. 71 као „бакарни“ (мѣдѣнѣ).

⁶ *Brondium* = *ramen, cuprum*: моје дело *Rom. Dalm. I*, 88. Среднеперс. *barinz*, новоперс. *birindž* туч. Карабачек, *Metallurgische Etymologien*, *Mitt. des k. k. österr. Museums für Kunst und Industrie*, N. F. 1 (1887) 49—50.

ћанских Алана (Осета) спомиње, још у XV. веку, један од последњих византијских историка, Халкондил из Атине¹.

Трговина је била сасвим незнатна, што се види већ из односа вредности. Од кованог новца били су, пре свега, у обрту византијски златни новци (*νομισματα*, *solidi*) који су се, доцније, разликовали по царевима (*romanati*, *michaelati*), словенски златник, златица (од речи злато). Мање је био распрострањен византијски сребрни и бакарни новац. Иначе, још дуго времена важио је примитиван новац у стоци. Поседници стоке били су најбогатији људи, а особито баш сами владоци. Масуди (око 950) пише, да се у Бугарској све плаћа са кравама и овцама. У јужним крајевима Бугарске плаћао је сељак, у XI. веку, у име пореза од сваке запреге волова (*ζεῦχος βόων*) по 1 мерицу (*μόδιον*) шенице, 1 мерицу проса и 1 крчаг вина.² У Русији је, у X.—XI. века, порез био распо­ређен по огњиштима или плуговима; на северу и на истоку плаћало се новцем, који је онде био у обрту због арабљанске трговине са Казарима и Волга-Бугарима, на западу плаћало се у кожама од куне и веверице или медом, исто онако као у Пољској. У Хрватској плаћале су се дажбине у кожама од куне (*marturinae*, хрв. *kupa*, нем. *Mardergeld*). Куна је насликана на хрватским банским новцима, а исто тако и на земаљском грбу. Доцније, давање у кожама замењено је плаћањем у кованом новцу, али, старо име „*marturina*“ још дуго времена стално је било у употреби.³ Чак и вароши на кварнерским острвима обећали беху (1018) данак Млецима у кожама од лисице и куне, а Задар (1202) у кожама од кунџа (*cuniculae*). Код Задре се, у XI. веку, куповала земља с новцем, ретко с коњима, којом приликом је добар коњ вредео колико шест златника. Код Сплита, пак, ступа новац јако у позадину испред плаћања у природним производима. Онде се, (око 1080), куповала земља за извесну количину жита, вина, соли, сира, хлеба, за живу стоку, свиње, овце, козе, кожухе, платно или лан. Чешће је куповна цена половина у новцу а половина у роби.⁴ У Србији се, у XIII.—XIV. века, и ако је метални новац био у саобраћају у приличној множини, спомињу још увек казне у коњима, воловима и овцама. Бањска хрисовуља зна за казне у платну, са којим се, по Ибрахиму ибн Јакубу и Хелмолду, уопште плаћало код северних Словена у Чешкој и Поморанској.⁵

¹ Chalkondyles ed. Bonn. 467—468.

² Kedrenos II, 530.

³ Klaić, *Marturina*: Rad. 157 (1904).

⁴ Rački, Doc. 127 и д. 174.

⁵ По Миклошићу, *Etym. Wörterbuch*, платити долази од платъ чоха, платно.

Јужни Словени волели су више ратовање него трговину. Вештина употребе оружја унапређивана је била малим међусобним борбама, крвном осветом, ловом, пљачкањем на суку и на мору и најамничком службом у туђини. Јеврејин Ибрахим ибн Јакуб који је, по свој прилици, био пореклом из северне Африке и који је, око 965, преко Италије путовао у Немачку, каже да су Словени на обали »Млетачкога Залива« веома храбар народ, да их се суседни народи чувају и да желе живети с њима у миру; њихова земља, пак, да је пуна високих планина, а путови да су веома тешки.¹ Од оружја српског спомиње Кинам копља и дуге штитове.² Али, главно оружје беху лук и стрела. Отровне стреле, са којима су крсташи начинили неугодно познанство у долини Мораве, употребљавали су, још око 1559, Мркојевићи код Бара. Оне беху намазане биљним отровом³ који се, по свој прилици, сипавао од лишћа и корења налечепа (*Aconitum napellus*).⁴

Између јужних Словена седели су још дуго времена знатни остаци старог становништва.⁵ За време сеобе народа полуроманизовани Илири потиснути беху из планина између Далмације и Дунава на југ. Њихово средиште постаде крај *Arbanum* (»Αρβανον«, »Αλβανον«), српски Рабан код Кроје, где већ Птоlemeј, у римско доба, помиње племе Албана. Од XI. века распрострањено се ово име на читав народ, лат. *Arbanenses* или *Albanenses* (»Αλβανοί«, »Αρβανίται«), одакле је изведен словенски облик Арбанаси. У средњем веку била су њихова главна седишта у четворокуту између Скадра, Призрена, Охрида и Валоне, са огранцима далеко на север. У XIV. веку јављају се »*Arbanenses*« са својим националним именима међу селацима грбљске жупе код Котора, а исто тако у сада српској долини Црмнице на северозападу Скадарскога Језера. Име пастирске општине Бурмази или Бурмазовићи у столачком срезу у Херцеговини, које се спомиње од 1400, изведено је од арбанаског особног имена Бурмаз (»велики човек«). У Црној Гори падају у очи чисто арбанаска имена места у крајевима, у којима данас нико више не говори арбанаски: Шинђон (арбанаски св. Јован), Гољемаде (већ 1444, арб. »велике њушке«, *gulae magnaе*), Круси (од лат. *сгих*) итд. Карактеристична су племенска предања, забележена код Хана, Ровинскога и у »Насељима«, која арбанаски и српска племена изводе од заједничких праотаца. По племенском

¹ Записки Рус. Акад. 32 (1878) бр. 2, стр. 53.

² Kinnamos VI. cap. 7.

³ Starine X, 251.

⁴ *Aconitum* српскохрв. налијен; старочешки *nálep* отров на стрели.

⁵ Упор. моје *Wlachen und Maurovlachen*, S. B. der kgl. böhm. Ges. d. Wiss. 1879, 109—125 и моје *Rom. Dalm.* (Арбанаси I, 41 и д., Власи I, 34 и д.).

предању, у Васојевићима петоро браће, Васо, Пипо, Озро, Красо, Ото јесу преци сада српских Васојевића, Пипера, Озринића и сада арбанаских Краснића и Хота. Генеалогичка подсећања на конструкцију илирских племенских предања код Апијана (стр. 9). Племенско предање Куча изводи сада српске Куче и арбанаске Кастрате и Шаљане од три брата; али, Кучи се јављају још код Маријана Болице из Котора (1614) као „*Chuzzi Albanesi*“, „*del rito romano*“¹. На истоку, у Призрену и околини, спомињу се у старосрпским повељама XIV. века људи са арбанаским именима (Љеш, Ђон, Гин итд.). И ако су Арбанаси у ранијем средњем веку према Србима изгубили много земљишта, ипак не беху народ који изумире. Од краја XIII. века почињу они продирати на југ у Тесалију, Епир и Грчку, а од XVII. века продиру они и у правцу североистока до Новог Пазара, Ниша и Врање. Они се јављају у средњем веку као старохришћанско становништво више варошке културе, које је много ближе Грцима и далматинским Романима него новокрштеним Србима. Остаци старе латинске терминологије у њихову језику и многи називи места, изведени од имена светаца, сведоче о старини хришћанства код њих. У дечанској хрисовуљи (1330) и у млетачком катастру из Скадра (1416)² сваки Арбанас има два имена; прво беше хришћанско име, ретко римско (као *Calens* од *Calenda* или *Tanusius*) или народно (Барда »бео«, Прогон, Битри итд.), а друго највише име племена или неког села, ређе ознака какве личне особине, као »леп« (Мира), »мали« (Вогали) и друга. Већина ових гентилних имена позната су још и данас као племенска или сеоска имена: Тузи (већ 1330), Прекали, Шкрели, Кастрати итд. У катастру из године 1416 зову се, на пр., у „*villa i Tusi*“ (Тузи код Подгорице) свих 16 поседника кућа Тузи, почевши од поглавице Јурка Тузи, док су у *Grouemira grande* (арб. »лепа жена«) од 20 кућа само 11 *Grouemiri*. У планини, источно од Скадарскога Језера, седела су велика племена, и данас још врло угледни, а од 1330 често спомињани Хоти. Али, у средњем веку нису била меродавна племена, него поглавице и племство. Због оскудице у вестима, не може се историја садашњег уређења северно-арбанаских планинских племена пратити тако далеко у назад.

Од Романа су подунавски Римљани, преци Румуна, због провале народа, од XV. века, највише страдали у Горњој Мезији и у Дарданији, те су се највише иселили, делимично далеко преко некадашње границе латинскога говора. Наравно, пастирима није тешко падао одлазак у даље крајеве. Они нађоше нова седишта у

¹ *Starine* XII, 182.

² Тамо XIV, 32 и д.

Родопи, Хему, Маћедонији и Тесалији која се, крајем средњег века, звала »Велика Влахија« (Μεγάλη Βλαχία), у Епиру, по целој Србији, где не изостају ни у једној манастирској повељи од XII. до XIV. века, у Босни и Херцеговини, где Дубровчани племена код Требиња, Љубиња, Гацког: Зупце, Бањане, Никшиће, Дробњаке и друге рачунају у Влахе, а исто тако и у приморским планинама Хрватске, особито од Цетине па све до у крајеве Лике и Крбаве. По казивању млетачкога географа Доменика Негри, они су себе називали још увек *Romani*,¹ исто онако као што се данашњи Маћедорумуни (Аромуни) називају *Ařmān*. Словени су их, као и Италијане, називали свагда Власима (стр. 46). Византинци су по оделу називали планинске пастире »црним Власима« или Мавровласима, код Дукљанина у XII. веку *Morovlachii* или „*Nigri Latini*“, а исто тако и у дубровачким архивским књигама *Moroblachii*, *Morolacchi*, од 1420 кратко *Morlachii*. Код Млечића су, у XVI. веку, *Murlacchi* сви становници на копну од Кварнера до Бара са изузетком становника у варошима. У најновије време, када су етнографске разлике већ одавна избрисане, називају варошани и далматински острвљани свакога сељака и пастира на копну словенски Влах, италијански *Morlasso*, док се у Хрватској под Власима разумеју православни. Још и данас зове се један део Маћедорумуна »Црногуњци«, у Србији Црновунци, у Арбанији, Маћедонији, Епиру и Тесалији Карагуни. У Тесалији су ови »црни« Власи више стално становништво, Аромуни који станују у летњим селима, грађеним од камена. Фаршеријоти са белим оделом (новогрч. Арванитовлахи), који се као пастири крећу између Србије и Мореје, остају више номади. Они су организовани по браствима (*falkare*), која се називају по старешинама, челницима; више брастава чине једно племе (*farā*).² У далматинским листинама јављају се, већ у IX. до XI. века, румунска особна имена (као на пр. *Negulus* или *Dracculus*). Велики је њихов број у старосрпским и дубровачким споменицима XIII.—XIV. века; један је део чисто румунски, као: Бун, Урсун, Фечор, Барбат или Букор, док је други део словенски са румунским артиклом позади као: Градул, Радул или Владул. Поједини трагови опажају се у називима места и земљишта, на пр. у срезу драгачевском (округ руднички) у Краљевини Србији: село Негришори, вис Корона, два брда Корнет (*cornetum*) и Лорет (*lauretum*), земљиште Пријот (дакорум, *preot* свештеник).³ У Црној Гори два највиша брда имају романске називе, првобитно особна имена

¹ *Nigri Veneti Geographia* (Basel 1557) p. 103.

² Weigand, *Die Aromunen I* (1895), 275, 303.

³ Ердељановић, *Насеља I*, 69, 204 и д.

(од *videre* и *dormire*): Виситор (већ 1330) и Дурмитор. На истоку има многобројних остатака румунских помесних имена у планинском крају између Ниша и Софије.¹

Влашки пастирски живот скопчан је био са неизменичним прелажењем на летње пашњаке (летиште) и на зимште (*χειμαδιον*, лат. *hiberna*). Првобитно су обоје често били близу једно другог, на пр. у жичкој су повељи (око 1220) летњи пашњаци на планини Котленику, а зимски у блиској долини Ибра. Знатне климатске разлике беху у Приморју између хладних сувати високо у планини и зимовника на топлој морској обали од Љеша до Неретве. Новаковић обраћа пажњу на то, да се Власи у старијим повељама називају само по имену својих поглавица и својим сопственим особним именима без ближе ознаке села; означавање места становања све је чешће, по свој прилици, због све сталнијега начина живота.² Пастирско село зове се, од XIII. века, »катун«; то је табор по војној терминологији Византинаца.³ У Црној Гори још и данас називају се катунима групе колеба од дрвета на планинским летњим пашњацима; према њима околина Цетиња назива се Катунска Нахија. Пастирска села звала су се највише по именима поглавица, на пр. Урсуловац од некога Урсула. У имену Власи Срџмљане, у дечанској хрисовуљи (1330), сада село Сермијани код Пећи, очувао се траг старог сељакања из Подунавља на југ; то су »Власи из Сирмија« (слов. Срџм). Покрајина »Стари Влах« у околини Сјенице, сада делом у Краљевини Србији, срезу моравичком, названа је по имену поглавице планинских пастира; људи са именом Старовлах, Старовлаховић помињу се у повељама у XV. веку. По истраживању Новаковића, средњевековни катун бројао је 11—105 породица, али, поједина породица била је обично мала, највише 14 мушких глава. Како су Власи у Србији, Босни и Хрватској били становништво расејано и без икакве везе, нису могли дуго времена одржати свој језик. Пошто се неко извесно време говорило на оба језика, превладао је, најзад, словенски. То су односи, који подсећају на опадање Романа у немачким алпијским земљама. Још у XVI. веку говорили су, по сведочанству Негрија, Власи у планинама приморске Хрватске језиком са изопаченим латинским речима. Турске провале потиснуле су их оданде на северозапад, на кварнерска острва и на Истру. Потомци Влаха који су се, 1450—1480, преселили на острво

¹ Weigand, XIII, Jahresbericht des Inst. f. rumän. Sprache (Leipzig 1908) 40 и д.

² Новаковић, Село 32 и д.

³ Средње грч. *ἡ κατοῦνα*, табор, *κατοῦνες* таборовати, романскога порекла: итал. *cantone* угао (отуда швајцарски кантони), франц. *cantonner* логорвати, ушанчити се.

Крк, говорили су у селу Пољицима, још у Наполеоново време, румунски.¹ Други, опет, према језичним огледима код фра Иринеја дела Кроче, седели су, око 1619, у неколико села код Трста. Последњи још живи мали остатак јесте језик Румуна у неколико општина на истоку Истре.

Сасвим су различити по пореклу и језику од ових румунских планинских пастира Романи у градовима Далмације и Превалитане, који су највише били морнари, трговци, занатлије и рибари.² Звали су их *Romani*, доцније највише *Latini*, словенски још, у српским и босанским повељама 1200—1250, *Власи*; у Дубровнику је, чак око 1600, »влашки« значило италијански. Ови остаци старих Римљана, због суседства и свакодневног саобраћаја, утицали су, у културном погледу, на Словене у Далмацији више него Грци. Њихове варошке општине беху гушће једна уз другу у старој Превалитани. Пред крај средњег века било је, на пр., у Улцињу патрицијских породица *Campanario*, *Paladino*, *Rosa*, *Taliaferri*, у Дривосту *Palombo* (*Colomba*), *de Leporibus*, *Summa*, *Bello*. За делове земљишта сретају се, у повељама код Бара, називи *Monte Cavallo*, *Fontana leprosa*, *Tomba*, поток *Spinosa*, код Дривоста *Fundina* и *Stisce*. Даље на северу беху вароши у Далмацији ређе подигнуте, одакле се њихов низ преко кварнерских острва придружио старим комунама на западу Истре. Већина ових вароши беху у оквиру својих зидова и кула тесно збијене, имајући забите улице са аркадама и каменитим степеницама и са мало празна простора. Тако, на пр., у Котору, опкољеном високим планинама, који зими сунце тако мало осветљује, у најстаријем узвишеном делу Дубровника или у Сплиту, који је узидан у стене Диоклецијанове палате. У Сплиту и у Дубровнику је, у XII. веку, седиште власти била »царска кула« (*imperialis turris*). Мале територије ван града на суку, на пр. у Задру, Трогиру и Дубровнику, звале су се *Starea* или *Astarea*, израз који се јавља и на Крфу и на Негропонту и који, по Јорги, одговара грчком *ἡ στερεά*.³ Многобројна имена места претсловенскога порекла показују да је некада, и ван градова, било романскога становништва на острвима и на суку, али се оно врло рано изгубило. Значајно је, да су се у свима овим варошким општинама, све до краја средњег века, одржала позноримска особна имена: *Bonus*, *Lampridius*, *Lucarus*, *Praestantius*, *Sabinus*, *Tiberius*, *Ursacius* и други. У општини владали су наследни родови који су се развили под утицајем старог плутократског уређења. Од 1300 одвојили су се

¹ Белешке *Feretića* 1819: *Zbornik za nar. život* 9 (1904) 15 и д.

² Особито у положају артикла. Румунски иза речи: *ursul*, *surdul*. Стародалматински: *lu reame* (*regnum*), *lu mircat* (*mercatum*).

³ *Jorga*, *Notes et extraits*, I, 153.

они као племићска каста. Најврснији људи имали су пред собом каријеру пуну части као византијски поморци или чиновници или у служби божјој. Далматинци беху у VII. веку папа Јован IV. (640—642), патријарх Максим у Градо (око 649) и архиепископ Дамјан у Равени (688—705). Код патриција је свест о римском пореклу била жива још пред крај средњег века, особито код сплитских хроничара, архиђаконa Томе († 1268) и Миха Мадига de Barbazanis († око 1358) и код дубровачког латинскога песника Елија Лампридија Церве (Чревића † 1520). Али, јачи је био утицај суседства. У варошима доле на југу потиснуо је арбанаски језик романски говор, и ако су, по Барлецију, Дривостанци још и у XV. веку хтели да важе као потомци римских колониста. У вароши на северу продро је словенски говор посредством женскога елемента, женидбом са словенским женама из околине. У XI. веку, најугледније задарске породице биле су у родбинским везама са краљевима Хрватске, дубровачке, у XIII. веку, са кнежевима Хума, которске, у XV. веку, са црногорском династијом Црнојевића. Када су вароши, после 1200, почеле нагло напредовати, тада су оне, проширивши њихове и стекавши нове територије, примале многе нове грађане који поглавито беху Словени из суседства. С друге стране, опет, старо грађанство проређено беше страховитим поморима (особито 1348). На северу је, опет, млетачко наречје које је владало на Адрији, потиснуло домаћи романски дијалект. У Дубровнику је, још 1472, донесена одлука, да се у дебатама на седницама Већа може употребљавати само локални говор „lingua Ragusea“, а lingua slava“ се искључује. Али, противно хуманистама XV. века, Дубровчани су се осећали, око 1600, потпуно као Словени, што се опажа и у историјским делима Орбинија и Лукарића.

Друга Глава

Погаништво и Хришћанство¹

Врло је незнатно градиво о погаништву код Јужних Словена. Последњи је извештај Прокопијев (страна 53). После сеобе у балканске земље, хришћанство је потиснуло лако и без борбе стари култ богова. Последњи су поганици били Неретљани на западу Полуострва, крштени под Василијем I, македонски Словени које је, крајем IX. века, обратио у хришћанство епископ Климент, и Хрвати одани идолима (*error idolatrie*), за које је, у XI. веку, подигнута била епископија у Загребу. Нико се није потрудио да опише њихово примитивно обожавање природе. На многобројне, још и данас видне, остатке поганичког веровања утицали су, у току преко хиљаду година, веома много страни елементи, староилирске и романске представе, хришћанске легенде и апокрифи, грчко-источне скаске и бајке, тако да се из њих не може склопити систем јужнословенске митологије. На рускога громовника Перуна, са којим су се заклињали поганички Руси у уговорима са Византинцима у X. веку, подсећају само нека имена места, као село Перун код Сплита, брдо Перун код Ловране у Истри и биљка Перуника (*Iris*). Са руским божанством стоке, Волосом или Велесом, доводи се у везу варош Велес на горњем Вардару, брдо и заселак Велес у западној Србији,² село Велесница на Дунаву ниже Кладова и село Велестово у Црној Гори. У једној причи из Мачве, коју је забележио Новаковић, зове се богомилски Сатанаило, противник небескога владара господара бога »цар Дабог на земљи«,³ ово подсећа на рускога Да ж б о г а (или Даждбог, дословце дај боже), чији су

¹ Словенска митологија: Krek, *Einleitung in die slav. Literaturgeschichte*² 377 и д. Leger, *Mythologie slave*, Paris 1901. Многе расправе Јагића и Брикнера у *Arch. slav. Phil. Nodilo*, *Religija Srbā i Hrvatā*, на главној основи пјесама, прича и говора народног: Rad. 77—101 (1885 и д.) L. Niederle, *Život starých Slovanů dlu II sv. 1*, Praha 1917.

² Насеља I, 159 и д.

³ *Arch. slav. Phil.* 5 (1881) стр. 11, 166.

се идоли налазили у групи идола пред престоницом у Кијеву, а који се, у хришћанском периоду, поново јавља као особно име у Русији, Пољској и Молдавској. Јужнословенски култ, изгледа, био је без икаквих слика, исто као и литавски. На југу се не могу доказати онаки идоли као што је код Руса пред дворцем у Кијеву био Перун од дрвета са сребрном главом и златним брковима, или код Полапских Словена статуе богова. Сви словенски изрази за ознаку идола туђински су, делимично источнога порекла: к у м и р, к а п или к а п и ш т е и балван,¹ који се код Срба у старим повељама јавља као назив за делове земљишта, као име села (Бован у Црној Гори, код Стоца, Вишеграда и Крушевца) и као име тврђаве (Болван сада Бован код Алексинца).

Мања бића одржала су се до данашњег дана у празноверици. Нимфе (νύμφαι) и речни духови (ποταμοί) које Прокопије спомиње, духови извора, потока, река, шума, планина, облака и мора замишљали су се као женске и називале су се виле. Преводац хронике Георгија Хамартола превео је сирене са виле. У једној повељи XIII. века спомиње се код Прилепа »вилин извор« (вильскы кладезь)². Исто тако зове се у Црној Гори неколико извора Вилина Вода, једна од њих на Кому (Вилин извор), у рудничком округу »Вилина Водица«. Код дубровачких песника, у добу препорођаја, прихватају виле улогу класичних нимфи, дријада, најада или орејада. Оне су нам врло добро познате из јужнословенских песама и скаски које су скупљене у XIX. веку.³ То су лепе, вечно младе девојке, у лакој белој одећи, дуге низ леђа и прси распуштене косе, слатка гласа и, покадшто, наоружане стрелама. Певајући љупке песме, воде оне ноћу коло на планинским ливадама и врховима. Онде се често наилази на њихово игралиште, на »Виље коло, Вилино коло«, круг или полукруг од гљива, јагода или другог биља, покадшто само од бујније траве, различита обима, према томе да ли је вихор семење са већом или мањом снагом поразбацао у наоколо. То су „fairv rings“ код Енглеза, „cercles des fées“ код Француза. У такав округ не усуђује се нико ноћу ступити, узорати га или онде сено косити. На планини Кому, у Црној Гори, такво једно Вилино коло велико је 20 метара у пречнику. Велико Виље коло, у забитом крају између Врање и Тустендила, кроз чију средину пролази граница између Србије и Бугарске, спомиње се

¹ Балваны εἰδωλα у срп. номоканону: Starine VI, 84. Упор. Verneker Etym. Wbch.

² Safarik, Památky 25.

³ Kukuljević, Arkiv jug. I, 1 (1851) 86—104. Nodilo, Rad. 91 (1888), 181—221.

чак у берлинском уговору као име планине.¹ Другде, опет, има пећина, у којима виле станују (Вилина пећина, Вилина спила), једна у покрајини Зубаца, друге код Цетиња и на Кому, четири на Ријеци (Ombla) код Дубровника.² Виле су виновници атмосферских појава, облака, олујина и града. Који пут претварају се оне у змије и лабудове. Као и нимфе у старо доба, тако су и виле често добро расположене према људима и са њима су у пријатељству. Оне су пријатељице јунака, могу бити посестриме жена и људи, па се могу чак и удати и децу изродити. Оне спасавају људе у невољи као пророчице и лекарице. Када их неко увреди или када су љубоморне, онда су зле, устрељују људе, одвлаче их у дубоке воде, залуђују их или руше преко ноћи грађевину, подигнуту с муком преко дана. Од вила разликују се женска бића која, као римске парке или германске норне, одређују људима судбу приликом рођења, »рожденица«, у преводу хронике Георгија Хамартола, »ројаница« староруских споменика, »рођенице« или »суђенице« у Словенаца и Хрвата. На место њих чешће се јавља мушко биће, код старих Руса род, код Срба усуд.³

По назорима Црногораца, свака кућа има свога духа који је штити. Он се зове сјен или сјеновик; може да буде живи човек, псето, змија или кокош. Исто тако имају своје сјени језера, планине и шуме, који се зову још и турском речи џин. Тако, на пр., сјен планине Ријечног Кома, на острву Одринска Гора, на северном крају Скадарског Језера, не допушта ником да понесе из увек зелене шуме ни грану, ни травку нити мало зрнце. Ко покуша, тога гони маглom и чудним ваздушним привиђењима. Арбанаси се боје сличних шумских духова у јеловим шумама покрајине Лурје, где се не усуђују, чак, ни сухо грање дигнути са земље.⁴ То подсећа сасвим на свете лугове старих Литавана. У познијим изворима јављају се зли »бјеси«, демони или ђаволи, у које су хришћани убрајали и поганичке богове.⁵

Уз то долазе још и зли дуси који постају преображајем живих или мртвих људи. Веровање у вукодлаке које је толико распро-

¹ Ровинский, Сборникъ рус. Акад. 69 (1901) 513. Висови Вилино Коло; Виле Коло: Насеља I, 177; II, 339; III, 205, 614, 634, 654. Sommet du „Vilogolo“: Берл. уг. чл. 2; упор. Милићевић, Годишњица 4 (1882) 280 и моје дело Fürstentum Bulgarien 91.

² Насеља II, 1231. Ровинский 510, 512.

³ Valjaves у Književniku 2 (1865) 52—61; Polivka, Arch. slav. Phil. 14 (1892) 137—141.

⁴ Ровинский на н. м. 502. Steinmetz, Von der Adria zum Schwarzen Drim (Sarajevo 1908) 49.

⁵ По Миклошићу, од корена б и ударати.

страњено код европских народа, слило се код Словена са представама о вампирима. Већ Херодот прича, да се код Неура (страна 47), у садашњој југозападној Русији, обично свако један пут у години за неколико дана претвори у вука. Код Словена зове се човек у вучјем облику вљкодлак, српскохрв. данас вукодлак.¹ Вукодлаци су, по поганичком веровању, узрок помрачењу сунца и месеца. У једном запису у српском номоканону од 1262 каже се: »ѡблаки гонещей ѿ селанъ вљкодлаци нарицаюутъ се, да ꙗгда оубо погибнеть лоуна или слнце, глаголють: вљкодлаци лоуноу изѣдоше или слнце; сиже вса баснии лъжа соутъ“.² Па и у песмама Дубровчанина Шишка Менчетића († 1527) има поређење: »Као месец кад га вукодлак једе“.³ Још и данас верују српски сељаци да, приликом сунчева и месечева помрачења, ова небеска тела прогута неки змај кога, на Тимоку, зову врколак. Тада људи ударају у котлове и тигаље, звоне и пале из пушака док немам не поплаше.⁴ У једном упутству, написаном 1452 за римокатоличке исповеднике у хрватским Приморју, каже се: »ако се сумне, да се жене могу учинити вѣще али мужи вљкодлаци, то се нима веровати, и грѣх е мали!“⁵ Па и данашње народно веровање зна за такав преображај живих људи. Вједогоња (дословце ловац вештица), здух или здухач⁶ је у Црној Гори, Херцеговини и у которском крају душа заспалог човека која, ношена ветром, лети на планину. Ови дуси скупљају се на висинама у велике гомиле, те се међусобно боре, чупајући циновском снагом дрвета из корења и ваљајући комаће стена. Њихово завијање, звиждање, стењање чује се особито по читаве ноћи у јесен и у пролеће. У њихове гомиле не окупљају се само људи свију народа него и духови животиња, петлова, паса, а пре свега волова. У планинама Црне Горе боре се духови са обе стране Јадранскога Мора, домаћи и прекоморски. Победничка страна доноси својој земљи плодност и изобиље у свима производима, у стоци, баштованству и земљорадњи. Ове персонификације зимских

¹ Влк вук, „длак је нејасно“, Miklosich, Etym. Wört. 380 (упор. длака).

² Jagić, Starine VI (1874) 83. У старочешкој Александриди ждери месец приликом помрачења „vědi“ (вештице) које у мраку предуде кудељу: Jagić, Arch. slav. Phil. 5 (1881) 689. Упор. Нестора изд. Миклошића стр. 102.

³ Jagić, Arch. slav. Phil. 5 (1881) 91.

⁴ Милићевић, Српски етнографски зборник I, 53 (бр. 14, 15), 59. Код Румуна у Буковини су „vîrcolaci“ змајеви са псећим главама; приликом помрачења гризу они сунце или месец, али се опеку те морају да се уклоне: Weslowsky, Zeitschr. f. österr. Volkskunde 12 (1906) 163.

⁵ Mor. hist. jur. VI, 197.

⁶ Рус вѣдѣма, старочеш. věd' вештица, од корена вѣд-знати реч гонити. Здух од српскохрв. духати.

бура сматрају за добре и отресите. Зла је вештица, у коју се претвара баба на спавању, ређе човек. Она налеће, у облику лептира или тице, на људе у сну, особито децу, сише им крв, па им, кроз невидљив отвор, постепено прождире срце. Покадпшто се вештице у гомилама скупиљају на дрвећу и на главицама планина.¹

Све до данас јако је распрострањено веровање да се људи, убрзо после смрти, претворе у »вукодлаке« или »вампире« (у Црној Гори »ламбир« или »тенац«), да ноћу пију крв људи и стоке, па да се, опет, малени као миш, увлаче у гроб. Тада се изводи на гробље вран ждребац без белеге, да пронађе гроб вукодлака. Лешина се ископа, па се избоде глоговином или дреновим кољем и спали. Законик цара Стефана Душана наређује да село, у коме се лешеве са мађиоништвом из гробова ваде и сажижу, плати вражду као и после убиства; нађе ли се поп при том послу, има се распопити.² Милићевић прича један случај из Србије на почетку XIX. века, где је свештеник, приликом спаљивања лешине, читао молитве из апокрифног Громовника. Касније су се у Србији кривци, због испољавања лешина, казнили батинама. У Црној Гори трудио се владика Петар II да искорени овај обичај, али има случајева чак и из најновијега времена, исто тако у Босни, Истри и у Бугарској.³ Ове веровање са истим словенским термином распрострањено је код Румуна, Арбанаса и Новогрка.⁴

У похвалном слову солунским словенским апостолима каже се, да су ова браћа објавила закон божји народу, који »емоуже притькнѣхоу, томоу се порабоштьше кланѣхоу ѧко богоу, твари вѣ творца мѣсто«.⁵ Мисли се овде на обожаванье небеских тела. Још и у споменутом глагољском исповеднику, из г. 1452, каже се: »Ако ли би се кланал солнцу али мѣсецу али иному створенију и чинил молитву, ки то чини, сагрѣша самртно«.⁶ Још и данас играју сунце и месец у народном веровању велику улогу; има српских и бугарских песама о женидби сунца и месеца.⁷ Иако звезда

¹ Српскохрв. вешт. Упор. Вук Караџић Рјечник и Ровинскій на н. м. 518 и д.

² Законик чл. 20; упор. тумачење Новаковића стр. 159.

³ Ровинскій на н. м. 524 и д. Lilek, Wiss. Mitt. 8. (1902) 269. Carić ib. 1 (1889) 592. У Опатији 1882; Arch. slav. Phil. 6 (1882) 618 и д. Моје дело Fürstentum Bulgarien 100 и д.

⁴ Монаха Марка из Сера Ζήτησις περί βουλκολάκων изд. Ламброс: Νέος Ἑλληνορμνῆρων 1 (1904) 336—352.

⁵ Starine I, 61.

⁶ Mon. hist. jur. VI, 196.

⁷ Крек² 831 и д. Ровинскій на н. м. 454. Дриновъ у Периодическо Списание 12 (Браила 1876) 153 и д.: Женидба сунца са звездом Даницом, којом зликом Огњен (ватра) као брат заступа сунце.

истичу се на прво место Даница и плејаде, назване код Срба као »седморо браће«. ¹ Обожаваале су се и ватра и муња. У служби св. Наума, коју је недавно пронашао Лавров, каже се да су маћедонски Словени раније обожавали камење и дрвета ².

Исто тако одржало се још што шта од животињскога култа. Срби сматрају медведа, који може усправно да ходи, као човека који је кажњен тим што је претворен у животињу. Црногорци сматрају за получовека и шакала који ноћу тужно завија као какво дете. Под заштитом су вила и планинских духова дивокозе, које ловцима умакну и у најжешћем гоњењу. Виле су посестрима дивокоза и срна и штите их. У Србији и Црној Гори сматра се као велики грех убити ласицу. Култ змије распрострањен је по читавом свету и у свима временима. И у Србији и у Црној Гори верује се у тобожњу црну кућну змију, која живи под кућом у једној рупи и нико је не сме дирнути; ако је ко убије, онда умире старешина куће. Зле немани беху ватрене змије које су некада грозиле лађама на Скадарском Језеру; једна од њих живела би, тобоже, још и данас у малом рикавачком језеру у пустим планинама источне Црне Горе, одакле излеће у свет, те се враћа у језеро са грмљавином и муњама. У старијој версији легенде св. Владимира (око 1000) јављају се „igniti serpentes“ на брду Облику западно од Скадра. Њихов је ујед био смртоносан и за људе и животиње, док их, најзад, молитве српскога побожнога кнеза нису изненада једним чудом учиниле безопасним. ³ У великом су поштовању орлови, соколови и лабудови; добар је знак кад их човек сања.

Од поганичких свепитеника, поред гатара и лекара, спомињу се чаробници (вљхвѣ, множ. вљсви, рус. волсви), познати и у Русији, где су, у XI. веку, поткопавали ново хришћанство. Црквено-словенски превод јеванђеља узео је, већ у XI. веку, њихово име за ознаку света три краља. ⁴ Овамо спадају »ресници« који, по Законику цара Стефана, спаљују телеса мртвих. Ресник који се, као име села, јавља у Србији, Босни и Хрватској значиће, по свој прилици, онога који »тражи истину«. ⁵ Из превода грчких

¹ Милићевић на н. м. 1, 60 бр. 8 доноси два низа седам имена. Иначе, плејаде се зову српски влашићи (влашки синови), бугарски кокошки.

² Извѣстія рус. Акад. 12 (1907), 4 св. Стр. 11.

³ Дукљанин стр. 41.

⁴ Влсви, жрци, жен. р. жрица, обавници, чародѣици у номоканону, бајалник и вражалец у преводу Властавева Синтагмата, влхвица као жена Моп. hist. jur. VI, 196. Мађоништво: влховство (у Законику), вражање (враг непријатељ, ђаво), бајање (преклињање), чаровање (чар у свима слов. језицима). Упор. Wiss. Mitt. IV, 519 и д. и V, 436 и д.

⁵ Законик изд. Новаковић ² 23. Црквеносл. рѣсньъ истинит рѣснота истина.

прича о мученицима позната је особито терминологија поганичких жртава и места где се жртвује.¹ Па и ту се неким изразима подметнуо хришћански смисао; на пр. »трѣбник«, првобитно поганички олтар или храм, зове се доднѣје црквена књига, грчки еухологиј. Код Прокопија, приносе се на жртву волови, а исто тако код Полапских Словена и Литавца поред телади, јараца и оваца, код Руса и птице у извештајима Византинаца. У Црној Гори коље се, приликом подизања нове зграде, ован или петао, да би се угао попрескао крвљу, а, приликом отварања новог извора, јарац. У скасци се прича како је кнез Иван Црнојевић, у лову пред једном пећином, убио необично великога дивљег јарца који је сасвим мокар воду стресао са себе; тада је из пећине изненада покуљала читава река, данашња Ријека Црнојевића.² Ове представе подсећају на наласке козјих рогова и насликаних јараца на олтарима илирскога бога Винда крај једнога извора, у покрајини Јапода.³ Доказано је да су Гуси и Полапски Словени приносили људе на жртву. Код Јужних Словена, људске жртве појављују се само у јако распрострањеном циклусу скаски о великим грађевинама које људи, тобоже, тек онда могу да доврше, пошто у њих узидијау живог човека. Оваква скаска прича се код Срба о скадарској тврђави и мосту код Вишеграда, код Бугара о граду Лица-Хисару код Пловдина и о »Кадијиној ђуприји« преко Струме, код Новогрка о мосту на Арти, код Румуна о цркви Куртеа де Арђеш.⁴ По свој прилици, с тим су у вези неки загонетни барелефи, овална људска лица с очима, носом и устима, узидана високо у зидове. Три такве главе видео сам у тврђави деспота Ђурђа у Смедереву, на унутрашњој страни средње куле, у фронту према Дунаву, две у манастиру Рили, на спољашњем зиду поред дупничке капије.

Приликом опсаде Цариграда, 626, спалили су Словени своје погинуле;⁵ а Руси, за време бојева под Силистријом, 971. У Русији су се после одржане даће, где се много медовица пила, спаљивале лешине на гломачи, а пепео се сахрањивао под могилом од набацане земље. Северни руски Словени затварали су кости у један мали суд, који су постављали на стубу крај пута; тај обичај држао се још око 1100 код Вјатича. Ови стари обичаји најдуже су живели код Литавца; последњи је био Кејстут, брат великога кнеза

¹ Жрѣти, трѣба, жртва; трѣбиште, трѣбник место за жртвовање.

² Ровинскій на н. м. 536.

³ Patsch, Wiss. Mitt. 6 (1899) 155—156.

⁴ Karl Dieterich, Die Volksdichtung der Balkanländer in ihren gemeinsamen Elementen: Zeitschrift des Vereines für Volkskunde in Berlin 1902.

⁵ Theodoros Synkellos cap. 18.

Олгерда, који је, 1382, био сахрањен по поганичком обичају, а наиме, спаљен са оружјем и коњима, соколима и ловачким псима. Хумке су се подизале још и у хришћанско време. Тако су, по Ки-намову причању, Угри 1166 начинили грудну хумку (*Χώρα, τύμβος*) над погинулим Византинцима, на бојишту између Сирмија и Земуне. До сада се на јужнословенском земљишту мало пажње поклањало поганичким словенским и старијим хришћанским гробовима. Незгода је у томе, што се таква гробља доста често налазе уз данашња хришћанска гробља која су још у употреби. Да су Словени подизали хумке (*tumuli*) од земље или шљунка, или бар да су старе хумке поново употребљавали за сахрањивање, види се из особних имена којима се оне обележавају у опису међа. На острву Брачу помиње се, око 1250, Прибридружа гомила,¹ на добрима манастира Бањске у Зети Врзињина, Љупкова и Рађева гомила, на добрима манастира Призрена, на источној страни Скадарскога Језера, Теклина гомила која је, несумњиво, била хришћанка.² Друге, опет, постављало се камење, тешке камените плоче или комађа, коцке или стубови који су се, у средњем веку, звали камни или билиг, сада стећак или мрамор. Налазе се они често стотинама један поред другог, у срезу власеничком преко 6000, а у читавој Херцеговини тобоже на 22.000; неки се сретају и у Далмацији, на пр. у Конавлима, у Црној Гори, особито у Никшићима, у Србији, пак, само у Подрињу. Обично су украшени фигурама које су примитивне имитације римских скулптура: аркаде на стубовима, биљни орнаменти, дрвеће, мачеви и штитови, слике са стрелцима, коњаници ловци са срнама, медведима, вепровима, јеленима и соколима за лов; приказане су на њима и игре људи и жена у дугачком низу.³ Знак крста упућује на хришћански период. Натписа има тек од XII. века. Али, много камење без натписа потицаће из тамних времена раног средњег века. Поједини гробови, далеко од села, спомињу се под особним именима у повељама приликом одређивања границе: око 1260 код Пећи Болестино гробље, 1349 код Скопља Друзетин гроб.⁴ У Конавлима код Дубровника била је, око 1420, важна раскрсница код »Обуганова гроба« који је познат, још и данас, као камен без натписа са називом Обугањ

¹ Mon. hist. jur. VI, 8.

² Споменик IV, 5. Гласник XV, 287.

³ Truhelka, Die bosnischen Grabdenkmäler, Гласник бос. 1891 = Wiss. Mitt. 3 (1895) 403—480 са слик. Ровинскиј. Сборникъ рус. Акад. 86 (1909) 214 и д.

⁴ Споменик III, 9. Mon. serb. 144.

Греб. То је био гроб родоначелника Обуганића, огранка властелинске лозе Љубибратића у XIV. веку.¹

Пошто је погаништво ишчезло, прихватила је јужнословенска скаска много што шта од Романа и Грка. Она зна за царе Трајана и Диоклецијана. Али, у балканским земљама Трајан, који се у руским споменицима помиње међу поганичким боговима, стојио се са грчким Мидом. Год. 1433 слушао је витез Бертрандон де ла Брокијер од Грка у Трајанопољу, да је ову варош подигао цар Трајан, који је имао овчје уши; већ Цец помиње историју о царевим козјим ушима (*ὠτία τράγου*).² У садашњој српској скасци о Трајану стекао је »Тројан«, поред ушију Миде, још и воштана крила Дедалова. Црногорски је Дукљан не само оснивач Доклеје, која је сада у рушевинама, и творац водовода, него и хришћански ђаво, противник божји. Из круга средњовековних прича потичу и цинови са својим стаништима у пећинама који се зову турским, првобитно персијским именом див. Неки нарочити род беху дивови са једним оком, псоглави, једна врста киклопа или киноскефала, за које знају и бугарске, хрватске и словеначке скаске. На Морачи у Црној Гори има Псоглавља Ливада се пећином, у којој су они тобоже становали.³

Када су поганички Словени заузели римске провинције, ограничена беше хришћанска област на остатке византијскога поседа. У Далмацији, после пада Салоне, тамошња архиепископија пресељена је била у блиски Сплит, али она се, у папским писмима IX. века, назива још увек „*Salonitana ecclesia*“, и она је истицала своја права на читаву земљу до Дунава (*metropolis usque ripam Danubii*).⁴ Епископије у Превалитани које су, још под папом Григором I., потчињене биле цркви *Justinianae Primae*, изузете беху испод власти римске цркве, и то без сумње за владе цара Леона Исавријског (око 731). У једном тексту грчких епископских каталога јављају се под митрополитом Дирахија (Драча) 15 епископа, а међу њима епископи Љеша (*ὁ Ἐλισσοῦ*) Дукље (*ὁ Διοκλείας*).⁵ Скадра, (*ὁ Σκοδρῶν*), Дривоста (*ὁ Δριβάστου*), Пилота (*ὁ Πολάδων*), Улциња (*ὁ Λυκινίδων*),

¹ Obugagn Greb у Libro Rosso f. 448 и д., Дубр. Арх.

² Bertrand on ed. Schefer p. 179.

³ Греk² 277, 384, 733 и д. Ровинскій на н. м. 493 и д. 502 и д. Песма о цару Дуклијану код Караџића 2 бр. 17. по Јагићу, Arch. slav. Phil. 4. 238 није народна, него састављена под утицајем књига.

⁴ Rački, Doc. 4, 10; Starine XII, 219.

⁵ Седиште епископа било је, по свој прилици, код рушевина Доклеје, Поп Дукљанин изд. Чрнчића р. 20 зна за „*ecclesia s. Mariae in civitate Diocletiana*“.

и Бара (ὁ Ἀντιβάρεως).¹ Изгледа, да су ови односи постојали још и у време цара Константина Порфирогенита који убраја Љеш, Улцин и Бар међу »кастеле«² Дирахџија.³ Епископије Далмације и Истре не помињу се ни у једном списку епископских столица грчке цркве, али, вековни и непрекидни утицај Византије опажа се и онде у поштовању светаца, поред многобројних старохришћанских елемената и трагова црквенога саобраћаја са Аквилејом, Равеном и Апулијом.⁴ Великомученик Стефан који је, због сличности свога имена са грчком речи круна (στέφανος), важио као заштитник цариградског царства, јавља се и у Далмацији међу црквеним именима; њему беше посвећена саборна црква у Скадру и најстарија столна црква у Дубровнику. Култ мученика Сергија и Вакха, који је особито цветао у Јустинијаново доба, заступљен је био једном опатијом код Скадра на Бојани, црквама у Бару, Котору и на брду изнад Дубровника (сада Срб) итд. У Задру, опет, била је црква св. Софије и два женска манастира св. Димитрија и св. Платона. Изван пограничних провинција у поганичким крајевима било је само местимично хришћана из старијега времена, Романа, Арбанаса и Гепида.

Срби и Хрвати, по Константину Порфирогениту, примили су хришћанство у два периода, прво за владе цара Ираклија; он је измолио од папе у Риму свештенике који су ове народе обратили у хришћанство. Али, поуздано је да су Словени у Далмацији, још и за време папе Јована IV. (640—642), били поганици (стр. 100), без обзира на то, што цар Ираклије није био у најбољим односима са папама. Пре ће, можда, бити да се хришћанство ширило постепено из римских градова далматинских, и то прво по дворовима владалаца. Довољно је познато да су Хрвати припадали римској цркви; време, у коме су латински свештеници обратили Србе, има се стављати у период 642—731, после папе Јована IV., а пре него што је Леон Исавријски раскинуо са Римом. По други пут дао је цар Василије I. (око 879) све некрштене у земљи Хрвата, Срба, Захумљана итд. крстити; за тим су онда и Неретљани, чији се један изасланик, како прича Јован Такоп, око 830 дао крстити у Млецима, зажелели да пређу у хришћанство, те им је Василије упутио свештенике.⁴ Имена српских владалаца, у IX. веку, пре су латинска него грчка: Стефан, Петар, Павле, Захарија. Великомученик Сте-

¹ Hieroclis Synecdemus et Notitiae graecae episcopatum ed. Parthey p. 125, 220.

² Konst. Porph. III, 145.

³ Опширно у мојим Rom. Dalm. I, 46 и д.

⁴ Konst. Porph. III, 129, 145, 149, 153.

фан, чије име носи већина српских владалаца од XII.—XV. века, био је заштитник српске државе. Падају у очи мешовите, хришћанско-словенске форме, као на пр. у Дукљи толико омиљено име Петрислав од Петар, Марислава од Марија. Па и после пристајања уз православну цркву, остаци латинскога утицаја опажају се још у XIII.—XV. века: епископска црква апостола Петра и Павла у Расу, велики манастир св. Петра на Лиму, манастир S. Petride Campo код Требиња (рушевине Петров манастир код Чичева), место S. Martinus у Конавлима (сада Придворје).¹ У српској црквеној терминологији веома су ретки латински трагови.² У селу Дренову код Пријепоља, у долини Лима, нашао је Др. Пач рушевине мале цркве са одломком латинскога натписа из IX.—X. века.³

У почетку ширило се хришћанство код Јужних Словена само површно, јер народ није разумевао латинске молитве и црквене књиге. Интензивније почело је оно захватати тек пошто је словенски језик уведен у богослужење. На истоку било је литургијских књига на свима виднијим националним језицима. Грци, Копти, семитски Етиопљани из Абисиније, Сирци, хришћански Арабљани, Јермени, Турђијанци и, на доњем Дунаву покрштени, Готи славили су бога сваки на свом језику. За владе Јустина I. проповедао је један епископ код хунских Сабира на обали Каспијскога Мора, те је превео Свето Писмо на хунски језик.⁴ У новије време, Румуни и Осети стекли су црквене књиге на народном језику. Словени су морали дуже времена чекати на сличну мисију, јер је у Византији, због борбе око икона, малаксало раније одушевљење за обраћање поганика. У византијским провинцијама није се, у осталом, толико осећала потреба за превођењем, јер су Словени, на пр. у Тесалији, у приморској Македонији и у Тракији, седели посред грчких хришћана, те су на њих суседи почели брзо утицати. Из словенских назива места у каталозима види се, да су се за Словене подизале нове епископије: епископија Великаја и епископија за племе Смолена под митрополитом филипским, еп. Сервија (ὁ τῶν Σερβίων) и, за племе Другувита под митроп. солунским, еп. Језеро и Радовижд, под митроп. Ларисе.⁵ Ови су епископи и њихово свештенство

¹ Упор мо је дело Christ. Elem. 29, 33, 38.

² Олтар, отар (altare); комкати (communicare); кум (compater, commater); поган, поганин, поганик (paganus); рака (arca).

³ Wiss. Mitt. 4 (1896) 295: „Te Criste auctore pontifex...“ Како ми пише директор музеја у Сплиту Булић, натпис се, по писму, не може стављати пре 600, него више још после 800, али никако доцније од X. в.

⁴ Diehl, Justinien 377.

⁵ Упор. каталоге епископија код Партаја и Гелцера.

служили грчки, али су свештеници и монаси, рођени Словени, свакако проповедали и поучавали народ на словенском језику. Они су, при том, речи свога матерњег језика прилагођавали за појмове верске. На тај начин припремљено је било земљиште за дело солунске браће и њихових сарадника који су, већином, били из Македоније. По Теофану, патријарх цариградски Никита (766—780) био је Словенин (*ἀπὸ Σλαβῶν*), а он вероватно да није био једини међу епископима тога времена.

Солунски словенски апостоли били су синови угледнога византијскога официра, друнгарија Леона. Главна личност беше млади Константин, свештеник и библиотекар патријаршије, учитељ филозофије на дворској школи царске цариградске палате, угледап због знања језика и богословске учености, опробан у диспутима са иконокластима, Мухамеданцима у калифату и Јеврејима у земљи Казара, скромна научника природе. Старији Методије, кога знамо само по његову монашком имену,¹ више је био упућен у јаван живот, првобитно намесник једне словенске покрајине на Полуострву, доцније монах на Витинијском Олимпу и, најзад, игуман манастира Полихронијона на азијској обали Пропонтиде код Кизика. Да се дело почне, дало је повода изасланство моравскога кнеза Растислава и Светошлука, које је било упућено цару Михаилу III. (862). Моравци су, истина, били обраћени у хришћанство, али су желели имати учитеље вичне словенском језику. Тако су, онда, цар Михаил III. и његов ујак, Јерменин Варда, поверили ту мисију браћи. Пре него што ће кренути на пут, саставио је Константин словенску азбуку, а уједно је превео јеванђелистар.² Проналазак азбуке, што се у легенди представља као чудо и откровење божје, може се тицати само потпуно новог писма, а не познатог прилагођавања опште познатих грчких знакова. Било је то, по свој прилици, писмо које се данас зове глаголица.³ Очито је да је она, по свом спољашњем типу, прилично слична јерменском и ћурђијанском унцијалном писму, вештачки производ. По мишљењу по-вијих испитивача, она полази са грчке курсиве или минускуле, имајући нешто оријенталних елемената (као знак за глас ш).⁴ Т. з.

¹ Методије се тада употребљавало само као калуђерско име. Његово је светско име почињало, по обичају, вероватно са истим гласом: Михаилу, Манојло и т. д.

² Jagić, *Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslav. Sprache* (Wien 1900, *Denkschr. W. Akad.* Bd. 47) I, 17; II, 45 и д.

³ Jagić, *Arch. slav. Phil.* 23 (1901) 113 и д.

⁴ Taylor, *Arch. slav. Phil.* 5 (1881) 191. Leskien *ib.* 27 (1905) 161 и д. Abicht *ib.* 31 (1909) 216 и д.

ћириловско писмо је млађе, па као и коптско у Египту, тако је и оно само грчко унцијално писмо, проширено са неколико нових знакова за нарочите негрчке гласове. Изгледа да је отацбина ћирилице Бугарска, где су поганички и хришћански владаоци обично давали састављати натписе на грчком језику, и где је грчко писмо, вероватно, познато било бољарима и трговцима.¹ Језик, на који су оба брата са својим сарадницима превели један део светих књига, назван је само »словенски«, али, то је био неки нарочити, сада изумрли старински дијалекат. Зову га црквенословенским, старословенским или старобугарским. Копитар и Миклошић тражили су отацбину овога језика у Панонији, Шафарик, Шлајхер, Лескин и руске слависте у Бугарској, Јагић у крају између Солуна и Цариграда. Ја мислим на гореспоменуте епископије на византијском земљишту између Родопе и Пинда.

Цариградски двор од почетка ишао је на руку делу солунске браће, исто онако као што је некада потпомагао превођење светих књига на јерменском језику у V. веку. Наследнику Михаила Ш., Василију I., још је више било стало до нове словенске литургије, јер је тежио да утврди хришћанство свугде код Јужних Словена, да обрати поганичке Русе и да стално придобије недавно обраћене Бугаре који су се колебали између Рима и Византије. Тада су чак и Хрвати, кратко време, отуђили се били од Рима.² Један пут је цар Василије, како прича његово житије, позвао Методија из Моравске у Цариград, те је задржао код себе неке од његових свештеника. По старијем житију Наума, састављеном половином X. века, које је Лавров недавно издао, откупио је цар, посредовањем свога посланика, неколико Методијевих ученика. Они су из Моравске продани били у Млетке као робље, те је цар овим тешко искушаним весницима вере дао духовна звања у Цариграду. Али, оба брата била су лепо примљена и у Риму, тим пре, што су собом из Херзона понела моћи св. папе Климентија I., и што се тада (866—870) онде рачунало да ће Бугаре придобити за римску цркву. Тада је Рим и код Грка имао своју странку, чији је вођ, Игњатије, пошто се Василије I. попео на престо, постао поново патријарх на место свргнутог Фотија. Константин је, који се на кратко време пред смрт († 869) замонашио у Риму и узео манастирско име Тирил, оставио брату у аманет да настави започето дело; Методија је папа поставио за архиепископа Паноније и Моравске. Солунска браћа нису ни могла

¹ Колико је ћирилица механички прилагођена види се на ов, које је у ћирилици, баш као и у коптском писму, без икаква гласовна разлога изражено као и у грчком двоструким знаком.

² Упор. м о је Rom. Dalm. I, 48.

слутити колико ће снажан утицај имати њихово дело. Оно је тек после њихове смрти, тим што се распрострло по Бугарској, Србији и Русији, добило чврсто земљиште и поуздану будућност. Ако скупимо уједно православне, руске секте, унијате и глагољаше, онда данас слушају 112 милијона људи реч божју из текстова које су солунска браћа, пре више од хиљаду година, превела и протумачила.

Словенске црквене књиге доспеле су, свакако још за живота Методијева, са територије панонскога кнеза Коцеља Словенима на Јадранском Приморју. Када су после смрти Методијеве († 885) његови многобројни ученици морали напустити Моравску, и када су на владалачком двору у Бугарској били најлепше примљени, оти-доше неки од њих, како каже млађе житије Наумово, и у Далмацију.¹ Како показују новији налази, глагољских црквених књига било је не само на једној страни Полуострва у хрватској држави, на другој у Македонији и у западној Бугарској, него и у средини између обе области, у Србији и у Босни. Доказују то литургични глагољски рукописи са текстовима, чији црквенословенски језик има локални српски колорит, а глаголицу прате ћириловске глосе источнога обреда; међутим има опет ћириловских старосрпских рукописа, у којима су поједина места и напомене на ивици писани глаголицом.² У Србији се, све још до у XIV. век, овде онде знало за глаголицу. Њу је у јавном животу потиснула простија ћирилица. Глагољске црквене књиге са текстовима латинскога обреда одржале су се све до наших дана само у приморској Хрватској.³ Онде су се, између Сплита и Загреба, писале и повеље глагољским писмом све до у нови век. Убрзо је црквенословенски језик у свима овим земљама, под утицајем домаћег говора, изменио свој гласовни систем; образоваше се четири рецензије, хрватско-глагољска и српска, поред бугарске и руске.

Латини се у Јадранском Приморју нису свугде једнако држали према словенској литургији. Рим, у свом сопственом интересу, није смео ништа предузети против словенскога богослужења на југу, на граници према грчкој цркви, и на истоку, где је бугарска црква била најближи сусед. Нема трага да су и јужно од Неретве, у приморским латинским бискупијама, гоњене биле словенске књиге. У подручју доцније барске католичке надбискупије спомињу се, од XI. века, у повељама, којима се именују надбиску-

¹ Гласник 63 (1885) 3 изд. Љ. Ковачевић.

² Уз наведене примере у моме делу *Rom. Dalm. I*, 50 нап. додај још: Jagić у *Arch. slav. Phil.* 24 (1902) 313—314 и 25 (1903) 20 и д. са факс.

³ *Fontes historici liturgiae glagolito-romanae a XIII ad XIX saeculum, collegit, digessit et indice analitico instruxit Dr. Lucas Jelić, Veglae 1906.*

ни, изреком „*monasteria tam Latinorum quam Graecorum sive Sclavorum*“. Ови су се, по свој прилици, међусобно разликовали нарочито по језику својих литургијских књига. Али, за то је у северној Далмацији било велике борбе која ни данас још није завршена. Док је исток од вајкада свикнуо био црквене књиге на разним језицима, дотле је на западу, већ од почетка, владао у цркви искључиво латински језик. Ту се поред латинске није развила староирска, англосаска, старовисоко-немачка и староскандинавска служба. Границе ове две велике литургијске области средњовековнога хришћанства додиривале су се пред капијама далматинских романских градова. Већ и сами словенски апостоли морали су у Моравској и Панонији да се боре са отпором немачкога клира. Словенско-католичку литургију Хрвата гонили су често у архиепископији сплитској Романи који су владали далматинском црквом. Како је знање историје било врло бедно, важиле су код Латина глагољске црквене књиге као готске и аријанске, док, у XIII. веку, није поникла нова теорија, по којој је глагољица дело св. Јеронима. То, пак, омогућило је споразум. Тек модерна наука открила је праву истину, али, тим се стара борба поново распламтела.

Непозната је унутрашња црквена организација у српским земљама у ранијем средњем веку. Епископа било је само у Приморју, а у унутрашњости незнатан број свештеника. Поред папских писама, упућених хрватским кнежевима, немамо, у сачуваним одломцима папске преписке из тога доба, никаквих вести о папским односима према српским кнежевима.¹ Пада у очи да су старије цркве у Србији, окружене обично гробљем, врло малих димензија, понајвише широке 2—4 метра, а 3—6 метара дуге. Народ је, за време богослужења, био највише на пољу пред црквом, у којој је било само места за свештеника и врховне поглавице. По Ивенсу, стара црква св. Петра и Павла у Расу, сада Петрова црква на обали Рашке ниже Новог Пазара, која данас служи као турски војни магазин, округла је грађевина као св. Донат у Задру или цркве св. Ђурђа у Солуну и Софији, са осмоугаоном малом кулом.²

¹ Папа Јован VIII. (872—882) упутио је писмо на „*Montemerus dux Sclavinicae*“, да се „*progeniturum secutus morem*“ прикључи уз „*Pannoniensium dioecesis*“ (Раџки, Doc. 367) и да не трпи „*presbyteri vagi ex omni loco*“ (Starine XII, 212). У Хрватској су владали, у време Јована VIII., кнежеви Домагој, Здеслав, Бранимир; Мутимир се јавља тек касније (око 892). У Србији, био је тада кнез Мутимир, али је српска земља спадала у црквену провинцију Далмације а не Паноније. Стога Рачки мисли, да је овај Мутимир (*Montemerus*) био кнез у земљи између Саве и Драве.

² *Евџаљ*, *Шугици* III—IV, 53.

»Крсно име« или »Слава« сматра се као остатак из времена примања хришћанства.¹ Код Срба, наиме, не слави се имен дан појединих чланова породице, него читава породица слави једнога свеца, чије се име често и не јавља као особно име у породици. На западу, где још постоје велика удружења, слави читаво браство или читаво племе таквог свеца заштитника. Ови празници нису ни најмање идентични са црквеним славама (храм цркве) локалних парохијских цркава. У Црној Гори узима се да су она племена сродна која славе једну исту Славу. Приче и народне песме кажу, да је династија Немањића славила Арханђела Михаила, Црногорска владалачка породица слави св. Ђурђа, династија Карађорђевића апостола Андрију; Обреновићи, опет, славили су св. Николу. У Црној Гори слави се највише Арх. Михаило и св. Никола. У Београду слави св. Николу од прилике једна трећина становништва, па онда одмах долази свети Арханђео са једном шестинам становништва.² Рећи су старији култови светитеља, као св. Агатона, св. Текле, св. Кирика и матере му Јулите, у Црној Гори мученика Срђа и Вакха (на Морачи) и апостола Петра и Павла (на реци Зети). Слава је спојена са службом, поменом умрлих сродника, свечаним обедом, здравицама и даривањем сиротиње. Често се и у други који дан у години држи преслава или послужбица. Законик црногорскога кнеза Данила (1855) објашњава (чл. 88) »Крсно име« као »успомену на крштење предака.« Ровински је мишљења да је Слава чисто хришћанска без икаквих трагова погаништва, али да не потиче из времена примања хришћанства, јер против тога говори та околност, што су се у новије време многобројне Славе измениле, и што је избор светаца ограничен на врло мали број, при чему се још и данас, овде онде, опажа како старији култови уступају место млађима. Како нема довољно података, не може се пратити развој ове нарочито српске породичне светковине, за коју не знају суседни Хрвати и Бугари. У XIV. веку помињу се само лични заштитници појединих племића. Браћа жупан Вјељак и војвода Радич Санковићи у данашњој Херцеговини заклињу се Дубровчанима 1391 својим крсним именима, први св. Ђорђем, други Арханђелом Михаилом, да ће се тачно држати склопљеног уговора.³

Источно од Срба, у бугарској држави Михаила Бориса и његова сина Симеона проповедали су, најпре, хришћанство грчки ми-

¹ Ровинскиј на н. м. 69 (1901) 209—240; Милићевић, Српски етнографски зборник 1, 149 и д.

² Статистика девет парохија београдских код Милићевића на н. м. 157 и Годишњица 1 (1877) 101 и д.

³ Mon. serb. 219, 220.

сионари (864 и д.), а убрзо за њима (866—870) латински епископи са својом пратњом, па онда опет Грци, док, најзад, нису Методијеви ученици (885 и д.) дошли до велика утицаја и на двору и на далеком западу. Ускоро је првобитно мали број епископија био повећан. О западној Македонији дају нам важне податке легенде епископа Климента и Наума, заснивача манастира, а о источној легенда о тиберијопољским мученицима. Мање знамо о Поморављу. У Београду на Дунаву (episcopatus Belogradensis) седео је, 878, епископ Сергије, словенски ушкопљеник, а у Браничеву, 879, епископ моравски, Агатон.¹ Преводилачки рад словенских свештеника, потпомогнут од бугарскога двора, убрзо је почео снажно да утиче далеко ван земаљских граница; карактеристично је, да је највише очуваних преписа извршено или у Србији или у Русији.² Симеон је чак бугарску цркву, автокефалну архиепископију, подигао на степен патријаршије, пример који је у току историјскога развоја мамио и друге да се угледају на њ.

¹ Kukuljević, Cod. dipl. I, 59. Mansi, Sacr. conc. XVII 373.

² Уноп. М. Murko, Geschichte der älteren südslavischen Literaturen (Leipzig 1908), стр. 57 и д.

Трећа глава

Византијска превласт и борба с Бугарима у IX. и X. веку¹

Све до 1204 била је прва моћ на Балк. Полуострву Византијско Царство или „imperiū Romaniae“, чије се име још и данас није заборавило.² Оно је сваком приликом истицало своју врховну власт над хрватским и српским владоцима који су, тобоже, од времена Ираклијева били цару у свако доба потчињени и покорни,³ али, облик тога врховнога господства чешће се мењао, а за неко време нестало га је било сасвим. Утицај Византинаца долазио је од византијске искључиве превласти на Јадранском Мору које се тада звало Далматско Море. Тај утицај одржао се и после губитка Равене и Истре, докле год је Византија имала у рукама Арбанију и доњу Италију. У остацима Далмације било је главно место или тврди Задар или Дубровник, коме се са југа могло лако приступити.⁴ Односи између Царства и Србије нису се сређивали преко намесника Далмације него, у време Константина Порфирогенита, па и за доба Комнена, преко намесника Драча. Ова варош, кључ за везе

¹ Литература: Dümmler (гл. горе стр. 58) Гилџердингъ, Писма обѣ исторіи Сербовъ и Болгаръ (до 1018), у његовим скупљ. списима (1868), нем. превод од Шмалера (Schmaler) у Будишину 1856—1864. срп. превод од М. Ђ. Милићевића у Београду 1857. Дриновъ, Южные Славяне и Византия въ X. вѣкѣ, Чтенія, Москва 1875. св. 3. Новаковић, Први основи словенске књижевности међу Балканским Словенима, Београд 1893. Станојевић, Византија и Срби књ. 2 (до 8. в.). Мапојловић, Jadransko pomorje IX. stoljeća, Rad 150 (1902).

² Остаци: Romagna у некадашњем равенском егзархату, буг. Романиа трачка равница, у Дубровнику Romanija не само у XIII. па до XV. в. него се делимично зове тако још и данас Арбанија и Мореја. Код Уцана (Uzzano 1442), Бојана је граница између Schiavonia и Romania.

³ Konst. Porph. III, 153, 154, 159.

⁴ Дубровник као μετρόπολις: Theoph. Cont. p. 289. Konst. Porph. III, 136 у Далмацији на првом месту. Један дубровачки стратег код Кекамена (гл. ниже).

цариградске државе са Адријом и Италијом, имала је чврст акропољ и јаке, врло широке градске зидине; над северном капијом издизала се античка статуа коњаника од бронзе, коју помиње Ана Комнена, а коју је видео још и Киријак из Анконе (1436). Драчка провинција која је захватала дубоко у унутрашњост, почињала је на северу са Баром и Улцијем.¹ Најважнија приморска позиција између Италије, Грчке и Африке била је острвска провинција Кефаленија која је, према књизи о церемонијалу, по рангу ишла испред Драча, па и испред Солуна. Војни намесници или стратези провинција или »темата« на западу били су, по рангу, нижи од стратега на истоку, а нису примали ни плату из државне благајнице, него је сваки од своје теме добијао годишњу плату. У XI. веку било је три врсте гувернера: дука (и у Драчу), катепан (κατεπάνω, и у Далмацији) и обичан стратег². Појединци од њих добивали су само за своју личност дворски сан протоспатара, проконсула (антипатос) или патриција, али тај ранг није био у вези са звањем. Положај Далмације објашњава се рангом намесника који је, у књизи о церемонијалу, претпоследњи, само испред херзонскога намесника; у XI. веку, шта више, поверено беше ово звање задарском градском начелнику.³ Општине у Истри и Далмацији које су биле много саме на себе упућене, развиле су се постепено, као и у остацима византијске области у Италији, у варошке републике са својим посебним правом.⁴ Њихови прваци беху трибуни, првобитно официри локалних трупа, од којих су неки имали и византијске дворске титуле; међутим, овде ваља напоменути да су се нижа достојанства, од мандатора па до протоспатара, могла купити за 2—18 фунти злата, а могла се, за већу цену, купити уз њих и плата (βόγα), као нека врста личне ренте.⁵ Варошки старешина био је пријор (πρωτεύων, стр. 20), који се бирао на неколико година. Последњи пут назива се он тако у XII. веку у Котору, јер се, убрзо, свугде спомиње са новијом титулом comes. Поред њега, било је судија (iudices) који су се бирали сваке године. Врховна власт цара изражавала се похвалним песмама (laudes) приликом свечаног богослужења у саборној цркви. Пошто је власт византијска у

¹ Konst. Porph. III, 141, 145.

² Скабалановић, Византијское государство и церковь въ 11. в. СПб.-бургъ 1884, 187 и д.

³ У једној редакцији књиге о церемонијалу јавља се место стратега само ἀρχων Δαλματίας: Т. Успенскій, Извѣстія арх. инст. 3 (1898) 124.

⁴ Ernst Mayer, Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung, Weimar 1905 (Zeitschr. der Savigny-Stiftung, Bd. 24).

⁵ Zachariae, Gesch. des griech.-röm. Rechtes ³300.

Далмацији престала, заменио је онде цара краљ угарски или дужд млетачки.¹ У далматинским статутима, XIII.—XV. века, јасно се опажа утицај византијскога права, више на југу него на северу, особито у морском и казненом праву, са казнама губитка руке, ока итд. на место смртне казне римскога права.

Византијска флота (στόλος) са великим дромонима, снабденим грчком ватром, сваки са 300 људи, са хеландијама и осталим врстама мањих лађа била је, у VII.—VIII. века, прва сила у Средоземном Мору. Она се делила на сталну царску флоту (τὸ βασιλικὸν πλοῖον) и на провинцијску флоту (τὸ θεματικὸν πλοῖον) која се мобилизовала само у случају рата. У Драчу и у Далмацији било је, 949 г., седам лађа линијске флоте.² Провинцијску флоту опремале су поједине вароши. Дубровчани, на пр., по привилегији цара Исака Анђела (1192), били су дужни, приликом сваког византијског поморског похода на Адрији, о свом трошку опремити две галије. Сухоzemне трупе сваке провинције, којима је заповедао намесник, сачињавале су један војни корпус који се и темом називао. Теме су биле састављене из турма које су, по опису Арабљана, имале до 5000 људи. Њима је на челу стајао турмарх, под којим су били друнгарији, сваки са друнгом од по 1000 људи, а ови су, опет, по декадном систему издељени били на мање јединице (стр. 93).³ Постепено, у све византијске провинције уведена је позноримска институција крајишника, наследних војника са војничким поседима који се нису могли продати (στρατιωτικὰ κτήματα).⁴ Од XI. века називали су се ови на уживање дани поседи про ни ја (πρόνοια), што одговара лат. *provedimentum*, *provisio*. Ову институцију прихватили су и Срби, у чијим је повељама, у XIV.—XV. века, про ни ја добро позната. Читаво становништво обухваћено је било војном организацијом. Вароши, назване κάστρον (лат. *castrum*), подељене бежу на »заставе« (bandi), на пр. Равена на једанаест таквих квартова.⁵ У Малој Азији груписане бежу, у X. веку, сеоске општине у турме. Ове су се, опет, делиле на заставе (βάνδον) које су се називале по селима или парохијским црквама. Исто тако, називала су се у Европи, у XII.—XIV. века, сеоска подручја на Криту турме, а у Епиру, Атици и у Пелопонезу друнги.

¹ Задар (текст ових „laudes“ око 1105): Vjesnik zem. ark. 3 (1901) 1 и д. Дубровник: Mon. hist. jur. IX, p. LXIII.

² Konst. Porph. I, 664, 668.

³ Drungus (већ код Вописка и Береџија) је германска реч: енгл. *throng* гомила. Юлијанъ Кулаковскій, Виз. Врем. 9 (1902) 1 и д.

⁴ Zachariae на н. м. 3271 и д.

⁵ Diehl, Études sur l'administration byz. dans l'exarchat de Ravenne 311.

Државне су границе пажљиво се обележавале шанчевима и засецима и брижљиво чувале. Погранични бугарски насип према Византији, »велики шанац« (Μεγάλη τάφρος, Μεγάλη σούδα) у X. веку, очуван је добро на линији од лагуна код Бургаса до Тунџе код Јамбола.¹ Исто тако, у Угарској и Хрватској, у XIII.—XIV. века, уз државну границу ископан је био шанац са плотом (лат. *indago*) и са појединим капијама (*portae*).² Па и византијска граница према Србима била је, у време Комнена, у кланцима и на прелазима утврђена са рововима, наслаганим деблима, утврђењима или кулама од дрвета или од камена.³ Код Срба су се пограничне земље звале крајина или крајиште. Већ у Дукаљанина назива се Крајином предео уз обалу Скадарскога Језера између Бојане и црмничке долине; исто тако звао се погранични крај између Захумља и хрватске државе код Макарске (стр. 85). У далматинским малим варошким територијама саобраћај на граници није био ни близу толико строго надзиран као на лангобардској и бугарској граници. По једном уговору са Бугарима (716), бугарски и византијски трговци могли су прелазити преко границе само са печатима или спроводним писмима; без тога би њихова роба била узапћена.⁴ Златни печати посланика, сребрни трговаца, које су доцније (944) замениле писмене путничке исправе, познати су нам из повеља X. века. Оне су се сачувале у најстаријој кијевској хроници, где је говор о руској флотили на чамцима која је, сваке године, долазила у Цариград.

Словени нису били свугде подједнако зависни од Царства. Мала племена у провинцијама, као у Грчкој, имала су кнежеве (ἄρχων) које је именовао царски намесник; она су, даље, морала плаћати годишњи данак (πάκτον) у златницима и ратовати заједно са византијском војском.⁵ Али, за то је Царство морало давати плату наследним словенским кнежевима моћних племена с оне стране државне границе на северу. По казивању Порфирогенита, северни градови Далмације плаћали су Словенима 100—200 златника, сем дажбина у вино и у другим природним производима; Дубровник, пак, плаћао је по 36 златника захумском требињском кнезу, јер је имао винограде на земљишту ова два суседа.⁶ Врло је сумњиво оно што Константин каже да су ове дажбине, првобитно,

¹ Arch. epigr. Mitt. 10 (1886) 136 и д. Извѣстія арх. инст. 10 (1905) 533 и д.

² Thallóczy, Die Grafen von Blagay (Wien 1898) 16.—17. Klaić: Vjesnik arheol. N. S. 7 (1903); и д.

³ Анна Комнена IX, cap. 1.

⁴ Theophanes ed. De Boor I, 497.

⁵ Konst. Porph. III, 220 и д.

⁶ Исти III, 147 (о Котору нема података).

припадале византијском намеснику, па да их је тек Василије I. прикљонио суседима. У Дубровнику је, од XIII.—XV. века, постојао данак *magarisium* (*margarisium*), слов. могориш; ово је, управо, био закуп за земљу који је општина побирала од поседника винограда, те га, о утврђеном року, предавала суседним Травуњанима и Захумљанима¹. Али су и на северу Словени давали Византији помоћну војску. Под Василијем I. превезена је момчад Хрвата, Срба, Захумљана, Травуњана и Конављана на лађама далматинских градова у јужну Италију, да се онде бори са Арабљанима.² Када су царске војсковође спремале се да потисну Арабљане из Тарента, предводио је Прокопије западњаке (*δουτικοί*) и Словене (*Σκλαβηνοί*), Лав Апостип Трачане и Маћедонце. Али, Лав у једној битци изневерио је свога друга, па је после његове смрти прибрао око себе његове људе, те сам освојио Тарент³. У доба Комнена, српски велики жупан био је дужан, приликом царева војног похода на запад, послати 2000 људи, у Азију 300, а доцније 500⁴. Посланици, и то не само папски и западнога цара, него и руских и далматинских Словена, звали су се апокрисијарији (*ἀποκρισιῆριοι*), управо они који одговарају; отуда је старосрпски поклисар који је назив познат био у Дубровнику све до у новије доба, до пада Републике (1808). Међу чиновницима логофета τοῦ δρόμου, министра за саобраћај а уједно и министра за спољашње послове, било је тумача (*ἐρμηνευταί*) за општење са арабљанским, јерменским, словенским и осталим посланицима⁵. Приликом примања словенских посланика, трудио се цар да се покаже у што већем сјају. У књизи о церемонијалу читамо да их је Михаило III. примио у хризотриклинију, т. ј. »златној дворници«, седећи на престолу, обучен у пурпурно златоткано и драгим камењем искићено одело са круном на глави; њих је увео и приказао логофет, те су били обдарени оделом. Царска писма, упућена владоцима Хрвата, Срба, Захумљана, Травуњана, Конављана и Дукљана, беху редовно са златним печатом, а стилизована као царска »заповест« (*ἐκέλευσις*).⁶ Уговори Византинаца, на пр. са поганичким Русима и Бугарима, састављени беху на грчком језику. Па и печати српских владалаца имали су грчки натпис, као печат

¹ Упор. моје Handelsstrassen 12, Rom. Dalm. I, 91.

² Konst. Porph. III, 131; Theoph. Cont. 293 (Неретљани и Дукљани се не помињу).

³ Theoph. Cont. 306. Васильевъ, Византија и Араби, 2 (С. Петербургъ 1903) 88 (око 880—885).

⁴ Kinnamos III, cap. 9.

⁵ Упор. Burg, Byz. Z. 15 (1906) 540 и д.

⁶ Konst. Porph. I, 634, 691.

Петра Дукљанског (стр. 89) и Стефана Немање.¹ Али, уговори Словена са далматинским градовима, још пред крај XII. века, писани су били на латинском језику са ћириловским потписима српских владалаца, уговор између Дубровника и босанскога бана Кулина (1189) на истом листу прво латински, па онда словенски ћирилицом².

Поред Византинаца, моћан народ беху Бугари који су, од 679, населили крајеве између Дунава и Хема; њихова област пре 800 допирала је на запад само нешто мало преко Искра (стр. 76). Словени у бугарској земљи спомињу се у византијским извештајима VIII.—IX. века свагда као засебна војска поред Бугара; они имају своје кнежеве (ἄρχοντες) који, на пр., за владе Крума учествују у позбама бугарскога владарца или, као неки Драгомир, путују у интересу његову у посланичкој мисији. Значајне грчке натписе у поганичкој Бугарској, који су прикупљени у наше доба, резали су у камену Грци, остаци старог становништва, пребеглице или заробљеници.³ Народ је био издељен по племенима (γενεά). У натписима зове се владалац кан (κάνης) или »кнез од бога« (ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων). Више племство били су бољари (βοιλάδες, βολιάδες, цркв.-слов. был или болааринџ),⁴ ниже племство багајни (βαγαῖνοι слов. угајн). Угледни људи из оба реда имали су почасни назив »багатур« или »боготор« (монголски baghatúr јунак). Високи достојанственици беху каухан и таркан; провинцијални намесници звали су се, у IX. веку, комес (κόμης) Велика освојења довела су дотле, да су се Бугари на све стране расејали међу Словенима. После 800 г. имају поједини чланови династије словенска имена (Маломир, Владимир). А када је хришћанство противности још више изгладило, пословенише се Бугари, исто онако као германски Франци и Лангобарди међу Романима у Галији и у Италији. Једна од најважнијих престоница (αὐλή), словенски названа Плисков, лежала је североисточно од Шумена, код садашњег турскога села Абобе; био је то огроман номадски табор, од прилике 25 квадратних километара велик, опкољен у четворокуту ровом и насипом, а са тврђавом по средини.⁵ Тек касније подигнута је, даље на југу, нова престоница на северном подножју шумовитих хемских огра-

¹ Златни печат: Σφραγίς Στεφάνου μεγάλου βουλάνου τοῦ Νεμάνια. Ђај-кановић, Byz. Z. 19 (1910) 113 A. 1.

² Jireček, Arch. slav. Phil. 26 (1904) 167.

³ Збирка Т. Успенскога: Извѣстія арх. инст. 10 (1905) 173—242, 544—554.

⁴ Грчки је наставак -άς, -άδες (упор. ἀμειράδες емири), а слов.-арин (као господар поред господ).

⁵ Извѣстія арх. инст. X са атласом.

нака која је добила словенско име Преслав (првобитно Прѣм-славъ).¹ Бугари беху ратоборан народ с чврстом дисциплином и строгим правом. Њихова изврсна коњица беше свагда спремна за борбу. Пешадију су давала покорена словенска племена, којима је поверено било и чување граница. У одговору папе Николе I. посланицима кнеза Бориса помињу се идоли, а људске и животињске жртве када је кнез Крум опсађивао Цариград.

Од VII. века, за време трајања арабљанских ратова, ограничила се политика византијске државе према балканским земљама понајвише на дефанзиву. Тада су се сви велики политички покрети у овим земљама одигравали изван византијских граница, у Подунављу. Пошто су Авари ослабили, продреше са истока Бугари и Мађари, са запада Франци под Карлом Великим, чија су замашна освојења задавала доста бриге Грцима. Карло освоји лангобардску краљевину, заузео византијску Истру (око 788) и уништи аварски канат (791—796). Аварски бегунци окупиле се под заставом бугарског кнеза Крума. Некадашња покрајина каганова на Тиси и Дунаву претвори се у пустињу. Словени на Драви, Сави и Купи потпадоше под франачко господство.² Покрајински фурлански графови покорише и Хрвате све до испред капија византијских далматинских градова, од прилике до Цетине; том приликом погинуо је крајински граф Ерих у битци код Тарсатике, тврђаве Трсата на једном вису код Ријеке (799). Када се Карло крунисао у Риму за цара (800), били су Византинци под владавином царице Ирине, где су главну реч водили евнуси. Али, ни збацивање царице Ирине, од стране војне партије која је довела на престо логофета Никифора (802), није могло зауставити покрет у пограничним крајевима. Међу Романима у Млечима и у Далмацији образовала се франачка странка; Млечићи, „dux Jaderae“ Павле и епископ Донат из Задра, потчинише се цару Карлу у Диденхофну у Јотрингији (805), али операције византијске флоте из Кефаленије успоставише опет ауторитет Византије, јер Франци нису имали лађа. Тада су Византинци особиту пажњу обратили продирању Бугара који су, на простору између источних Римљана и Франака, почели нагло да освајају. Крум заузео Сердику, последњу велику

¹ Arch. slav. Phil. 21 (1899) 613.

² Пошто је Милано, 1162, било разорено, склонили се бегунци из Милана у калочку жупанију, те засноваше вароши Francavilla (мађ. Nagy-Olasz, сада Манђелос код Митровице) и Cadabul, обе са црквом св. Амброзија: Chronicon Tolosani, упр. Julius Jung, Mitt. des österr. Inst. 19 (1896) 388. Од тих италијанских „Франака“ (Φράγγοι старосрп. Фруг, множ. Фрузи) а не од оних Карла Великог потиче име краја Frankochorion у околини Сирмије, код Никите Акомината, и данас добро познате Фрушке Горе.

тврђаву грчке државе у унутрашњости Полуострва (809). Он потуче цара Нићифора који погибе, приликом једног упадаја у Бугарску (811), а тако исто и његова наследника Михаила I. код Адријанопоља, те је, најзад, опседао без успеха новог цара Лава Јерменина у Цариграду (813). После смрти Крумове, склопи његов наследник Омортаг поново мир са Лавом (814).¹ Међутим споразумео се био Михаил I. са Карлом; Млеци и далматински приморски градови (*maritimae civitates*) остадоше Грцима, а Словени у Либурији и Далмацији Францима (812). Погранична питања код далматинских градова (*de finibus Dalmatorum, Romanorum et Slavorum*) регулисали су после смрти Карлове на самом месту изасланици цара Лава и цара Лудвига Побожнога (817).²

У ово време спомињу се на северозападу Полуострва пет територија. Војвода доње Паноније Јудевит (*dux Pannoniae inferioris*), са седиштем у Сисцији (*Sisak*), био је истина франачки васал, али је чекао само прилику па да се одметне.³ Његов противник био је Борна⁴, „*dux Dalmatiae et Liburniae*“, први познати хрватски кнез, присталица Франака. У његову област спадали су на северу и *Guduscani* у познијој жупи Гадска или Гачка код Оточца. Њега је, по смрти, наследио синовац Владислав кога је потврдио западни цар; од каснијих наследника познати су нам из повеља силитске цркве и млетачких извештаја Мојслав (око 839) и Трпимир, „*dux Chroatorum*“ (око 852). Трећи кнез, чије се седиште не означава ближе, био је (819) Драгомуж (*Dragamosus*), таст Јудевита и пријатељ Борнин; четврти, такођер у »Далмацији«, беше Борнин стриц Јутомисл (*Liudemihslus*). Даље, на истоку, били су крајеви Срба који нису били потчињени Францима, него под владом неколико војвода (*duces*). Војвода Јудевит диже (819) устанак, потпомогнут Словенима из Крањске и Корупшке. Пошто су га Франци сузбили на Драви, окрене се он на југ против Борне који је долазио са великом војском, те га победи на обали Купе. Кнез Драгомуж, савезник Борнин, паде у боју. Гудускане, који својим одметањем и проузроковаше пораз, стиже Борна на дому, те их поново покори. За тим Јудевит провали, у децембру, у Далмацију. Борна повуче своје људе у тврђаве, те је у малим нападима узне-

¹ Одломак овога уговора је натпис из Сулејманкеја, упор. Bury, *English Hist. Review* 1910. апр. 276 и д.

² Hartmann, *Gesch. Italiens* III, 1, 63 и д.

³ Места за ово и код Рачкога, Дос. 320—328. Миклошић доводи у везу *Liudewitus* са људ народ; познатија су имена са љут оштар, Љутовид и др.

⁴ Кратка форма за име од бори — (Борислав, Боривој и др.) Упор. чешки *Bořen*, пол. *Borzim*.

миривао са одабраним трупaма, дању ноћу, непријатеља све дотле, док га није приморао на повратак. Људевит је том приликом, како је јављено цару Лудвигу Побожном у Ахен, изгубио на 3000 људи; поред тога, залленили су му преко 300 коња и силан пртљаг. Систематске операције франачке војске у три правца, из Баварске, Корупшке и Фурланске, нагнале су Људевита, након две године, да утекне из Сисције и да се склони код Срба (822). Један од срипских војвода прими га у своју тврђаву, али Људевит уби овога на превари, те присвоји себи тврђаву. Међутим, Људевит се није онде осећао сигурним, напусти Србе, те се склони код Борнина стрица Љутомисла, који га даде убити после кратког времена (823).

Византинци нису могли обраћати пажњу овим догађајима. После убиства Јерменина Лава, опседао је новогa цара Михаила II, пуну годину дана (821—822), у Цариграду претендент Тома који је, по неким извештајима, био Јерменин, а по другим Словенин из колонија у Малој Азији. Цар Михаило победио је Тому тек с помоћу бугарскогa кнеза Омортага (823). Непосредна последица тих метежа била је та, да су Арабљани заузели Крит и западну Сицилију, чиме започиње опадање византијске моћи на мору. У исто време, почеше Бугари с великом енергијом да размичу своје границе на запад. Већ у војсци Крумовој било је, после победе над царем Нићифором, поред Бугара и Авара и Словена, тобоже из »свих Славинија«¹. У уговорима прави се разлика између Словена потчињених цару и оних који су били под Бугарима.² Франци су ову потчињеност схваћали као савез (*Bulgarorum societas*). Али, многа племена давала су отпор. Један део Тимочана волео је напустити Тимок и кренути на запад Францима, али их је Људевит наговорио да остану код њега (818). Па и Преденепенти (стр. 88) који су становали северно од Дунава, молили су цара Лудвига за помоћ против Бугара (824).³ На једном надгробном камену који је поставио Омортаг, читамо, да се тада један од његових великаша, тархан Онегавон, утопио у Тиси (Τίσα) приликом једног војног похода,⁴ док су друге експедиције овогa владарца, по свој прилици, предузете против Казара, допирале на исток до Дњепра.⁵ Када Франци не хтедоше закључити с Омортагом погранични уговор, запловише Бугари на чамцима уз Драву (827), те протераше кне-

¹ Anon. de Leone imp. ed Bonn. p. 347.

² Вугу на н. м. 279.

³ Böhmner-Mühlbacher, Regesta 1 (1889) бр. 658 и д.

⁴ Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien (Wien 1906) бр. 87; Извѣстія арх. инст. X, 191.

⁵ Kalinka бр. 88. Извѣстія X, 190.

жсве (duces) панонских Словена, које су онде Франци поставили, и утврдише тамо своје намеснике (bulgaricos rectores). Међутим мирни односи били су убрзо успостављени. Поуздано је да су Бугари, у крајњем југоисточном углу Паноније, задржали стари Сирмијум (слов. Срѣм или Стрѣм), где су, по примању хришћанства, подигли епископију.¹ Међутим покорили су они из сердичког краја и македонска словенска племена све до византијског приморја код Солуна, а пошто су заузели Охрид и покрајину на реци Деволу, постадоше они суседи провинције драчке. Непозната је хронологија ових тековина на југозападу; по легенди о св. Клименти и тиберијопољским мученицима, имали су они поуздано, под Борисом, унутрашњост Македоније.

Ратоборни Срби прекидали су Бугарима везу између покрајине Београда и Срема и повостечене западне Македоније. Српски кнез Властимир бранио се три године дана с успехом од нападаја бугарскога кнеза Пресијама (око 850). Његова три сина: Мутимир, Стројимир и Гојник потукоше у својој земљи кнеза Бориса који је хтео да освети пораз свога оца Пресијама, те заробише сина Борисова Владимира са дванаест великих бољара.² Да би на повратку у планини избегао нову катастрофу, начинио је Борис, тешка срца, мир са Србима, изменивши са њима поклоне, после чега два сина Мутимирова испратише га до границе код Раса. Бугари су касније овај српски поклон у робовима, соколима, ловачким псима и кожусима схваћали као данак. Па и са Хрватима је Борис безуспешно ратовао. Али, убрзо, избише размирице код српских кнежева. Мутимир је, наслањајући се на Бугаре, тежио за самовлашћу, ухватио је оба брата, те их послао Борису. После смрти Мутимирове (око 890), прогнао је, већ после годину дана, његова најстаријега сина Првослава Петар Гојниковић који је, потпомогнут Византијом, из Хрватске за много година заузео српски престо (од прилике 891—917). Потиснути чланови владалачке породице морали су тражити уточишта ван земље; свргнути Првослав са својом браћом Браном (или Бореном) и Стефаном живео је у Хрватској, Првослављев син Захарија доцније у Цариграду.

Колебање византијског утицаја у Србији тумачи се опадањем државнога угледа на Јадранском Мору. Када Арабљани освојише Тарент (839) и Бари (841), настадоше за Италију врло жалосна времена. Поред пљачкашких похода Арабљана, који допиралу све

¹ Епископ Σιρμιού ήτοι Στριόρου, Θράκου: Вуз. Z. 1 (1892) 257, 2 (1893) 43, 53.

² Ово је, по свој прилици, било после крштења бугарскога владоца (864) који се већ назива Михаило Борис; па и наследник Владимир био је већ царицао. *Konst. Pogrh. III, 154* и д., свакако по причању Срба.

до Кварнера, све је више отимало маха гусарство Хрвата, а нарочито Неретљана који су, већ око 830, заузели били велика острва пред ушћем Неретве. Тврђаве на острвима од Корчуле до Задра постадоше рушевине, у каквом их стању описује Константин Порфирогенит. Да би заштитили своју трговину, морали су млетачки дуждеви лично предузимати походе на далматинску обалу, те присилити Словене на склапање уговора, Петар Традоник (849) против хрватскога кнеза Мојслава и Неретљана, Урз Партиција (око 865) против кнеза Домагоја.¹ У време када је убијен био Михаило III. а његов савладар Василије I., пореклом од јерменских војничких колонија на бугарској граници у Тракији, као самовладар подигнут на престо (867), опустошили су Арабљани из Барија градове Будву и Росу (Porto Rose), опљачкали подграђе Котора и опседали енергично Дубровник. Нови цар упутио је био адмирала Никету Орифу са 100 лађа у Далмацију, али га Арабљани не сачекаше него се повукоше у Бари.² После тога склопише цар Василије I. и цар Лудвиг II., последњи Каролинг са столицом у Италији, савез у намери да освоје Бари који је Лудвиг (у фебруару 871) збиља заузео; том приликом били су у његовој војсци, поред Франака и Лангобарда, и Хрвати као франачки васали (рори *Sclaveniae nostrae*).³ Мало пре тога, византијски адмирал Никета отпловио је био по други пут на далматинску обалу, јер су Неретљани, приликом прелаза из Драча у Италију, заробили били и опљачкали папске посланике који су се враћали са цариградског црквенога сабора. Грци опустошише тврђаве Неретљана, те нападоше и на Хрвате који су тада, под кнезом Домагојем, као гусари били на врло рђавом гласу. Лудвиг се тужио Василију да је патриције Никета, још у време када су поданици франачке »Славеније« са својим лађама били под Баријем, разорио њихове тврђаве, те захтевао од цара да се пусте на слободу заробљеници. Далматински Словени, пак, нису престали пљачкати на мору; они опљачкаше Ровињо и остале градове Истре, али их је ипак дужд Урз јако потукао (око 875). На место Арабљана из Барија јавише се Арабљани са Крита, опустошише неколико далматинских општина, међу њима и град брачки (872) који се, од тога доба, више не спомиње, али их у грчким водама Никета потуче до ноге. После

¹ Млетачки летописи, 830—890, које је употребио Јован Ђакон. Василъевъ, Византија и Араби, I (СПетербургъ 1900) 145 и д.

² Konst. Porph. у три маха III, 61—62, 130—136 и у Животу Василија I, Theoph. Cont. 289—297 са збрканом хронологијом, и ако је он (III, 130) читао у свом извору да су Арабљани имали Бари у рукама 40 (тачно 30) година.

³ Главни извор писмо Лудвига II. цару Василију I. из г. 871 у Chron. Salernitanum.

смрти цара Лудвига (875), предузео беше Василије одлучно да рестаурише византијску власт у доњој Италији и Далмацији. Византијске војсковође одмах поседоше дотле франачки Бари, а Арабљани беху истиснути из Тарента и свих тврђава на копну. Византинци обратише у хришћанство Неретљане у Далмацији, а у Хрватској је и у старим далматинским градовима (око 879) чак и латинска црква, за кратко време, доспела била под грчки утицај. На хрватски престо подигнут беше грчки штићеник Здеслав. Карактеристично је, да је већ на годину дана после смрти Василија I. дужд Петар Кандијано I. морао лично предузимати поход против Неретљана, али је погинуо приликом једног неуспелог покушаја да се искрца на обалу (887).

Први хришћански бугарски кнез, Михаило Борис, одрекао се својевољно престола (око 889), да би своје старе дане посветио манастирском животу који је, недавно обраћене, Бугаре необично привлачио. Али, он је збацио са себе манастирско одељо када је његов наследник Владимир, онај исти који је некада био заробљеник српски, покушао да се врати погаништву. Борис покори непослушног сина који беше ухваћен и ослепљен, те посади на престо млађег Симеона који је, по Лиутпранду, такођер »изашао из манастирске тишине у буре светске«, те се поново повуче у своју мирну ћелију († 907). Симеон (893?—927) беше васпитан у Цариграду, по свој прилици у дворској школи; имао је смисла за образованост и књижевност, а живео је као испосник без меса и вина; али, њега школа и манастир никако нису отуђили од ратовања, него је он и сам лично учествовао у најжешћим биткама, сасвим друкчије него наследник Василија I., цар Лав Мудри, на кога су утицали љубимци и жене. Симеон је из све снаге ишао за једном сврхом: да освоји Романију и добије византијску царску круну. Грци су му подметали да на њега утичу »лажни пророци« и астролози. Симеон, опет, општио је са Грцима иронично, гордо и с подсмехом, како се види из његове преписке са магистром Лавом и царем Романом Лакапеном. За време првога Симеонова ратовања са Византинцима (од прилике 893—896), начинио је цар Лав савез са Угрима или Мађарима у данашњој Бесарабији, али се Бугари ујединише с моћним турским Печенезима у понтској степи, те потиснуше Мађаре на запад у степе старе аварске земље (895—896). Одатле почеше они да предузимају походе у западне суседне земље, док су, изгледа, били у пријатељским односима са српским кнезом Петром, византијским васалом. После нових победа над Грцима, поседоше Бугари на западу у провинцији Драчкој *тридесет тврђава*, али их при склапању мира вратише, како каже ма-

гистер Лав у својим писмима¹. Од тога су времена морали Византинци плаћати Симеону данак. Српски кнез Петар Гојниковић, колико знамо, није учествовао у овом рату, али се зато морао бранити од претендата из своје родбине, својих стричевића. Прво је био Мутимиров син Бран потучен, ухваћен и ослепљен (894). Две године касније провали из Бугарске Клонимир, син Стројимиров, заузео главну тврђаву Достинику, али погине у боју (око 896). Петар је, после ових успеха, владао још 20 година, те је распростро своју власт и над долином Босне и над земљом Неретљана (стр. 89).²

Опадање грчкога царства, за што је карактеристичан изненадни напад на Солун од стране Арабљана (904), довело је до другог бугарскога рата (913—927) против Лавова малолетнога сина, нејакога Константина Порфирогенита, и његових савладара. Бугарске војске јуриле су кроз провинције све до северне Грчке. Сам Симеон главом појави се неколико пута пред Цариградом, при својој титули цара Бугара и Грка ($\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\varsigma\ \text{Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων}$) и захтевао да му се уступи читава земља на западу ($\pi\acute{\alpha}\sigma\eta\varsigma\ \delta\acute{\upsilon}\sigma\epsilon\omega\varsigma$). Византинци беху вољни пристати на границе само у обиму из времена Борисова и признати га једино као цара Бугара. Дуго ратовање одјекнуло је и на северозападу Полуострва. Хрвати беху противници Бугара, Михаило, опет, кнез захумски, савезник Симеонов. Једном приликом ухватио је он на превари византијског штићеника, те га послао на двор Симеонов; био је то Петар, син дужда Урза П. Партицијака, који је касније и сам био дужд као Петар Бадоарије (939—942), а тада се баш био враћао из Цариграда, богато обдарен. Њега је бугарскога ропства ослободило млетачко изасланство³. Највише је страдала Србија, и то нарочито због међусобне борбе бугарских и византијских присталица у кругу владалачке породице. Тада, када је Симеон код Анхијала (917) сјајно победио Грке, отпловио је намесник драчки Леон Рабдух, доцније логофет τοῦ δρόμου, према обали Неретљана, да би се састао и разговорио са српским кнезом Петром. Михаило Захумски јави Симеону, како Византинци покушавају да Петра придобију поклоницама, да заједно са Мађарима провали у Бугарску. Огорчени Симеон пошље против Србије своје војсковође, Теодора Сигрицу и Мармаима, са претендентом Павлом, унуком Мутимировим а сином ослепљенога Брана. Приликом преговора надмудрише кнеза Петра, те га одведоше у Бугарску, где је умро у там-

¹ Δελτίον 1 (1884) 396.

² Konst. Porph. III, 155 и д.

³ Јован Бакон око 912 (пре 913).

ници. Насупрот бугарском штићенику Павлу (од прилике 917 до 923), цар Роман I., савладао Константина Порфирогенита, истакао је сина Првославјева Захарију који је био васпитан у Цариграду, али је овога кандидата за престо потукао његов брат од стрица, заробио и отпратио у Бугарску. Међутим, убрзо су оба стричевића изменила своје улоге. Павле се приближи Византинцима, после чега је Симеон на српски кнежевски престо поставио Захарију као бугарскога штићеника. После кратког времена нашао је Захарија за добро да се опет придружи Византинцима, којима је кроз читав свој дојакошњи живот ближе стајао. Он победи бугарске војводе Сигрицу и Мармаима, а њихове главе и оружје посла у Цариград као знаке победе. Да би овај пораз осветио, упути Симеон нову војску под командом три војсковође.¹ Ови су, опет, водили собом новог претендента Часлава који је имао да послужи само као мамац. Бугарски цар није овога пута намеравао да посади на престо кнеза из српске династије који би, опет, могао пристати уз Грке. Захарија се испред силе уклони у Хрватску. Они жупани који бежу позвани да дочекају новог владарца, бежу ухваћени и окловани. Бугари су пролазили сада кроз српску земљу, те су становнике, које су могли ухватити, одводили собом у Бугарску; наравно, многим је пошло за руком да утеку, особито у Хрватску (око 924). Тада је, по Константину Порфирогениту, опустела српска земља, у којој је, тобоже, остало само неколико гомила ловаца, без жена и деце. Из житија нове Марије, Јерменке, жене турмарха Нићифора из Бизије (сада Виза), видимо, да тада није много боље било ни на ратном попришту у Тракији са њеним опустошеним градовима и напуштеним селима.² Бугарски војсковођа Алобоготур провали за тим у Хрватску, но пропаде са читавим својим одредом.³ Цар Константин не именује тадашњег врховног хрватског поглавицу. По другим вестима, владао је онде Томислав који је први узео назив краља; али, код Константина се хрватски владарци зову још увек само кнезови (ἄρχοντες).⁴ Због катастрофе у Србији постао је Михаило, кнез Захумља, непосредни сусед Бутара. Кроз његову област, по свој прилици, пропутовало је једно Симеоново посланство Фатимидима у Африку, да их придобију за савез против Грка (924). Тада је баш доња Италија много страдала од африканских и сицилијанских Арабљана. Па и Захумљани учествовали су у пу-

¹ О њиховим именима Куникъ, Ал-бекри (Записки рус. Акад. 32) 152,

² Иадање Баласчева: Известия арх. инст. 4 (1899), 3, 189 и д.

³ „Шарени (ala) јунак“ по Томашку, Zeitschr. f. österr. Gymn. 1877, 685. Код Конст. Порф. 3, 158 облик Ἀλογοβότου по примеру речи ἀλογον ков.

⁴ Tamielavus dux 924 Томе гл. 13, rex 924 Rački, Doc. 187, 189, исто тако Дукљанина гл. 12.

стошењу Апулије; у јулу 926 напао је Михаило на тада византијски град Сипонт. Убрзо за тим освојили су и опљачкали Тарент (926) Арабљани под вођством једнога Словенина у арабљанској служби, Сајана или Сабира из Африке и емира сицилијанског.¹

После смрти Симеонове (27. маја 927), његов син Петар, мирољубиви и побожни владалац, кога је доцније бугарска црква уврстила у свеце, похитао је да, најзад, начини мир са Византијом. За време његове дуге владе показивали су се све више и више знаци опадања. Једна странка покушала је да доведе на престо браћу Петрову. Мађари су крстарили кроз читаву земљу, те су, по сведошћу Лиутпранда, приморали и Бугаре и Византинце на плаћање данка. У таквим приликама било је лако успоставити Србију. На двору у Преславу живео је српски кнежевић Часлав, рођен у Бугарској за владе Борисове као син Клонимира и једне Бугарке, унук српског удеоног кнеза Стројимира, праунук Властимиров, исти онај кога су Бугари, приликом последњег пустошења, повели били собом да би Србе лакше уништили.² Часлав је, тобоже, седам година после овога похода утекао из бугарске престонице само са четири пратиоца у Србију, заузео је без икакве сметње, те се покорио врховној власти византијскога цара (око 931). Убрзо се окупише српски бегунци из околних земаља; из Бугарске се вратише највише преко Цариграда, обдарени од цара. Часлав који је, сем првобитне српске земље, имао у рукама и долину Босне са градом Salines (Тузла), живео је још у оно време, када је Константин Порфирогенит писао своју књигу о суседима државним (948—952).³ По казивању Дукљанина, погинуо је он ратујући са Мађарима; њега су, по Дукљанину, Мађари, приликом изненадног ноћног нападаја, заробили, те га у Сави утопили.⁴ Па и Михаило Захумски измирио се са Византинцима после смрти Симеонове. Он доби титулу проконсула (ἀνθύπατος) и патрикија,

¹ Васильевъ на н. м. 2, 230, 258 и д. Ga u, *L'Italie méridionale et l'empire byz.* (Paris 1904) 147, 199, 208. Ја мислим, као и Луцић, да су акта сплитског црквеног сабора из г. 924 и 926 до 927, сачувана у једној збирци XVI в., подметнута која Рачки сматра за прерађена а Дринов за аутентична: та околност, да су Хрвати противници Бугара а Захумљани пак Симеонови савезници, чини врло невероватним мирно споразумно делање Томислава и Михаила на црквеном сабору у то време.

² Τζεεσβλαβος Konst. Porph. III, 156 и д., Дукљанинов Ciaslavus од чамит чекати, надати се (упор. Časlav у Чешкој, Czeslaw или Czaslav у Пољској). Онај Τζεεσβλαβος на двору Борисову око 886, у Vita s. Clementis cap. 16, није идентичан са овим Србином.

³ Тамо 158—159 у сад. врем. (ἐστί).

⁴ Diocleas p. 26 и д. Упор. Thallóczy: Arch. slav. Phil. 20 (1898) 201 и д.

а бис је у животу још око 949¹. Неретљани, чији политички положај Константин не спомиње ни једном речи, пљачкали су и даље на мору, те их је, баш тада (948), дужд Петар Кандијано III., предузевши два поморска похода, приморао на склапање уговора.

Историја Србије у другој половини X. века обвијена је тамом. Часлављеви наследници су, исто као и Михаилови, непознати². Исто важи за Хрватску и за неке од најважнијих догађаја у историји Бугарске. Али, у Византијском Царству почиње баш тада период новог полета, изазван слабљењем Арабљања и Бугара. После многих векова започиње царство поново офанзиву у Подунављу. Грци освојише Крит, Кипар, велики део Сирије, Јерменску, Иберију (Вурђијанску), а у Европи читаву Бугарску. Цар Никифор Фока није хтео више Бугарима плаћати данак, те је најпре навео рускога поганичког кнеза Свјатослава да провали у Бугарску. Када је Свјатослав дошао по други пут, освојио подунавску Бугарску, заробио Петрова сина Бориса II. и загрозио Византинцима у Тракији, пође нови цар, Јерменин Јован Цимиск (971), против Руса, те потисне Свјатослава из Преслава и Доростола (сада Силистрија). У овим крвавим ратовима била је стара бугарска друштвена класа која дотле владала, са малим изузетцима, сатрвена, а крајеви између Дунава и Хема, за две стотине година, изгубише сваки политички значај. Цар Јован задржа за себе подунавску Бугарску, одведе собом у Цариград »ослобођеног« Бориса II., а круну бугарске државе положи у цркву св. Софије као драгоцени плен. Али његов наследник, цар Василије II. (976 до 1025), сурови ратник без смисла за књижевност, ни најмање налик на свога ученога деда Константина Порфирогенита, морао је, поред својих многих ратова у Азији, још четрдесет година да се бори с Бугарима. Њему, најзад, пође за руком да земљу потпуно покори не толико бојевима, колико користећи се унутрашњим немирима и давањем привилегија и достојанстава. Ратна позорница, због шумовитог и мочарног карактера земље са многим клисурама и оскудице у храни много незгоднија него на богатом истоку,³ није више била на доњем Дунаву, него најчешће у Македонији и у Арбанији, на простору између Пловдина, Видина, Срема, Сера, Солуна, Драча и планина српских. У суседству Срба седели су епископи бугарске цркве још и после 1018 у Призрену,

¹ Konst. Porph. III, 160.

² Неупотребљив је Дукљанинов генеалогички хаос са седам поколења у 20 година око 971—990.

³ Incerti scriptoris byzantini saeculi X liber de re militari ed. R. Vári, Leipzig (Teubner) 1901 cap. 15, 21; по Кулаковском, Byz. Z. 11 (1902) 558 саставио је овај спис војсковођа Никифор Уран.

Лишљану и Расу. По једној белешци код Скилица, западни део бугарске државе оцепио се одмах после смрти цара Петра (969). Да Цимиск 971 није освојио читаву бугарску државу, сведочи долазак једнога бугарскога посланства цару Отону I. у Кведлинбург 973. После тамних година 973—975 почиње 976 офансива запада против Византије.¹ Ови противници Василија II. зову се редовно Бугари у грчким, арабљанским, јерменским изворима, а исто тако и код Дукљанина. Из једне повеље Василија II. види се, како се и црквено средиште преносило полако од Сердики па све даље на запад.² Престонице су се налазиле на острву Преспанскога Језера поред дивне цркве св. Ахилеја из Ларисе, чије је моћи Самујило (око 983) донео као плен из Тесалије,³ и у чврстом Охриду, на северној страни Охридскога Језера. Поред владоца који је имао бугарску царску титулу, седео је напokon у Охриду архиепископ или патријарх бугарске народне цркве. У удеоним кнежевинама господовали су, са својим домаћим трупaма, моћни великаши који имају осбна имена старо-бугарскога, словенскога или византијско-хришћанскога порекла. На челу државе беху четири брата, »комитопули« или графовски синови,⁴ са старозаветним именима: Давид, Мојсеј, Арон и Самујило, каква некад беху омиљена на двору Бориса и Симеона, у доба када се младим хришћанима више свидео Стари Завет са својим ратним причама него Нови Завет. На послетку, остао је Самујило сам на влади као цар Бугара, неуморни вештак у брзим и изненадним нападајима у шумовитом крају. Али, ова предузећа, због земаљског олигархичног уређења, не имађаху ону силовиту офансиву и прорачуњену енергију, чиме су се некада одликовали Крумови и Симеонови Бугари.

Самујило је неко време имао у рукама и Драч. Он се прво оженио Агатом, ћерком тамошњегa градског начелника (πρωτεύων) Јована Хриселија, заузео је, после тога, град (после 989) и именовао за градског заповедника Јерменина Ашота из племена Таронита.

¹ Упор моје напомене у Arch. slav. Phil. 21 (1899) 545 и д.; Dr. Božidar Prokić, Die Zusätze in der Hdschr. des Joh. Skylitzes, cod. Vind. etc., München 1906 (редакција епископа Михаила из Девола 1118). Прокићеве две расправе о Македонији у X. в. у Гласу 76 (1908) и 84 (1910).

² Byz. Z. 2 (1893) 44 и д.

³ Споменике у Преспи описао је Милюковъ: Извѣстія арх. инст. 4 (1899) 1, 46 и д. (са сликама).

⁴ Синови Николе и Рипсима (име јерменске светеце): најстарији датирани ћириловски натпис из 992—993, Arch. slav. Phil. 21, 593 и д. и Prokić, Skylitzes бр. 1. У студији Une hypothèse sur le car Samuel (Paris 1919) труди се Dr. В. Р. Петковић да докаже да је цар Самујило био пореклом од неке персијске насеобине која је настањена била у Македонији од времена владе виз. цара Теофила.

Овај је прво био његов заробљеник, па онда његов зет, муж његове ћерке Мирославе. Када је војсковођа Нићифор Уран сјајно победио Самујила на Сперхеју у северној Грчкој (996), дочекала се византијска флота поново Драча издајом.¹ Ашот се претходно склонио био на византијске лађе, а Хриселије задобивен беше достојанством патрикија².

У Дукљи, са престоницом (*sigia*) код Маријине цркве (Пречиста Крајинска), на подножју брда Катркола, у области Крајини на западној страни Скадарскога Језера,³ владао је српски кнез Владимир, пријатељ Византинаца, кога један грчки извор хвали као честитог, моралног и кротког човека,⁴ а једно, опет, латинско »житије«, сачувано у изводу код Дукљанина, слави га као свеца. Самујило упаде са великом војском преко Бојане, опседајући узалуд Улцињ, те зароби Владимира кога је, опкољена на брду Облику,⁵ издао био жупан тога краја. Самујило је за тим, како каже Дукљанин, спалио Котор и Дубровник, опустошио Далмацију до Задра, те се преко Босне и Раса вратио дома. Поуздано је да су, баш тада, Неретљани и Хрвати много узнемиравали византијске далматинске градове, и да су много сметали поморској трговини Млечића који су и једнима и другима плаћали данак. Дужд Петар Орсеоло обустави за увек ова плаћања, те предузе војни поход да би казнио Хрвате а особито Неретљане на острвима Корчули и Ластову (мај 1000), свакако у споразуму са царем Василијем II.⁶ Од тог доба изгубише Неретљани свој дојакошњи значај. Међутим, из затвора преспанскога вратио се био дома Владимир опет као владалац и зет цара Самујила. Када је Самујилова ћерка, Теодора или Косара,⁷ добила један пут дозволу од оца да са својим служавкама измије главе заробљеника и ноге им опере, дирнута беше

¹ По Лупу Протоспатару тек 1005. Mon. Germ., SS. V, 56.

² Прокић на н. м. бр. 14, 22. „Cursilius toparcha“ из Драча код Дукљанина, који код Скадра помиње „сгux Cursilii“, на месту, где је овај, тобоже тешко рањен, на једном походу против Срба умро.

³ Рушевине описао је Јастребов: Гласник 48 (1880) 376 и д. Повеља Балше III, од г. 1413 тамо 27, 190.

⁴ Kedrenos II, 463, Diocleas p. 41—46.

⁵ Oblich 1444—1452 посед Црнојевића (Ljubić IX, 202, 435); сада село Облика на десној обали Бојане.

⁶ Johannes Diaconus ed. Monticolo у Fonti per la storia d'Italia (1890) и Андрија Дандоло. По Јовану, у далм. градовима „istius principis“ (т. ј. дужда) „nomen post imperatorum“ (Василија II. и његова брата Константина VIII.) laudis praesoniis“ слављено је у цркви.

⁷ Теодора: Прокић бр. 31. Косара (несловенско име) код Дукљанина, Качићева († 1760) песничка обрада приче о Владимиру и Косари распрострла се као народна песма чак по Србији: Arch. slav. Phil. 13 (1891) 632.

побожним говором лепога и скромнога кнеза, те га измоли од оца себи за мужа.

После смрти Самујилове (1014) убио је његова сина Радомира, на крштењу названог Гаврила, већ после годину дана у близини Островскога Језера, његов стричевић Јован Владислав који се дочепао престола. Беше то породична освета, јер је отац Владислављев Арон убијен био на заповест Самујилову. Узурпатор је тежио да читаву родбину Радомирову уклони с пута, па и његова зета, Србина Владимира, кога је пријатељски позвао себи у Преспу. Он је Владимиру претходно послао златан крст као залог, али је Србин одбио крст, истичући, да спаситељ није распет на златном или сребрном крсту, него на дрвеном. Тада му Бугарин упути свога архиепископа са малим крстом од дрвета. Српски кнез, верујући заклетвама изасланика, дође у престоницу на острву Преспанског Језера, те оде одмах у цркву да се помоли богу. Крволочни Владислав који је баш био за трпезом, опколи одмах цркву војницима. Србин је и сувише доцкан опазио да су га надмудрили. С крстом у руци изађе он пред црквена врата, те беше онде посечен, оплакиван горко од супруге, која је већ пре њега стигла била у Преспу, готова да се жртвује за њ. Када су на његову гробу у истој цркви ноћу опазили чудновату светлост, допустио је бугарски цар удовици да пренесе мртваца, који држаше дрвени крст у руци, у Маријину цркву у Крајини. Онде је Косара живела као калуђерица, те је после смрти сахрањена крај ногу свога мужа. Још у време Дукљанина, силан народ скупљао се на његову гробу на дан св. Владимира (22 маја). У грчкој служби слави се он као заштитник Драча. По свој прилици Епирци су, када су у време Немањина сина Стефана посели Скадар (око 1215), пренели свеца у свој приморски град, у доба када су у свима војним походима Мађара, Бугара и Франака светитељске моћи биле најодличнији плен. Данас почивају моћи св. Јована Владимира¹ у манастиру св. Јована (арб. Шин Ђон) код Елбасана у средњој Арбанији, у цркви, коју је обновио арбанаски кнез Карло Топија 1381². Стара црква у Крајини данас је рушевина, покривена бршљаном, у крају који је насељен мухамеданским Арбанасима, на турском земљишту сасвим близу црногорске границе. Владимиров крст или »крајински крст«, покривен новим позлаћеним металним оковом без натписа, са сликама спаситеља и еванђелиста, чува се, од како је

¹ Дукљанин не наводи Владимирово име на крштењу.

² Анализа »житија« и службе св. Владимира код Новаковића, Први основни словенске књижевности код балканских Словена, Београд 1893. Црква св. Владимира код Улциња 1406: Ljubić V, 85.

Крајина примила ислам, у селу Вељим Микулићима, у покрајини Мркојевића између Улциња и Бара. Сваке године о Духовима, Мухамеданци и грчки и латински хришћани пењу се са овим крстом на планину Румију (1595 метара) рано у праскозорје, да би пре изласка сунца били на врху, одакле се отвара величанствен изглед преко Скадарскога Језера, преко црногорских и северноарбанаских планина и приморја између Котора и Драча.¹

Цара Јована Владислава задесила је смрт када је опсађивао Драч (крајем 1017). По казивању једне редакције Скилицине хронике, пао је он, борећи се на коњу са стратегом Никитом Пегонитом, пошто су га два византијска пешака који су дојурили у помоћ, смртно ранили у утробу.² По Владимировој легенди, убио га је за вечером анђео »у облику св. Владимира«. На охридски престо није нико више био подигнут. Стари Василије II. који је у Бугарској, као и у Јерменској, пуним рукама делио звања и титуле, прошао је без икакве сметње (1018) кроз Охрид за Драч и Атину, после чега је, као победилац, ушао у триумфу кроз златну капију у Цариград (1019). Отпор у појединим крајевима био је незнатан. Упорнога Сермона, последњег бугарскога намесника у Сирмију, пробо је мачем, приликом једног разговора, у чамцу на Сави војсковођа Константин Дијоген, отац доцнијег цара Романа IV.³ После дугога прекида, од VII. века постао је Дунав од Црнога Мора па све до с оне стране Савина ушћа опет северном границом Византијскога Царства. Грчки утицај убрзо се за тим опазио у Угарској. Једна повеља првога хришћанскога краља св. Стефана († 1038) женском манастиру у Весприму састављена је на грчком језику.⁴ По казивању Архиђакона Томе, хрватски краљ Крешимир II. био је византијски патриције. О Србији у то време имамо само приче Дукљанина који је, по свој прилици, црпао из народних песама. После смрти бугарскога цара Владислава, покушао је стриц св. Владимира, по другој вести опет његов брат, Драгомир, кнез »Хелманије и Трибунције« који није имао деце, да заузме земљу својих отаца у Дукљи. Али, он потибе преварен од которских грађана који су га позвали на гозбу на острво св. Гаврила. То је Страдијоти, покривено сада воћњацима, маслиновим гајевима и виноградима, средње

¹ Јастребов, Ровински и Ишевић, Годишњица 24 (1905) 235 и д.

² Prokić, Skylitzes бр. 36.

³ Σέρμων, ὁ τοῦ Σερμίου κρατῶν, Kedrenos II, 476. Како нема новаци охридских царева, то је сасвим загонетан танак златан новац стратилата Сермона (Ζέρμων στρατηλάτη) у Шлумбергера (Schlumberger), Mélanges d'archéologie byz. I, 1 и д.

⁴ Упор. Melich у Arch. slav. Phil. 32 (1910) 99 и д.

од три острва која се пружају испред старих сланица на Превлаци.¹ Када се за трпезом доста вина испило, дигоше се Которани, те навалише на свога госта. Драгомир трже мач па утече у цркву св. Гаврила, али Которани провалише кров и убише кнеза камењем и гредама. Његова удовица, кћи великога жупана рашког Љутомира, побеже у унутрашњост, те на путу, у жупи Дрини, роди Доброслава; тако је, каже се, на тај чудан начин одржало династију ово посмрче. Међутим, цар Василије са великом војском и флотом по-сео је читаву Рашку, Босну и Далмацију.

¹ Црногорчевић у Старинару 10 (1893) 40—48 са картом таб. XV. Св. Гаврило и друга острва као стари посед которске епископије: Theiner, Mon. Slav. I, 215 (1346). У XVI.—XVII. в. беше овде логор грчких „стратијота“ који су били у млетачкој служби.

Четврта глава

Дукљански краљеви и велики жупани Рашке у борби против Византије од XI. — XII. века¹

Положај Срба изменио се био потпуно освојењима цара Василија II. До сада су српски владаоци имали јаки наслон на Цариградско Царство, особито против источних суседа. Сада, пак, било је друкчије. После 1018 опасала је била византијска област српске земље са три стране, па и дуж читаве источне стране, од Призрена до Београда и Срема. Једино је остала била отворена граница према северу и североистоку, према Угарској, Босни и Хрватској. Тако се, дакле, некадашња драгоценa заштита претворила у тешку превласт која је много тиштала. На место старога пријатељства јавља се мржња, а сваком приликом распаљује се борба за слободу, да би се збацио јарам грчки. Претензије грчкога царства најјасније се виде у титулама Манојла Комнена: цар Римљана, господар Исаврије, Киликије, Јерменске, Далмације, Угарске, Босне, Хрватске, Лазике, Иберије (Ђурђијанске), Бугарске, Србије, Зикије (на Кавказу), Казарије и Готије (на Криму).² Зависне су кнежеве, ако би

¹ Извори: Византинци Скилиц (Кедрен) са настављачима, Кекавмен, Михаило Аталијат, Нићифор Бријеније, Ана Комнена, Теодор Продром (дворске пригодне песме), Михаило Солунски (похвалне беседе), Јован Кинам, Никита Акоминат и др. По Карлу Најману (Neumann), Griech. Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen im 12. Jahrh., Leipzig 1888, историја цара Манојла од Кинама није оригинал него само извод. Хроничари крсташких ратова, особито Вилхелм Тирски; угарски летописи и т. з. поп Дукљанин. — Литература: F. Rački, Borba južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI vijeku, Zagreb 1875, Сеп. от. из Rada књ. 24—31. Алексѣй Петровъ, Князь Константинъ Бодинъ, Очеркъ изъ историји Сербовъ XI в. у Зборнику Ламанскога, СПетербургъ, 1883, 239—264. В. Г. Васильевскій, Изъ историји Византии въ 12. вѣкѣ „Славанскій Сборникъ“ 2 (1877) 210—290 (III. додатак: О првим Немањићима). Конст. Гротъ, Изъ историји Венгрии и Славянства въ XII вѣкѣ, Варшава, 1889.

² Цар Манојло 1166 као Δαλματικός, Οὐγγρικός, Βοσεντικός, (варијант Βοσθνικός), Χρватικός, Λαζικός, Γερρικός, Βουλγαρικός, Σερβικός и т. д. *Ius graecorum*, III, 485.

били с њима задовољни, одликовали византијским дворским титулама. Ако нису били поуздани, морали су дати таоце; обично су то била деца или блиски сродници породице којима је, кадшто, пошло за руком да кришом кући умакну. Византинци су свагда у Цариграду или Драчу имали у приправности претенденте, да би несигурне српске кнежеве могли заменити поузданијим принчевима. Више пута углед царства морао је бити оснажен и обновљен војним експедицијама; у таквим приликама Грци нису били сваки пут победиоци.

Код Срба је у то доба било два средишта са две династије. Једна је, кућа Стефана Војислава,¹ владала у Приморју, у покрајинама Дукљи, Травунији и Захумљу. Како је ова област сретно одбила нападаје Византинаца, постала је она, у XI. веку, прва народна сила. У унутрашњости, у некадашњој и првобитној земљи Срба, владала је друга лоза која је, од краја XI. века, својим непрекидним нападајима на Грке бацила потпуно у засенак владаоце у Приморју, те их је, пред крај XII. века, сасвим потиснула и у Дукљу.

Византинци називају владаоце у Приморју редовно само кнежевима (ὁ τῶν Σέρβων ἄρχων или ἀρχηγός код Скилица, τοπάρχης код Кекавмена, ἑξάρχος код Ане Комнене), и ако су они од половине XI. века, по примеру Хрвата, почели носити краљевску титулу. Први се назива краљем (Sclavogum rex) Михаило, син Војислављев, у преписци папе Гргура VII. и код апулијског хроничара Лупа, после њега Михаилов син Бодин у једној повељи папе Климента III. и у вестима о првој крсташкој војни. Краљ Михаило молио је Гргура VII. (1072), који га назива у писму као „carissimum beatri Petri filium“, да му пошаље заставу, али нам резултат тих преговора није познат.² Па и Немањин син Вукан, удеони кнез Дукље, титулира се на натписима и у папским повељама као краљ. Доментијан, српски монах XIII. века, каже изреком да је Дукља била краљевство од старине.³ Код Дукљанина зову се краљеви сродници кнез (knesius), а у латинским повељама

¹ Како се име Михаило више пута јавља, могло би се мислити да она повлачи лозу од Михаила Захумскога (око 912—948).

² Писма Гргура VII. lib. V ep. 12: Michaheli Sclavorum regi, код Рачкога такођер Doc. 211. Рачки је, у Borbi 225, речи „tūique regni honor a nobis cognosci“, приликом краљева захтева да се црквени спор реши у корист архиепископа дубровачког, протумачио као захтев и признање краљевскога достојанства.

³ Доментијан стр. 246. Неосноване су сумње Петрова (на н. м. 245 нап. 3) о Бодиновој краљевској титули.

comes. Као престонице спомиње Дукљанин град Скадар, двор (curia) у жупи Прапратни код Бара, за коју зна и Скилицев настављач, и замак (castellum) са двором (curia) у Боци Которској, који се зове Traiectus, што је превод још и данас онде познатог имена Превлака. Поврх тога, у хроници Скилице јавља се и Котор као престоница.¹ По Дукљанину, гробница ових владалаца била је у великој опатији св. Срђа и Вакха на левој обали Бојане, од Скадра 1½ час низ реку, данас рушевине.² Било је и других владалачких гробова у саборној цркви св. Турђа у Бару, у цркви св. Андрије у Прапратни и у манастиру св. Петра de Сатро код Требиња. После прва три владара наступи у „regnum Diocliae“, како се краљевство назива у једној папској повељи из г. 1089, опадање, праћено огорченим борбама у владалачкој породици. Слабије кнежеве, ако не беху те среће да утеку Грцима, источним Србима или у далматинске или апулијске приморске градове, њихови противници убијали су, одузимајући им вид, или би их, чак, као слепе ушкопљенике затварали у манастир св. Срђа, како Дукљанин прича о краљу Доброславу II. Унутрашњи односи мало су познати. Нису нам се сачувале несумњиве повеље дукљанских краљева. Латинска акта о добрима бенедиктинских опатија на острвима Локруму и Мљету код Дубровника, која су тобоже саставили опати манастира св. Срђа као краљевски канцелари, подметнута су и лажна, што се види по неједнакости и несугласицама у форми и садржини, што се у њима при датирању не спомињу имена византијских царева, како је то обичај у несумњивим далматинским, млетачким и апулијским повељама из тога времена, и још по другим неким знацима.³ По свему изгледа да је један део ових повеља састављен тек у XV. веку у време борбе око реорганизације бенедиктинских опа-

¹ Михаилo има престоницу ἐν Δεκατέροις καὶ Πραπράτοις: Прокић на н. м. бр. 68.

² Манастир св. Срђа, код данашњег села Ширца, грађевина је са три лађе, од слојева тесаногa камена и цигаља који се наизменично мењају, са остатцима фреско-слика у два слоја један над другим, са траговима мозаичкогa пода и са неколико натписа XIII.—XIV. века. Бочни фронт према реци срушио се, јер га је вода подлокала. Црква је још у г. 1685 имала висок звоник: Theiner, Mon. Slav. II, 218. Упор. Јастребов, Гласник 48 (1880) 366—369; Irpen, Wiss. Mitt. 7 (1900) 231—235 (са слик.) и 8 (1902) 143 (план); исти, Skutari und die nordalbanische Küstenebene (Sarajevo 1907) 9—11 (са сликама).

³ О овим „подметнутим повељама“ Engel, Geschichte des Freistaates Ragusa (Wien 1807) 76 нап., Rački у Književniku 1 (1864) 221 и Borba 231. Петровъ на н. м. 245. Моје напомене у Arch. Slav. Phil. 26 (1904) 166—167.

тија на земљишту Дубровачке Републике.¹ Словенски писане повеље сачувале су се тек од 1180 г.²

Кнежеви источне области носили су само титулу »великога жупана«, вѣли ж8пань,³ код Грка μέγας ζούβανος или ἀρχιζούβανος, латински *megaiupanus*, *magnus iupanus* или у угарским споменицима *magnus comes*. Начелници појединих жупа, делом сродници владарске куће, делом чланови локалних родова, зову се, као и раније, жупанима („*magistratus habent, quos suprapos vocant*“, каже Вилхелм Тирски). Само мало имена великих жупана подсећају на стара владалачка имена код првобитних Срба око 800—950 (Стефан, Првослав). Али, за то је родбинска веза, за XI.—XIV. века, очевидна баш због тога, што се многа имена понављају (Вукан, Стефан, Урош, Деса). Код Дукљанина имамо старији облик приче о пореклу великожупанске династије, а млађи облик код српских и дубровачких хроничара XV. до XVII. века. Дукљанин прича о неком младићу Тихомиљу, сину некога сеоскога свештеника (*filius cuiusdam presbyteri*). Он је чувао овце некога кнеза Будислава, те је обично пратио у лов свога господара. Зао удес хтеде да један пут нехотице убије пса љубимца свога господара. Да избегне господареу освету, побегне он кнезу Чаславу. И када се овај на Дрини борио са поганичким Мађарима, убије Тихомиљ мађарскога кнеза Киша, те донесе његову главу као победнички знак у српски табор. Часлав га обдари са жупом Дрином и ожени са ћерком бана Раса (*banus Rassae*). Пошто је Часлав погинуо у боју са Мађарима, наследио је Тихомиљ свога таста у Расу, али се није назвао ни краљем ни баном, него само „*iupanus maior*“ врховни главар осталих жупана рашких; за његовим примером пођоше и његови наследници „*de Thusomil progenie*“.⁴ У познијој обради приче помакнут је родоначелник великих жупана из X. у XII.

¹ У повељи из г. 1114 „*regnante rege Georgio, filio regis Bodini*“ (Кукуљевић II, 18, *Smičiklas* II, 25) јављају се, против правог обичаја, и жене као сведоци, па чак и калуђерице. Једна од њих беше „*uxor Proculi de Cazariza*“. То је из повеља познати дубровачки властелин *Proculus de Chasaliça* 1323—1343, из породице (или споредне лозе једне веће куће), која се под овим именом јавља само између 1313—1343. Једна повеља за Млет приказује се као „*Sigillum Lotauitti protospatarii epi tho chrussotriclino, upati et stratigo Seruie et Zachulmie*“ (код Кукуљевића датирана око 1025, код *Smičiklasa* око 1151); али протоспатар тоб *χρυσотρικλινου* није могао у једно исто време имати и много више достојанство консула (βλατος).

² Повеља из Попова, коју Шафарик, Миклошић, Кукуљевић и Смичиклас стављају у XII. в. потиче, како сам доказао у Гласнику 47 (1879) 306—309 и у *Arch. slav. Phil.* 26 (1904) 166, из г. 1242—1280.

³ *Mon. Serb.* 4; Гласник 47 (1879) 309.

⁴ *Diocleas* p. 27—31, 34, 36, 38, 46.

век. Константин Филозоф (око 1430) спомиње Тѣхомиља непосредно као оца Немањина. Исто читамо и у Родослову, са додатком да је Тѣхомиљ живео у Захумљу и да је подигао цркву св. Стефана у Дријевима (сада Габела на Неретви); због тога су охоли становници тога краја, из подсмеха, назвали га попом, а његова брата Чудомиља чак епископом.¹ Дубровчани, Орбини и Лукарић, стављају на чело генеалогичке куће Немањине некога попа, „Stefano pręte“, у петој генерацији пре Немање.² По Дукљанину, рашки су жупани неко време зависили од приморских краљева који су, тобоже, Ралпане (Rassani) неколико пута, последњи пут под Бодином, ослободили од грчке власти.

Средиште источне области беше долина Рашке код данашњег Новог Пазара са тврђавом Рас, у којој је, све до почетка владе цара Манојла, за неко време пребивала грчка посада. Убрзо се исток Србије почео у иноземству називати Р а с и ј о м, име које први пут налазимо забележено код Анзберта (1188).³ Неки дворци великога жупана лежали су у другим деловима његове области, као они које су спалили цареви Манојло и Исак Анђел.⁴ Владарски род, »браћа« или стричевићи (ἀδελφοί, брата), због породичних распри подељен је био на странке, автономну, која је била у пријатељству са Угарском, и византијску. Стога су се велики жупани, у XII. веку, тако често мењали; њихов потпун списак није се сачувао. Од краја XI. века продирали су ови источни Срби неуморно преко византијске границе. За владе цара Алексија Комнена, њихова четовања ишла су највише у правцу југоистока, преко линије која се може повући од Раса преко Звечана за Пећ, све до у Македонију. У време цара Манојла нападали су Срби више источно, према путу од Београда преко Ниша за Цариград. Убрзо су српски удеони кнежеви седели у планинама између Раса и Ниша на земљишту епископије нишке. Због овог четничког ратовања све су више остајали пусти погранични крајеви. Комнени су покушали да отпор Срба скрхају на тај начин, што су масе заробљених Срба пресељавали у друге крајеве. Цар Јован преселио их је у Малу

¹ Константин: Гласник 42 (1875) 257. Родослов: Гласн. 53 (1883) 30—31. Garzoni, Istoria della repubblica di Venezia in tempo della sacra lega 1 (Venezia 1712) 553 спомиње 1694 у кастелу Габели једну кулу која је подигнута била на месту цркве св. Стефана.

² Orbini 243, 249, Lussari 120. Ове приче анализовао је Ковачевић: Глас 58 (1900) 32 и д.

³ Ansbert: Servia (Servigia у градачком рукопису) et Crassia (Crazzia) Fontes rer. austr. V, p. 22, 24.

⁴ Kinnamos III, cap. 6. Говор Никитин: Recueil des hist. des croisades, Hist. grecs II, 738 C.

Азију, у околину Никомедије, цар Манојло у покрајину Сердије.¹ Нови етнички елемент, дуж тадашње српске границе, били су Печенези које је победио цар Алексије, те их населио на свима друмовима, обвезавши их на ратну службу. Њихови се трагови опажају још и данас у помесним именима.²

Отпор Срба према Грцима био је врло погодан за снажење латинске цркве. За владе кнеза Стефана Војислава заснована је католичка архиепископија у Бару, која постоји још и данас. Када је византијска моћ била у напону, потчињени беху епископи у остацима старе Превалитане, како смо видели (стр. 124), грчком митрополиту у Дирахију. Опадање византијскога утицаја довело је дотле, да су Романи и Арбанаси у овим градовима пристали уз Рим, тобоже прво уз архиепископију сплитску. Под митрополитом драчким (Дирахиј) остадоше свега четири епископије, међу њима на северу епископија Љеша и Кроје. Тамна је историја постанка латинске барске архиепископије. Прича Томе Архиђакона, историка сплитске цркве, личи на бајку. Када су око 1045 епископи Котора, Бара, Улциња и Свача путовали у Сплит да учествују онде на обласном црквеном сабору, изненадила их је страховита бура код острва, по доцнијој скаси код »епископског предгорја« (Punta dei vescovi) на Хвару, те се утопише у мору. Тада грађани замолише папу да установи за јужну Далмацију (superior Dalmatia) нарочиту архиепископију, која доби седиште у Бару.³ Али, право стање ствари, по свој прилици, било је онако као и у византијској Апулији, где су се латински епископи у местима Бари, Трани, Таренту и Лучери самовласно прогласили за архиепископе, којој су тежњи Византинци ишли онде на руку из политичких разлога; још папа Лав IX. није хтео признати архиепископију у Бари, док, најзад, Александар II. није средио све те односе.⁴ Нова митрополитска црква у старој Превалитани назива се у повељама „Diocliensis (Dioclitana) atque Antibarensis ecclesia“.⁵ Њене епископије први пут се

¹ Niketes ed. Bonn. p. 23, Kinnamos на н. м. Српских села „Сервохорија“ било је у околини Никомедије још 1204: Tafel и Thomas I, 475.

² Села Печенеге у Грузи и Печењевци код Лесковца, у данашњој локалној причи изведено, наравно, од печења. Упор. моју расправу о остацима Печенеге и Кумана: SB. der kgl. böhm. Gesellsch. der Wiss. 1889, 3—30.

³ Thomas Arch. cap. 15. По Дукљанину, подигнута је била архиепископија дукљанска већ у IX. в. на црквеном сабору у Делминију, који сабор Dr. Faber, Wiss. Mitt. 11 (1909) 365 одбацује као измишљотину, док Dr. L. Jelić, у Vjesniku arheol. N. S. 10 (1909) 135 и д. ставља овај сабор у август 1057 г.

⁴ Gay, L'Italie méridionale 357—365, 545—552.

⁵ Монографије: Dr. Ivan Marković, Dukljansko-barska metropolija (Zagreb 1902) и Dr. Moriz Faber, Das Recht des Erzbischofs von Antivari auf

набгајају у три папске повеље: Александра П. (1067), Климента III. (1089)¹ и Каликста II. (1119—1124).² Њих има две врсте: мале дијецезе у Приморју, назване по варошима и тврђавама које леже близу једна другој, и велике епархије у унутрашњости које се називају по областима. На обали су нам, већ из старих грчких каталога, позната стара седишта епископија у Дукљи, Скадру, Дривосту, Пилоту, Улцињу и Бару. Овамо иду и два епископа прастаре Будве и српскога Свача, латински Suasia, чије рушевине (данас Шас) леже сада на турском земљишту источно од Улциња крај једнога језера. У XII. веку јављају се епископи у тврђави Сарда, у теснацима Дрима источно од Скадра (сада рушевине Шурда) и у покрајини Arbanum код Кроје. У XIV. веку јављају се, поред њих, још три епископа у сада опалим тврђавама Балезо на реци Ријоли, источно од Скадарскога Језера, у Дању, на изласку Дрима из кршевитих теснаца у равницу, у Сапи (Sappata) у брдовитом крају код Љеша.³ У унутрашњости помињу се, од 1067, три епископије: „Tribuniensis ecclesia“ у земљи Травуњана, са седиштем, по свој прилици, у „monasterium Sancti Petri de Campo“ код Требиња (стр. 126), „Bosoniensis ecclesia“ у горњој долини Босне са седиштем код цркве св. Петра у Брду (Бан—Брдо) и „Serbiensis ecclesia“ у земљи првобитних Срба. Порекло, седиште и историја ове цркве није познати. Па није се сачувало име ни једнога епископа ове дијецезе; Дубровчани су ову дијецезу идентификовали, у XIII. веку, са босанском.⁴ Од XII. века био је такмац архиепископу барском нова архиепископија дубровачка, чији су почеци тако исто нејасни, а поврх тога још више обивијени тамом због читавога низа лажних папских повеља од VIII.—XII. века.⁵ Пошто је, после 1100, стекла била опште признање, почела је она да спори правну основу барској цркви, и да за себе тражи читаву њену област; ова је распра завршена тек у XIII. веку пред куријом са победом Барана. Око 1200 потчињена беху Дубровнику три епископа: босански, травунски и захумски, последњи са седиштем у Стопу, првобитно под архиепископијом сплитском, а у XIII. веку потиснут са Стона на

den Titel Primas von Serbien. Гласник бос. 17 (1905) = Wiss. Mitt. 11 (1909) ид. Ст. Станојевић, Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави, Београд 1912 (изд. Академије).

¹ P. Kehr, Nachr. der kgl. Ges. d. Wiss. zu Göttingen, ph. h. Kl. 1900, 148 и д.

² Pflugk-Harttung, Acta pontif. rom. inedita 2 бр. 286. Ulysse Robert, Bullaire du pape Calixte II. (Paris 1891) 2 бр. 436.

³ О овим тврђавама Јастребов (Гласник 48), Degrand, Irpen.

⁴ Farlati VI, 103, Marković 84 нап. 62.

⁵ Виталис само као дубровачки „episcopus“ г. 1044, 1074: Kukuljević, Cod. dipl. I, 112, 148. О фалсификатима: Carrara, Chiesa di Spalato (Трст 1844) 118 и д.; Gförrer, Byz. Gesch. II, 222; Rački Rad 27 (1874) 198, Doc. 212 Нап.; Marković 63—87.

острво Корчулу.¹ Епископ которски, притешњен између архиепископије барске и дубровачке, јавља се, у повељама XI.—XIV. века, као суфраган архиепископа у Барију и Канузијуму на апулијској обали.² У овим земљама још се нису осећале јасно разлике између источне и западне цркве. У архиепископији барској морао је, још 1199, један црквени сабор доносити одлуке против свештеничког брака и забранити клирицима ношење дуге браде. У Сплиту је архиепископ Дабралис (око 1030—1050), властелин градски, живео са женом и децом у свом двору који је, по речима Архиђакона Томе, одјекивао »од плача децјег и вике слушкиња«; када су га били збацили, бранио је он свој брак установама источне цркве, у којој, међутим, само монах може постати епископом.

На истоку стајали су Срби под утицајем православне цркве, автокефалне архиепископије охридске; ова је, добивши од цара Василија II. велике привилегије, постојала до у XVIII. век на некада славном земљишту Маћедоније као једина средњевековна творевина која је била дужега века. 'Αρχιεπίσκοπος πάσης Βουλγαρίας потписивао се и архиепископ Јустинијане Приме; у правним књигама наишло се, наиме, на привилегије које је цар Јустинијан подарио цркви своје отаџбине, те се ова идентификовала са Охридом. За архиепископе именовани беху само Грци, али, ови су знали свагда енергично да бране права цркве која им је била поверена. Међу њима било је учених људи, као пред крај XI. века славни писац Теофилакт. Број епископија јако се умножио од како је било уведено хришћанство, од краја IX. века.³ У повељама Василија II. падају у очи стални бројеви клирика и парика (колоне) у појединим епископијама: 40, 30, 15, 12. Можда је овде очуван траг хронолошких група, при чему су најстарије епископије биле обдарене најбогатије, а млађе слабије. Положај једног дела места, споменутих у опису појединих подручја, не може се одредити, особито у епархији Београда који је, већ код Анзберта, понемчен као »Бели град« (Wizzenburgh), или у епархији Браничева које су Мађари, у средњем веку, звали Боронч (Boronch), а Крсташи Brandiz. Па и међу епископима било је, поред урођеника, и учених Грка. Епископ Јован призренски писао је, у првој половини XII. века, на молбу Јована Вранијанита, заменика севаста Ђорђа Палеолога у Скопљу,

¹ Thomas Arch. cap. 15. Повеље 1192, 1284, 1286: Smičiklas II, 252. Theiner, Mon. Slav. I, 100, 103.

² Упор. моје Rom. Dalm. I, 47.

³ Три повеље Василија II. и два списка епископија XI.—XII. в. издао је Gelzer, Byz. Z. I, 256 и д.; II, 42 и д. Коментар од С. Новаковића: Охридска архиепископија у почетку XI. века, Глас 76 (1908) 1—82.

коментар на шестопсалам на почетку грчкога јутрења.¹ Са приманњем хришћанства почели су се одмах подизати и манастири. Крај Охридскога Језера стоји још и данас манастир св. Наума, ученика словенских апостола, који је подигнут 905 год. Доцније су делали четири пустињака и заснивача манастира у источној Македонији, чије задужбине још и данас постоје: св. Јован Рилски у X. веку у време бугарскога цара Петра, Гаврило Лесновски, Јоаким Осоговски и Прохор Пшињски у XI. веку.² Средиште грчкога монашкога живота, некада на Витинијском Олимпу, пренело се, од X. века, на једно полуострво македонске обале, у вечито зелене шуме Атонске Горе. Међу монасима тамошњих нових игуманија било је Грка, Бурђијанаца, Руса, Бугара, Срба, па чак и Италијана из Амалфија. Из Македоније распрострањили су се далеко на север разни локални култови светитеља. Трагови поштовања св. Димитрија Солунског допиру све до цркве св. Димитрија испод звчанске тврђаве, код које се развила данашња Митровица, крајња тачка железнице од Солуна за Босну, и до игуманије св. Димитрија на рушевинама Сирмија, по којој се стара римска варош, у XIII.—XV. века, назвала „*civitas S. Demetrii*“, мађарски Szava Szent-Demeter, старосрпски Димитровце, сада, такођер, позната као Митровица. Култ св. епископа Ахилеја из Ларисе пренесен је из цркве на преспанском острву чак у Србију. Једна црква св. Ахилија, доцније изговарано Архилије, у данашњем ужичком округу, била је, у XIII. веку, седиште епископа српске народне цркве; варошица зове се још и данас Ариље.³ У Нишу, у епископској цркви св. Прокопија, чувале су се моћи овога палестинскога мученика из времена Диоклецијанова. Мађари су (око 1072) однели једну руку светитеља, те је положили у цркву св. Димитрија у Срему, одакле ју је цар Манојло поново донео натраг.⁴ У околини Ниша био је »градъ светаго Прокопиѧ“ (1395), данашње Прокупље на доњој Топлици.

И ако су Срби непријатељски расположени били према Византијском Царству, ипак је црквени утицај истока био јачи од западнога. Словенски духовници из Македоније и Бугарско били су Србима ближи него романски и арбанаски епископи и клирици на Јарданском Приморју. Њима су, без икакве тешкоће, разум-

¹ Chrysostomos Lauriotes, Ἰωάννης ἐπίσκοπος Πριاذριανῶν, Ἐκκλησ. Ἀληθεία 23 (1903) 355 и д., мени познато из Виз. Врем. 11 (1904) 311 и Byz. Z. 13 (1904) 622. Вранијанит вероватно од вароши Врање (Βρανέα Anna Komnena IX, 4) у данашњој Краљевини Србији.

² Њихове је легенде изновице проучавао Йорданъ Ивановъ, Сѣверна Македония, исторически издирвања, София 1906, 83—109.

³ Упор. моје дело Christ. Elem. 37 и д., 95.

⁴ Упор. једну повељу из г. 1698: Летопис 229 (1905) 5 и д.

љиве биле словенске књиге епископа охридског Климента, бугарског егзарха Јована, епископа Константина и др. 'Επίσκοπος 'Ράσσο, чије се подручје, у повељи Василија II., као једне од малих епископија не описује подробније, био је, пошто су Срби продрли на исток, епископ на двору великога жупана, те је ускоро имао под собом читаву источну српску област. Светогорски монаси долазили су на двор великога жупана; с друге стране, пак, одликовали су се јунаштвом српски монаси у Солуну приликом одбране овога града од Нормана (1185).¹ Епископија Рас била је, у XIII. веку, основна и излазна тачка автокефалне српске народне цркве.

Поред обе званичне цркве, распростраљена се била по балканским земљама и једна стара малоазијска секта.² Учење Павликијана које је засновао, у III. веку, Павле из Самосате, а изнова организовано пред крај VII. века у Комагени на Еуфрату, наишло је на многе присталице на истоку Мале Азије, како код Грка тако и код Јермена, где трагови овога учења допиру у XIX. век, како се види из јерменскога »Кључа истине«, који је објавио Кенибер. Развивши се под утицајем Гностика и Манихеја, почивало је њихово богословље, и ако су се они свагда држали за праве хришћане, на старо-персијском дуализму два принципа (слов. начала): небескога оца творца невидљивог света, и злога духа, луцифера или сатане, творца видљивог света. На Балк. Полуострво дошло је ово учење услед сеобе Малоазијата, делом Грка а делом Јермена, на бугарској граници код Адријанопоља и Филипопоља (Пловдина), а у доњу Италију пресељењем Павликијана са горњег Еуфрата, које је Василије I. победио и тамо преселио. Катари или Патарени у Ломбардији и Албиџензи у јужној Француској само су огранци ове групе. У Бугарској, ова секта раширила се била већ у X. веку заузимањем новог организатора, попа Богомила који је, тобоже, живео под царем Петром. Стога су и Византинци називали присталице ове секте Богомилима. Познији је јужно-словенски назив »бабунска вера«, познат из српских споменика XIV. века.³ Ни строго гоњење Павликијана или Богомила под царем Алексијем Комненом

¹ Eustathios ed. Tafel § 76 p. 291; Tafel, Komnenen und Normannen 149.

² Главно дело: F. Rački, Bogomili i Patarenii, Rad. књ. 7—10 (1869—1870). Беседа буг. пресвитера Косме (X. в.), најновије издање М. Г. Попруженка, Св. Козмы пресвитера слово на еретици, СПетербург, 1907. Н. П. Благоевѣ, Правни и социални вѣзгледи на Богомилитѣ, София 1912. Н. Петровскій, Письмо патриарха Константинопольскаго Теофилакта царю Болгарии Петру, Извѣстія отдѣл. русск. яз. и слов. 1913, 556—572. N. Grosse, Къ исторіи византійскихъ богомиловъ въ XII. в. Труды Кіевск. Акад. 1913. дец.

³ Законик изд. Новаковић стр. 198. Стојановић, Записи I, 28 (1330). Споменик 31, 5.

није их могло истребити; они се јављају код Пловдина још и у доба Латинскога Царства. По казивању Ане Комnene, ово веровање није толико било освојило световњаке колико свештенике и монахе.¹ У Бугарској, трагови јерархије ове секте опажају се у XII. веку; епископ јеретика у Сердики зове се „дѣдѣц“, а исто тако доцније у Босни »дјед« или »дид«.²

Пред крај XII. века помињу се присталице ове вере у Босни. По папским повељама, били су и онде вође монаси, „magistri“ и „priores“ у „fratrum conventus“. Они су носили шарено народно одело, нису поштовали свеце, имали само народна имена (Љубен, Прибиша, Радош итд.), нису хтели да знају за службу, празнике и постове. Они у својим црквама нису имали олтара ни крста, звали су се само хришћани (»крстјани« у домаћим споменицима), а за свете књиге сматрали су само Нови Завет и Псалтир. Дешавало се и то, да су манастирске жене (feminae de nostra religione) заједнички живеље са браћом у просторијама за обед и спавање.³ У Босни је секта задржала манастирску организацију и у потоњим вековима, када су Далматинци њене присталице, по примеру Ломбарђана, обично називали Патаренима. У Србији, за време Немање, ово веровање почело се ширити у потаји и међу властелом. Велики жупан сазва сабор, даде похватати поглавице секте, те их, по одредбама византијских закона против Манихеја и других јеретика, строго казни. Њихову учитељу и старешини беше одсечен језик, његове књиге спаљене а он прогнан; неки од његових другова беху спаљени, другима, опет, беху куће и поседи узалћени у корист губавих и сиротиње, а они сами из земље протерани.⁴ Од тога доба не чује се више ништа у Србији о Богомилима. У Захумљу одржали су се њихови остаци још и даље. У Босни је секта била већ око 1200 моћна, те убрзо постала онде одлучна. Тамошњи владоци били су истина римокатолички хришћани, али нису смели ништа предузимати против већине богомилскога племства. Босански Патарени нису хтели још ни у XV. веку да знају за крст, иконе, зидање цркве, олтаре, звона, мџи, те су римокатоличке хришћане називали идолопоклоницима.⁵ Како њихове старешине нису биле особито јаке у богословљу, опажају се наравно, понеке недоследности: има на пр. повеља босанских Патарена, у којима су

¹ Anna Comnena XV, 8.

² Флоринскій, Сборник у славу Ламанскога (Петроград 1883) 37.

³ Theiner, Mon. Slav. I, 20 бр. 35 (1203).

⁴ Краљ Стефан, гл. 6.

⁵ Упор. текстове које је издао Rački: Herrores, quos communiter Patareni de Bosna credunt et tenent, Starine I, 138 и д. и 50. „errores“ босанских патарена у спису кардинала Јована од Торквемаде (1461), тамо XIV, 5 и д.

формуле за заклетву чисто ортодоксне. Да је непотпуност црквене јерархије допринела распростирању јереси, види се по именима босанских епископа који су, на изглед, припадали римској цркви, али су, сасвим противно пракси, имали искључиво народна имена: Владислав (1141),¹ Радогост (око 1197),² Братослав,³ Драгохна (1209) и Владимир. Њега је посветио архиепископ Дубровника, те је сваке године долазио у овај град, док га није легат, кардинал Јаков, свргнуо због његових патаренских назора (1233).⁴ Тада је била босанска епископија потчињена архиепископу калочком у Угарској и попуњена страним клирицима. Последица тога била је да су католички епископи напустили земљу, те су се настанили у Такову између Саве и Драве, док је у Босни постао црквеном врховном поглавицом патаренски »дјед« који се називао и »епископ цркве босанске«,⁵ имајући свагда народно име, као Радослав (око 1325), Радомир (1404), Милоје (1446), Ратко (око 1450).⁶ Патаренски свешеник звао се у Босни, у XIV.—XV. века, стројник (управник); виши степен био је гост, а нижи старац.

Тада је интензивно утицала на Маћедонију византијска култура, како се то још добро види на рушевинама сјајних црквених грађевина, као на цркви св. Пантелејмона која је заснована 1164. Она се налази у селу Нереси код Скопља, где станују сада мухамедански Арбанаси, а има пет кубета и фреско-слике из доба Комнена.⁷ Северни крајеви, напротив, били су слабо насељени, особито огромна »бугарска шума« (*silva Bulgariae*) од Дунава код Браничева на све до Трајанове Капије, које су се Крсташи толико плашили.⁸ Вилхелм Тирски прича, да је држава намерно одржавала пустоши дуж друмова; никоме није било допуштено крчити шуме и

¹ Orbini 247.

² „Radogost non sapeva lettere latine, nè altre eccetto le slavoniche, e quando fece il giuramento della fedeltà ed obbedienza al suo metropolitano, lo fece in lingua slava“, тобоже по једној привилегији папе Јована VIII: *Gondola, Chron.* рукоп. По Рађини 219, путовао је он папи Целестину III. (1191—1198).

³ „Carta consecrationis Bratlaslauj episcopi Bosnensis“ спомиње се 1251, *Smičiklas, Cod. dipl.* IV, 460.

⁴ Драгохна, посвећен 1209, код Гундулића, Растића и Цревића. *Ladimirus*, посвећен од дубровачког архиепископа Леонарда (1203—1217), долазио је, још под архиепископом Аренгеријем (1220 и д.), један пут годишње у град: повела око 1252 Дубр. Арх.

⁵ Пуџић, *Споменици Срђбски* I, 50—51 (1404).

⁶ *Vjestnik zem. ark.* 7 (1905) 216. *Гласник бос.* 18 (1906) 404. *Mon. serb.* 253, 440. *Starine* XIV, 22.

⁷ *Evans, Illyricum* III—IV 95 и д. *Милюковъ на н. м.* 136. *Кондаковъ Македонія* (СПетербургъ 1909) 174 и д.

⁸ Немачки *Bulgerewalt*: Арнолд из Либекa I, 3.

жбуње, те се онде насељавати, јер су Грци у тежини путова и непроходности густижа имали више заштите против непријатеља, него у својим рођеним трупима.¹ Срби су сматрани, како се види из причања крсташа, као дивљи и разбојнички народ: тек крсташи трећег похода одзивају се о њима пријатељски и са симпатијом. Остаци домаће књижевности ограничили су се на неколико глагољских одломака (стр. 129) и на најстарији црквенословенски споменик српске рецензије: јеванђеље, писано ћирилицом за Немањина брата Мирослава, кнеза захумског (око 1171—1197). Његови иницијали у бојама одају јаки утицај западњачке романске орнаментике. Калуђери манастира Хиландара у св. Гори поклонили су, 1896, добро очувани фолијант младом српском краљу Александру, који га је дао фототипски издати старањем Љубомира Стојановића (Беч 1897);² од убиства последњег Обреновића нестало је овога споменика, али је у последње време нађено и чува се у Београду. Остаци латинског образовања у Бару и у другим далматинским приморским градовима јесу надгробни натписи, особито епископима и опатима, састављени делимично у хексаметрима или у леонинским стиховима, али, на жалост, већином без ознаке године.³ Један латински спис без наслова и завршетка који је, по свој прилици, написао неки свештеник из Бара последњих година владе цара Манојла (око 1160—1180), назива се, од времена Дубровчанина Туберона († 1527), књигом Дукљаниновом.⁴ Први део имамо само у хрватском тексту који је, по истраживању Чрчића, преведен у XIV. веку са латинског у околини рушевина, како преводилац каже, славног, чудног, богатог, лепог али несретног града Солина. Дукљанинов је латински језик бедан; његов писац учио се, са ретким изузетцима, само на преводу библије; у њему нема никаквих класичних мрвице које се, пред крај средњег века, јављају чак и у повељама нотара. Садржина хронике је генеалогичка, која обухвата шест стотина година; она почиње са готским краљем Тотилом који је калуђерима из легенде о св. Бенедикту био боље познат, него у скасци славни краљ Теодерих који је, у истини, владао Далмацијом, те завршује са кнежевима Дукље у време цара Манојла. Очито је ова генеалогичка измишљена била у околини Бара, да би се повећала слава ових малих кнежева. Дело има три дела.

¹ Wilh. Tyr, II, 4.

² Упор. Kondakov: Arch. slav. Phil. 21 (1899) 302 и д.

³ Натписи из цркве св. Ђорђа у Бару која је, 1881, порушена експлозијом барута: Магковић на н. м. 180; Ровинскиј, Сборник рус. 86 (1909) 175 и д.

⁴ Студију о Дукљанину објавићу у Arch. slav. Phil.

Први део, који се тиче више Хрватске, идентификује јужне Словене са тобоже поганичким Готима, а као узор служио му је „*libellus Gothorum*“, који је био познат и Томи Архиђакону и много се читао. У једном упутству дубровачким посланицима у Босни означава се, 1432, родоначелник династије Котроман као Гот¹. Други део, који има највећу историјску вредност а одликује се и бољим латинским језиком, извод је легенде о св. Владимиру. Трећи је део, по скаскама и причама, састављена историја дукљанских владалаца у X.—XII. века. У читавом латинском тексту нема ни једног јединог датума. Писац нема ни мало способности да одмери колико толико трајање прошлога времена. Код њега се види чита тежња да умножи број генерација и владавина, при чему је на његовој генеалошкој згради по где који појас ванредно плодан, док, опет, на слабирим местима једно посмрче на необичан начин продужује лозу. У генеалогии нема велике већине владалаца који су нам познати из натписа, повеља, млетачких, папских и византијских споменика; на место њих јавља се маса имена, за које немамо никакве потврде у документима. Јасна је римокатоличка тенденција, али без икаква непријатељства према православној цркви. Значајно је да се крсташи, Неретљани и, што је још чудније, Млечићи не спомињу ни једном речи.

Од суседа српских убрзо је Византијско Царство, после смрти Василија II. (1025), почело опадати због сукоба између војне аристократије и царске палате са њеним чиновницима, женама и еврејсима. Провала Турака Селџука из Ирана у унутрашњост Мале Азије довела је на крму војну странку. Ова је подигла породицу Комнена која је Царству, у току стотину година (1081—1180), дала три изврсна владаноца. У XI. веку, у европским провинцијама угушена беху два бугарска устанка који се не обновише у добу Комнена. Срби су тражили везе са Немачким Царством, са Немцима или, како су их тада Грци звали, са «Аламанима». Краљ Бодин преговарао је, 1088, због потврде архиепископа барског не са Урбаном II., папом странке Гргура VII., него са наметпапом Климентом III. (Вибертом), кога је поставио цар Хенрих IV. Цар Фридрих I. истицао је своје право на земље које, од времена Каролинга, нису више спадале у немачку државу. Он је моћним племићским породицама у Баварској и у Тиролу даровао титулу херцега Хрватске и Далмације или Мераније, што ће рећи «земље крај мора», прво (1152) графу Конраду од Дахау, а после њега Бер-

¹ „*Cotrumano Gotto, del qual a avuto origine e principio li reali di Bosna*“: Писмо посланицима у Босни од 14. маја 1432, Lett. 1430—1435 Дубр. Арх.

толду (III.) од Андексса који је (од 1173) био и маркграф Истре и Крањске¹. Тако се онда име Далмације, у XI. и XII. веку, јавља у титулама пет сила: Византинаца (стр. 154), Хрвата, доцније Мађара, Млечића и споменутих немачких херцега. Исте судбе беше, у XII. веку, и име Хрватске. Противност између Фридриха I. и Византинаца, проузрокована односима у Италији, довела је дотле, да су српски велики жупани против Грка тражили наслона код западнога цара, и то, по свој прилици, посредовањем господара од Андексса у Истри. У исто време, српски кнежеви одржавали су везе са Норманима који су Грке до 1071 потпуно били истиснули из Апулије и Калабрије, а имали су пријатеља и у далматинским градовима. Млечићи, чија је поморска сила због процвата левантске трговине до почетка крсташких похода била у великом напону, ступали су у везе са Србима, чим би, с времена на време, због својих великих повластица дошли у опреку са Комненима.

Угарска је, од времена примања хришћанства, постала моћном државом. Краљеви из лозе Арпадове (грч. *κράλης*, мађ. *király*, српско-хрв. краљ) женидбеним везама ступили су у сродство са владоцима Грка, Бугара, Руса, Пољака, Чеха, Хрвата и Срба. Њима је било неугодно суседство Грка у Срему; убрзо почеше погранични ратови и мађарске провале на цариградском друму. За Византију је Срем био опет несигуран посад као некада у VI. веку. Ратно бојиште било је периодично код Београда и Браничева, као у ранија времена код претходника ових градова, код Сингидуна и Виминација. Тада беху српски велики жупани природни савезници Мађара. У XI. веку трудили су се Византинци да стекну пријатељство Мађара; сведоче то делови једне дијадеме, очувани још и данас у угарској круни, са грчким натписима из времена Гејзе I. и цара Михаила VII. Дуке (1075). У XII. веку покушали су Комнени да угарске краљеве начине својим васалима. Међутим Угарска, стекавши Хрватску, добила је излаз на море. Хрватско краљевство, у последње време, знатно је било размакнуло границе своје територије, па и у област раније независних Неретљана. Последњи знаменити краљ беше Димитрије Звонимир, кога је папа Гргур VII. одликовао краљевском круном (1076). У метежу који наста после његове смрти, позва краљица у помоћ свога брата, угарскога краља Владислава I., који пређе Драву, заузео један део земље, али није могао допрети до Приморја. Владислављев синовац, краљ Коломан (1095—1114), пријатељ и савезник цара Алек-

¹ Conradus dux Croatiae et Dalmatiae: Otto Fris. I, 26; VI, 18, ed. Waitz (Hannover 1884). „Dalmacia, que et Chroacia seu Merania dicitur”: Ansbart у Градачком рукопису. Упор. Huber, *Gesch. Österreichs* I, 506.

сија Комнена, освоји и Приморје, пошто је последњи хрватски краљ Петар погинуо у модрушким планинама Гвозду, садашњој Капели. Византија је, вероватно, својевољно напустила приморске градове Задар, Трогир и Сплит, а Угарска их је придобила за се великим привилегијама, слободним избором варошкога старешине¹. Чланови династије Арпадовића управљали су Хрватском као секундогенитуром, а у земљи заступао их је бан као њихов намесник. Непријатељство између Угарске и Комнена довело је дотле, да су Млечии, већ одавно жељни да поседну далматинске градове, напали на Угарску, па јој преотели Задар са кварнерским острвима.

Босна је, по Дукљанину, била, у X. веку, потчињена Хрватима, у XI. веку Дукљанима, чији је краљ Бодин поставио онде за владаоца некога кнеза Стефана; па и зависност босанскога епископа од архиепископа у Бару говори за потчињеност Босне Дукљи². После промене у Хрватској, босански владоци доспеше под врховно господство угарских краљева, и ако је још цар Мањоло (стр. 154) ову земљу убрајао у своју сферу интереса. У угарској краљевској титули назива се Босна (од 1138) Рамом (rex Ramae), именом реке Раме која се, између Коњица и Мостара, с десне стране улива у Неретву³. Краљ Бела II. даровао је своме малолетном сину Владиславу (1137) достојанство босанскога херцега⁴. Домаћим наследним владоцима остала је само титула бана или »великога бана« (magnus banus). Као најранији помиње се у споменицима бан Борич који је (1154) потпомагао краља Гејзу II. против Византинаца, али је после његове смрти постао присталица византијских штићеника међу Арпадовићима⁵. Он је имао поседе и у земљи између Саве и Драве, те је неке од њих, са дозволом краља Беле III., поклонио Темпларима. У XV. веку сматрани су за његове потомке племићи из Грабарја код Пожеге, по свој прилици идентични са моћном хрватском породицом Бериславића. Његов наследник био је (око 1180—1204) бан Кулин, познат из повеља и натписа, а слављен још и данас у причи и скаски.

¹ Šišić, Dalmacija i ugarsko-hrvatski kralj Koloman u Vjesniku arheol. N. S., 10 (1909). 50—106 мисли, да је цар Алексије, 1107, уступио краљу Коломану далматинске приморске градове, да би га придобио као савезника против Бојемунда.

² Упор. Klaić, Poviest Bosne (Zagreb 1882) 53.

³ Жупа Рама код Дукљанина. Отон Фрајзиншки I сар. 32. Comitatus Cetinae et Ramae 1411: Vjesnik zem. ark. 7 (1905) 170.

⁴ Pauler, Wiss. Mitt. (1894) 158 и д.

⁵ Βορίκις, Boricius: скраћено од Борислав, као Радич од Радослава. Мајков, Љубић и др. бркају га са Борисом Арпадовићем, сином краља Коломана.

Срби су почели се опирати византијској надмоћи после смрти цара Романа III. Аргира, када је дворски евнух Јован подигао на престо свога брата Михаила IV. Пафлагонца (1034—1041). У једној краткој белешци грчких хроничара каже се да је Србија, пошто се после Романове смрти била одметнула, опет 1036 склопила уговор¹. По свој прилици, српски кнез Стефан Војислав² био је тада као талац одведен у Цариград, а надзор над земљом поверен је био војсковођи Теофилу Еротуку. Али Војислав утече из Византије у планине своје отаџбине, те протера оданде византијскога заповедника³. Теофил је касније доживео још грђу срамоту: он као намесник Кипра диже устанак (1043), али беше ухваћен и као безопасан бунтовник вођен у женском оделу по цариградском тркалишту. Војислав завлада тада читавом облашћу Скадарскога Језера до више Стона, Дукљом, Травунијом и Захумљем⁴. Некако ускоро после тога упутио беше евнух Јован цару Михаилу, који се баш тада бавио у Солуну, на једној лађи 10 кентенара злата, не знамо одакле (1040). Али лађа се разби на обали Илирика, а злато заплени Војислав. Цар позва српскога кнеза да врати злато, но не доби никаква одговора. Тада, на заповест цареву, евнух Георгије Проватас који је раније био посланик код Арабљана у Сицилији, провали с војском у тешко проходне долине да Војислава казни, али он изгуби скоро читаву војску, те се и сам спасе само с великом муком.⁵

У исто време изби у Бугарској огроман устанак (1040—1041). Петар Дељан који се издавао за сина цара Радомира,⁶ крену од Београда и Браничева на југ преко Ниша за Скопље. Цар Михаил IV. склони се брзо из Солуна у Цариград. Устаници заузеле Драч, па победоносно продреше у Тесалију, Епир и северну Грчку све до Тиве. Долазак једног другог потомка последње династије не донесе устаницима никакве среће; био је то Алусијан, најмлађи

¹ Kedrenos II, 514—515 под. г. 6544 (1035—1036).

² Στέφανος ὁ καὶ Βοισσλάβος код Кедрена II, 526, 543; само ὁ Στέφανος тамо 607. Βοισλάβος ὁ Διοκλητιανός; Кекаменос р. 27.

³ Kedrenos II, 526; упор. 549. Теофил је, вероватно, био намесник Драча. Међутим, он се никако не назива стратегом Србије како Скабаланович 219—220 мисли; таквих стратега није било никада сем у лажној повељи Љутовида (гл. више стр. 157).

⁴ Кекаменос р. 25, 27.

⁵ Kedrenos II, 527.

⁶ Радомир је још за живота свога оца Самујила отерао своју трудну жену, кћер краља угарскога (κράλης Ουγγρίας), те се оженио лепом Ирином, неком робинjom из Ларисе. Дељан се издавао за сина Радомира и Мађарице. Prokić, Skylitzes бр. 24, 62.

брат бугарскога цара Владислава, дотле византиски намесник у Тесдосијопољу (Ерзеруму) у Јерменској. Нападај Бугара на Солун и његови се. Алусијан зароби Дељана приликом једне гозбе, даде га ослепити, али, пошто није нашао никаква одзива у бугарској војсци, он се потчини поново византијском цару.

Срби, који су међу тим многобројним провалама узнемиривали византијску област, морали су очекивати нов нападај. Када је цар Константин IX. Мономах ступио на владу, заповедио је он намеснику Драча, патрицију Михаилу, сину логофета Анастасија, да са трупама своје теме и суседних провинција, тобоже са 40 до 60 хиљада људи, провали у Србију (у јесен 1042)¹. Михаило, до душе, није био евнух, али није био ни војсковођа, него мекушни »у хладу однеговани« Византинац, чија је лакомисленост довела до страховите катастрофе. Кроз тешке и стрмените стазе, на којима не могу два коњаника јахати упоредо, ушла је војска у дукљанску област и опљачкала планинске долине. Војска је могла избити на згоднијем месту, али Михаило удари истим путем натраг, и ако га није осигурао постављеним стражама. Срби су га вребали у планинама. И када је војска, натоварена пленом, пролазила кроз један теснац, обасути бежу Византинци изненада стрелама и камењем са висова, после чега се почеше ваљати грдна комађа од стена. Две трећине војске са седам стратега изгибе у теснацу, чији се потоци и пуко-тине испунише лешевима. Они којима пође за руком да се сакрију у жбуњу, шумама и кланцима, утекоше ноћу преко планинских коса, у јадном стању, без коња и пртљага, »бедан и суза достојан приказ«, са својим војсковођем.² По опису, позорницу овога пораза ваља тражити у црногорским планинама, у теснацима на путу од Скадарскога Језера кроз долину Зете у Херцеговину.³ Победа Срба дошла је веома згодно једном византијском претенденту. Војсковођа Ђорђе Манијак, који се подигао у доњој Италији против цара Константина Мономаха, стиже (у фебруару 1043) у Драч, крену против Солуна, али погибе на путу у битци код Острова. Поврх тога, Руси се појавише последњи пут као непријатељи пред визан-

¹ Непосредно после комете која се видела 6. октобра 1042. Опширно у Кедрена II, 543—545, кратко у Кекавмена р. 25—26.

² Михаило је касније постао намесником Дристре (Силистрије). Кедрена II, 583.

³ По Дукљанину, Срби су истиснули Грке из своје земље једном врстом Вартоломејске ноћи, јер су у један дан све њихове »магнате« потукли. За тим је Доброслав (тако зове он Војислава) победио два грчка војсковође, Арменопола у »planities Zentae«, Крузилија (гл. стр. 150) између Бара и Улциња изненадним нападом ноћу.

тијском престоницом. Нова ескпедиција против Војислава није више предузимана. Врло је вероватно да је од тога времена погранични крај са Скадром и Баром остао у српским рукама. Кекавмен у своме стратегијском делу прича једну значајну епизоду из овога времена. Катакалон, дубровачки стратег, хтео је српскога кнеза ухватити на превару, те се понудио да буде крштени кум његову поворођеном сину. Војислав се претварао као да је вољан да се покори цару. По уговору, они су се састали у једном пристаништу, по свој прилици између Дубровника и Стона. Катакалон се појави са ратним лађама, верујући тврдо, да ће се натраг вратити са бунтсвником Србином као сужњем. Али се друкчије догоди. Једва да је византијски намесник, пријатељски поздрављен, ступио на земљу, када на знак Војислављев искочише из заклона наоружани људи, те намесника са пратњом ухватише и оковаше. Срби заузеше и дромоне, те на њима одведоше Катакалона са дружином као сужње у Стон.

Наследник Војислављев био је његов син Михаило¹ који, опет, беше пријатељ византијске државе, те је добио титулу протоспатар (око 1052). После тога потрајао је миран период од двадесет година. По свој прилици, Михаило је тада узео и краљевску титулу. Катастрофа код Манзикерта (1071), где је цара Романа IV. Дијогена селџуски султан, Алп-Арслан, потукао и заробио, одјекнула је и на западу. У Бугарској плану устанак против цара Михаила VII. Дуке (1073)². Виновници покрета беху бољари из Скопља, а на њихову челу Ђорђе Војтѣх (Βοιτάχος). Они не изабраше за вођа домороца, него се обратише на Михаила у Србији који им посла свога сина Константина Бодина. Овога је пратио војсковођа Петрило са малом четом од 300 Срба³. У Призрену је окупи Бугара навикао Бодина за бугарскога цара (βασιλεὺς Βουλγαρίων, *Vulgarinorum imperator*), те га назвао Петром, по свој прилици по св. Петру, сину Симеонову. Дух Скопља, Дамјан Дала-

¹ Михаило у писмима Гргура VII. и код Лупа; код Кедрена II, 607, и код са народним закрштеном као Μιχαήλς, Michala (-lla) код Дукљанина.

² За хронологију: Joh. Söger, Nikephoros Bryennios (München 1888) 140-141 и Смилици 714. Напоми: Смилици или његови настављачи (упор. Прокл и н. м. бр. 64-70); мало у Никифора Бријенија; ништа у Агатијасу. (1) пријашњем Бодина за бугарскога цара, његову поразу и потчињену у Антиохији ина и Дукљанин р. 52-53, али са побрканој терминологијом.

³ Кочановић ир кат. Подјер двораџорѣв: Кедренос II, 715. Име Бодин јини са кинија инама ретко: један жупан Бодин у Конавлима 1278-1285, Агн. илн. Phil. ил (1440) 172; један Влах Бодин на добрима манастира Хилан-иин 1402, Мил. илн, ил.

сец, покушао је да покрет још у почетку угуши, али га потукоше и заробише. Том приликом допаде српског ропства један византијски официр Лонгибардопул, по свој прилици Лангобард из доње Италије; он одмах пристаде уз победиоца, поста зет Михаилов а шурак Бодинов. За тим се војска подели; Бодин удари на север према Нишу, а Петрило у јужну Маћедонију. Војске Михаилове притиснуше, међу тим, провинцију драчку и византијске градове у Далмацији, које су Хрвати узнемиравали такођер¹. На северу је устанак био свугде успешан; сви »Славини« у овим земљама, Срем и градови низ Дунав до Видина пристадоше уз устанике. Петрило без напора заузе Охрид и Дѣвол, те се са силном војском појави пред тврдим Костуром, који се издиже на једном полуострву у језеру. Ту су се били затворили византијски намесници и потомци старих бугарских родова (помиње се Борис Давид), који беху противници овога покрета. Ту је устанике напустила срећа. Опсађени предузеше један пут испад из града, те Петрила потукоше до ноге, и он побеже кроз тешко проходне планине своје господару Михаилу. Једна велика византијска војска поседе Скопље. Када је Бодин, у децембру, по снегу јурио од Ниша, потучен беше код Таонија и заробљен². Тако је читав покрет, чија историја показује много мање енергије него устанак Дељанов пре тридесет година, био угушен у току само неколико месеци.

Бодин је као сужањ много путовао. Прво су га држали у Цариграду у манастиру св. Срђа и Вакха, у непосредној близини царске палате. Одатле је одведен у Антиохију, када је Исак Комнен, брат познијега цара Алексија, послат био у стару престоницу Србије. Али, краљ Михаилo придоби млетачке морнаре који за добру награду доведоше из Сирије кући његова сина³. Да се то изведе, веома су добро дошле борбе између јерменске и грчке странке у Антиохији; намесник Исак морао се затворити у тврђаву, те се постарати за трупе, да би варош опет потчинио након крвавих борби по улицама⁴. Бодин поче, заједно с оцем, да влада; у Ане Комнене јављају се обоје један поред другог као »егзарси Далмата«.⁵ Везе Срба

¹ Χωροβάτοι καὶ Διοκλεῖς ἀποστάντες ἀπὸν τὸ Ἰλλυρικὸν κακῶς διετίθουν, Nikephoros Bryennios 100.

² Скиличин Ταφνιον је, по свој прилици, како сам већ опазио у Историји Бугара 208 нап. 12, дворца Паун на југу Косова Поља (таф срп. паун).

³ Kedrenos II, 718.

⁴ Nikephoros Bryennios 96 и д. (пре 1077).

⁵ Анна Комнена I, 16; III, 12. Kedrenos на н. м. (Бодин као наследник оца). Дукљанин на место три генерације (Војислав, Михаил, Бодин) набраја пет краљева: Доброслава, Гојслава, Михаила, Радослава (владао 16 година!) и Бодина.

са Апулијом довеле су дотле, да је Аргириц, угледан грађанин из Барија, а у времену пропасти византијске власти у Италији вођа норманске странке у граду, посетио лично краља Михаила и своју кћер удао за Бодина (октобар 1080). По Дукљанину, ова властелинка из Барија звала се Јаквинта.¹ Међутим, намесник Драча, Никифор Бријеније, предузео је био поход против Срба, да би их казнио. По причању његова сина, Бријеније крену »против Дукљана и Хрвата«. Он победи непријатеља, узео од њега таоце, остави у сваком крају (χώρα) посаде, заповеди становништву да путове кроз шуме прошири крчевином жбуња, потчини све градове (πόλεις), види се далматинске приморске градове, поново Римљанима, »као и раније«, те се врати победоносно у Драч.² Тада је граф Амико из Товинаца у Апулији, противник Роберта Гвискарда и присталица Византинаца, заробио хрватскога краља Славица.³ Ситуација се нагло изменила због силних поремећаја на истоку, када су три Никифора, на међу њима и Бријеније, почели борбу око Цариграда (1077—1081). Византијски архонти који су, за време ових странаачких борби, дошли били у незгодан положај, као намесник Драча Ђорђе Мономахат, потражише склоништа на двору српског краља Михаила.

Када је цар Алексије Комнен учинио крај грађанским ратовима, тиме што је освојио Цариград (на Велики Четвртак 1081), налазило се Царство у врло опасном положају. Унутрашњост Мале Азије била је једнако у рукама Турака; коњаничке чете Печенегу јуриле су кроз провинције у Подунављу; Нормани, под Робертом Гвискардом и његовим сином Бојемундом, спремали су се за први војни поход на Балк. Полуострво. Далматински градови, у првом реду Дубровник и Сплит, прикључише своје лађе флоти Робертовој који, убрзо, поче опседати Драч. Уз Византинце била је велика флота млетачка (јуни 1081). Када је цар Алексије лично стигао, беше у његовој војсци и одред Срба под командом Бодиновом. За време главне битке пред Драчем (18. октобра 1081), стајао је Бодин, кога царева кћи Ана Комнена описује као »врло ратоборног и пуног алохе«, мирно на страни од византијских убојних редова, чекајући

¹ Lupa, Mon. Germ. Script. V, 60 у октобру 1081, али Луп почиње годину по византијском рачунању са 1. септембром; упор. F. Hirsch, *De Italiae inferioribus annalibus saeculi X et XI* (Berlin 1864) стр. 44. Бодинова жена Jaquinta, filia Archiriz de civitate Barensi: Diocleas 54. О Аргирици (tina) упор. Gay, *L'Italie meridionale et l'empire byz.* 537, 568. Jaquintus Jaquinta (од Hyakinthos) био је врло познато име у XI.—XII. в. у Барију и у околини (Cod. dipl. Bar.).

² Nikephoros Bryennios p. 102 и д.

³ Haski, Doc. 99.

крај битке; када је видео да Грци беже, повуче се он са својим Србима, не потргнувши мача из корица.

После смрти свога оца, почео је Бодин сам да влада (1082?). У време када су Нормани имали у рукама Македонију, Епир и Тесалију, нема о њему говора, али, из разних догађаја јасно је да је био пристао уз њих. Дукљанин прича да је краљ Бодин тада Босном завладао (стр. 169), а исто тако и Рашком, где је поставио два своја дворска жупана, Вукана¹ и Марка,² који су се у име своје и својих потомака морали Бодину заклети на верност. Убрзо се показало, да је веза међу овим кнежевинама била лабава. Тада је папа Климент III. (Виберт) потврдио у Риму (8. јануара 1089) привилегије барске цркве на молбу „*filii nostri Bodini, regis Sclavorum glorissimi*“. Када су Византинци, после смрти Роберта Гвискарда (1085), заузели поново Драч, постадоше они огорчени непријатељи Срба. Од тада су били намесници Драча сродници цареви, прво Јован Дука, брат царичин (до 1091), који је, за време борбе са Печенезима, непрекидно ратовао са Србима. Он их истисну опет из градова које беху посели, те силно робље пошље цару. Најзад, њему пође за руком да победи Бодина у једној крвавој битци и да га зароби.³

Није позната историја овога другог Бодинова ропства. Познато је да је његов углед, после ослобођења, почео да пада. Главна личност постаје Вукан, врховни жупан источних Срба који, убрзо по том, као самосталан владалац склапа уговоре са византијским царем. Дукља губи свој значај. Од тога је времена Косово Поље ратна позорница. Српска погранична тврђава беше Звечан (Σφεντζάνιον), на једном стрменитом брду, у облику купе, на састанку Ибра и Ситнице, код Митровице. Византијски погранични логор био је на јужном крају Косова Поља у варошици Липљану, седишту епископа. Рас се не спомиње; по свој прилици да су Грци напустили ову изложену позицију. Па чак и после страховитог пораза Печенег на ушћу Марице код Еноса (у априлу 1091), није наступио мир. Цар Алексије који је, после тога, имао одрешене руке у европским провинцијама, три пута је лично одлазио на српску границу. Први пут је лично прегледао сва погранична утврђења.

¹ Влкан, новосрп. Вукан, од влк (новосрп. вук), Velcanus, Belcanus у Дукљанина, Βολκάνος (читај Волкάνос) у Ане Комнене.

² Дукљанин 54. У Орбинија на место Марка варијанат Maurus.

³ Καὶ τέλος καρτερὰν μετὰ τοῦ Βοδίνου μάχην συναρράξας καὶ αὐτὸν κατέσχευ· Анна Комнена VII, 9 ed. Reifferscheid I, 253. Анина пометња, да је Јован Дука био 11 година намесник у Драчу, по свој прилици, потекла је отуда, што се његово премештање на исток (1091) десило 11. године владе царева.

(1091). Када је Вукан спалио Липљан, дошао је цар поново у Скопље; Срби обећаше мир и таоце, али, они су чекали само да цар оде, па да прекрше обећање (1093). Тада драчки намесник, Јован Комнен, синовац царев и син онога Исака, чијем је надзору некада био поверен Бодин у Антиохији, поче нападати, те продре све до Звечана. Вукан га, међутим, преговорима и обећањима надмудри. Једне мрачне ноћи нападоше Срби на грчки табор; многи Византинци беху поубијани у шаторима, други се, опет, бежећи утопише у Ситници, док је остатак са војсковођом са великим напором извојевао повратак. Срби су, без икакве сметње, опустошили отворена поља код Врање и Скопља, а тако исто и полошку котлину с оне стране Шара у изворишту Вардара (код Тетова). Цар крену, и по трећи пут, на српску границу код Липљана (у фебруару 1094). Тада Вукан лично дође у царски табор, праћен сродницима и најугледнијим жупанима, склопи мир и даде двадесет талаца, међу њима своја два синовца Уроша (Οὐρεσις) и Стефана Вукана.¹ Мађарско име Урош јасно сведочи за родбинске везе великих жупана са Мађарима које су, у познијим вековима, још јасније.²

Непосредно за тим пролазили су крсташи кроз балканске земље, нова сеоба народа која је источњацима дала појма о великој насељености западне Европе и њеном великом одушевљењу за хришћанство. Најгушће гомиле пролазиле су кроз Угарску преко Београда за Цариград. Прво је стигао француски витез Готије са своја четири сина, међу њима Готије Сансавоар (Gautier Sansavoir, „sine habere“), и са 15.000 људи. Већ испред калија београдских почели су његови људи да долазе у сукоб са становништвом због крађе стоке. Они су се борили, пролазећи кроз »бугарску шуму«, где је стари Готије погинуо, стигли у Ниш, те одатле у миру марширали даље до Цариграда (у јулу 1096). За њима је стигао пустињак Петар из Амијена, грчки »Кукупетрос«. Намесник Никета дочекао је у Нишу пријатељски његове неуређене и грабљиве чете. Али, оне приметну борбу на тргу, запалише неколико воденица, те у битци изгубише своја кола.³ Последица њихове недисциплине беше, да су пропали после првога сукоба са малоазијским Турцима. Велика војска херцега Готфрида Буљонског прошла је мирно (у позну јесен 1096). Доњоиталијански и француски Нормани и Фландријци долазили су преко Драча и Солуна. Последњи су стигли зими (1096/97) Провансалци под графом Рајмундом из Тулузе. Они су

¹ Анна Комнена VIII, 7; IX, 1, 4, 5, 10.

² По Миклошићу, *Etym. Wörterbuch* 372, име Урош долази од мађ. речи *úr dominus*. Име *Vros*, *Urosius* је врло често у угарским повељама XIII. в.

³ Појединости само у Алберта из Ахена.

ударили преко Ломбардије, Фрланске и Истре, да би преко Далмације сухим путем стигли у Драч. Из извештаја о њихову 40-дневном путовању кроз јужне словенске крајеве види се, да се они нису претходно споразумели са господарима тих крајева. Хрватске се власти не помињу. Даље је водио пут мимо приморске градове у унутрашњост, по свој прилици по старом римском путу преко Невесиња и кроз долину Зете до Скадра. Каноник Рајмунд из Ажила описује »Склавонију« (Sclavonia) као пуну, брдовиту земљу, без путова и магловиту, са великим рекама и баруштинама. Становници су, приликом доласка „exercitus Francorum“, сматрајући војску за непријатељску провалу, напуштали своја села, те су се склањали у шуме и планине. Они не хтедоше нити трговати, нити пут показивати, него су заостале убијали. Франци су, опет, секли заробљеницима руке, ноге или носове, што, наравно, није могло побољшати односе са становницима. Позадина војске често је морала предузимати борбу, којом приликом је граф Рајмунд лично морао предводити своје. Код Скадра је старешине крсташке војске пријатељски дочекао Бодин, „Sclavorum rex“. Тулуски се граф с њиме побратими, али сукоби са урођеницима нису престали све до Драча.¹

Вукан је, после ових похода, опет почео нападати (1106); он потуче поново намесника Јована Комнена, али, када је цар стигао у Струмицу, пожurio се он, те је поново дао таоце.² Када је Бојемунд, сада један од владалаца у крсташким државама, у рату са царем Алексијем предузео неуспели покушај да бојиште из антиохијске кнежевине пренесе у Арбанију, Срби су се мирно држали. Онда се, шта више, Драч који су Нормани са сува притиснули били, снабдевао свачим с морске стране преко Љеша. За Византинце су тада, дакле, путови од Љеша за Призрен и Скопље били потпуно сигурни.

Дукљанин прича да је краљ Бодин дуго владао, непрестано у свађи са својим стричевићима.³ Изгледа да је у причи о овим

¹ Рајмунд из Ажила и Вилхелм Тирски (у Рачкога такођер Doc. 461 и д.). Бодина по имену спомиње само Енглец Ordericus Vitalis, Hist. eccles. (до 1142) IX, 5 (Migne, Patrologia lat. vol. 188 col. 659): „Haimarus autem Podiensis episcopus cum Tolosano Raimundo prospere per Sclavoniam transiit, eisque Bodinus, Sclavorum rex, amicabiliter favit“.

² Anna Комнена XII, 4. Даровница цара Алексија манастиру Θεοτόκου τῆς Ἐλεούσης код садашњег села Велуше код Струмице, истављена је у струмичкој теми „ὅτε κατὰ τῶν Σέρβων ἐξῆλθεν, у августу 1106: L. Petit, Извѣстія арх. инст. 6 (1900) св. 1. стр. 9, 28, 34.

³ По Дукљанину стр. 55, 26 година и 5 месеци; он је у 22. години „decollavit fratres suos“.

борбама испричана садржина неке епске народне песме, при чему краљица Јаквинта најгоре пролази. Противник Бодинов био је његов брат од стрица, кнез Бранислав, син Радослављев, са седам брата и шест синова. Када је Бранислав, једанпут, са својим братом Градиславом и својим сином Предихном дошао краљу у Скадар, буду они, на наваљивање краљице, код једне гозбе заробљени. Тада се окупи читава родбина (*parentela*) Бранислављева, 400 људи способних за оружје, те утече у Дубровник који Бодин одмах опседне, али су га грађани и емигранти бранили јуначки. Кочапар,¹ брат Бранислављев, убије, том приликом, копљем за бацање Косара, љубимца, а, по Туберону, брата краљичина. И ако су се епископи и опати противили, ипак је Бодин, наговорен од жене, дао пред градом посећи заробљеног кнеза Бранислава са братом и сином. Њихова тела беху свечано сахрањена у бенедиктинској опатији на острву локруму. Сродници Бранислава утекоше на лађи у Цариград грчком цару који им одреди Драч за становање. Прича се да је Бодин тада подигао пред градом са суха један град, по доцнијим дубровачким летописцима код црквице св. Николе *de Sampro* она се и данас види на окомку иза догане (дивоне).² Тешко да ће ова прича имати историјску језгру. Фреско-слике у трибуни (олтару) дубровачке цркве св. апостола која је подигнута тек 1497, на које се Лукарић позива, не доказују ништа. Бранислављев гроб у Локруму, који у XVI. веку спомињу Туберон и Раци, може да буде надгробна плоча словенскога кнеза Бранислава (*Spiegus, Spiege Branislau*) који је примљен био међу дубровачку властелу и који се у документима спомиње од 1234—1239.³

Још се мање може контролисати Дукљаниново причање о наследницима Бодиновим. Тешко је утврдити хронологију, јер се чак ни цареви, од Василија II. до Манојла, не спомињу по имену. Краљеви се наизменично мењају час од рода Бодинова а час од Бранислављева; и сам писац противник је породице Бодинове а присталица Браниславића.⁴ Борбе између претендената доводиле су дотле, да су се у њих периодично уплетали жупани рашки и грчки намесници из Драча. Жупани Вукан и Урош потпомагали су по-

¹ Име није словенско, пре арбанаско (*paqe* први).

² *Castello* (или *torre*) *S. Nicolò* по дубровачким летописима изд. Нодило 26 и д. подигнут већ 1004.

³ Упор. моје дело *Rom. Dalm.* I, 97; III, 10.

⁴ После Бодина долазе Доброслав II., брат Бодинов; Кочапар (*Sossiparus*) брат Бранислављев; Владимир II. Потоње краљеве ређају хронолошки обично овим редом: Ђорђе, син Бодинов, први пут 1113—1116 или 1114—1118, Грубеша, син Бранислава, 1116—1123 или 1118—1125, Ђорђе по други пут 1125—1135, Градихна, брат Грубешин око 1135—1146, ја мислим и сувише рано, јер нападаји великога жупана Десе на синове Градихнине падају у год. 1162. и д.

једице претенденте. Они срушише краљеве Доброслава (П.) који беше на Морачи потучен и заробљен, Кочалара који је испред Вукана побегао у Босну и Грубешу који је пао у битци пред Баром. Други су дукљански краљеви зетови рашких жупана, као Владимир, или бар њихови штићеници. Други, опет, део претендената наслања се на Грке.¹ Византинцима особито непогодан беше син Бодинов, краљ Ђорђе. „Dux Salojoannes Kumano“ (вероватно Јован Комнен, синовац Алексијев) победи га у једној битци, освоји Скадар те протера краља у Рашку. Из скадарске таднице изводе споменутог Грубешу, те га подижу на престо. Краљицу Јаквинту која на својој души носи ослепљење краља Доброслава (П.) и тровање краља Владимира, ухватише Грци код Котора и одведоше у Цариград, где остаде све до смрти. За време друге владе краља Ђорђа долазе намесници Драча у земљу три пута. Најпоследe дук „Kiri Alexius de Condistephano“ (Контосефан) ухвати краља Ђорђа, посла га у Цариград, где остаде као сузањ, а Градихну посади на престо. Најзад, цар Манојло потврдио је синовима Градихне њихов посед, али их је ипак за то велики жупан Деса довео у теснац. Ту се прекида изненада очувани текст Дукљанинов.

Боље је позната историја великих жупана на истоку. Наследник Уроша I. био је Вукан, по свој прилици његов синовац, кога је некада предао био као таоца цару Алексију. Непријатељство између Византије и Угарске утицало је на односе Срба према Царству, особито када је цар Јован Комнен (1118—1143) на свима тачкама почео из дефансиве да прелази у офансиву. Коломанов млади син, Стефан II. (1114—1131), био је непријатељ Византинаца, јер су пријатељски прихватили два ослепљена угарска претендента, Коломанова брата Алмоша и његова сина Белу. Њему је, по причању Никите Акомината, као изговор за ратовање послужила и та околност, што су становници Браничева опљачкали неке угарске трговце. Краљ Стефан II. освоји Београд и заповеди, да се камење од порушених зидова пренесе преко Саве и утврди Земун (старосрп. Земљн, прид. од земља); касније је цар Манојло дао опет порушити земунске зидине, те је материјал пренео преко Саве у Београд. Угарске су чете пљачкале до Ниша и Сердице (1128). Цар Јован појави се с војском и флотом у Браничеву, потуче на северној дукљавској обали Мађаре на ушћу Караша, те заузео град Храм,² после

¹ Διοκλέων ἑθνη трибутарни цару Јовану: Prodrornos, Patr. graeca vol. 133 col. 1342.

² Χράμος (слов. храм првоб. кућа, тек доцније богомоља) на угарској обали код Нове Паланке, преко пута од рушевина Рама на српској обали. У турско доба лежали су градови Харам и Јени Харам (Нови Харам) преко пута један од другог. Упор. моје дело Heerstrasse 17.

чега је, кажу, обновљен био уговор о миру приликом састанка оба владасца на једном дунавском острву код Браничева. Али, идуће зиме нападе Стефан на Браничево, из чијих се запаљених кућа заповедник Куртикије спасао само са великом муком. Цар Јован дојури брзо, обнови варош, даде Куртикија ишибати као издајника, али се, због болести и због оскудице у храни, морао пажљиво повући натраг кроз стене »злих степеница« (Κακῆ Σκέλα), по свој прилици теснац Ждрело на реци Млави (1129). Смрт претендента Алмоша омогућила је успостављање мирних односа.¹ По Кинаму, Срби су се тада »одметнули« и освојили Рас. Војсковођу Критопла који је утекао из овога града, дао је цар због кукавичлука обући у женско одело, те га, посађеног на магарцу, провести по Цариграду. По Никети, цар Јован Комнен, кога Продром слави као победиоца »Далмата«, лично у једној битци страховито је потукао Србе, али то није раскинуло њихове везе са Мађарима.² Стефан II, који није имао деце, одредио је себи за наследника свога брата од стрица слепога Белу, кога је раније толико гонио. Он га је оженио (око 1130) са Јеленом, ћерком великога жупана Уроша I.³ Краљ Бела II. (1131—1141) одржавао је пријатељске везе са Византинцима, али ови су, крај свега тога, примили опет једнога угарскога претендента, романтичну личност тога времена, добро познату и у Русији, Пољској и Немачкој; био је то Борис, син краља Коломана и кћери рускога великога кнеза Владимира Мономаха која је, отерана од мужа, побегла у Русију и онде родила тога сина.⁴ Белу је, међутим, наследио његов мали син Гејза II. (1141—1161) кога је потпомагао ујак, Србин Белуш, бан Хрватске и Comes Palatinus.⁵

Последњи цар, под чијом је владом Цариградско Царство као велика сила утицало на догађаје на источној страни Средиземнога Мора, био је Манојло Комнен (1143—1180), најмлађи син Јованов. Лично храбар, наклоњен пустоловинама, двобојима на бојном пољу и ратним играма, био је он више витез него војсковођа или дипломата. Охол на своју државну моћ, чија се основа већ почела коле-

¹ Huber на н. м. I, 346 и д.

² Kinnamos I, 5. Niketas p. 23.

³ „Misit nuncios (Stephan II.) in Serviam et filiam Uros comitis magni in legitimam uxorem Belae traduxerunt“. Chronicon pictum Vindobonense у Флоријана II, 211, исто тако и Туроц у Швандтнера I, 175.

⁴ Borich у угарск. летописима, Boricius у Отона Фрајзинског и Одона Диогилског (Odo de Diogilo), Βορίσις у Кинама. Његову историју опширно излаже Васильевскй, Слав. Сборникъ II, 265 и д.

⁵ Кинамов Βέλως, Belus „avunculus“ краљев у Рахевина у угарским повељама, у рус. летописима (Лавр. рук. под г. 1147 изд. 1897 стр. 295) „королевъ уй“ краљев ујак (уј материн брат, насупрот стрију, новосрп. стриц).

бати, носио се он огромним плановима, покушавши да оствари историјска права у далеким земљама, у Сирији, Угарској или у Италији, али при томе је исцрпао државне резерве и занемарио унутрашње снажење државе. Многа предузећа у далеким земљама дала су његову времену несумњиви сјај, међутим је, непосредно после тога, наступило опадање државно. У вези са Манојлових десет ратова против Угарске и његовим сукобима са Норманима и Млечићима јесу његове периодичне борбе са Србима. Срби су јасно опазили симптоме византијскога опадања, те се у остварењу своје тежње за независношћу нису дали заплашити неуспесима. Вилхелм Тирски описује, како они неко време служе цару, али, покадашито, плачкашким походима из својих неприступачних планина и шума узнемирују читаво суседство, истичући да је то необразован и необуздан народ (*populus incultus absque disciplina*), смео и ратоборан (*audaces et bellicosi viri*).¹ Излазне тачке одакле је цар кретао у бој против великих жупана беху Авлона, Пелагонија (Битољ), Сердика и Ниш. Бојишта беху код Раса и западно одатле до Таре. На крају се јасно опажа како се византијска граница повукла од Раса све до у близину Ниша.

У добром су реду пролазили крсташки другогa похода, које је предводио француски краљ Лудвиг VII. и немачки краљ Конрад. Њих је на Дунаву, све до Браничева, пратила велика флотила чамаца. Од Браничева ишли су они старим војним путем кроз византијске провинције, у којима су вароши и градови затварали испред њих своје капије, а сељаци су се оклањали у планине и шуме (1147). Тек што беше прошла крсташка војска, опљачкао је нормански краљ Рогер II. са својом флотом Грчку. Цар Манојло морао је лично, помогнут Млечићима, опколити норманску посаду на Крфу, те је глађу приморати на предају (1149). За време тих борби, велики жупан Урош II., вероватно син Уроша I.,² под утицајем Мађара³ и Нормана, збаци са себе врховну власт Византије. Цар се, по освојењу Крфа, крене, преко Авлоне и Пелагоније, против Срба (у јесен 1149.), освоји Рас и опустоши околину. Када је

¹ Wilh. Tyr. XX, 4.

² Тако по Руварцу, Ковачевићу и Јовановићу и др. Урош I., рођен око 1080, имао би око 1150 скоро 70 година, ако не и више. У српским летописима јавља се он само као бледа и нејасна личност „Бѣла Оурош“ пре Немање.

³ По Кинаму III. сар. 7, посредници за те везе беху два угледна брата из Србије, Βελοςις (по свој прилици бан Белаш) и неки ослепљени шурак великога жупана, који је живео на двору Гејзе II.; овај је у изводника Кина можда, постао тако, што га је побркао са слепим краљем Белом II Ковачевић, Глас 58 (1900) 67.

град Галич,¹ под вођством Манојловим, после јуначкога отпора био узет на јуриш, довео је, опет, Урош у теснац војсковођу Константина Анђела који је остао био у Расу. Манојло потисне великога жупана у планине, спали једну од његових престоница, и тек цича зима нагна га на повратак. У једној песми Теодора Продрома слави се улазак цара »орла са златним крилима« у Цариград после успеха на Керкири (Крфу) и у Србији, те се са пакосном игром речи исмева Урош који је, силно заплашен, као јелен или зец морао утећи у планине.² Идуће јесени (1150) сачекао је цар Манојло, по стратегијским правилима, време када шуме остану без лишћа, па је предузео нов поход који није прекинуо ни после првог снега. Краљ Гејза II., забављен баш тада у Галицији против кнеза Влађимирка, посла Србима помоћну војску, састављену од Печенега који су се, у Угарској, звали Bisseni, и од мухамеданских Калисија, насељених код Сирмија (Митровице), које новији историци сматрају за досељене Казаре из племена Квалисија на ушћу Волге или као добегле Бугаре са Волге.³ Византинци хтедоше угарску војску која је, по свој прилици, долазила од Браничева, зауставити на путу у долини Лугомира, леве притоке сједињене Мораве, али доцкан приспеше, те стигоше непријатеља тек на Дрини и доцније на мосту преко Таре. Цар разби Србе и њихове савезнике, па стаде лично, у позлаћеној опреми, гонити непријатеља, не би ли заробио великога жупана или бар старешину угарских трупа. У боју цар победи и ухвати угарскога војсковођу Бакина, храброга дина.⁴ Убрзо потом појави се у табору српски велики жупан, баци се цару пред ноге и положи заклетву верности. У једној песми Продромовој, реке Тара и Сава, обојене крвљу а препуњене лешевима Срба и Ма-

¹ Галич (Γαλιτση), спомиње се и у повељи Бањској (Споменик IV, 2 упор. стр. IX.), на реци Селчаници (Кинамова Σετζεντζα, сада Сочаница) на десној обали Ибра ниже Звечана. Рушевине описао је Аврам Н. Поповић. Годишњица 25 (1906) 189, 220; 26 (1907) 145. Не зна се положај покрајине Νικαβά у Кинама.

² Продром код Милера (Miller), *Recueil des hist. des croisades, Historiens grecs* 2 (1881) 761—763. Οὐρεας доводи Продром у везу са οὐρεῖν, οὐρητής: онесвеснуо од страха влажи он урином своје бутине. И у Михаила Солунског има белешка о том војном походу, *Fontes rer. byz. ed. Regel* I, 174 и д.

³ Hunfalvy, *Ethnographie von Ungarn*, нем. превод од Швикера 218; Граф Géza Kuun, *Relat. Hungarorum cum oriente* 1 (Claudiopolis 1893) 76, 127 и д., Васильевскій на н. м. 247.

⁴ Βακχίνος у Кинама и Никите (по свој прилици по једном истом извору) као архижупан, у Продрома (*Recueil* на н. м. 743 и д. 761, 763) означен сасвим јасно као Мађар (Пеонац), старешина Мађара (ἀρχηγός Παίωνων), војсковођа угарскога κράλης, страховит гигант и илирски голијат. Упор. Илар. Руварац, Годишњица 14 (1894) 209 и д.

ђара, говоре цару на форму народне песме; у песми се даље спомиње »висока планина Србије«, вероватно Дурмитор с оне стране Таре, и »рика лава буколеонскога« из велике цариградске палате, које се грозје српски жупани.¹

Идуће јесени (1151), када је краљ Гејза II. забављен опет био на северу на реци Сану у Галицији, предузе цар Манојло са војском и флотом свој први поход у Угарску, освоји Земун и опустоши Срем. Бан Белош стајао је преко пута од Браничева, али није смео прећи Дунав, после чега је провала византијскога штићеника, претендента Бориса, у крај на Тамишу приморала угарскога краља да склопи мир. Нови дука (dux) Београда, Браничева и Ниша, потоњи цар Андроник, обећао беше Гејзи потајно пограничне провинције ако му овај помогне да се попне на византијски престо. Манојло, пак, коме је поверљиво писмо његова стричевића пало у руке, даде га (у јесен 1153), у табору код Пелагоније, ухватити, те га је затворио у једну кулу у Цариграду. Гејза дође у незгодан положај, када се и цар Фридрих I. почео спремати за рат против Угарске. Тек када се положај разбистрио, почео је он, опседнувши Браничево (у јесен 1154), опет офансиву против Грка. Цар Манојло стиже са малом војском, али је на Угре утицао да брзо одступе тако, што је стрелом дао убацити писмо византијској посади у Браничеву. Требало је да царски картулар Василије Цинцилук пође у потеру за босанским баном Боричем који је био измакнуо, али, он се даде наговорити да нападне на угарску главну војску, те буде потучен до ноге у близини Београда. У тој битци, по свој прилици, погинуо је и претендент Борис, погођен стрелом једнога Куманца.² У Београду диже главу угарска странка, али коловође похвата војсковођа Јован Кантакузен. После тога презимио је цар Манојло у Веру у Маћедонији, те у пролеће (1155) крене опет на Дунав. Гејза II. пожурѝ се да обнови мир, којом приликом изда све грчке заробљенике и читав плен са оружјем и коњима. За време ових ратова који Византинцима нису донели одлучну победу, срушила је једна странка код Срба великога жупана Уроша II., те подигла Десу, кога Кинам назива »други од браће«, а Дукљанин сином Урошевим.³ Али нови жупан није могао овладати, после чега оба су-

¹ Продромову песму (Ο Τάρας ἑκταράττης) и т. д., 29 стихова) издао је и превео на немачки у стиховима G. M. Thomas, *Gelehrte Anzeigen der kgl. bayer. Akademie* 36 (1853) Sp. 535 и д.; код Милера такођер, *Recueil* 763.

² Otto Fris, II. 53 ed. G. Waitz (1884) p. 127. Изводник Кинамов III сар. 19 брка Бориса са Гејзиним сином, Стефаном (III.), који никада није долазио у византијску државу. Huber на н. м. I, 355, Васильевскій 276, Гротъ 203.

³ Десѝ, Млетачки и Дукљанинов Dessa, од десети наћи, погодити, ка

парника, са својим присталицама, дођоше у царски табор Манојлу на тужбу. Тај нам приказ описују три грчка извештаја Михаило Солунски¹, Продром² и Кинам. Жупани обе странке оптуживали су жестоко једни друге, те су, препирући се, потрзали за мачеве. Цар одлучи спор у корист Уроша, одреди границе између удеоних кнежева, те обвеза Србе да му даду таоце и да га помажу с војском (1155). Деса доби као отштету богат и јако насељен шумовити крај Дендру на византијском земљишту, али само на привремено уживање³. Велики жупани брзо су се мењали после тога. Првослава је цар збацио због његове тежње за самосталношћу⁴, а Белуш убрзо захвали на оде у Угарску⁵. Ове несталне прилике могу се тумачити као последица тадашњих даљих догађаја. Манојлов покушај да обнови византијску власт у Апулији завршио је потпуним неуспехом Грка против норманскога краља Вилхелма I. код Бриндизија (у мају 1156); његови покушаји да се учврсти у некадашњем егзархату у Анкони и Равени, довели су до прекида са царем Фридрихом I. и до незадовољства у Млецима. Али је Манојло имао среће на истоку, начинивши васалом селџускога султана Килич-Арслана II., и ушавши свечано у главно место Нормана у Сирији, у славну од давнина Антиохију (1159). Када је умро угарски краљ Гејза II. (у мају 1161), помагао је цар Манојло, на супрот његову малолетном сину Стефану III., Гејзину браћу Стефана (IV.) и Ладислава. Ови су због интрига, у којима је учествовао њихов ујак Србин Белош,⁶ морали, преко Немачке и Млетака, склонити се у

Десислав, Десимир, Десивој, Десирад, Десибрат, кратко Десен, Десиња, Десоје и т. д. У Далмацији јавља се често мушко име Деса у XI.—XIV. в., у Дубровнику женско име Деша све до данас (моје дело *Rom. Dalm.* II, 68); Деса и Деша и у старосрп. Поменицима, исто тако у глагољским повељама Десић и Дешић.

¹ *Fontes rer. byz. ed. Regel* 1 p. 163 и д.

² Ј. Милера на н. м. 749, на жалост само у изводу.

³ Положај Дендре (Δένδρα) траже у „бугарској шуми“, у Шумадији, на Топлици (Новаковић) или у Глубочици (Ковачевић).

⁴ По свој прилици да се *Πρισιδλάβος* у Кинама V, 2 има читати *Πριψи* исто као *Κίαβ* V, 12 на место *Κίαβ* (Кијев) због велике сличности између β, ρ, κ, у минускули; због брзине изводникове он је, V, 12, на место *Γερρόδλάβος* Јарослава доспео у Русију. Текст се позива на једну ранију напомену о овом великом жупану, али је изводник-то место изоставио; стога су Василевскиј, Гротъ, Ковачевић и др. идентификовали Примислава са Урошем II. У Родослову је Првослав тобоже брат Немањин; упор. Руварац, *Годишњица* 14 (1894) 215.

⁵ Ковачевић, *Глас* 58 (1900) 70 мисли, да је овај велики жупан *Βελοβος* који се, од времена Диканжева, без разлога идентификује са баном и палатином Белошем, постао само забуном Кинамовом.

⁶ „*Avunculus amborum, dux Belus, vir valde prudens.*“ *Rahewin* III, cap. 13.

Цариград. Беше то успех Манојлов, када је Ладислав II. (1161 до 1162) постао у истини краљ Угарске.

У Србији јавља се (од прилике 1161) Деса опет као велики жупан. Својим енергичним настојањем да Србију начини независном, моћном и угледном постао је он претходник Немањин. Он је покушао да женидбеним везама ступи у везу с Немцима¹, а своју кћер удао је за сина дужда Витала II. Микијелија (1156—1172), кнеза (comes) Леонарда Осорског, док се други син тога дужда, кнез Никола Рапски, оженио ћерком угарскога краља Ладислава II. (1167).² Слабост дукљанске династије навела је великога жупана да избије на Јадранско Море. Дукљанин прича, како су се »рђави људи и стари непријатељи« подигли против кнеза Радослава и његове браће Јована и Владимира, синова краља Градихне, штићеника цара Манојла, те позвали у земљу Десу и предали му Зету и Требиње; Радослав са својом браћом могао је, борећи се непрекидно, одржати само крај између Котора и Скадра.³ Дубровчанин Орбини прича, да је Деса „*duca de Russia*“, поклонио острво Млет трима монасима Марину, Симеону и Јовану, те је тако постао заштитач тамошње бенедиктинске опатије; по њему, он је сахрањен у Требињу, у цркви *S. Pietro di Campo*.⁴ Десине две латинске повеље о острву Млету очевидно су доцније измишљотине.⁵ Према Византинцима Деса је искористио промену ситуације у Угарској. Када су после смрти Ладислава II. његова брата Стефана IV., кога је подуширао Манојло, присталице Стефана III., његова малог синовца, потукле и протерале из Угарске (лети 1162), посео је Деса поново покрајину Дендру коју је, пре тога, морао вратити, те се устезао да пошаље трупе за ратовање са Угарском. Он се са својим контингентом појавио тек када је цар лично стигао у Ниш, па је

¹ "Ες τε 'Αλαμανούς ἐπεμψε, κῆδος ἐντεθεὶν ἑαυτῷ συνάψαι διανοηθεὶς: *Kinnamos* V, 5.

² *Leonardo, comiti Absari, ducis Desse filiam, qui potencior fuit in tota Ungaria, dedit uxorem*: *Historia ducum Venetorum* (која је написана убрзо после 1229), *Mon. Germ. Scriptores* XIV, 76. *Dandolo* у *Muratori* ја 12 col. 292 има „*filiam ducis Edessae*“. Леонардо је после постао вicedужд, а спомиње се још 1177: *Federico Stefani, I conti feudali di Cherso ed Ossero, Arch. veneto* књ. 3 (1872) р. 4 Упор. *W. Lenel, Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria* (Strassburg 1887) 94 и д.

³ Завршне речи Дукљанина сар. 47.

⁴ *Orbini* 201 245.

⁵ *Kukuljević, Cod. dipl.* II, 45 и д; *Smičiklas* II, 67 и д; *Dessa, dux Dioclie* и т. д. поклања острво Млет манастиру св. Марије у Пулзану на *Monte Gargano* у Апулији и онда опет, назван само „*magnus comes*“ захумски, цркву св. Панкратија у Бабином Пољу на Млету (сада у рушевинама) локрумском манастиру.

због свога општења са посланицима Стефана III. постао цару Манојлу толико сумњив, да га је као сужња повео собом у Цариград.¹

После тога, Манојло начинио је поново мир са Угрима у Београду. Млађи брат Стефана III., Бела, остаде код цара, назван касније од Византинаца Алексије, те се ожени са царичином сестром из норманске кнежевске куће у Антиохији. Мир је нарушио претендент Стефан IV. кога су помагали његов ујак Белаш, бан хрватски, Борич, бан босански, многобројни угарски епископи, а убрзо и Византинци. Цар Манојло дошао је лично преко пута Титела и ушћа Тисе, те је код Бача прешао на леву обалу Дунава. Мир, за који је посредовао чешки краљ Владислав, савезник младога Стефана III., није дуго трајао (1163), јер цар и после тога није задржавао Стефана IV., док, најзад, овај Арпадовић није погинуо у Земуну од руке својих противника за време опсаде, после чега Мађари освојише ову тврђаву. Цар поново дође у Београд и са својим трупама узео Земун на јуриш (1164). У исто време прође војсковођа Јован Дука с војском кроз Србију, идући за Далмацију, заузео не само некада византијске приморске градове Сплит и Трогир, него и један део Хрватске од Омиша до Шибеника и Скрадина, укупно 57 утврђених места.² У Сплиту, чију је архиепископију цар богато обдарио, постављен беше византијски намесник као „*dux Dalmatiae et Croatiae*“³. У Задру остадше, као и дотле, Млечићи. Па и на обали Дукље обновљене беху старе границе,⁴ приморски градови потчињени једноме „*dux Dalmatiae et Diocliae*“ који је, по свој прилици, седео у Котору, Бару или Скадру,⁵ а последњи дукљански владаноци ограничени беху на отворену земљу. Мађари, пак, нису се дали застрашити. Њихов кнез (*comes*) Дионисије потуче код Сирмија тамошњег дуклу Михаила Гавраса и војсковођу Михаила Вранаса, када ови једне ноћи доспеше у неку заседу (1166). Тада цар упути против Угарске три војске; једна је ишла обичним путем уз Дунав, друга, под Лавом Ватацем, од ушћа дунавског у Ердељ, трећа, под Јованом Дуком, кроз пустиње доцније Молдавске, према руско-угарској граници. Али, Мађари наскоро почеше опет продирати код Сирмија и код Сплита (1167). Велика византијска војска под Андроником Контостефаном, у ко-

¹ Кинпатов V, сар. 5.

² Кинпатов V, сар. 17 (по Хуберу 1164, по Кап-Херу и Гроту 1165).

³ Пов. 1171—1180 код Кукуљевиха и Смичикласа. Манојлов потпис: Arch. slav. Phil. 25 (1903) 504.

⁴ Опсег византијскихседа у Дукљи, око 1180, у краља Стефана гл. 7.

⁵ *Dux Dalmacie et Dioclie* кут *Izaniacius* у једној которској пов. 1166: *Smičiklas II*, 102.

јој је била и српска помоћна војска,¹ победи сјајно кнеза Дионисија код Сирмија. Изгледа да је тиме завршено било ратовање и без правилно склопљенога мира, јер су обе стране биле изнурене (1168).

Деса је, међутим, поново постао жупаном у Србији, снујући непрестано како да се одметне.² Пошто беше завршено ратовање са Угарском, крену главом цар Манојло да строго казни непоузданог васала, потуче Србе и њихова владаоца зароби (paganus principis captivatus). Вилхелм Тирски који је са посланством јерусалимског краља Амалриха срео цара на повратку са ове војне у вароши Бутели (Битољу) у Македонији (1168), не помиње име српскога владаоца нити његова наследника.³ По Ковачевићу, Десин је наследник био брат Немањин, велики жупан Тихомир, чије је име забележено на једном надгробном натпису у цркви ст. Бурђа у Будимљу, у долини Лима.⁴

¹ Kinnamos VI, cap. 7 (Huber 1168, други 1166).

² По Никити р. 178, цар Манојло је, већ око 1167, хтео Десу поново да ухвати.

³ Вилхелм Тирски XX, cap. 4.

⁴ Гроб жупана Стефана Првослава, сина великога жупана Тихомира и синовца Немањина: Ковачевић, Глас 58 (1900) 54; Стојановић, Записи I, стр. 5, бр. 10; Ровинскиј, Сборникъ рус. 88 (1909) 164.

Пета Глава

Велики жупан Стефан Немања¹

Велики жупан Стефан Немања, потоњи монах Симеон, био је најзнатнији међу српским владоцима XII. века². Његова је главна заслуга да је ујединио српске земље под влашћу своје породице, да је заокружио територију освојењем грчких пограничних области на истоку и југу, и да је створио такав политички положај који је, при непрестаном опадању грчкога Цариградскога Царства, постао основа за потоњу моћ Србије. Пошто је завршио своје дело, повукао се он у манастир, те је умро на Св. Гори, поштован наскоро као светац. Његови непосредни потомци владали су у Србији све до у другу половину XIV. века. Његово име лебди на раскрсници времена. Он се често помиње за владе својих наследника, али увек тако, као да пре њега ничега није било; у српским родословима, повељама и поменицима стоји Немања свагда сам на челу низа

¹ Извори: поред неколико латинских и првих старосрпских повеља, виз. савременици: Јован Кинам, Никита Акоминат-Хонски, Јевстатије Солунски и Константин Манас (беседе); лат. хроничари трећег крсташког рата; старосрп. Немањина житија као св. Симеона од његових синова, краља Стефана и архиепископа Саве (у Шафарика, Рат.; Стефанова и у издању Мартинова у Памятници рус. общества любителей древней письменности 1880). Литература: Стојан Новаковић, Земљиште радње Немањине, ист.-геогр. студија: Годишњица I (1877) 163—243. Иван Павловић, Хронолошке белешке св. Саве о Стеф. Немањи: Гласник 47 (1879) 276—303. Конст. Јиречек, Тољен, син кнеза Мирослава Хумског: Глас 35 (1892) 1—15. Љубомир Ковачевић, Неколико питања о Стефану Немањи: Глас 58 (1900) 1—108.

² Име Немања, код Грка и Латина исто што и библијско име *Неврѣн* (Нааман), није било ретко од XII.—XV. в. у Јадранском Приморју, Дубровнику и Задру, на острвима Брачу и Хвару, у хрватских властeosких породица на Велебиту (Примери у моме делу *Rom. Dalm.* III, 45). У другим словенским земљама јавља се то име само у Чешкој, и то у помесним називима, изведеним од тога имена *Немајов* и *Nemanice* (свако по три пута). По Миклошићу, основа је *неман*, различита од *ман* у речи Грдоман, Вукоман и др.; упор. *авестјски петаић* поштовање, обожавање у *Just, Iranisches Namenbuch* 504.

владалаца. Народ је заборавио његове претходнике и претке. Извори чак не спомињу ни имена његових родитеља. У задужбинској повељи манастира Хиландара каже он сам да је Бог дао Грцима цареve а Угрима краљеве: „тѣмъже по мьнозѣи его и неизъмѣрнѣи милости и чловѣколюбию дарова нашимъ прадѣдомъ и нашимъ дѣдомъ владати сиювъ земловъ срьбьсковъ, и вьсакоѣко богъ строе на оуньша чловѣкомъ не хоте чловѣчи гибѣли, и постави ме велиега жоупана, нареченаго вь свѣтѣмъ крьщени Стѣфана Неману¹. Из тога места види се, да Немањин отац није био велики жупан, али, по свој прилици, његови претци у старијем колену. По истраживању Ковачевића, отац Немањин био је Завида, личност иначе непозната². Немања је, како изгледа, имао доста браће; овамо иду најстарији, већ споменути велики жупан Тихомир и млађа браћа Срацимир и Мирослав³.

Немањину младост описује у општим потезима његов син, доцнији краљ Стефан Првовенчани. У Србији, Дукљи, Далмацији и Травунији избише велики немири, којом приликом су браћа оца Немањина преотела од овога његову земљу. Имена се не спомињу. Немањин отац склони се у свој родни крај Дукљу, где му се у месту Рибници роди син Немања. Тако се још и данас зове бујна речица која протиче кроз варош Подгорицу у Црној Гори, 5 километара јужно од рушевина римске Доклеје. Рибница је као насеље, по свој прилици, исто што и доцнија Подгорица.⁴ У месној цркви било је само »латинских свештеника«, те се тако десило да је Немања примио »латинског крьщениг«. Када се његов отац вратио на »стољног мѣсто« Немању је, по други пут, крстио по источном обреду епископ Раса у цркви св. апостола Петра и Павла. Пошто је Немања одрастао, доби прилично велику удеону кнежевину на крајњем истоку српске области, у крајевима између Раса и Ниша: долине Топлице, која према Нишу тече у Мораву, Ибра (вероватно доња долина Ибра), Расине (код Крушевца) и крај Рѣкы који није изближе познат.⁵ Када је цар Манојло једном при-

¹ Mon. serb. 4.

² Немањин брат Мирослав био је, по јеванђељу које је за њ писано, син Завидин. У родословима из познога средњег века приказује се Завида нетачно као брат Немањин. Његово име (завида, завист од завидети *invidere*) јавља се, у XI.—XII. в., и у Далмацији и у Русији.

³ У Анзберта *ed. cit.* 22, Немања, Срацимир и Мирослав рођена су браћа (*germani*). Унук Немањин, краљ Стефан Урош I., зове Мирослава стрицем свога оца Стефана Првовенчаног: Повеља око 1260, Споменик III, 8.

⁴ Река Рибница спомиње се и у бањској повељи, изд. Јагића 20 (од речи риба, рибан, богат рибом). Подгорица се први пут спомиње око 1330 у *Not. Cat.*, чешће у XV. веку.

⁵ Новаковић, Годишњица I (1877) 177, 228 тражио је крај Рѣкы код

ликом дошао у Ниш, позва к себи младога Немању, »задиви се мудрости младићевој«,¹ те му, сем »царскога сана« (дворска титула протоспатара или тако нешто), поклони као наследни посед византијску покрајину Глубочицу, код данашње вароши Лесковца.² Са својом женом Аном подигао је Немања два манастира у горњем крају Топлице, где се очевидно налазила његова престоница. Женски Богородичин манастир на левој обали Топлице, преко пута од ушћа Косљнице (данас Косаница), сада је рушевина обрасла трњем. Мушки манастир св. Николе на истој обали, преко пута од ушћа реке Бањске, још увек, и у рушевинама са проваљеним кубетом, лепа грађевина са две куле, био је, од XIII. века, седиште топличкога епископа. Ово се место звало доцније Беле Цркве, па и данашњи његов назив Куршумлија потиче од оловнога крова (куршум тур. олово) ових цркава.³ У биографији прича се у легендарном тону даље, како су се Немањина браћа наљутила на Немању тобоже због тога, што је сам на своју руку подигао ове задужбине.⁴ Најстарији брат, тада велики жупан, окова му ноге и руке, те га баци „въ пещероу каменоу.“ Али, свемогући бог ослободи побожнога Немању ропства, те га подиже на престо његове отаџбине.

И Никита Акоминат потврђује да је Немања срушио законите владоце Србије, да је своје супарнике »мачем« гонио и да се

Алексинца, Милићевић, Краљевина Србија 348 у долини Пусте Реке, јужно од Топлице.

¹ Према томе био би, по краљу Стефану, цар Манојло (рођ. око 1123) тада старији него „јуноша“ Немања. Нису вероватни подаци у житију Немањину од архиепископа Саве гл. 12, чији је текст (очуван у препису од 1619), по истраживању Ивана Павловића у Гласнику 47 (1879), понегде скраћиван, а другде, опет, јако интерполиран. Према тим податцима, доживео би Немања старост од 87 година, био би, дакле, рођен 1113/14. Тако би он био за десет година старији од цара Манојла, а у време састанка са царем Фридрихом I. у Нишу (1189) имао би чак 75 год., дакле био би много старији од 68 годишњега цара немачкога. Нема сумње да би историци тога времена нагласили са дивљењем старост немирнога и предузимљивог великога жупана и његове браће. У осталом, браћа су тек тада почела радити на томе да ожене своје синове, Мирослав 1189, Немања 1190. Голубинскій, Васильевскій, Гротъ и др. идентификовали су Немању са Десом само на основу ових података о Немањиној старости.

² Новаковић на н. м. 183 и д. Дилбочица старо име Лесковца: *Наһп, Reise von Belgrad nach Saloniki* 259; Милићевић Краљевина Србија 112 (старосрп. гљбок, новосрп. дубок).

³ Biellezerque Дубровчана 1422, 1427, Basilica alba у Петанчића (око 1500), Bellacherqua или Coursoumbé у Брауна (Brown 1669). Манастирске рушевине: Милићевић у Краљевини 357, 380.

⁴ *Беху то рођена браћа* (једнорождени): краљ Стефан гл. 4.

самовласно посадио на престо великих жупана.¹ Како је врло мало историјских података, не зна се какав су положај заузели Византинци према овом преврату (око 1170). Позадина даљих догађаја је ратовање између цара Манојла и Млетака, чији су узроци мало познати. На заповест цареву беху, у један дан, сви Млечићи у Царству ухапшени, а њихове лађе са робом узапћене (у марту 1171). Али, Република се није дала заплашити. Дужд Витале Микијели отплови са силном флотом од 120 лађа према Грчкој (у септ. 1171.). Уз пут беше у византијској Далмацији потчињен Дубровник, склопивши тада с Млецима уговор, који је служио као узор за односе после 1205.² Тим беху везе Млечића са Србима, суседима Дубровчана, олакшане, а оне су већ раније биле почеле жењидбом једнога дуждева сина са ћерком великога жупана Десе (стр. 185). По Кинаму, Млечићи су наговорили тада Србе да се одметну.³ Немања се споразуме са Мађарима и Немцима,⁴ те стаде нападати. Он притисне »Хорватију«, а наиме византијску провинцију „*Dalmatia et Croatia*“ са главним местом Сплитом, по свој прилици на њеној источној граници код Омиша, те загрози, вероватно помогнут Млечићима, граду Котору.⁵ У исто време узнемиривали су Срби пут од Београда за Ниш. Једну епизоду из тих борби доноси Арнолд из Либекa, причајући о путовању Хајнриха Лава у Свету Земљу. У Браничеву ступио је саски херцег са својом сјајном пратњом на земљиште византијске државе, дочекан, по налогу цареву, пријатељски од Грка. Када је он (крајем марта 1172) усред »бугарске шуме« стигао пред град Равно (крстаники *Rabnel, Ravenelle*) на ушћу Раванице у Мораву, садашњу Вуприју,⁶ не хтедоше становници, и ако поданици грчкога цара, пустити херцега у град крај свих опомена његових византијских пратилаца, па му чак не хтедоше дати ни путовође. Срби су, које Арнолд овом приликом слика најдрљим бојама, гледали у великој

¹ Niketas p. 206—207.

² Historia ducum: Mon. Germ., Ser. XIV, 79.

³ Kinnamos VI, cap. 11.

⁴ Немања као савезник Ἀλαμάνων καὶ Τευτόνων, ἀρχηγὸς Τευτόνων: Konst. Manasses (1173), Виз. Врем. 12 (1906) 89, 91. Цар Манојло је, победивши Немању, одвратио га од савеза са туђинцима, са τῷ τῶν Ἀλαμανῶν ῥήγι и са Ὀδυννοῖς (Мађари, пре Беле III.): Niketas p. 207.

⁵ У Никите p. 206 Χорватία и град τῶν Κατάρων (вар. Декатέρων, лат. Decatera, упор. више стр. 69). И хроника у Сате (Sathas) Bibl. graec. VII, 272, има Χорβάτας и Декатόρων; по Хајзенбергу, њу је саставио Теодор Скутаријот у XIII. в.

⁶ Упор. моје Heerstrasse 86. У срп. текстовима и имен. ср. р. равно, а прид. мушк. р. раван (Гласник V, 101) и равнини; упор. Даничић, Р е ...

гомили Немаца само савезнике и пријатеље Грка¹. Херцег Хајнрих удари табор у близини, у једној дугој долини крај бистрога потока посред густог шипражја. Преко ноћ даде запалити велике ватре и постави многе страже. Око поноћи Срби, распоређени на четири групе, нападоше изненада са великом вишом и отровним стрелама, али их крсташи, на броју 1200 људи, сузбише, а један стрелац уби њихова вођу (dux). Шта више, идућега јутра када је сунце пробило кроз густу маглу, видели су крсташи на даљем маршу читав тај дан у даљини Србе како, лежећи, вребају, али стигоше без икаквих тешкоћа у Ниш, где Византинци херцега опет свечано поздравише. Међутим, једна грчка војска, под Теодором Падијатом, кренула је према Расу². По српским извештајима, било је у њој Грка, Франака, Турака и других народа које су пратили српски емигранти, противници Немањини. У селу Пантину, јужно од града Звечана, ступио је непријатељ на српско земљиште, али га је Немања потукао до ноге. Тада се један од браће великога жупана, противник његов, утопио у Ситници.

Ускоро стигоше у Србију неповољни гласови о Млечићима. За време њихова зимовања на острву Хију изби страховит помор у табору; дужд се с остацима војске тужан вратио у Млетке, те, приликом једне побуне, беше убијен (у мају 1172). Па и у Угарској измениле су се биле прилике смрћу Стефана III. (4. марта 1172). Цар Манојло дође у Сердику, где је једно мађарско изасланство тражило за краља византијскога штићеника Белу који је дотле у Византији стекао био титулу ћесара, од највиших достојанстава у држави по реду треће. Био је то леп резултат за Манојлову политику према Угарској. Бела III. морао се цару заклети да ће за читава живота радити само оно, што буде од користи цару и источноримској држави. Тако, после једанаестогодишњег одсуства, вратио се он у отаџбину, али се, због опирања противника, крунисање могло обавити тек идуће године (13. јануара 1173).³ Сада се Манојло окрене против Срба који, против сваког очекивања, остадоше усамљени.⁴ И не сачекавши целу војску, провали он са неколико хи-

¹ „Cuius (urbis) habitatores Servi dicuntur, filii Belial, sine iugo Dei, illecebris carnis et gule dediti et secundum nomen suum immundiciis omnibus servientes et iuxta locorum qualitatem bellualiter vivendo, bestiis etiam agrestiores.“ Арнолд из Либек I, 3 ed. Pertz (Hannover 1868) p. 16.

² Никита p. 208, не говори ништа о исходу експедиције која ће, по свој прилици, бити идентична са оним походом, о коме говори краљ Стефан у 5 глави.

³ За хронологију Huber на н. м. I, 367 и д.

⁴ Kinnamos VI, cap. 11 (не спомиње име архижупана) пре него што су „Аламани“ и Млечићи опсели Анкону 1173. Niketas, p. 207. Краљ Стефан

љада људи кроз кланце у земљу великога жупана. Немања, потиснут у планине, одлучи да се покори, да не би, како Никита каже, »власт била пренесена на оне који су више права имали на владу него он, и које је он срушио, када је био подигнут на владу«. По Никити, положио је он своју главу крај царевих ногу, бацивши се пред њим ничице на земљу. Киннам каже да је он изашао пред суд царев гологлав и босоног, с конопцем око врата и с мачем у руци, који је цару предао; био је то исто тако бедан приказ као и онда, када се регент антиохијске кнежевине, витез Рајналд из Шатијона, појавио с молбом у Манојлову табору (1158). И Немања је, као и Рајналд, био милостиво примљен, али га је цар повео собом у Цариград (1172). Ова посета Немањина описује се у две византијске беседе, ученога Јевстатија и Константина Манаса, писца византијске хронике у стиховима. Јевстатије велича Манојлову храброст, »којом је тако јако понижен овај велики народ и онај славни поглавица«. Немана сам, каже Јевстатије, »недавно са чуђењем посматрао, човек не само у сразмери, какву природа људима даје, него високо израстао и леп на око«. Пошто се он раније био прикрио, долази сада цару, »као онај који од таме иде према сунцу«, те »се приближује сада царици градова, пун радости, што се удостојио толико ишчекиваног царског погледа«. Он разгледа у царској палати фреско-слике које величају славна дела царева, а особито оне које се њега тичу и које су означене са именом Немана.¹ И Манас помиње силну прилику Немањину: одметник варварин, високих рамена и угледан човек, красио је, после успеха у Угарској и у Србији, царски триумф, поздрављен грдњом и подсмехом од стране цариградскога пука.²

Немања није био једини владалац Срба. Двојица од његове браће имала су своје удеоне кнежевине; они су се, како изгледа, убрзо измирили с њим, те остали његови пријатељи. Они су имали титулу кнеза (comes) која је позајмљена била из заузетог Приморја.³ Срацимир, који се у повељама спомиње на првом месту после Немање, важи као заснивач Богородичина манастира у Градцу (сада Чачак) на западној Морави.⁴ Мирослав је добио Захумље, те се оженио сестром босанскога бана Кулина која је, по тврђењу њезина

прелази муком преко сваког неуспеха Немањина. Арнолд из Либекa, причајући о повратку Хајнриха Лава (зими 1172/73), не спомиње никакве тешкоће на путу.

¹ Нем. превод у Тафела, *Komnenen und Normannen* (Ulm 1852) 221 и д.

² Изд. Е Курцъ: Виз. Врем. XII (1906) 69 и д.

³ У јеванђелистару зове се Мирослав »великославни кнез«, у једној повељи краља Стефана Уроша I, око 1260, »велики кнез«, у својим сопственим повељама у потпису свагда само »кнез«.

⁴ Smičiklas, *Cod. dipl.* II, 201, 238. Гласник 53 (1883) 45.

синовца Вукана, била патаренка.¹ Он је у долини Лима, по свој прилици у својој првобитној отаџбини, подигао манастир св. Петра, обдарно га богато са добрима и на Лиму и на Тари, а тако исто и у Захумљу на ушћу Неретве, у околини Стона и у Приморју између овога града и Дубровника.²

Српске трупе налазиле су се, поред угарскога одреда, у војсци коју је Манојло (1176) кренуо против Килиџ-Арслана II., када је овај збацио са себе византијску власт, те под својом владом ујединио Турке у Малој Азији. Поход се свршио са страшним поразом код рушевина града Миријокефалона; сам цар Манојло беше рањен у ратном метежу, те утече с великом муком. Манојло није дуго преживео ову катастрофу. После његове смрти, у септ. 1180, наступи хаос. Међу многобројним члановима породице Комнена избише распре и свађе око тога, ко да буде регент малолетном сину Манојлову, цару Алексију II. Напокон, власт је приграбио (у пролеће 1182) горе споменути Манојлов брат од стрица, Андроник Комнен, који је дотле живео необично бурним животом пустолова: час као намесник у пограничним провинцијама, час као сузањ у Цариграду, час као бегунац у Русији, у крсташким државама, на мухамеданском двору у Дамаску, у јерменским и ђурђијанским планинама. Он је, као регент и (од септ. 1183) као савладар, гонио присталице старе владе, систем који је на тајанствен начин упропастио и младога Алексија II. Последица тога беше јака емиграција угледних Византинаца у све земље од Сицилије до Новгорода.³

Са гласом о смрти цара Манојла, престало је и врховно господство над суседним земљама које је цар кроз толике године енергично одржавао. Немања је могао, без икакве сметње, помишљати на офанзиву, те је савезника нашао у Манојлову ранијем штићенику Бели III. Већ идуће зиме посео је угарски краљ не само византијску северну Далмацију заједно са острвима пред Сплитом, него и млетачки Задар. Само неколико недеља пред смрт Манојлову избише у суседству Сплита љуте размирице. Архиепископ Рајнерије, Италијанац из Тоскане, кога је недавно цар у Цариграду лепо дочекао и обдарио као изасланика Сплићана, отишао беше, у ствари поседа своје цркве, на обалу између Сплита и Омиша. Качићи су његов долазак схватили као повреду својих наследних племићких доbara. После жестокога доказивања, убише они камењем архиепи-

¹ Theiner, Mon. Slav. I, 6 бр. 10 (1199).

² Споменик III, 8—11.

³ N. Radojčić, Dva posljednja Komnena na Carigradskom prijestolju, Zagreb 1907. Упор. Byz. Z. XVII (1908) 182.

скопа (у августу 1180). Још и данас означава црквица св. Арнера место тога недеља.¹ Непријатељи архиепископије склонили се код Немањина брата Мирослава. Господара Захумља оптуживали су да је дохотке убијеног архиепископа задржао себи, и да у својој области не допушта спровођење никаквих црквених наредаба.² Он није хтео пустити у своју област папскога легата, подђакона Тебалда, те га је овај анатемисао. Папа Александар III. позвао је Бела III. (1181), да примора Мирослава да даде накнаду и да се потчини,³ а сем тога наредио је он да се „Miroslavo comiti Zacholmitano“ напише строго поверљиво писмо;⁴ оригинал тога писма лежи још и данас неодаслан у ватиканском архиву. Није познат свршетак сукоба, јер је Александар III. умро већ после неколико недеља.

Убрзо поче нападај на византијску област и у долини Мораве и у јужној Далмацији и Дукљи. Када је Бела сазнао да је удовицу Манојлову, а његову свастику, узурпатор Андроник бацио у тамницу, нападне он (1182) на пограничне тврђаве Београд и Браничево. После убиства царичина, настављено је ратовање у савезу са Немањом (1183). Византијска погранична војска беше под командом два искусна војсковође из времена Манојлова, Алексија Вранаса и Андроника Лампардаса. Глас о круписању Андроника Комнена за савладара подвоји их, те их нагна да узмакну испред Мађара и Срба до Трајанове Капије. Савезници опустошише Београд, Браничево, Равно, Ниш и Сердику, порушивши делимично њихове зидове. Шест година после тога, затекли су крсташи на трћем походу ове градове скоро празне, највише у рушевинама. Краљ Бела дао је пренети моћи св. Јована Рилског из Софије у Острогон; тек после неколико година, за владе цара Исака, донесене су оне биле натраг из Угарске.⁵ После тога крене Немања против приморских градова у комненској провинцији »Далмацији и Дукљи«. Он заузео Скадар са тврђавом који су некада, већ у XI. веку, држали владоци дукљански. Тада се Скадар, по легенди о св. Срђу, који је страдао у сирском граду Росафу, назвао именом тога сирскога гра-

¹ Thomas Arch. cap. 21. Слика: Wiss. Mitt. 10 (1907) 196.

² Подручје сплитског архиепископа допирало је, 1185, до залива Вруље у старој области Неретљана, а у унутрашњости захватало је и Ливно: Smičiklas, Cod. dipl. II, 193, 251.

³ Витербо, 6. јула 1181. Smičiklas, II, 175.

⁴ Витербо, 7. јула 1181. Pflugk-Harttung, Acta pontif. inedita II, 377. У њега тачније него у Тајнера, Mon. Slav. I, 1.

⁵ Niketas 359 и д.; Annales Zwettl. под г. 1182 и 1183 (упор. Huber на н. м. I, 372), Анзберт нав. изд. 19 и д.; краљ Стефан гл. 7; „Житије“ св. Јована Рилског: Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius изд. Kałużniacki (Wien 1901) 21 и д.

да.¹ У суседству освоји он епископска седишта Сарду,² Дањ, Дри-
вост и Овач и три велика пристанишна места Улцињ, Бар и Котор.
Неке појединости сазнајемо из, на жалост, недатираног писма које
је писао барски архиепископ Гргур сплитском канонику Гвалтерију.
Оно је писано у времену када је град јако био притешњен од стране
великога жупана (а магно јурапо). Велики је жупан, каже се у
писму, прошле године приморао град да му обећа 800 перпера, али
како Барани не могу да плате, јер им је земља опустошена, бесни
он и прети поново. Од кнеза Михаила, последњег малог дукљан-
скога владаоца, није се много надати помоћи, јер су га »притеснили
његови стричеви« (ab avunculis molestatus), под којима се мисли на
Немању и његову браћу.³ Град се није могао дуго држати, јер лежи
даље од мора, па га је лако са свих страна затворити. У пратњи ар-
хиепископа барског Гргура, жупана Чрнехе и Препуна, казнаца
Грдомила и друге властеле стиже, 20. августа 1189, у Дубровник,
по свој прилици у бегству, кнегиња (comitissa) Десислава, жена тога
кнеза Михаила, те предаде општини две лађе.⁴ Поуздано је да се
архиепископ Гргур није више вратио у Бар, него је остао у Задру.⁵
Исто је тако сигурно да од Немањина времена нема више дук-
љанских владалаца од старе куће, и да се у титулама Немањиних
наследника редовно истиче стварање њихове државе из два дела,
српске (рашке) области и Приморја. Па и Котор није могао давати
дуго отпора. У једној повељи из септембра 1181 не спомиње се ни-
какав врховни господар, па ни византијски цар, него само домаћи
кнез Трифун као „dominator Catari“.⁶ У јануару 1186 датиран је
један закључак которске општине већ под владом великога жупана
Немање: „tempore domini nostri Nemanne, magni jupani Rasse“.⁷ Цркве-
ни односи нису били такнути овом политичком променом. Баш
тада је (1187) архиепископ Барија поклатио епископу которском
две куће, да станује у њима, када дође у посету своме црквеном
поглавици у Апулији. Сем тога он је посредовао код царице Кон-

¹ Росаф краља Стефана гл. 7. и Росафа (Sergiopolis) у Сирији северно
од Палмире у животу св. Срђа и Вакха: Иларијон Руварац. Гласник 49
(1881) 39 и то је дело Christ. Elem. 49 и д.

² „Сардоникни (sic) град“ у краља Стефана, по свој прилици, има се читати
као придев: Сардонски (лат. Sardanensis).

³ Kukuljević, Cod. dipl. II, 115 (у Smičiklasa II, 170 је баш један
део онога места, где је говор о кнезу Михаилу, „knesius Michahel“, испео).

⁴ „Ego comitissa Desislauj (sic), magni comitis Mich(aelis) uxor.“ Издао
А. Vučetić: Srgj. V (1906) 54—55; уоп. Arch. slav. Phil. 26 (1904) 167.

⁵ Smičiklas II, 270, 282 (1194—1196).

⁶ Smičiklas II, 179.

⁷ Rad. I (1867) 127; Smičiklas II, 198.

станце (1195) у корист Которана, да ова ослободи њихове лађе, које буду допловиле у Бари, плаћања пристанишне таксе.¹

Србима никада не пође за руком да потчине Дубровник јер је град, с обзиром на средњовековну ратну вештину, имао изврстан положај, с једне стране крај отворена мора, а са суха заштићен огромним брдом св. Срђа. О тадашњим приликама сачувале су се неке вести у градским хроникама које су, од XV.—XVIII. века, састављене на основу старијих бележака и повеља.² По њима, брат Немањин Срацимир³ предузео је (1184) војни поход против острва Корчуле. Острвљани спалише његове лађе, њега опколише, те га примораше на склапање мира, којим је Срацимир, заједно са браћом Немањом и Мирославом, морао обећати да је Корчула за сва времена решена свих обвеза према господарима хумским.⁴ Немања се за тим поче спремати да нападне на Дубровник не само са суха него и са флотом, али Срби не имадоше среће на мору. Дубровачка флота, на броју 11 лађа, потуче, 18. августа 1184, грдно Немањина брата Мирослава са његових 13 лађа и чамаца код села Пољица, на обали између Орашца (Valdinose) и Затона преко пута од острва Колочепа, којом приликом Мирослав изгуби све своје лађе.⁵ Лети 1185 појави се Мирослав пред Дубровником на челу велике војске са опсадним машинама за бацање камења и дрва, те отвори нападај 1. јула. Седмога дана у недељу,⁶ када се народ молио богу у цркви мученика Петра, Андрије и Лаврентија,⁷ спали он све своје машине, те се повуче, по свој прилици што је добио глас о вези Дубровчана са Норманима. Дубровник, без византијске заштите, при-

¹ Cod. dipl. Bar. I, 115, 128.

² Боље у хроници Гундулићевој, састављеној око 1650 (неиздана), него у Рањине, Орбинија, Лукарића и Растића.

³ Гундулић има Strascimiro, Orbini Costantino.

⁴ Гундулић спомиње поред Корчуле и далеко острво Вис; можда је мислио на ближе острво Ласту (сада Ластово). Острва Корчула, Ластово, Вис, Брач потпадали су 1185 под епископију хварску (episcopus Pharensis): Smiđklas II, 193.

⁵ „Appresso Poglize“ Гундулић рукоп. Остали Дубровчани премештају бојиште у далеку Арбанију: Ragnina 218 на предгорје Пали код Драча, Orbini 192, 247 и Lucari. 126 у „Porto de' Rausei in Albania“ (сада Porto Raguseo јужно од Авлоне).

⁶ 7. јули 1185 збиља је пао у недељу.

⁷ Ови локални мученици (њихов празник 7. јула) пореклом су из которскога залива. Њихове су моћи донесене у Дубровник 1026 (Ragnina 210). Њихова је историја сасвим потамнела услед комбинација хроничара XV. до XVI. в., који их приказују као жртве поганика, шизматика или јеретика. По свој прилици, њихова мученичка смрт пада у време сараценских гусарских похода на Адрији.

знавао је неколико година врховну власт сицилијанске краљевине (1185—1192), положивши заклетву верности сицилијанским краљевима Вилхелму II. и Танкреду, али је остао под управом домаћих власти. У тим годинама (1186—1191) био је кнез из повеља добро познати Крвалш (Gervasius), предак властеоске лозе Мартинушића (Martinussio). После ове промене, велики жупан Немања, са своја два брата, склопио је преко посланика мир са Дубровником у присуству заступника норманскога краља, коморника Тасалигарда (27. септембра 1186). Сва спорна питања о виноградима, лађама, људима, стоци и другом поседу предају се забору с обе стране; Дубровнику се потврђује територија а његовим становницима дозвољава слобода трговања у земљи три брата, нарочито на ушћу Неретве (portus Narenti); а исто тако дозвољава се поново трговање Словенима, пре свега онима из Хума (Chelmania).¹

Међутим краљ Вилхелм II. започео је четврти и последњи војни поход против византијске државе. Драч се предао одмах, а Солун после кратке опсаде (у августу 1185). Победничке чете допрле су у приморски крај испод Родопе, док је норманска флота пљачкала околину Цариграда. Ове катастрофе довеле су дотле, да је цар Андроник био срушен а Исак Анђел подигнут на престо (12. септембра). Али, набрзо, ратна срећа напусти Нормане. Војсковођа Алексије Вранас извојева над Норманима сјајну победу код Димитрице на мосту преко доње Струме (7. новембра 1185). Убрзо по том закључен беше мир, те Нормани напустише поседнуте градове.

Цар Исак, подигнут на престо више случајно него личном заслугом, трудио се неуморно на војним походима од Београда до селцуске границе да спасе што се могло спасти у овом пропадању државном. Он начини мир с Белом III., ожени се његовом ћерком Маргаритом, те доби као мираз изгубљене градове у моравској долини². Убрзо за тим плану устанак ратоборних бугарских бољара, овога пута у Подунављу (1186), подржаван Куманцима (руским Половцима) из понтске степе. Образова се друга бугарска држава са грестоницом у Трнову³. На челу државе беху као »цареви« два брата, Петар или Калопетар, у поменику из Панађуришта⁴ назван

¹ Smičiklas II, 201. Tasselgardus camerarius и у Cod. dipl. Bar. I, 128.

² „Terram, quam pater tuus sorori tuae, imperatrici Grecorum, dedit in dotem“; Инокентије III. Имри, сину Беле III. 1204., у Тајнера, Mon. slav. I, 36.

³ Од трън: старобуг. увек Тръновъ (т. ј. град) мушк. р., ново буг. Търново средњ. р.

⁴ Дриновъ, Журналъ МНП. 1885. апр. узима име Петар као и код Бодина (ср. горе стр. 172).

првобитно Теодор, и Асѣн (читај Асјан, Ἀσάνης, Assanus), у истом споменику са надимком Бѣлгун.¹ Успехе Бугара олакшао је покрет победиоца над Норманима, Алексија Вранаса који се прогласи за цара, али га стиже смрт пред зидинама цариградским (1187). Војни поход цара Исака преко Сердики и Ловеча довео је само до краткога примирја са Бугарима. Велики жупан Немања који је склопио савез са Петром од Бугарске,² заузео Ниш, те поруши у долини Тимока градове Сврљиг, Равни (сада Равно код Књажевца) и Козъл (сада Кожел), који су потпадали под нишку епископију.³

У том се разнесе по истоку глас да се у Немачкој скупља велика крсташка војска, да преотме од Мухамеданаца Јерусалим, који су ови били недавно освојили (1187). На челу те војске беше најмоћнији владалац на западу, цар Фридрих I., који је, још пре 40 година, учествовао у другом крсташком рату. Византинци су много страховали, јер су Фридрих и Манојло још пре неколико година стајали један према другом у Италији као непријатељи. Срби и Бугари рачунали су на могућност сукоба између Немаца и Грка. О Божићу 1188 стигоше на царски двор у Нирнберг посланици Немањини, те предаше писмо, у коме је српски владалац истицао како са особитом радошћу ишчекује да крсташка војска прође кроз његову земљу, и како му ништа није милије него да цара лично поздрави.⁴ У пролеће 1189 спустила се војска, 100.000 на броју, уобичајеним путем низ Дунав до Браничева. Цара је у Острогону пријатељски дочекао краљ Бела III., али, на Белину заповест, одред угарских Крсташа одмах се вратио из Тракије, чим су се Немци сударили са Грцима. Београд, први град Византијскога Царства, беше у пола разорен. У Браничеву је византијски дух поздравио цара привидно пријатељски (2. јула). У пустој »бугарској шуми«, кроз коју су напред ишли Мађари, вични путовима, нападоше на постраже и пртљак византијски најамници, Грци, Бугари, Срби и Власи са отровним стрелама, и то, по исказу заробљеника, на заповест браничевског дукса. У Нишу изађоше пред цара српски велики жупан Немања и његов брат Срацимир са великом пратњом

¹ Име је куманско. Владаоци Кумана (Половаца) зову се у XV. в. Осѣњ, Осенъ, Асѣњ: Нестор изд. Миклошића стр. 127, 153, 180.

² (Comites de Servia) „partem Bulgarie sue dicioni subiugaverant, federe inito cum Kalopetro adversus imperatorem Constantinopolitanum“. Ansbert 24.

³ Краљ Стефан сар. 7.

⁴ Annales Colonienses maximi, Mon. Germ., Script. XVII, 795—796: „legati Servianensis regis“. Даље ниже код Ниша (p. 797) „princeps dictus Serf“. О пролазу кроз балканске земље писмо пасавскога епископа Дитполда тамо XVII, 509, извештаји пасавског каноника Тагена, т. з. Анзберта (Fontes rer. austr. књ. 5) и Никите Акомината. Српских извора нема.

и дснеше богате поклоне, вина, јечма, волова и оваца, а поврх тога и морских паса и припитомљених јелена (27. јула). Пошто беху примљени са великим почастима, испричаше они, како су са трећим братом Мирославом освојили од Грка »са мачем и луком«¹ Ниш са читавом околином до Сердике, и да су вољни проширити своја освојења у сваком правцу. За све те тековине волели би они бити васалима немачкога цара, спремни да га са читавом својом војском помажу против Грка. Али, Фридрих је тада мислио само на рат са мухамеданским освајачима Јерусалима¹. У присуству цареву довршени беху раније започети преговори о женидби сина Мирослављева из „Chelmenia“, младога Тољена, са ћерком Берхтолда (IV.) од Андексса, истарскога крајишкога графа и хрватског титуларног херцега. По споразуму, требало је да Тољен наследи Мирослава пре све своје браће, што српски кнежеви потврдише руковањем; уговорено беше да Тољен прими невесту у Истри идућега Ђурђева дне². Појавише се и изасланици Петра од Бугарске да поздраве цара Фридриха и да му понуде помоћ против Грка. Марширајући даље за Сердику кроз планине и шуме, наиђоше крсташи на византијске трупе под заповедништвом великога доместика (маршала) запада Алексија Гида и Манојла Камица, које беху опремљене против Срба. Крсташи су морали прокрчити себи пут кроз два кланца (clausurae), утврђена и затворена камењем и дрвима. Грчки заповедници дописивали су се пријатељски са царем Фридрихом, али су крсташе узнемиривале њихове трупе, бацајући из жбуња и са високог дрвећа отровне стреле и нападајући крсташе у табору преко ноћи. Крсташи су се борили мачем и луком, те су по читаве групе заробљеника вешали о дрвеће, покадишто на »вучји начин«, с главом наопако. Сердику су затекли крсташи скоро празну, без хране; становништво се, на заповест Грка, повукло било у планине. Стара Трајанова Капија, »бугарска клисура« (clausurae Bulgariae), затворена беше множином наслаганих дрва и камења, али су крсташи све то без велике муке спалили и уклонили. Шест недеља после одласка из Браничева, спустила се војска из глухих бугарских шума са клицањем у равницу пловдинску, богату вином и житом. Али ту дође до отворене борбе. Разлог томе, поред других узрока, дала је сумња цара Исака да

¹ Нема сумње да се извештај Анзбертов тачнији него Арнолда из Либека IV, 8, који прича, да се „dux“ Срба (Servi) потчинио цару, па да је од овога примио своју земљу „iure beneficiario“.

² Податак о Tolni (по свој прилици тачније Tolin) сачуван је потпуно у градачком рукопису Анзберта, упор. A. Chroust, Neues Archiv f. ält. deutsche Gesch. XVI (1891) 511—526 и моју распр. о Тољену у Гласу 35 (1892). Тешко да је извршен овај уговор о женидби.

је цар Фридрих дао великом жупану као лен византијске провинције. Крсташи опустошише пловдинску равницу, а исто тако, по доласку у Адријанопољ (у новембру 1189), читава јужну Тракију. Фридрих се спремао да нападне на Цариград. Сада почеше преговори о савезу са Србима и Бугарима. Обоје обећаше 60.000 људи; од тих беше Петрових 40.000 Бугара, Влаха и Кумана, тако да се српска војска може рачунати на 20.000 људи¹. Бугарину Петру стало је било још и до тога да стече признање царске титуле и да добије круну. Преговоре са Немањом, који је по зими ишао за крсташима све до Трајанове Капије, водио је херцег Берхтолд. Посланици великога жупана појавише се пред царем у Адријанопољу. Берхтолд беше послан натраг, да се код Трајанове Капије (*in introitu clausarum Bulgariae*) састане лично са Немањом и разговори. Али, он не затече Немању на уговореном месту, јер је овај баш тада јако био заузет великим ратним предузећима на земљишту старе бугарске државе (*grandi labore et bello in Bulgaria*), те се с њиме споразумевао само преко гласоноша (у јануару 1190).² Немања је разорио, међутим, византијске градове од Сердике до Призрена: тврди, а од ратова Василија II. славни град Перник у највишем крају Струме, Земљин (сада Земен) у горњем теснацу Струме између Радомира и Ђустендила, епископску столицу Велбужд (сада Ђустендил)³ град Житомирск (можда рушевине код Пастуха) у доњим теснацима Струме између Ђустендила и Дупнице, и најзад Стоб на реци Рили.⁴ Он је заузео и Скопље, Призрен и крајеве Горњи и Доњи Полог.⁵ Разочаране бежу старешине Срба и Бугара када чуше, да је цар Фридрих I. у Адријанопољу (14. фебр. 1190) начинио мир са Византинцима, те продужио пут у Азију преко Хелеспонта.

После проласка «Аламана» окрене се цар Исак против народа на Полуострву (1190). У Бугарској наиђе он на вароши и тврђаве добро учвршћене, те претрпе, при повратку преко Балкана, осетан пораз. У јесен крене он с приновљеним снагама из Пловдина према

¹ Ansbert. p. 44, 53.

² Ansbert ed cit. 42, 46, 47. Упор. K. Zimmert, *Der deutsch-byz. Konflikt von Juli 1189 bis Febr. 1190: Byz. Z. XII (1903) 42—77.*

³ Велбужд (Βελεβοδιον Byz. Z. II, 43, 52) је у рукопису житија краља Стефана написано Велблужд, као да је име изведено од речи велблуд камила; међутим тај назив потиче од особног имена Велебуд, Велбуд (упор. село Velebudice у Чешкој).

⁴ О овим рушевинама упор. м о ј путни извештај у Arch. epigr. Mitt. 10 (1886) 56, 58, 70, 73.

⁵ Краљ Стефан, сар. 7. Niketas p. 569 помиње само Скопље; пустошење Ниша и Стоба (Στοβριον) приписује он Бугарима.

Нишу против Срба. У битци на Морави, чији је развој сам цар под оружјем пратио са једнога виса, победише Византинци и опустошише земљу, при чему спалише престоницу Немањину, по свој прилици на Топлици. Велики жупан закључи мир. Услови мира показују да победа грчка није била онако сјајна, како је приказује Никита Акоминат у једној беседи пред царем: вероломни, каже се ту, и на свако зло спремни Немања утекао је испред Исака у »пустињу над пустињама«, те је земља остала празна, поставши пребивалиште једино за ветрове¹. Срби су задржали знатан део византијске области². На истоку је остао у српским рукама крај између рудничких планина и сједињене Мораве са речним долинама Лепенице (код Крагујевца), Белице и Левча, даље крај Загрлата (код Ђуниса) у куту између обе Мораве на ушћу, и најзад крај Глубочица (код Лесковца) јужно од Ниша. На југу је припало Србима читаво Косово Поље са сливом Ситнице и Лаба и вароши Липљаном. У котлини Белог Дрима задржали су они покрајину Хвосно око Пећи и Дечана, која је припадала призренској епископији, у Северној Арбанији крајеве Горњи и Доњи Пилот на путу од Призрена у Скадар. Трајна тековина беше Дукљанско Приморје или Зета са градовима Скадар, Бар и Котор. После ових уступака беху Београд, Равно, Ниш, Скопље, Призрен, Кроја и Љеш погранични градови византијске државе. Тежња Византинаца да за дуго времена остану у пријатељству са Србима види се још и по једној женидбеној вези: син Немањин Стефан оженио се синовicom царевом Јевдокијом, ћерком његова брата Алексија и Еуфрозине Дукене³. После тога оде Исаак до Београда, где се састао са својим тастом краљем Белом III. Тада се последњи пут видео на ушћу Саве грчки цар са својом војском. Промена положаја опазила се и на Јадранском Приморју. У јуну 1190 осигурао је Мирослав себи за сваки случај склониште у Дубровнику, који је још био под врховним господством краља Танкреда⁴. За време ратовања цара Хајнриха VI., сина цара Фридриха I., са Норманима, нашли су Дубровчани за добро да опет пристану уз Грке. Њима је у уговору цар Исаак нарочито забрањивао да склапају савез са краљевима

¹ Беседу Никите Акомината изд. Miller у *Recueil des historiens des croisades, Historiens grecs* II, 737—741. Упор. и Јевстатија изд. Tafel p. 43. § 10.

² Немањина повеља, Mon. serb. 4 и Житије од св. Саве гл. 1. Упор. Новаковић: *Годишњица* I (1877) 163 и д.

³ Још за владе цара Исака: Niketas p. 704.

⁴ Kukuljević II, 157. Smičiklas II, 245.

»Аламаније«, Угарске, Сицилије, а исто тако са великим жупанима Србије и са Млечићима¹.

По Србију наступили мирнија времена. Али на истоку Полуострва не престајаше ратовање. Бугари заузеше Сердику (1194), те потукоше Византинце код Аркадијопоља (Лиле-Бургас). Цар Исак Анђел поче се спремати за нов војни поход у савезу са Белом III., када га (10. априла 1195) у табору код Кипселе (сада Ипсала) у јужној Тракији, срушише војнички завереници, ухватише у лову и ослепише. Завереници подигоше на престо његова брата Алексија III. Нови цар био је таст сина Немањина Стефана, те га одликова достојанством севастократора, које је установио Алексије Комнен, а које беше по реду друго међу највишим дворским достојанствима².

После освојења Јадранскога Приморја, велики жупани ступили беху, у погледу црквених питања, у пријатељске односе са римокатоличким архиепископима у Дубровнику и Бару. Тада, када је Немања преговарао са Фридрихом I. о савезу против Исака, упутио је папа Климент III. (25. новембра 1189) „*dilectis filiis, nobilibus viris megalupano, Straschimiro et Mirosclabo*“ писмо, којим препоручује новоименованог архиепископа Бернарда из Дубровника, чије се подручје распростирало и на српску област³. Немањин син Стефан примио је пријатељски писма и легате папе Иноћентија III., те се, уверавајући папу о својој привржености римској цркви, позивао на пример свога оца⁴. У биографији свога оца помиње он поклоне које је Немања послао великим црквама хришћанства, не само у Јерусалиму, Цариграду и цркви св. Димитрија у Солуну, него и на западу, црквама св. апостола Петра и Павла у Риму и св. Николе у Барију.⁵ Син Немањин Вукан остао је као господар Бара и Котора непрестано у вези са римокатоличком црквом.

На истоку Србије, међутим, православна црква потпуно је добила превагу. У биографији Немањиној »његов епископ« је у Расу. Немања је, још пре него што је засео на великожупански престо, почео подизати манастире. У Србији је најзначајнији спо-

¹ Садржина уговора очувана код Гундулића: Mon. hist. jur. IX p. LXII, Smičiklas II, 256.

² Mon. serb. 5.

³ Smičiklas II, 238.

⁴ Стефан, „*magnus iuppanus totius Seruyae*“ Иноћентију III.: „*nos autem semper consideramus in vestigia sancte romane ecclesie, sicut bone memorie pater meus*“. Theiner, Mon. Slav. I, 6 (без датума, одговор на папско писмо од 2. јануара 1199 тамо).

⁵ Краљ Стефан гл. 8.

меник још и данас очувани манастир крај планинског потока Студенице, посвећен Богородици »добротворци«, у доњем крају Ибра северно од Раса, са малом лепом црквом од бела мрамора између високих планина, а по сред великих шума. Немања је чудним случајем у својој породици дошао у додир са манастирима у Св. Гори. Његов најмлађи син Растко¹ ревносно је посматрао побожна дела свога оца и вредно читао свете књиге. Услед причања неких калуђера са Атона, који су због милостиње дошли били на двор великога жупана, а нарочито некога Руса, одлучи он да кришом побегне у Св. Гору пустињацима. Под изговором да иде у лов, оде он из родитељске куће, те без икакве сметње стиже на место својих жеља. Властела, коју је Немања послао за њим у потеру, нађе лепога младића у манастиру Ватопеду као монаха Саву (Σαββάς.²)

Сређени односи дозволили су Немањи да својевољно захвали, како би пошао за примером свога најмлађег сина. Немања се свечано одрекао власти на земаљском сабору (у марту 1196).³ Од два старија сина Немању је наследио као велики жупан даровити Стефан. Вук или Вукан добио је, још за владе очеве са титулом »вељи кнез«, три области које не беху једна с другом у вези: Дукљу и Требиње, Хвосно код Пећи и Топлицу. У Приморју носио је он, већ 1195, и стару дукљанску краљевску титулу, до које је, можда, дошао женидбом са неком кнегињом из домаће владалачке лозе.⁴ Немању је одмах замонашио епископ Раса, давши му име Симеон, те се нови монах прво повуче у Студеницу. Његова жена Ана замонаши се као калуђерица Анастасија, те се склони у женски Богородичин манастир у Расу. Али, сам Немања каже како се речи св. писма, да се нико у отаџбини не прима радо као пророк, на њему испуниле; то га је, вели, нагнало да напусти круг својих познаника и деце.⁵ Преписка са Савом утицала је на њ да отиде у Св. Гору (у октобру 1197). Игумани, монаси и пустињаци Св. Горе поздравиле старог српског владоца са највећим поштовањем и радошћу. Од како је Сава дошао био на Атон, осетио је манастир Ватопед у пу-

¹ Диминутив од Растмир, Растислав.

² Краљ Стефан гл. 9. Сава гл. 6. У Доментијана и Теодосија има више појединости које се не слажу.

³ О хронологији Ив. Павловић: Гласник 47 (1879) 298.

⁴ Вукан кратак облик од Вукослав, Вукомир, Вукодруг итд. Вљк у јеванђељу око 1202, Стојановић. Записи I, 5, и на морачком натпису тамо I, бр. 17, Βόλκος у Никите, Vulcus у угарск. пов., Vulchus пов. 1286 Споменик XI, 21, Velcannus на натпису о подизању цркве св. Луке у Котору 1195 (тачна копија од Ђорђа пл. Стратимировића Споменик XXVIII, 11), у которским пов., Vulcanus у папск. повељама.

⁵ *Mon. serb.* 5.

ној мери српску дарежљивост, која је изражена била поклонима у злату, сребру и у коњима, а то се још више показало приликом доласка монаха Симеона. Велики жупан у монашком оделу желео је видети све светогорске манастире, па је на том путовању свугде оставио леп поклон. Отац и син одлучише да подигну нарочити српски манастир на Св. Гори за спомен на њихову династију и на корист свога народа. Они нађоше згодно место на северној страни полуострва, близу истма Превлаке. Онда су лежале рушевине некога манастира који су гусари порушили а који се звао Хиландар (Χελαντάριον, Χιλανδαρίον). Сава отпутова у Цариград, те доби од цара Алексија III., таста свога брата, хрисовуљу, којом му цар поклони ово пусто манастирско земљиште и потврди нову задужбину као »царски манастир«.¹ Српски писана даровна повеља набраја само мало добара, чији се број временом умножио тако знатно: неколико села код Призрена на византијском земљишту, измољених као царски поклон и неколико влашких насеља код Подгорице.² Син, велики жупан Стефан, дао је средства за зидање цркве (посвећене Благовестима), станова, високих зидова и кула, који светогорским манастирима дају изглед средњовековних тврђава. Манастир Хиландар је и сада знаменитост. Он лежи у шумовитој долини, извијеној на север, опасан витким и тамним кипарисима, опкољен виноградима и воћњацима, са лепим зградама, дивном црквом која не потиче из времена Немањина, него је нова грађевина краља Стефана Уроша II. Милутина (око 1300).³ У главном месту Св. Горе, у високим Карејама, названим тако по тамошњим високим орасима (српски преведено са Ораховица), у којима су сви манастири имали станове за своје заступнике, подигао је Сава испосницу, »хесихастериј«, коју је посветио св. Сави Јерусалимском. Стари велики жупан проживео је у свом манастиру још осам месеци. Умро је, окружен својим монасима, пред сликом мајке божје, положен на сламњачи са каменом под главом, непосредно пред освитак новог века.⁴ Он је себи спремио гроб у Студеници, али због бурних вре-

¹ Повеље цара Алексија III. за Хиландар (једна из г. 6706 = 1198/99) спомиње П. Сырку, Описание бумаг епископа П. Успенскаго, СПбербургъ 1891 стр. 274 (Записки рус. Акад. Наукъ кн. 64 прилож 9). До издања у »Труды Киевской духовной акад. 1871 юнь« на жалост нисам могао доћи.

² Моп. serb. IV—VI (без датума). Оригинал је 1896 донесен у Београд.

³ Нова грађевина: Данило 132. Слике: Gelzer, Vom heiligen Berge und aus Maëdonien (Leipzig 1904) 110; Н. П. Кондаковъ, Памятники христ. искусства на Аѳонѣ, СПбербургъ (Акад. Наукъ) 1902 стр. 35 и д. са фиг. 10 и д. табл. II.

⁴ Хиландарски типик узима као годину смрти Немањине 13. фебруар 6708 (1200); упор. факс. у издању епископа Димитрија, Споменик 31 (1888).

мена, која наступише после Његове смрти, могле су се Његове кости тек после неколико година пренети у отаџбину. Још и данас почивају оне у белој студеничкој цркви. Немању, монаха Симеона, његов је захвални народ убрзо уврстио међу народне светитеље.

44. Павловић, Ковачевић и Јовановић и др. узимају г. 1199, пошто велики жупан Стефан у писму папи (гл. горе стр. 203) спомиње свога оца већ као мртва. Д. Н. Анастасијевић, Година смрти Немањине, Глас 86 (911) 135—140 мисли, да је εὐγενέστατος μέγας ζούκωνος τῆς Σερβίας ὁ Νεμάν, као монах Симеон, био још жив у јулу 1199, када је цар Алексије III. издао другу повељу за манастир Хиландар, и да је умро тек у фебруару 1200. 1199, као *годину смрти, брани Јован Радонић у* *Летопису* 275 (1911) 64—67.

Четврта књига

Србија велика сила на Балк. Полуострву под потомцима Немањиним

(1196—1371).

Прва глава

Синови и унуци Немањини за време Латинскога Царства. Стефан Првовенчани (1196—1228) стиче краљевску круну и заснива српску цркву. Краљ Стефан Урош (1243—1276)¹

Сјајно је доба српске историје период Немањића. Обим Србије проширио се знатним тековинама, док најзад, у половини XIV. века, није захватио скоро две трећине Полуострва. Групирање суседних држава изменило се потпуно само неколико година после смрти Немањине. Нестало беше старог Грчкога Царства. А када се оно, после протеривања Латина, поново обновило у Цариграду, сузбијали су Срби кроз неколико генерација на југ границе државе Палеолога, док напослету Стефан Душан, поставши господарем скоро читавога запада, није узео византијску царску титулу. Мађари, некадашњи српски савезници против Грка, труде се да Србима наметну своју врховну власт, коју су некада имали Византинци, те је та околност, у вези са пограничним питањима, давала повод многим ратовима. Као такмаци Срба истичу се од 1320 Босанци, васали угарске круне, од како су кроз долину Неретве допрли до обале Јадранскога Мора. Млечићи беху пријатељи Србије;

¹ Извори су повеће, како српске (Miklosich, Mon. serb. и Стојановић у Споменику књ. III), тако и млетачке и далматинске (Ljubić, Smičiklas), угарске (Codex Arpadianus, Codex diplomaticus patrius и др.) папске (Theiner) и грчке (Miklosich и Müller, Acta graeca). Поврх тога, српски натписи и поговори у рукописима (Стојановић, Записи), као и грчка писма архиепископа Димитрија Хоматијана и цара Ласкара II. Легендарнога су карактера српске биографије: Немањина од краља Стефана (додатци до 1215), архиепископа Саве од калуђера Доментијана и Теодосија, срп. краљева и архиепископа од архиепископа Данила. Хронике: Никита Акоминат (до 1206), Ђорђе Акрополит (до 1261), Ђорђе Пахимер (до 1308), Архијакон Тома Сплитски (до 1266), и Млечић Мартин de Canal (до 1275).

њихови заједнички непријатељи беху угарски и напуљски Анжуанци. Када се на истоку, с оне стране Византијскога Царства, подиже нова сила исламска, османски Турци, беху Срби једини народ на Полуострву који се Турцима, при њихову првом продирању у Европу, могао ставити у великим биткама на супрот, јер су Грци били толико ослабили, да су се ограничили на градске зидине, а Бугаре су дуготрајне невоље од Татара јако изнуриле.

Историја Балк. Полуострва у XIII. веку пружа заплетену слику, на којој се односи сила брзо померају. И домаћи, Грци и Срби, и странци, Франци и Мађари, теже за хегемонијом, али је не могу да одрже. Ситуација се изненадним случајевима често изменила у току једнога дана. Највише су доживеле потреса Арбанија и Македонија које, у ово доба, немају самосталну улогу и брзо мењају господаре.

Наследник Немањин, његов син Стефан, био је мудар и даровит човек, васпитан у византијском духу,¹ при том окретан дипломата и обазрив војсковођа, свакако један од најдаровитијих људи међу Немањинима. За време његове дуге владе (1196—1228) наставио је он, незаstraшен грдним потресима у суседним земљама, дело свога оца. У критичном времену, око 1204, умео је он с успехом одржати се и против суседа и против такмаца у својој породици, те је наступање повољне ситуације одмах искористио тим, што је својој отаџбини дао политичку и црквену самосталност. Срби су га назвали »првовенчаним краљем«.

Мир није био нарушен докле год је Немања живео као монах у Св. Гори. Један једини поремећај изазвао је угарски упадај у Захумље. Њега није предузео краљ Имре, старији син и наследник Беле III. († 1196), него млађи Андрија, који је од свога брата на сабљи извојевао достојанство херцега Далмације и Хрватске (1197).² Он дође у Задар и у Сплит, узе титулу дукe хумског (*dux Chulmae*), те се после кратког војног похода хвастао својом победом над Хумом и Рашком (1198).³ Византијску државу под владом цара Алексија III., таста Стефанова, пустили су Бугари донекле на миру, пошто су онда домаћи противници убили браћу Асѣна и Петра, после чега је трећи брат, »лепи Јован« или Калојан, начинио мир. Просјка који је лежао високо над површином Вардара, у тесна-Великих брига задавао је један покрет у Македонији код града цима између ушћа Черне (античкога Еригона) и солунске примор-

¹ Похвала Дим. Хомотијана бр. 10 (око 1217).

² Упор. Huber, *Archiv. f. österr. Gesch.* 65 (1884) 156—163. Klaić, *O hercegu Andriji* (1197—1204): Rad 136 (1898).

³ *Smičiklas II*, 293, 296.

ске равнице, који се данас зову Демир-Капија железна врата.¹ У том кршевитом гнезду одржао се јуначки заповедник Струмице, архонт Добромир Хрс (Χρῶσης) против војске, коју је лично предводио Алексије III. (1198).² Хрс буде остављен на миру у својој области, пошто се женидбом са ћерком војсковође Манојла Камица приближио цариградским првим круговима. Даље на истоку беше опасан бунтовник бугарски бегунац Иванко, синовац и убица Асѣна I. од Бугарске, коме је Алексије III. поверио градове у Родопи, док га, најзад, не ухватише на превари. Ускоро је морао цар да с војском лично пође против Камица, када се овај, с помоћу Хрса, утврдио у западној Македонији и Тесалији (у пролеће 1201). У исто време синовац царев, млади Алексије, син ослепљеног Исака Ангела, утече из Цариграда на запад, да онде тражи помоћи против свога стрица.

Идуће године окупи се у Млецима мала крсташка војска под вођством крајишкога графа Бонифација Монфератског, али како није имала средстава, морала је она напустити путовање у Палестину, те ступити у војну млетачку службу. Млечићи и крсташи, предвођени седим дуждем Енриком Дандолом, освојише Задар, који је више од 20 година био у мађарским рукама (у новембру 1202). Краљ Имре и херцег Андрија не притекоше граду у помоћ, нити покушаше да га поново освоје. За време зимовања под Задром, обвезаше се старешине војске, да ће повести собом у Цариград претендента, младога Алексија. На даљем походу предадоше се одмах новом цару први византијски градови Дубровник³ и Драч. У Цариграду је, после некога опирања (у јулу 1203), слепи цар Исак изведен из тамнице, те одмах посађен на престо, а поред њега, као савладар, његов син, штићеник крсташке војске. Даљи догађаји довели су, после читавога низа неочекиваних обрта, до тога да су »Франци« (у априлу 1204) на јуриш узели Цариград. Царем »Романије« постаде граф Балдујин Фландријски. Бонифације, који

¹ Положај Просѣка (Πρόσακος): марш од Гинекокастра (сада Аврет-Хисар) преко Просѣка и Велеса у Скопље у Кантакузена III, сар. 42. Тврди град описују Никита и Теодосије. По свој прилици, то ће бити рушевине једнога града са киклопским стенама над источном страном »Демир-капије«: Hahn, Reise durch die Gebiete der Drin und Wardar (S. A), Wien 1867, 167—171.

² Хоф и др. нетачно су идентификовали Никитина Хрса са доцнијим Стрџом из Просѣка. Димитрије Хоматијан разликује јасно обадва имена: Χρῶσης (слов. Хрџ, име места Хрџово; упор. руско божанство Хорс у Нестора) и Στρεβάζος (кратак облик од Стрџимир или Стрџивој; долази од црквенослов. стрѣгж чувати, стражарити). Упор. Др. Никола Радојчић, О неким господарима града Просека на Вардару: Летопис св. 259—260 (1909).

³ Devastatio Constantinopolitana код Хофа, Chroniques 88.

се оженио Исаковом удовицом Маргаритом из Угарске, доби Солунску Краљевину. Француски витезови постадоше територијална господства у Грчкој. Млечићи добише најважнија острва и пристаништа. Али, већ после годину дана дође до катастрофе. Надувени освајачи не хтедоше да се споразумеју са Бугарима. У битци код Адријанопоља (у априлу 1205) паде цар Балдујин I. у ропство цара Калојана, који га даде погубити. Ускоро за тим погибе и Бонифације у битци са Бугарима у ролопским кланцима (1207). Грци су се одржали у три засебне државе: у деспотату Арте у Епиру под Анђелима, у Никеји под царем Теодором I. Ласкарем и у далеком Трапезунту под Комненима.¹

Пропаст Грчкога Царства изазвала је покрет код свих суседа. Још пре него што се одлучила борба око Цариграда, пожurio се велики жупан и севастократор Стефан да окрене леђа византијској политици. Он поче с тим да је своју жену, царску ћерку Јевдокију, после узајамног пребацивања због невере, отерао. Прошавши кроз област свога девера Вукана, оде она у Драч, а одатле своме оцу Алексију III. у Цариград (1201 или 1202). Брак је важио као разрешен. Јевдокија постаде жена цара Алексија V. Дуке Мурцуфла који је (почетком 1204) енергично бранио Цариград од Латина. Пошто је овај храбри човек жалосно свршио, уда се она за Лава Згура, господара Аргоса, Науплије и Коринта († 1208).² Међутим је Стефан, велики жупан Србије, гледао да се приближи западу. Било је то време, када се у Риму удаљеним владоцима радо давале златне краљевске круне, последњи пут у Кипру (1197) и у Јерменској (1198). Имајући пред собом као узор везе Бугарске са папском столицом за владе Симеона и Самуила, преговарао је, од 1200, Калојан са Иноћентијем III., једним од најзнатнијих људи који су дотле седели на столици св. Петра. Њему је, убрзо, у Трнову кардинал-легат Лав ставио свечано на главу круну (8. новембра 1204), коју је донео из Рима. Па и српски велики жупан удари овим путем. Он је пријатељски изашао на сусрет папским легатима који су (1199) у архиепископији барској, у области његова брата Вукана, држали обласни црквени сабор, обећавши папи, као »своме духов-

¹ Упор. Dr. Ernst Gerland, *Geschichte der Frankenherrschaft in Griechenland*, књ. 2 (1905), *Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel*.

² Niketas Akominatos 704—705. *Akropolites* cap. 5, 8. Ant. Miliarakis, *Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου* (Атина 1898) 630—640 труди се да успомену на ову царску ћерку изнесе у правој светлости тако, што износи претеривања и нетачна схваћања новијих преводилаца грчких историка.

ном оцу» (*patri suo spirituali*), да ће му упутити своје посланике.¹ Ово српско изасланство поднесе у Риму, у име Стефаново, молбу да папа упуту у његову земљу легата и да му пошаље краљевску круну (*regium diadema*). Иноћентије III. са својим свештеницима пристаде на то. Један од кардинала, епископ Јован из Албана у Лацију, био је већ именован за легата, када, на жалост папину, од читаве ствари не би ништа због противљења угарскога краља Имре. Њега је, без сумње, подбо Вукан који је у својој удеоној кнежевини на Адрији парадирчао са старом дукљанском краљевском титулом, вољан да он једини у Срба буде краљ (од прилике 1202).²

За време латинске опсаде Цариграда, Бугарин Калојан користио се општом забуном, те посео византијски запад, од планина код Софије па до границе Тесалије, са градовима Призреном, Скопљем, Охридом и Бером.³ Грчки епископи беху свугде протерани, те на место њих постављени Бугари. Сумњиви Грци, као грађани Бера, пресељени беху на Дунав.⁴ У моравској долини и на средњем Дунаву сукобише се Бугари при деоби византијскога наследства са Мађарима. Краљ Имре борио се на Морави са бугарским трупима, те је заузео неколико епископија које је Калојан убрајао у „*impregium*“ Бугарске.⁵ Србија је била уплетена у ово ратовање, а поврх тога јако подрмана борбом између браће (1202—1203). Вукан је заборавао савете свога покојнога оца, па је тежио да с помоћу Имре завлада сам над читавом Србијом. Он протера Стефана из земље. Имре узе наслов краља Србије, који је од тада остао у угарској краљевској титули. Он захте од папе да Србију потчини римској цркви и да Вукану подари краљевску круну (*regalis corona*). Иноћентије III. даде налог (у марту 1203) архиепископу Калоче у Угарској

¹ Theiner, Mon. Slav. I, 6 бр. 11 (1199).

² Иноћентије III. краљу Имри 15. септ. 1204 о жељи „племенитог мужа Стефана, великога жупана Србије“ (*nobilis vir Stephanus, megajupanus Servie*): Theiner, Mon. Slav. I, 36 = Migne, Patrologia lat. vol. 215. col. 415. О Јовану, епископу Витерба, доцније Албана, † 1210 у Риму, упор. онде vol. 215 col. 282 nap.

³ Међу бугарским епископима тада и Аврам призренски, Марин скопљански и др.: Theiner, н. м. I, 129, Спискови бугарских епископија из времена Калојанова код Вајденбаха (Weidenbach), *Calendarium hist. christ.* (Regensburg 1855) стр. 276—277 и код Ерлера (Erler), *Der Liber cancellariae apostolicae* (Leipzig 1888) p. 39—40.

⁴ Дим. Хоматијан ep. 8, 48, 52.

⁵ „*V episcopatus Bulgariae pertinent ad imperium meum, quos invasit et detinet rex Hungarie*“: Калојан Иноћентију III. без дат., Theiner, на н. м. I, 30. Није поуздан број V; по свој прилици да су то били Београд, Браничево и Ниш. Андрија II. спомиње 1231 један поход краља Имре „*contra Bulgaros super fluvium Morava*“: Huber на н. м. I, 377 nap. 2.

да посети Вукана, да њега, а тако исто и српске епископе и властелу, појача у правој вери, и да их реши обећања покорности цариградском патријарху. Али, по свој прилици, ово путовање није било никада предузето¹. Вукан се на истоку Србије називао само великим жупаном. У једном јеванђељу, које је писано у Расу, каже се да је написано: „велеродѣномъ, велеславѣномъ великмъ жупанъ Влькъ, владычествующю ѣмъ своєю срьбскоюъ землею и зетьскоюъ страномъ и поморьскыи градъ... и нышевскимъ прѣдѣли.“² У исто време (у априлу 1203), босански бан Кулин, под утицајем угарскога краља и папских легата, нагнао је старешине Патарена да се одреку своје вере. Међутим, у Србији убрзо престаде угарски утицај. Силна војска Калојанова, састављена од Бугара и Куманаца, провали у земљу. Срби морадоше напустити Ниш, а Угри Браничево; у времену, непосредно за тим, видимо у оба града бугарске епископе³. Изгледа да је само Београд остао у угарским рукама. Вукан беше протеран са истока Србије, а Стефан опет враћен у посед своје државе и престола (лети 1203). Али је земља пљачкањем стране војске била страховито опустошена, а поврх тога још и опустела због ужасне глади. Краљ Имре није могао дати никаква отпора, јер је забављен био ратовањем са својим братом Андријом; он га ухвати, али, набрзо после овога успеха, умре (у јесен 1204).⁴ Стефана и Вукана измирио је трећи брат, монах Сава, који се тада из Св. Горе вратио са моћима Немањиним у отаџбину. Вукан се после 1207 не спомиње више.⁵ Један од његова три сина, Ђорђе, имао је, од 1208, краљевску титулу, али је, 1242, столовао само као „*principes Dioclie*“ у Улцињу. Стефан је заснивач манастира Мораче у Прној Гори (1252). Најмлађи, жупан Дмитар, као монах Давид, предузео је у дубокој старости (1286) пут у Јерусалим. Унук овога Дмитра био је кнез Вратко, један од војсковођа Стефана Душана; па и за његова савременика Младена, родоначелника Бранковића, кажу да је био потомак Вуканов.⁶

¹ Theiner на н. м. I, 18—19, 34—36.

² Стојановић, Записи I бр. 7. (Ориг. са старим струготинама).

³ Theiner на н. м. I, 29, 30, 33 (1204).

⁴ Преписка Инокентија III. са Имром, Вуканом и Калојаном: Theiner на н. м. I, 14 и д. Никита 705. Краљ Стефан гл. 14. Сава гл. 11. Доментијан 96 и д. Теодосије у Павловића, Домаћи извори за срп. историју (Београд 1877) 77 и д.

⁵ 12. априла 1207 обвезали су се Дубровник и Котор да ће се узајамно потпомагати; по уговору, посланици имали су одмах посредовати, чим би једна од ове две општине опседнута била од дужда млетачког, краља сицилијанског или „*da Stefano gran giurano e dal suo fratello Vulcano*“. Извод у Гундулића рукоп.; упор. Растића 75.

⁶ О Вукановој породици Иларијон Руварац у Годишњици 10 (1888)

Четвртим крстапким ратом постадоше Млечићи највећа сила на истоку. Они постадоше и непосредни суседи Срба. Када је први латински цариградски патријарх, Млечић Тома Морозини, отпловио са флотом из Млетака у своје ново стоно место, покори му се без отпора Дубровник (1205) који је, од пада византијске државе, остао усамљен и без заштите. Град доби млетачкога кнеза (*comes*) али је задржао своју аутономију, ступивши у исте обвезе према Млечима, нарочито давањем ратних лађа у помоћ, као раније према Византији. Млетачке посаде није било у граду; у времену опасности довољно је било да се појави млетачка флота. Испрва су кнежеви били именовани доживотно, као Ђовани Дандоло (у повељама од 1214—1235); тек његови наследници постављани беху по правилу на две године. Морозини за тим заузео после кратке опсаде Драч. Република је, да би морски пут за Цариград учинила сигурним, гледала да подвласти све господаре на обали. Млетачким васалима постадоше и француски кнежеви у Ахаји и грчки деспоти у Епиру (1210)¹. Непоуздан васал беше (око 1208—1210) Арбанас Димитрије, син Прогонов, кнез или »судија« у Арбану код Кроје, зет великога жупана Стефана, а муж његове ћерке Комнине². У Дукљи се, у јулу 1208, син Вуканов, краљ Ђорђе, са својим сродницима заклео Републици на верност; он је био спреман, да евентуално помогне Млечиће против Димитрија³. Па и велики жупан ступи у везе са Млечићима, склопивши уговор о пријатељству са кнезом Дандолом и општином дубровачком.⁴

Тајанствена смрт цара Калојана, приликом опсаде Солуна (у јесен 1207), изазвала је велики метеж у Бугарској. Бугарско угледно друштво, „*principes imperii mei*“, како га Калојан зове у својим писмима папи, одликовало се необузданим дивљаштвом. Франачки и грчки извори описују страховиту свирепост и самога Калојана. Иванко је, како Никита Акоминат прича, приликом својих гозби дао клати грчке заробљенике, да би увећао свечаност. Српски монах Теодосије прича, како је Стрџз на свом граду Про-

1 и д. и 14 (1894) 216 и д. Латинска повеља Давида или Дмитра из Акона 1286: Споменик XI, 21. Младен: један текст изд. Новаковић, *Starine* IX, 90.

¹ Tafel и Thomas II, 97, 119 и д.

² "Ἀρχὼν τοῦ Ἀρβάνου, *Arbanensis princeps, iudex Albanorum*: Дим. Хоматијан бр. 1, 3; Инокентије III. у Тајнера на н. м. I, 45. Упор. Дриновъ у Виз. Врем. I (1894) 321 и д., 336 и моју распр. у *Arch. slav. Phil.* XXI (1899) 87. E. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, Беч 1913. I. p. 42—43.

³ Ljubić, I, 27. Sufflay, l. c.

⁴ Повељу великога жупана Стефана (вѣли жѣпанъ Стефанъ) „Жанъ Даньдѣлъ“ и Дубровчанима (око 1214—1217), издао сам ја у Гласнику 47 (1879) 304 и д., прештампано у Смичикласа, *Cod. dipl.* III, 140.

сѣку начинио дрвено »позориште«, на коме је, пијанчећи, осуђивао људе на смрт, те их је одмах с позоришта дао стрмоглавити у таласе Вардара који дубоко доле протиче; „веселие же его сьмръть бѣше чловѣча“. И сада ови бугарски прваци почеше међусобну борбу. Млади престолонаследник Асѣн, син »старога« Асѣна, морао је бежати у Русију. Калојанов сестрић, по имену Борил, докопа се престола (1207—1218). Борилов брат од стрица, деспот Слав, прогласи се независним у Родопи, те брзо пристаде уз Франке. Други опет члан породице, севастократор Стрѣз (у Латина. *Stratius*, *Straces*) у Просѣку, нађе заштите код Стефана од Србије, и ако је Борил, тобоже, с дана у дан тражио од њега да га изда, да опали или рапчережи овога свога »брата«. Стрѣз је, кажу, с помоћу великога жупана освојио »половину бугарскога царства«. Међутим, Мађари заузеше поново крајеве на Морави; они су држали тада Браничево са блиским Кучевом и крајевима јужно до Равна (Туприје).¹

Цар Борил покушавао је испрва као савезник Грка у Никеји да настави политику Калојанову, али његов пораз код Пловдина (1208), који му је нанео цар Хајнрих, енергични и даровити брат Балдујина I., и други неуспеси нагнаше га да се баци право у наручја противника Калојанових, Латина и Мађара. Цар Хајнрих ожени се (око 1213) једном рођаком Бориловом, те постаде његов савезник². С друге стране, опет, поможе краљ Андрија II. Борулу да поново освоји Видин, када су се онде утврдили били његови противници, помагани Куманцима³. Када Борил и Хајнрих нису могли испословати код великога жупана да им изда Стрѣза, предузеше они заједнички војни поход против Србије, али су се срамно морали повући натраг, поплашени тобоже код Ниша у поноћ чудом св. Симеона (од прилике 1214)⁴. Убрзо за тим пође са-

¹ *Castrum Boronch* 1217: *Cod. dipl. patr.* VII, 6—7. Кучеб: упор. Паулеръ у Бѣлг. Сборн. 7 (1892) 429. Равно „на межди штъчствим моѣго“, краљ Стефан гл. 20.

² Краљ Стефан гл. 16 и 20 спомиње „царя гръчьскаго, Їериса Филанѣдра глаголюмаго“. Филандр је Фландрија, а Їерисъ грчки облик од имена Хајнрих; упор. *Ivan Pavlovič*, *Arch. slav. Phil.* III (1879) 718.

³ „*Assenus Burul, imperator Bulgarorum*“, помаган од Андрије II. лист Беле IV. 1259 у *Kukuljevič*, *Starine* 27 (1895) стр. 28.

⁴ Краљ Стефан гл. 16, 17, 20, франц. превод у барона de *Borchgrave*, *Henri de Flandre, empereur de Constantinople et le roi Etienne I de Serbie* (*Compte rendu* ист. комисије Академије у Брислу, књ. V, бр. 5, 5 серија). Западначких извора нема; *Henri de Valenciennes* не допире тако далеко, а у регестима Иноћентија III. нема фебр. 1214 — нов. 1215; упор. *Hampe*, *Mitt. des österr. Inst.* 23 (1902) 547.

гезницима за руком да Стрђза придобију против великога жупана, коме је толико дуговао. На господара Просѣка чак ни монах Сава, који му је дошао као изасланик, није могао утицати да измени своје држање. Али још те ноћи, пошто је српски кнежевић у монашком оделу отпутовао, стиже Стрђза смрт изненада (од прилике 1215). Срби су његову неочекивану смрт тумачили као неко чудо. Праву истину не знамо. Стрђзову област не доби нити Борил, владалац Бугарске, нити Стефан, владалац Србије, него ближи суседи, нешто Латини у Солуну који су заузели били Просѣк, а нешто Грци из Епира који су се утврдили у Скопљу¹.

Први међу деспотима Арте, Михаило I. »Анђел Дука Комнен«, брат од стрица цара Исака, али незаконит син, беше, мало пре тога, напустио Латине, протерао Млечиће из Драча и Њрфа², те у савезу са Стрђзом почео борбу са Латинима у Тесалији и Македонији. Тада је и покрајина Арбанум дошла под власт грчку. Михаило је био у непријатељству са великим жупаном Стефаном, не знамо због чега. Предузимљиви деспот поче да обнавља грчку власт у приморју Дукље, те поседе град Скадар. Узалуд беху Стефанове ракламације. Али, Епирца изненада задеси смрт, догађај који су савременици сматрали чудом као и смрт Балдујина I., Калсјана и Стрђза. Михаила је у арбанаском Београду, када беше у постељи поред своје жене, убио мачем један његов слуга³. Наследио га је његов полубрат, деспот Теодор, најзнатнији међу свима грчким владаоцима на западу. Он са Србима ступи опет у пријатељске односе. Његов брат Манојло ожени се једном сестром великога жупана. И сам Стефан хтеде се оженити Маријом, ћерком умрлога деспота Михаила I., али се тај пројект није могао остварити због брачне препреке, а наиме стога, што је Стефан био у сродничким односима са кућом Анђела.⁴

Опасан беше по великога жупана савез између цара Хајнриха и краља Андрије II., који се тада оженио нећаком Хајнриховом,

¹ Просѣк је доцније преотео од Латина деспот Теодор: Писма митрополита Јована Апокавка из Наупакта у Васиљевскога, *Epirotica*, Виз. Врем. III (1896) 244 и д. Скопље у априлу 1217 у поседу Епираца: Дим. Хоматијан бр. 59.

² Око 1212—1214: *Miliarakis* на н. м. 62.

³ *Akropolites* ed. Heisenberg cap. 14 p. 25. Краљ Стефан гл. 18 (у њега, као најближега сведока, много важи хронолошки ред догађаја). Михаилова је смрт, по Финлеју (Finlay) и Хопфу, пала 1214, по Милиријакису поч. 1216; пре ће бити 1215.

⁴ Димитрије Хоматијан бр. 10 (недатирано писмо). Упор. Дринова, Виз. Врем. I (1894) 327 и д. Радонић, Летопис 208 (1901) 128.

Јолантом Куртнејском. Хајнрих и Андрија удесише да се лично састану у Нишу (по Ускресу, 1215?), на који састанак позваше и српскога владаоца. Стефан беше врло забринут. У додацима Немањиној биографији каже он, да су оба владаоца имали потајних смерова против Србије; они су, вели, намеравали да га из Србије истисну и његову земљу поделе. Стога се он пожури да се прво састане са Андријом. Састанак је био у Равном и трајао је 12 дана, који су протекли у свечаностима и измењивању поклона. Одатле пођоше краљ и велики жупан према Нишу у сретање цару, „иже много хоте нѣкоуоу да и малоу чѣсть приѣти ѿт мене, и не оулоучи безоумьни“. По свој прилици, овде се мисли на пекадашњу превласт Цариградског Царства над Србијом, коју су Латини желели обновити у неком извесном облику. Односи се толико затегнуше, да су Срби затворили били све путове; цар се, најзад, тек посредовањем краља Андрије могао вратити назад.¹ Моћ и претензије Латинског Царства нагнали су Стефана да тражи чвршћа наслона на Латине. По свој прилици, посредовањем дубровачкога кнеза Ђована Дандола ступио је он женидбом у ближе везе са Млечићима, и то баш са породицом Дандоло. Ана, унука дужда Енрика Дандола († 1205) а ћерка Ринијера Дандола († 1209), постаде жена великога жупана, по свој прилици трећа.²

Међутим стиже цара Хајнриха у Солуну прерана смрт (11. јуна 1216). Једна странка беше за угарскога краља Андрију II., али се већина одлучи за Петра Куртнејског, мужа сестре два прва латинска цара. Папа Хонорије III. круниса Петра у Риму (9. априла 1217). Нови цар није из доње Италије отпловио право у Цариград, него, на жељу Млечића, прво у Драч да освоји овај град за њих.³ И ако опсада није успела, крену цар у своју државу сухим путем кроз епирску област, у правцу Охрида и Солуна. Али већ негде у близини чекао је на њ деспот Теодор. На обали реке Шкумбе нападоше цара Петра из заседе, те погибе у борби.⁴ Овом победом која

¹ Само у краља Стефана гл. 20 (завршетак дела, које је састављено свакако још пре смрти Хајнрихове). Даровна повеља Андрије II. Михаилу, сину Аврамову, аа његове заслуге „maxime in expedicione Rascie, nobis personaliter ibidem existentibus“ (1229): Smičiklas, Cod. dipl. III, 318.

² Генеалогичка Дандола у Симонсфелда (Simonsfeld), Andreas Dandolo und seine Geschichtswerke (München 1876) 24. Радонић у Летопису 208 (1901) 126—130 мисли, да је Стефанова друга жена била она безимена око 1204—1216 у Димитрија Хоматијана бр. 10, а трећа да је била Млетачкиња.

³ Guill. de Nangiac: Recueil des hist. des Gaules XX, 759.

⁴ Akropolites ed. Heisenberg cap. 14. p. 26; упор. Милиријакис на н. м. 125. Пре 28. јула 1217: Pressuti, Regesta Honorii III, 1 (Рим 1888) бр. 684 и д.

није ни најмање заостајала за Калојановом над царем Балдујином I, постаде Теодор, преко ноћи, најславнији владалац на истоку. Од тога се дана Латинско Царство никада више није прибратало. У Цариграду дође на владу слабо намесништво на челу са Петровом удовицом. Борил, владар бугарски, без помоћи Франака није се могао дуже држати. Јован Асѣн II. врати се из Русије, зароби и ослепи Борила (1218). Међутим, Андрија II. предузео је крсташки поход, на који се већ одавна био обвезао. Он је из Сплита (у авг. 1217) отпловио у Палестину, али се већ идуће године (1218) сухим путем кроз султанат Селџука и Никејско Царство, преко Цариграда и Бугарске, вратио у Угарску.

Док су се призори овако брзо мењали, достигао је велики жупан Стефан, по свој прилици с помоћу Млетака, мету својих жеља, краљевску круну из Рима (1217), због које је, већ пре петнаест година, преговарао с папом Иноћентијем III. Најјасније вести о томе пружа нам један савременик, архиђакон Тома сплитски (рођ. 1200, † 1268). Непосредно после одласка краља Андрије, каже он, у исто време (*eodem tempore*) добио је „*Stephanus, dominus Servie sive Rasie*“, названи „*megajupanus*“, преко посланика краљевску круну (*corona regni*) од папе Хонорија III. У Србију је, наиме, упућен био папски легат, који је Стефана крунисао, те га у његовој земљи поставио за првога краља¹. Андрија Дандоло понавља ову причу са додатком из историје своје породице, а наиме, да се Стефан оженио унуком дужда Енрика Дандола, да га је жена наговорила да се одрекне шизме, те да га је један кардинал-легат, заједно са женом, крунисао за краља². Очувана регеста Хонорија III. не дају никаквих података о овом крунисању; изгледа да у њима нема тајних писама и да мање осветљују политичку историју него преписка Иноћентија III. У регеста унесено је, у марту 1220, само једно писмо Стефаново: „*Stephanus, dei gratia totius Servie, Dioclie, Tribunie, Dalmatie atque Chlumie rex coronatus*,“ као син римске цркве уверава папу о својој верности, те за своју круну и земљу моли божји и папски благослов, одашиљући, са веровним писмом, као свога изасланика епископа Методија³. Извештај српскога монаха Доментијана (писао је 1254) већ је сасвим обојен. По

¹ Тома се (гл. 25, изд. Рачкога стр. 91), по свој прилици, налазио у Сплиту приликом одласка Андрије II. из Сплита, пре него што је отишао на универзитет у Болоњу (око 1220).

² Muratori, књ. 12 col. 340 E.

³ У Рајналда (Reynaldus) под г. 1220, Farlati, VII, 34, из Тајнерове оставштине у Рачкога, Starine VII, 55; кратак прегест у Пресуттија (Pressutti) на н. м. I, стр. LII, бр. 21.

њему, Сава је, тобоже већ архиепископ српски, упутио свога ученика Методија у Рим да моли благослов св. апостола Петра и Павла и круну, коју би папа осветио. Папа се одазвао овој жељи. Када је Методије донео круну у Србију, крунисао је Сава свога брата у манастиру Жичи. Монах Теодосије, по коме такођер Сава обавља акт крунисања, не спомиње ни једном речи Рим, папу и порекло круне. Али, тада Сава још није био архиепископ, него се поново бавио у Св. Гори¹. Протест против круне имао се само очекивати од Андрије П., краља угарског, који се, као и његов брат и претходник, редовно називао краљем Србије. Он је, по повратку из Палестине, због те ствари био много незадовољан, те се оружао, али га је, вели се, долазак Савин к њему ублажио². Међутим, опасност свакако да не беше велика, јер је у Угарској између краља и племства дошло до јако запетих односа, те је противности стишала тек »Златна Була« (1222).

Слабењем Латинскога Царства изгубило је наслањање на запад значај, па је ово опадање упућивало на приближавање истоку. Тада беше у напону моћ Грка. Није се само знало ко ће да добије превагу, да ли Грци из Епира или из Никеје. Противности политичких интереса грчких супарника придружило се и црквено такмачење, које је краљ Стефан одмах искористио. Стефану је неугодан био у непосредном суседству утицај архиепископа охридског, чије седиште беше у земљи моћнога Теодора. Да би стекао српску самовласну архиепископију, упути краљ (1219) свога брата, монаха Саву, на далеки двор у Никеју, цару Теодору I. Ласкару и цариградском патријарху Манојлу Сарантену, названом Каритопулу (1215—1222), који је онде живео³. Онде су радо дозволили заснивање архиепископије, те су самог Саву у Никеји свечано посветили за првог архиепископа српског. Поред старе епископије у Расу, засновано беше неколико нових епископија. Охридска црква није била званично извештена о подизању нових епископија. Тадашњи архиепископ, учени Димитрије Хоматијан, протестовао је због повреде својих права једним синодским пис-

¹ Упор. студију Иларијона Руварца у Летопису 208 (1901) 1—44. Енгел, Мајков, Голубински и др., да би различите извештаје довели у склад, узимају две круне, једну из Рима а другу, о којој извори ништа не знају, из Никеје.

² Доментијан 245 и д. Теодосије у Павловића 115 и д.

³ Доментијан том приликом погрешно спомиње Герман II, Манојлова наследника, али у петроградском рукопису (упор. Јагић, *Starine V*, 15) исправљено је на ивици име Германово у Манојло, кога спомиње и старосрп. текст у Павловића на н. м. 99 нап.

мом, које беше упућено »монаху« Сави; то је писмо имао однети и усмено га образложити скопски епископ Јован (у мају 1220). У том акту истиче се да је Србија потчињена столици охридске архиепископије и да је једини законити епископ у земљи епископ у Расу. Сава је, каже се ту, противно одредбама канонскога права, посвећен одмах за архиепископа и ако раније није био епископ. Дозволу за оснивање архиепископије имао је он тражити у Охриду, а не у Никеји. Сава је у младим годинама напустио отаџбину, породицу, очинско наслеђе, једном речи читав свет, да би се прославио међу пустињацима који се боре са ђаволом. После тога, из љубави према отаџбини, вратио се он из тврђаве светогорске у Србију, те је од испосника постао државником и дипломатом. Сада Сава учествује у световним гозбама, јаше лепе коње племенита соја, опкољен великом пратњом наоружаних људи. Није Сава тежио за новим достојанством из одушевљења према јеванђељу, него из таштине. Поврх тога, он је канонски постављеног и Охриду потчињеног призренскога епископа протерао и на његово место другога поставио; види се да је Призрен у ово време, не знамо како, дошао под власт српску. Димитрије прети Сави црквеним проклетством (ἀφορισμός) што је прекршио свете и божанствене каноне. Неколико година доцније упутио је Димитрије, због Србије, нову жалбу цркви никејској, тада већ патријарху Герману II. (од 1222)¹. Не зна се да ли су Срби и Никејци, уопште, и одговорили на ове протесте. Тада се у Србији марљиво подизао манастир Жича, седиште архиепископа, и црква, у којој се имао обављати чин крунисања. Онде се још и данас међу фреско-сликама види лик заснивача, краља Стефана, лепа човека са дугом црном брадом, у капи, искићеној бисером, у пурпурном оделу са жутиим двоглавим орловима и белим бисерним круговима. Поред њега види се младо лице, обрасло ретком брадом, његова првенца Радослава који је обучен у слично одело.²

Ускоро за тим кренуо је старим крсташким путем у Цариград нови латински цар. Беше то син несретнога Петра, млади Роберт Куртнејски (1220—1228). Он је презимио (1220—1221) код своје сестре, угарске краљице Јоланте. На миру се свршио пролаз кроз област српскога краља Стефана и бугарскога цара Јована Асѣна II., који тада беше зет Андрије II. Значајна је једна белешка у хроници

¹ Димитрије Хоматијан бр. 86 ed. Pitra col. 381—390 и бр. 114, col. 495—496. Српски превод Хоматијанова писма Сави објавио је Ст. Новаквић у Српском Сиону за г. 1905 бр. 1.

² По Валтровићевој копији у Стжиговскога (Strzygowski): Denkschr. W. Akad. 52 (1906) 109, сл. 40.

Балдујина из Авена. Роберт је имао некога ратника (serjant) из Лила, о коме се причало да је »незаконити стриц« младаго цара. Овај стриц имао је лепу ћерку коју је Роберт, као своју рођаку, окитио драгоценостима, те је са великим свечаностима удао за »краља Србије« (roi de Servie). Девојчину оцу даде новаца да се врати у отаџбину, само да се не открије генеалогска тајна.¹ У марту 1221 беше Роберт крунисан у Цариграду, али, ускоро се читав свет уверио о његовој неспособности.

После кратког времена освојио је деспот Теодор (у априлу 1223) Солун, другу престоницу Латина. Бонифацијев син, краљ Димитрије, отишао беше баш тада преко Угарске на запад да тражи помоћи. Епирски прквени сабор у Арти закључи једногласно да се Теодор, ослободилац запада од туђинскога јарма, прогласи за цара. Архиепископ Димитрије Хоматијан обави чин крунисања. Нови цар столовао је највише у Солуну. Његови намесници са титулом дуче и севаста, Грци, Словени и Арбанаси, управљали су тематима у Македонији и Арбанији све до српске границе која се налазила северно од Арбана, Дебра и Скопља.² На исток је Теодор проширио своју област у Тракију, где пристаде уза њ Адријанопољ. Краљ Стефан умео је да одржи пријатељске односе са најсилнијим владарем на Полуострву. Још раније (око 1216), намеравао је он да свога најстаријега сина Стефана Радослава ожени неком кнегињом из епирске куће, али се план није могао извести због противљења цркве, јер је Радослав био син Јевдокије из исте куће Анђела.³ Али када је Теодор постао силан, онда се није више водило рачуна о канонском праву. Радослав постаде зет самога цара Теодора, узевши за жену његову ћер Ану. Случајно се сачувао масивни заручни прстен, са натписом у грчким стиховима.⁴ Радослав је, као

¹ Код Вилардуена (Villehardouin) ed. Wailly (Paris 1877) у прилозима р. 425; ова вест, по свој прилици, потиче из изгубљеног дела хронике Анрија Валансијенског (Henri de Valenciennes). Тобожња рођака цара Роберта била је или четврта жена краља Стефана (после Млетачкиње) или, још пре, жена једнога од његових синова.

² У Арбану беше Теодоров намесник севаст Гргур Камонас који је, оженивши се удовицом архонта Димитрија, постао зет Стефана владаноца Србије (пре 1217); Дим. Хоматијан бр. 1, 3. E. Sufflay, op. cit. I, p. 46.

³ Димитрије Хоматијан бр. 10: намеравана женидба Стефанова сина са Теодором, ћерком деспота Михаила I. Врло је сумњив Доментијанов податак 261, да је Радослава тек после смрти његова оца оженио његов стриц архиепископ Сава.

⁴ Krumbacher, Ein serbisch-byzantinischer Verlobungsring. S. B. der kgl. bayer. Akad. 1906, Heft III, 421—452 са табл. Čajkanović, Über die Echtheit eines serb.-byz. Verlobungsringes: Byz. Z. XIX (1910) 111 и д. против напомена С. Пападимитрију.

наследник престола, управљао некадашњом Вукановом облашћу, Дукљом па можда и Требињем.¹

Старо Захумље подељено беше у ово време највише на два дела, са два »велика кнеза«. Орбини који је, по свој прилици, употребио пеку изгубљену захумску хронику, прича да је земаљска властела, после смрти Мирослава, брата Немањина, протерала његову удовицу и њенога десетогодишњег сина Андрију, те прогласила за владоца кнеза Петра. То је ратоборни Петар, познат из књиге архиђакона Томе, господар Хума, Патарен кога су Сплићани, крај свега опирања свога свештенства, изабрали за градскога старешину (1225—1227), због чега их је папски легат Аконције анатемисао. Петров наследник беше његов синовац Тољен († 1239), непријатељ Сплита и Трогира. Орбини даље казује да је велики жупан Стефан, са својим сином Радославом, кренуо против Петра те га потукао у пољу Бишћу испод Благаја, у близини данашњег Мостара, и ограничио га на крај између Неретве и Цетине. Управу у земљи, јужно од Неретве, наставља Орбини, предао је Стефан своме сину Радославу, а за господара у стонском пределу, у Приморју код Сланог и у Жупи Поповској, поставио је свога брата од стрица Андрију, сина Мирослављева. Доцније је Андрији пошло за руком да придобије читав Хум. Из тога доба потичу уговори »великога кнеза« Андрије са дубровачким кнежевима, Јованом Дандолом (1214 до 1235) и Јаковом Делфином (1247—1249), као и са градом Сплитом (1241). У њима се он, као наследни кнез, позива на своје претке, те се, по начину византијских приватних повеља, потписује около крста, исто као некада Немања и Мирослав.² Андрија је пријатељство са дубровачком властелом утврдио удајом своје ћерке Вукославе за угледног Дубровчанина Барба Крусича (*Barbius de Crossio*)³. Да је краљ Србије одржао врховну власт над Андријом види се отуда, што се Захумље наводи у титулама краљева Стефана и Владислава, и што је архиепископ Сава у Андријиној земљи засновао српску епископију. Орбини зна још да се гроб Андријин († око 1250) налази у стонској богородичној цркви, седишту захумскога српскога епископа.

¹ У которским повељама (нису се очувале у оригиналу) јавља се Радослав као краљ од окт. 1217: Farlati VI, 439, Smičiklas III, 163, 195, 208. Једна, опет, повеља у Кукуљевика, Starine XXI, 286 и Фарлатија VI, 437—438 датирана је са 1227, не са 1217.

² Orbini 248, 250, 390. Mon. serb. 24, 34—35. Smičiklas, Cod. dipl. III, 432: IV, 134, 414.

³ Моја распр. о Тољену у Гласу 35 (1892) 12—14; упор. моје дело Rom. Dalm. I, 96.

Стефана Првовенчаногa је, на смрти († 24 септ. 1228?), замонашио његов брат Сава, те је Стефан умро као монах Симон.¹ Између његова четири сина крунисао је архиепископ Сава у Жичи за краља Радослава. Владислав и Урош добили су, по свој прилици, нарочите територије. Четврти син, Предислав, замонашио се по примеру стричеву, узевши такођер име Сава; доцније постао је он епископ Захумља² и, најзад, архиепископ Србије као Сава II. (1263 до 1270).

Стефан Радослав (1228—1234) био је слаб и неспособан краљ. Као син и муж византијских царских кћери хтео је и он да буде Грк, те се на српским повељама потписивао грчки *Στέφανος ῥῆξ ὁ Δούκας*.³ У политичком погледу зависио је он потпуно од свога таста, епирскога цара Теодора. Изгледа, да је српску цркву поново потчинио архиепископији охридској. Како се интересовао за литургијска и канонична питања, није се обраћао за савет »цариградском«⁴ патријарху у Никеји, као што би се могло очекивати, него архиепископу Димитрију Хоматијану који је на сва питања младога краља одговорио опширно. Архиепископ Сава није био задовољан са оваквим обртом. Он предузе пут у Свету Земљу, искористивши поновно освојење Јерусалима који је био заузео цар Фридрих II. (у фебруару 1229). Око Латинскога Царства које је било на заходу и у коме је, после смрти Робертове, завладао његов мали брат Балдујин II. (1228), начетили се бежу три такмаца: Епирци, Никејци и Бугари. Неочекивани обрт донела је катастрофа цара Теодора. Њега је Асѣн II. код села Клокотнице (сада Семизџе), на друму од Пловдина за Адријанопољ, изненада напао, потукао и заробио (у пролеће 1230). Бугари без икакве муке заузеле читав запад од Адријанопоља преко Скопља и Охрида до Драча. Једино је у Солуну, Тесалији и Епиру остао брат Теодоров Манојло са царском титулом; после смрти своје жене Српкиње, ожени се он ванбрачном Асѣновом ћерком. Дубровчани због своје трговине у Драчу и околини похиташе новом владаоцу, »цару Бугара и Грка«⁵ да им потврди њихове повластице.⁶ У исто време раскиде се пријатељство Бугара са Мађарима. У привилегији Асѣна II. Дубровчанима јав-

¹ Поуздан је дан смрти, али година не. Како су Дубровчани, 9. окт. 1228, затворили били границу због немира у суседству (у Смичикласа III, 292), могло би се то довести у везу са смрћу краљевом. Како је, по Данилу стр. 5, Радослав владао шест година (до 1234), то онда почетак његове владе пада у 1228 г.

² Пов. у Споменику III, 8. Упор. Ил. Руварац, Годишњица 10 (1888) 66.

³ Mon. Serb. 20. Acta graeca III, 66. Дим. Хоматијан ed. Pitra col. 686—710. Заручни прстен у Крумбахера на н. м.

⁴ Пов. цара Асѣна II. од г. 1230—1231: Mon. serb. 2—3 (упор. р. IX), са факс. у Иљинскога: Извѣстја арх. инст. VII, 1 (1902) 25 и д.

љају се Браничево и Београд у поседу Бугара, али их већ 1232 држе Мађари поново.¹ Асѣнов брат, севастократор Александар, предводио је бугарске трупе против војске Андрије II. који је тада, због заштите својих граница, организовао Северински Банат (сада Турн Северин) на крајњем западу Влашке (1233). Краљ Стефан Радослав изгубио је, после пропасти свога епирскога таста, сваки ослонац. Асѣн II. присвајао је себи врховну власт над Србијом, те је потпомагао Радослављева брата Владислава који му постаде зет.² Сава, чији је положај био незгодан, захваљујући сабору у Жичи, предаде архиепископски престо своме ученику Арсенију, те по други пут оде у Палестину, да посети и брдо Синај и Египат.³ Убрзо по том био је Радослав срушен и прогнан. Калуђер Теодосије прича да је краљ био потпуно под утицајем своје жене, те због тога »и врџдєнь бысть оумомъ«; то пак нагнало је властелу да се окупи око Владислава. Радослав побеже са женом у Дубровник. Дубровачки кнез, Јован Дандоло, баш се тада задржавао болан у Млецима. Његови заменици, поткнежеви Петар Бољеславић и Тодор Крусић, са читавом општином примише пријатељски протераног краља, добивши од њега повељу са силним обећањима у случају ако би се опет попео на престо (4. фебруара 1234). Бегунци су, по свој прилици, на дубровачкој лађи отпловили у Драч. Дубровчани су, већ у марту, добили трговачку привилегију од »цара« Манојла Дуке који их је похвалио због њихова пријатељског држања према »кир Стефану Дуки«, краљу Србије и према Манојловој синовици, краљичи (βιγαίνα) Ани Дукени.⁴ Радослав се, међутим, морао одрећи наде да ће се вратити на престо. Његова несрећа беше његова жена. Она се у Драчу, како Теодосије прича, прикључи неком великом »Фроугу« који је несретном српском краљу загрозио »смртоносним мачем«. Без круне и жене вратио се Радослав тужан у отаџбину, да заврши онде живот у манастирској тишини као калуђер Јован. По Данилу, његове моћи почивају у манастиру Студеници. Али је и лепа Ана, најзад, потражила склоништа у манастиру, по свој прилици у својој епирској отаџбини.⁵

¹ Theiner, Mon. Hung. I, 103.

² Натпис Асѣна у Трнову: а земља сва прѣлах шт Одрина и до Драчѣ грѣцкѣ и еше же арбанаскѣ и сръбскѣж. Најновије издање Т. Успенскога: Извѣстія арх. инст. VII, 1 (1902) таб. 5.

³ Архиепископ Данило 248 и д. ставља захваљујући свога великога претходника у време Радослава, Доментијан тек за владе Владислава. По Доментијану 295, Сава је био архиепископ 14 година, дакле 1219—1233.

⁴ Повеље од 1234: Mon. serb. 19—20; Acta graeca III, 66; Smičiklas III, 395, 404.

⁵ Краљ Стефан Радослав као монах Јован, са калуђерицом Аном у срп. Поменнику: Гласник XLII, 30. Теодосије у Павловића 134. Данило 5.

Краљ Стефан Владислав (1234—1243) имао је више среће и способности него његов старији брат, али је и сувише био под утицајем свога бугарскога таста. Док Радослав није оставио за собом никакву задужбину, Владислав је осигурао себи трајан спомен грађевинама и поклонима, не само у Србији, особито оснивањем манастира Милешеве, него и у Св. Гори.¹ Од његова доласка на престо пријатељство Срба са Дубровчанима за дуже времена није могло да се поврати. По свој прилици, Дубровник се сувише био заложно за Радослава, Сплићани су (вероватно у марту 1234) писали Дубровчанима, како би се радовали сваком њиховом успеху против непријатељскога краља, који им свакога дана спрема неприлике.² Још 45 година доцније памтило се у Дубровнику како се спремало и оружало на градским кулама »у време краља Радослава.«³ Прошло је било више од по године док није, најзад, кнез Јован Дандоло, кратко време пред своју смрт, обновио мир са Владиславом, и тада су велика обећања Радослављева јако била сужена.⁴

Некадањи архиепископ Сава вратио се, међутим, из Јерусалима сухим путем преко Никејскога Царства, те је Прним Морем отишао у Бугарску, да посети Асѣна II. Као гост бугарскога цара умро је он у Трнову (12. јануара 1236). Свечано је сахрањен у новосазиданој цркви 40 мученика. Већ идуће године посети краљ Владислав свога таста, те пренесе тело свога стрица, заснивача српске народне цркве, у новоосновани манастир Милешеву (6. маја 1237).⁵ Тада је цар Асѣн II., у савезу са никејским царем Јованом Дуком Катацем, живо ратовао са Латинима који скоро беху ограни-

¹ Велика похвала у Данила 5—7. Jos. Müller у Slav. Bibliothek I (1851) 197: Владислављева грчка повеља манастиру Есфигмену.

² Smičiklas III, 431 (без датума, упор. III, 403).

³ „Tempore Radasclavi regis, quando armanbantur turres“ сматран је један зид као „murus communis“; тако је Домања Бобаљевић увек слушао да се говори (semper audivi dici). Исказ сведока пред судом 4. новембра 1279: Div. Rag. 1278 f. 60.

⁴ Уговор између кнеза Дандола и краља Владислава, сачуван само у преписима, склопљен је између септ. 1234 и априла 1235; као први сведоци помињу се варошке судије од септ. 1234 до септ. 1235, пре него што је поткнез Петар Болеславић од априла 1235 почео заступати Дандола. Текстови: а) повеља Дубровчана на српском (без сведока) Mon. serb. 22—23, латинска (са сведоцима) Ljubić I, 57—58, обе у Smičiklas III, 427—430; б) краљева повеља као одговор на ову: српски Mon. serb. 25 бр. 31, Smičiklas III, 433 бр. 376, латински тамо 430—431. Тестамент Јована Дандола, датиран у Млещима 8. јула 1235, у Арх. Дубр.

⁵ За хронологију упор. Ковачевића, Годишњица III (1879) 361 и Гласник XLIII (1885) 20.

чени само на Цариград. Офанзива дошла беше до врхунца када савезници опседоше лети 1235 Цариград. Политика бугарскога владоца стаде се колебати када је покушао да опет мирним путем дође до утицаја у Цариграду. Тако се, онда, млади цар Балдујин II. (1240) могао без препреке сухим путем преко Угарске, Србије и Бугарске вратити у Цариград са великом војском коју је скупио на западу; али, ова војска убрзо се растури, јер не беше средстава. Епирску политику у Арбанији и Епиру (од 1237) наставио је деспот Михаило II., ванбрачни син Михаила I. Пролазне природе беше поновна акција некадашњег цара Теодора. Он је у бугарском ропству, због сплетака, прво био ослепљен, па је онда постао таст Асѣна II.; он протера из Солуна свога брата Манојла, те даде онде крунисати за цара свога сина Јована, али је имао само малу област (1240). У Бугарској је, после смрти Асѣна II. (1241), ступио на владу његов млади син Калиман I. Цар Ватац, не имајући више ни једнога такмаца, даде се енергично на посао да обнови Грчко Царство. Он предузе поход против Солуна и примора тамошње Епирце да положе царско достојанство (1242).

На северозападу Полуострва нападали су Мађари снажно (1234—1237) под вођством Коломана, сина Андрије II., ранијега краља Галиције, а сада херцега »Склавоније« (Хрватске и Далмације) на босанске и захумске јеретике. Том приликом покорио је Коломан северни део Захумља, којим је тада владао кнез Тољен.¹ У покрајини Усори, у северној Босни, беше кнез Себислав, син иначе непознатог бана Стефана који је већ и тако био присталица римске столице.² У правој централној Босни држао се победоносно против свих нападаја Матеј Нинослав који се називао божјом милости »вџлики банъ« (у повељама од 1232—1250) и себе изреком означавао као потомка старих земаљских владалаца; изгледа да је он био непосредан наследник бана Кулина. Један пут је Нинослав (у марту 1240), преко области свога пријатеља захумскога кнеза Андрије, дошао лично у Дубровник, па је тада потврдио општини њене трговачке повластице, а, у случају да Дубровчани зарате са српским краљем, обећао је заштиту њиховим трговцима.³

У те дане узбунила је читаву источну Европу навала народа из унутрашњости Азије. Монголи или Татари појавише се са снажном коњаничком војском у земљама северно од Црнога Мора, по-

¹ У јужном Захумљу владао је кнез Андрија. У Стону се, 1239, помињу чиновници краља Владислава : Smičiklas IV, 77.

² Smičiklas IV, 15 и д.

³ Mon. serb. 29 (1240), поновљено 1249 тамо 33; у Smičiklasa такођер IV, 107, 386. Факсимил повеље из г. 1249 у Гласнику 6 (1854).

бедише руске кнежеве и разбише Куманце који су, кроз генерације, живели номадским животом у степама од Дона до Дунава. Кутен, последњи кан кумански, оде (1239) са највећим делом свога народа у Угарску. Остале куманске групе отидоше у Бугарску, а мање чете ступише у службу Латина и Никејаца. Под Батуом, унуком Џингискана (зими 1240—1241), Монголи почеше поново продирати; Кијев, Краков и Бреслава беху освојени и разорени, али је главни нападај био намењен Угарској. Бела IV. беше (у априлу 1241) до ноге потучен, а читава земља страховито опустошена. Краљ побеже преко Загреба у Раб, а одатле у Сплит. Батуов брат од стрица, Кајдан, гонио га је све до мора. Савременик, архиђакон Тома, даје нам живи опис ових бојева. По његову причању, Словени нису имали великих губитака, јер се беху сакрили у планине и у шуме. Пасада у Клиссу одби Монголе, спуштајући на њих, низ градске зидове, велико комађе одваљених градских стена. Коњаничке чете нису покушале да нападну на добро утврђене градове Сплит и Трогир (у марту 1242), у коме се налазио краљ, а који беху препуни бегунаца. Један одред Монгола оде на југ. Тврди Дубровник није имао много штете, по свој прилици само у својој области. Али, зато су Монголи спалили Котор, вероватно само подграђе. У подручју барје архиепископије разорени беху епископски градови Свач и Дривост, а њихово становништво посечено.¹ Међутим, Кајдан је хитао кроз Босну, Србију и Бугарску на доњи Дунав, где се сјединио са Батуом; вест о смрти великога кана Октаја (у децембру 1241) одазвала их је натраг на исток.² Нови канат Златне Хорде са Батуовом престоницом Сарајем на доњој Волзи, од кога су страховали сви суседи, простирао се тада од Дунава па све до Туркестана. Беше то удео на кнежевина огромне монголске државе која се простираше од Персије па све до обала Кине, са престоницом у »златном шатору« у Каракоруму, а доцније у палатама великога кана у данашњем Пекингу.

После ових догађаја, краљ Владислав није се могао више одржати сам на влади. Морао је уступити престо (у пролеће 1243) своме млађем брату Стефану Урошу. Њему остадоше краљевска титула и неки крајеви у Приморју. О том преврату не говори ни један српски извештај, него само дубровачке повеље. Дубровачки

¹ Улцињ није постигла судба блискога Свача. Он је баш тада, 22. априла 1242, склопио био уговор о пријатељству са Дубровчанима: *Smičiklas IV*, 149.

² Рогер, великоварадски каноник а после сплитски архиепископ и архиђакон Тома изд. Раџкога 156, 177. У дубровачким, српским и бугарским изворима нема о томе никаквих података. Упор. *Gustav Strakosch-Grassmann, Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa* (Innsbruck 1893), 169.

кнез, Јован Микијели, са властелом градском обећао је (лети 1243) Јурку, посланику краља Стефана Уроша, да »краљица Владиславља« која се, по свој прилици, склонила у Дубровник, неће ни преко посланика ни писмима, по савету или са знањем Дубровчана, предузимати што против краља Уроша, ни на суку, ни на мору, па ни у Босни.¹ У брзо за тим (14. авг. 1243) обновише Дубровник и краљ Урош свечано старе уговоре.² Краљ Владислав помиње се доцније више пута, и то свагда као пријатељ свога брата; његова престоница, по свој прилици Скадар, не спомиње се.³ За њега је, најзад, (1263—1264), преписан био у манастиру Милешеви пролог са кратким легендама о свецима.⁴ Једноме од својих синова, вероватно старијем Стефану, уступа он своја »ктиторска« права у манастиру Есфигмену у Св. Гори.⁵ млађи син, жупан Деса, умро је пре 1281. Једна кћи Владислављева удата је била за кнезом Ђуром, старешином хрватске властелске куће Качића из Омиша.⁶ Белослава, удовица краља Владислава и мати Десина, живела је још 1285.⁷

Мужеве српске цркве, Доментијан и Данило, зову краља Стефана Уроша I. (1243—1276) »великим«, а у једној которској повељи слави се он чак као непобедими краљ. Али, из његове историје види се да није имао талент и далеки поглед свога оца »првовенчаног« краља. Колебајући се политички непрестано између Грка у Никеји, Епираца, Мађара и нових француских господара у Напуљу, Арбанији и Грчкој, он је често погрешно рачунао. Доцнији српски летописци називају га, по његову промуклом гласу, »храпави краљ«.⁸

¹ Mon. serb. 30. Smičiklas IV, 210 (Johannes Michael Comes од 23. авг. 1242 ib. IV, 159) Прид. Владислављ схватио је Гундулић сасвим погрешно (Vladislava, regina di Bossina), исто тако и Растих 87.

² Очувани само у лат. преводу: Ljubić I, 59, 63—64, Smičiklas IV, 194—195 бр. 174 и 211—212 бр. 189; у оба издања није опажено да су обе повеље једна с другом у вези, да је друга одговор на прву.

³ Пов. 1252—1254: Mon. serb. 36, Smičiklas IV, 483, 507, 529. Данило стр. 6. зна само за самовладу Владислава (тобоже 7 година).

⁴ Mon. serb. 561; Стојановић, Записи III, бр. 5015 (6772. инд. 7); дан смрти Владислава 11. новембра: Стојановић, Arch. slav. Phil. XXIII (1901) 631.

⁵ Slav. Bibliothek на н. м.

⁶ Кнез Ђура или comes Jurra спомиње се у повељама 1239—1274, као зет Владислава Mon. serb. 54. Smičiklas IV, 126 (1253—1254).

⁷ Пов. 1281—1285 о депозиту Белославином: Smičiklas VI, 388—391, 542—543. Не зна се да ли је она била ћерка Асѣна II, којом се Владислав оженно пре пола века, или је, можда, била друга жена овога краља.

⁸ Стефанъ Оурошъ у срп. пов.; Στέφανος Ούρεσις у Пахимера, Mich. Pal. V, cap. 7, у Дубровчана и Мађара највише »rex Urossius«. Urossius, invictissimus rex: пов. 1257, Ljubić I, 89, Smičiklas V, 77.

Он је прво имао веза са Никејцима који тада беху прва сила на Полуострву. Када је у Трнову, после Калимана (1246), ступио на престо опет дечак Михаило Асѣн, млађи син Асѣна II., преотео је одмах цар Јован Батац Бугарима све јужне провинције од Адријанопоља до Вардара. Епирски деспот Михаило II. заузео беше, међутим, област западно од Вардара са Велесом, Прилепом и Охридом. После тога, Батац је присвојио трајно Солун својој држави (1246). После неколико година победи он и Михаила II., те одузе Епирцима читаву западну Маћедонију и Арбанију са Кројом све до Јадранскога Мора и до српске границе (1252). Његов син, меланхолични и учени цар Теодор II. Ласкар (1254—1258), нашао се опет у дефансиви, те се морао бранити од Бугара и Епираца. Да се Урош бројао међу пријатеље Никејаца, истина не поуздане, види се из једнога писма цара Ласкара и из прекора, којима обасипа доцније Акрополит српскога краља у свом историјском делу.¹

Нагли напредак Угарске после монголске навале који је изазван довођењем страних колониста и подизањем многих вароши и градова, опажа се већ у борби с Млещима због Задра (1242—1244). Краљ Бела IV., најдаровитији међу Арпадовићима, организовао је и своју јужну границу. Већ су његови претходници давали страним принчевима поседе у јужној Угарској. Око 1227—1242 беше господар Срема и кнез (comes) Бача Јован или Калојован Анђел, син цара Исака Анђела и цариградске царице (imperatrix Constantinopolitana) Мађарице Маргарите. Он је, према томе, био рођени брат несретнога Алексија IV. који је довео крсташе у Цариград, а осим тога, због друге удаје своје мајке, посинак Бонифација Монфератског.² Од великога утицаја беше и један руски бегунац, Ростислав Михаилович, син черниговског кнеза св. Михаила Всеволодовића, кога су Татари погубили и који је у Русији поштован као мученик. Њега је Бела оженио својом ћерком Аном, те га је именовао херцегом Галиције, али му није могао прибавити ову земљу. Ростислав је, после тога, постао баном Славоније (1247) и првим баном мачванског баната (Machow, чит. Мачђ, у угарск. повељама) који се, од 1254, спомиње у повељама, а који је обухватио земљу западно од Београда између Саве, Дрине и планине Цера. Поврх тога, добио је он покрајине Усору и Соли на северу Босне а, по свој прилици, и Београд, тако да је његова област чинила веома пространу покрајину која се пружала од запада на исток. Зетови Ростислава беху млади

¹ Theodori Ducae Lascaris epistolae ed. Nic. Festa, Firenze 1898, p. 58 (Σέρβος), Akropolites ed. Heisenberg cap. 70, p. 145.

² Theiner, Mon. Hung. I, 39, 72, 88. Pressutti на н. м. II, 290, 466. Упор. Huber, Gesch. Österreichs I, 440 нап. 1.

бугарски цар Михаило и моћни чешки краљ Пшемисл Отакар II. После Ростислављеве смрти (око 1262), наследише га у области његови синови Михаило и Бела као »херцеги Мачве«.

Права Босна, после смрти упорнога бана Нинослава, постала је више зависна од Угарске. Наследник Нинослава био је његов сродник (*consanguineus*) Пријезда I. (око 1250—1287), коме је краљ поклатио поседе у Хрватској на Драви. То је непосредни родоначелник потоњих босанских владалаца, чија се династија у XV. веку назвала Котроманићима по неком далеком претку Котроману, чије се време не може да одреди. Пријезду I. наследили су његови синови, Пријезда II. и Стефан I., који се (од прилике до 1290) јављају један поред другог као банови, а доцније сам Стефан I.¹ У Захумљу су синови великога кнеза Андрије имали само жупанску титулу: Богдан, који је брзо умро, и Радослав, који је имао и Имоту (данас Имотски), те се 1254 изреком називао угарским васалом.² Тим је био утицај Србије истиснут из хумске области.

Бугари су енергичном офансивом покушали да оживе своју моћ која беше у опадању, уздајући се, можда, у помоћ херцега Ростислава и Мађара. Ратоборна властeosка странка начети се око младога Михаила Асѣна и његове матере Ирине, ћерке некадашега цара Теодора епирског. На челу странке беше шурак царев, севастократор Петар.³ Непознато је зашто су Бугари прво нанали на Србију. При томе су нашли савезнике на западу, пре свега у Дубровнику који је са Урошем I., за време целе његове владе, био у рђавим односима. Тада су Дубровчани, крај свих незнатних материјалних средстава, тежили да прошире своју област и да ослабе свој црквени утицај. Најближи повод за то дао им је тежак губитак који је претрпела дубровачка архиепископија. Папа је (1247) одузео дубровачкој архиепископији епископију босанску, те је потчи-

¹ О томе повеље које је скупио Талоци (Thallóczy): *Geschichte der Grafen von Blagay* (Wien 1898) 73 и Гласник бос. 18 (1906) 421 и д. 429 и д. = *Wiss. Mitt.* XI (1909) 260 и д., 268 и д. Упор. Dr. M. Wertner, *Beiträge zur bosnischen Genealogie* у *Vjesnik. Zem. ark.* VIII (1906) 235 и д. и Милован Ристић, *Босна од 1250—1284*, Београд 1910. О р б и н и је од „Cotrumano Gotto“ у једној дубровачкој повељи од 1432 (гл. горе стр. 167) начинио „Cotromanno Tedesco“, наследника Кулинова. Први га је Лукарић идентификовао са Стефаном I. За име упор. цркв. слов. которати са препирати се и кратак облик Котрул, жен. Котрула (упор. моје дело *Rom. Dalm.* I, 39); -ман. (упор. -μάνης) јавља се у срп. Грдоман, Вукоман и т. д.

² *Mon. serb.* 44 „есмѣ вѣрнь клетъвеникъ господиѣ краљѣ Сѣрьскомѣ“.

³ „Зет“ у *Mon. serb.* 36—37 није кћерин муж него сестрин муж; упор. γαμβρός ἐπὶ ἀδελφῇ Дим. Хоматијан бр. 33 и лат. *gener* = *sororis maritus* у Титмару из Мерзебурга.

лио архиепископу захочеом у Тарској стр. 165. Дубровчани уложише протест, али у исто време покренуше и стара шкорна питања са архиепископијом барском, тражећи од римске курије да им призна право на титаву барску област (1247—1255). Они су се надали успеху, јер су латинске цркве у Захумљу и Требињу на српском земљишту и онако потпале под њихову архиепископију, и служили су се при том свакојаким измишљотинама и фалсификатима. Барска црква, којом је тада управљао Италијанац Плато Барпини, познат са свога мисионарског пута у монголску државу, нашла је заштите и у Риму и у владацима земаљским, српским краљевима Урошу и Владиславу.

Лети 1252 појави се краљ Урош са великом војском пред Дубровником, али, већ после неколико недеља, склопио се он да обнови мир.¹ Тада је баш био дубровачки кнез угледни Млетич, Марсилијо Ђорђи (1252—1254), који се, поред многих посланичких мисија, истакао особито као бајило у Сирији.² Идуће године појавише се у Дубровнику посланици цара Михаила Асџа и севастократора Петра, те утицаше на град (15. јуна 1253) да склопи савез са Бугарима против краљева Уроша и Владислава. Дубровчани се обавезаше да ће са својим лађама напасти на српске приморске градове а освојена места предати цару; Бугари им за ту услугу, поред великих трговачких повластица, обећаше да ће им границу згодно регулисати и признати њихове црквене претензије на Приморју.³ Бугарска и куманска војска продре дубоко у Србију, те опустоши на Лиму манастир св. Петра код Белога Поља.⁴ По свој прилици да је ова провала и утицала на тадашњег српског архиепископа Арсенија I., да премести архиепископску столицу јужно од Жиче у Пећ. Годину дана након тога (у мају 1254) приступи дубровачко-бугарском савезу и хумски жупан Радослав.⁵ Али је убрзо обновљен био мир између Бугара и Срба, по свој прилици посредовањем цара Батаца. Дубровчани остадоше усамљени. Њихови велики планови потпуно се расплинуше. Мир са Урошем морали

¹ Пов. из Барија, 5. јула 1252: Smičiklas IV, 499. Уговор о миру од 18. авг. 1252 (не 1253): Mon. serb. 40—41, Smičiklas IV, 534. Грдман Шуметич, као посланик краља Уроша, у Дубровнику 14. септ. 1252: Smičiklas IV, 508.

² Марсилијо Ђорђи као бајило у Акону и Тиру (1240—1244): Wilken, Geschichte der Kreuzzüge VII, 371 и д. Heyd, Geschichte des Levantehandels I, 170, 305 и д. 370, 378, 377. Његови извештаји из Сирије: Tafel и Thomas II, 351—358.

³ Најдужи јужнослов. акт из XIII. в. често штампан: Šafařík Pam. 16—20, Mon. serb. 35—40, Smičiklas IV, 528—533.

⁴ Споменик III, 8.

⁵ Mon. serb. 42—54, Smičiklas IV, 558—560.

су, под својим кнезом Андријом de Ауго искупити са великим новчаним жртвама (23. авг. 1254).¹ Архиепископ дубровачки изгуби сваку црквену власт на земљишту српске државе. Због неуспеха у спору са Баром (1255 у фебр.),² његов прокуратор на курији опозван беше из Напуља, где се после свога избора задржавао папа Александар IV.

Дубровчани су, како се види из познијих хроника, сву кривицу због неуспеха сваљивали на свога кнеза. Марсилијо Ђорђи извукао је из тога ратовања лично користи за своју породицу, проширивши тим уједно и млетачку власт на Адрији. Већ су се ранији дубровачки кнежеви узалуд трудили да овладају суседним великим острвима која је краљ Андрија II., по свој прилици за време борбе са Омишанима, доделио моћним крчким графовима.³ Општине Корчула и Млет изабраше (1254) Марсилија Ђорђија за свога наследнога кнеза (*comes perpetuus* † 1271). Са његовим именом почиње статут Корчуле.⁴ Ђорђи су владали Корчулом 104 године, до 1355. Али се у Млету нису никако могли учврстити; ово острво са својом бенедиктинском опатијом остало је под српском влашћу све до у XIV. век. Међутим, мало острво Ластово које лежи даље у отвореном мору, пристало је у то време (пре 1272) својевољно уз Дубровчане.⁵

После смрти цара Ватаца (у окт. 1254), заузеле Бугари без муке планину Родопу и источну Македонију до Вардара. Али, млади Ласкар II. потисну их поново из свих тих крајева. За мир је посредовао (1256) лично таст бугарскога цара, херцег Ростислав.⁶ Границе беху утврђене онако какве беху пре тога рата. Неуспех је изазвао у Бугарској револуцију. Цара Михаила убише, а његова

¹ Mon. serb. 45—48. У Smičiklasa IV, 567—569, 580—581 није запажено да су те две повеље једна с другом у вези. Прирез на вино и залагање градских прихода „*pro reparatione pacis regis Urossi*“: 8. нов. 1254 ib. IV, 572.

² Smičiklas IV, 590.

³ Smičiklas III, 134 (1215); IV, 111 (1240): Corcira, Lasta et Meleta. Папа Хонорије III, 1221 крчким графовима, господарима острва Хвара, Брача Корчуле и Ластова: Theiner, Mon. Hung. I, 27; Pressuti на н. м. I, 525 бр. 3214; Smičiklas III, 190.

⁴ Mon. hist. jur. књ. I, стр. 1, 3, 20. Ljubić III, 403 и д. Упор. Dandolo у Muratori-ja 12 col. 363 A.

⁵ Stat. Rag. I, cap. 15.

⁶ У писмима цара Ласкара II (ed. Festa p. 280) истиче се јасно као посредник за мир „кнез Руса“ (ὁ τῶν Ῥωσῶν ἀρχὴν); у Акрополита сар. 62, ed. Heisenberg p. 127) „Рус Ур.“ (Ῥωσος Οὐρος, мађ. ур господар, кнез), зет краља угарскога. Раније се то место односило на Уроша I. Упор. Arch. slav. Phil. XXI (1899) 263 и д.

брата ол стрица, Калимана II., подигоше на престо. Ростислав стиже с војском у Трнов, али је и Калиман, међутим, био убијен. Ростислав се тада прогласи царем Бугара, али се није могао одржати.¹ Државни сабор бољара подиже, најзад, на бугарски престо једнога сродника куће Немањине, кога су подупирали Никејци. Био је то Константин са надимком Тих, ожењен ћерком цара Ласкара, II. која је, по мајци, била унука Асѣна II., те се од тада писао Константин Асѣн (од прилике 1257—1277).² Грчки и бугарски споменици сведоче, да је он био полусрпског порекла и да је Немању бројао међу своје претке; то је сродство у женској линији, али не може да се састави генеалогска табла.³ Име Тих је кратак облик од Тихомир или Тихослав. Из писама архиепископа Димитрија Хоматијана види се да је ово име било у употреби у првака скопске провинције. Неки архонт Јован Тихомир (Ἰωάννης ὁ Τειχομοιρός) и царски чиновник (βασιλικός) Константин приграбили беху (око 1200) поседе два малолетна брата који су, због тога, доцније, када су одрасли, подигли против Тихомирових синова тужбу код деспота Теодора (1217).⁴ Није немогуће да је Немања удао једну своју кћер за тога Тихомира из Скопља, као што је и кћи његова сина Стефана удата била за Арбанасом Димитријем. Осим тога, и сам цар Константин држао је неко време покрајину скопску, потврдивши, када је лично онамо дошао, манастиру св. Ђорђа све поседе на брду Вирпину.⁵

Пријатељство између Срба и Никејаца, које се последњи пут показало код попуњавања бугарског престола, убрзо се покварило. Краљ Урош I., како Акрополит каже, незахвалан »одбацио

¹ „Nos Razlaus dux Galacie ac imperator Bulgarorum et Anna ducissa eiusdem et Mychael filius eorundem“ поклањају (око 1262) неким Немцима (Teutonicici) добро „in provincia Bereng“: Codex. dipl. domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeß I (Pest 1871) бр. 8 р. 5.

² Κωνσταντῖνον τῷ Τειχῷ Pachymeres, Mich. Pal. I, cap. 13; Κωνσταντῖνος ὁνομα, Τοῖχος ἐπώνυμον Nikephoros Gregoras III, cap. 2, § 4, Κ. ὁ Τοῖχος ib. § 5. Тоху у старијим издањима Анзберта, а у потпунијим текстовима „Толин“, син Мирослава Захумскога, нема никакве везе са Тихом (гл. горе стр. 200).

³ Константин ἐκ Σέρβων ἐξ ἡμισείας τὸ γένος ἔλκων: Pachymeres, Mich. Pal. V, cap. 5. Српско порекло „у пола“ могло је бити само по матери; по оцу, био би он прави Србин. У повељи из Вирпина назива цар Константин Немању „дѣдом“, што значи дед или уопште предак. У натпису бојанском код Софије из г. 1258—1259 (Стојановић, Записи I, бр. 18), каже се за Константинова братучеда да је „внѣхъ с(ве)таго Стефана кралѣ сръбьскаго“.

⁴ Dem. Chomatianos бр. 69 ed. Pitra col. 263.

⁵ Šafařík Pam. 23—27 и Срезневскій, Свѣдѣнія и замѣтки о мало-извѣстныхъ памятникахъ. (Зап. Имп. Акад. Наукъ 34, II, 1867, прилож. 4).

је пехар пријатељства», те пристао уз Епирце и Франке. Ласкар II. приморао је Михаила II. да му уступи важни град Драч, када је своју кћер дао за жену његову сину Никифору (у септ. 1256). Приморан на спор, нашао је Михаило II., удајом својих кћери, два моћна савезника међу Францима: Вилхелма Вилардуена, кнеза од Ахаје, и Манфреда, краља Сицилије, који као мираз своје жене Јелене доби острво Крф и толико жељени Драч поред Авлоне и Арбанаског Београда. У тај савез ступи и краљ Урош I. Трупe деспотове поседоше без по муке (поч. 1258) земљу од Адрије до Вардара, коју беше изгубио пре шест година. У исто време продреше Срби у Скопље, Прилеп и Кичево. Историк Ђорђе Акрополит, тада царски заповедник на западу, потражи склониште у тврдом граду Прилепу. Његов подзаповедник Ксилеја пусти се лакомислено у борбу са Србима, те беше страшно потучен. Епирци опколише Акрополита у Прилепу, и када месне трупе издајнички отворише градске капије, оковаше Акрополита и одведоше у Арту. Велика већина никејских војсковођа пређе на страну победиоца. Краљ Урош потврдио је, међутим, у Скопљу старије црквене задужбине, као задужбину властелина Приба из времена цара Асѣна II. коју је доделио манастиру Хиландару¹. За то време умро је, поремећен душевно, још у младим годинама Ласкар II. (авг. 1258). Како је његов син Јован још био дете, могао се лако војсковођа Михаило Палеолог подићи до части регента, савладара, па и до самовладе. Јака војска новог владарца нанела је Епирцима и Францима код Костура потпун пораз, којом приликом кнез Вилардуен допаде ропства (1259). Епирску државу спасла је од пропасти само Манфредова помоћ. Никејци покорише читаву земљу до Шар-Планине, те у Скопљу укинуше све црквене даровнице српског краља. Набрзо за тим разнесе се по истоку и западу неочекивани глас, да су никејске трупе, изненадним нападајем ноћу, освојиле Цариград и присиле цара Балдујина II. да побегне на запад (25. јула 1261).

На политичко држање Уроша I. утицале су његове сродничке везе. Он је, од прилике 1250, ожењен био, не знамо да ли први, други или чак и трећи пут Францускињом Јеленом. Архиепископ Данило који ју је још познавао лично, хвали њен оштроумни говор, њену доброту, дарежљивост, побожност и примеран живот.² Она

¹ Севаст кир Πρίφτος под царем Теодором у Дим. Хоматијана бр. 76. ed. Pitra col. 326. „Ђелија“ св. Петке (Параскеве) у Тморјанима, коју је „сздаљ нѣкто протосѣвастъ загорьскыи Прибо въ дѣни Асѣна цара“, обновљена и потврђена од стране Уроша II. око 1300: Споменик III, 12. Упор. Arch. slav. Phil. 21 (1899) 625. За хронологију: Милиријакис на н. м. 513 и д.

² Данило 8, 58, упор. 60—61.

је доживела дубоку старост († 1314), омиљена подједнако и код Срба и код Латина у Приморју, поштована подједнако и од српске и латинске цркве, којој је остала верна, како сведочи њена преписка са папама. У дукљанској области обновила је она (по Барлецију) Дривост са осталим градовима који су, приликом монголске инвазије, били порушени; осим тога, подигла је она римо-католичке цркве и манастире у Котору, Бару, Улцињу и Скадру, али и у унутрашњости српски манастир Градац на Ибру. Тамно је њено порекло. Данило пише да је Јелена била францускога порекла (отъ рода фружъска), од царске или краљевске лозе, ћерка славних и богатих родитеља који су је удали за српскога краља. Нису празне речи када се ова краљица, као и њена сестра, у повељама Карла I. и II. Анжуанца назива рођаком (*consanguinea nostra carissima, cognata nostra, affinis nostra carissima*), исто онако као што су, на пр., и Туси (*de Tociaco*) у Латинском Царству били „*cousins*“ краља францускога. Новије комбинације, које су покушале да српску краљицу доведу у генеалошку везу са француским краљевима или са кућом Куртне (*Courtenay*), латинских царева у Цариграду, немају документарне подлоге. Могло би се помишљати на многу француску владајућу господу у Грчкој, која беше пореклом највише из Шампање и Бургундије. Марија, сестра краљице Јелене, удата беше за Анзелмом од Шора (*de Chauris*) који се спомиње, 1273, као генерални капетан Карла I. у Арбанији († пре 1280). Његова лоза која се, од XII.—XIV. века, често спомиње међу епископима и баронима у Француској и Напуљу, називала се тако по замку Шорсу (*Chaurice*) у Шампањи, сада у округу Обу, а у срезу Бару на Сени, јужно од Труа. Марија је, као удовица (од 1281) живела у земљи своје сестре, где јој беше уступљен Улцињ као седиште. Њен син, који се такођер звао Анзелм, имао је (око 1292) добра у кнежевини Ахаји. Гроб Марије де Шор и њенога сина Анзелма са латинским натписом могао се још видети за време млетачке власти (до 1571) у поду пред олтаром Богородичине или Маркове цркве у Улцињу.¹

Наслањање српскога краља на епирско-франачки савез довело је до споразума са Угарском, чији је утицај тада на Балк. Полуострву бивао с дана у дан јачи. Стефан (V.), старији син Беле IV. и муж Јелисавете, ћерке последњег куманскога кана Кутена, ратовао је са бугарским царем Константином, освојио Видин, те

¹ О овим генеалошким питањима упор. моје *Studien über das mittelalt. Serbien* (*Denkschriften W. Akad.* 1911). *Sufflay*, *op. cit.* I. 151—152.

су његове трупе продрле до Плевне и Трнова (1261). Његов штићеник беше моћни властелин у западној Бугарској, деспот Јаков Светислав, Рус и земљак Ростислављев. Њега су угарске помоћне чете помагале против цара Михаила Палеолога (1263)¹, а доцније спомиње се он као „imperator“ Бутара (1271). Везе са Србима учвршћене беху још и женидбом. Старији син Уроша I. и Јелене, Стефан (Драгутић), ожењен беше Катарином, ћерком „млађег краља“ Стефана (V.). Поред Бугара и Босанаца, јављају се и Срби (Rascienses) у угарској војсци која је (1260) ратовала са чешким краљем Пшемислом Отакарем II.² С друге стране, опет, придобио је српски краљ поново Захумље, те је онде поставио за епископа свога најмлађег брата Саву и потврдио (око 1263) манастиру св. Петра на Лиму поседе крај мора на ушћу Неретве. Али, убрзо, Урош се осетио понижен претензијама угарскога краља који га је сматрао за васала,³ па је стога гледао да се приближи Грцима. Прилике за то дали су унутрашњи немири у Угарској, ратовање између Беле IV. и његова сина Стефана, које се водило на простору од Ердеља до Пеште (1267).

У Италији извршила се велика промена. Карло I. Анжу, енергични брат францускога краља Лудвига IX., битком код Беневента (1266) одузео беше краљу Манфреду државу и живот. Идуће године (у мају 1267) закључи он у Витербу уговор са Балдујином II. о обновљењу Латинскога Царства. За то је он добио врховну власт над Ахајом и, поврх тога, једну трећину будућих освојења која је могао слободно бирати у епирском деспотату или „in regnis Albaniae et Serviae“.⁴ Ово непријатељство Карлово према

¹ Одашиљање Стефанових војсковођа „contra Grecos in auxilium Zuetizlay“ Cod. dipl. patrius VI, 166.

² Cont. Cosmae, Fontes rer. bohém. II, 316. На свадби ћерца Беле, млађег сина Беле IV., са синовicom краља Пшемисла Отакара II. код Беча (у окт. 1264) спомиње Отокар из Штајерске, у својој аустријској хроници у стиховима, састављеној око 1300—1318, три краља: краља од Русије (Данила), „краља“ од Matschouwe који је имао за жену (Hausfrau) ћер Беле IV. (Ростислав беше тада већ умро) и „den kunic von Sirvie“ (изд. Seemüller. Mon. Germ., Scriptores qui vernacula lingua usi sunt, књ. V. 1890, стих 8064 и д.). Одатле је Veit Arenpек у XV. в. начинио „tres reges ex Servia“: Pez, Scriptores rerum austriacarum I col. 1222. Од те комбинације Аренпекове потиче податак у Енгла, Палацкога и др. да је на свадби младога Беле присутан био краљ Урош са своја два сина Драгутином и Милутином.

³ Јасно се то види из речи Беле IV.: „Uros rex Servie“ извукао се „superbia elevatus“ испод јурисдикције угарскога краља (se a iurisdiccione nostra retraxisset): Cod. dipl. patr. VIII, 96.

⁴ Du Cange, Histoire de Constantinople sous les empereurs français (Млеци 1729), пов. стр. 12.

Србији објашњава се тиме, што је тада Урош пристао уз Грке. Међутим, положај у Италији разбистрио се потпуно тек победом Карловом код Таљакоца (авг. 1268) над Конрадином, последњим од Хоенштауфића. Цар Михаило Палеолог који је пажљиво мотрио на промене у доњој Италији, трудио се да Бугаре и Србе привуче на своју страну. Цар Константин Асџи ожени се једном синовicom Михаиловом, али је ипак за то наскоро дошло до расправе и непријатељства између Грка и Бугара због пограничних питања. У Србији требало је да Милутин (доцнији Стефан Урош II.), млађи син краља Стефана Уроша I., узме за жену Ану, ћерку Михаилову, и да постане наследником престола, те да се тако обиђу старији син Стефан (Драгутин) и његова жена Мађарица. Преговори су били тако далеко успели, да је царска кћи већ била на путу за Србију, када се читава ствар поквари због потпуне измене положаја¹. Краљ Урош I., у ратовању са Мађарима, продре у Мачву, област херцега Беле, сина Ростислављева, али се сукоби са угарском војском коју је краљ Бела IV., под командом Стефана, пожунскога жупана, послао своме унуку у помоћ, те буде не само потучен, него са многом својом властелом као сужањ одведен Бели IV. (1268). У ратном плену који је у триумфу донесен на угарски двор беше и краљев стег и златан крст, украшен бисером и драгим камењем². Међу условима за мир вероватно беше обећано да ће Урош I., још за живота, поделити са својим сином Стефаном (Драгутином) престо и краљевину, исто онако као што је било у Угарској између Беле IV. и Стефана V.³ Када је за тим, после смрти Беле IV., Стефан V. начинио мир са чешким краљем Отакарем II. (1271), обухваћени беху њиме на угарској страни, међу осталом родбином, и српски краљ Урош и његов син Стефан, »млађи краљ« Србије⁴.

¹ Pachymeres, Mich. Pal. V, cap. 6, са анахронизмима и нејасном хронологијом, без познавања узрока раскида, под патријархом Јосифом (од јануара 1268) а пре него што је хартофилакс Векос кренуо као посланик краљу Лудвигу IX. у туниски табор (1270). Ана је доцније пошла за Михаила, сина Михаила II. од Епира, који је пристао уз Палеологе (ib. VI cap. 6).

² О ропству краља Уроша I. три повеље: 1) 2. апр. 1264 (Паулер је тачно датира са 1268), Cod. dipl. patrius VIII, 96—97; 2) 9. апр. 1269, Fejér V. 3, 490, кратко у Кукуљевића, Starine 27, 86 бр. 974; 3) 7. септ. 1271, Zala vármegye oklevéltára I, p. 57—60. Перецта у Талоција (Thallóczy) и Алдашија (Áldásy), Codex dipl. partium regno Hungariae adnexarum (Mon. Hung. hist. књ. 33, 1907), бр. 9, 10, 12.

³ Данило 13—14.

⁴ Пов. од 3. јула 1271: »Belam, ducem de Machow et de Bozna, fratrem nostrum; Urossium, regem Servie, et Stephanum filium eius, iuniorem regem Servie, generum nostrum; Swetizlaum imperatorem Bulgarorum«. Emler, *Regesta dipl. Bohem. et Morav.* 2 бр. 753 p. 302.

Већ идуће године умро је Стефан V. (1272). Наследио га је његов малолетни син Ладислав IV. под регентством своје матере Јели-савете Куманке; његова је влада била пуна метежа, у којима беше убијен Ростислављев син херцег Бела.

После смрти деспота Михаила II. (1271) распаде се Епир на два дела, који се више нису никада спојили. У Епиру је наследио Михаила његов слаби син Никифор, а у Тесалији или »Влахији« његов енергични ванбрачни син севастократор Јован, који се писао »Комнен Анђел Дука«, а хвастао се царским пореклом¹. Ова промена ишла је на руку Карлу I. да заузме Драч и Арбанаски Београд (1272), а убрзо за тим Авлону, Кроју и остале тврђаве. Од тада је новом тековином „regnum Albanie“ управљао напуљски генерални капетан са седиштем у Драчу. У краљевским повељама јављају се први пут доцније добро познате арбанаске властeosке куће Топија, Аријанити, Скура, Мусаки и др. Преко Арбаније, убрзо за тим, одлазили су посланици Карлови свима противницима византијскога цара. Већ 1273 појавише се на двору Карла I., тада у Фођи, посланици „imperatoris Vulgarorum et regis Servie“.² У Карлове пријатеље бројао се и севастократор Тесалије који је, баш тада, ухватио везе са Србима; његова кћи, чије име не знамо, постаде женом млађега краљевога сина Милутина³.

Велико ратовање Карла са Палеолозима убрзо је избило. Војска цара Михаила поседе важни Арбанаски Београд али не имађаше среће у Тесалији. Да би добио времена, ступио је лукави Михаило с папом Гргуром X. у преговоре због уније, али је због ове прквене политике, коју није озбиљно узимао, дошао у опреку са грчким клиром. Ову прквену опозицију помагали су суседи у Епиру, Тесалији, Србији, Бугарској и Трапезунту. Да нашкоди српској и бугарској автокефалној цркви, порицао им је Михаило правну подлогу, обновивши Охриду старе привилегије Василија II. (у авг. 1272), а тако исто и оне, које су ову цркву везивале за старо место Justiniana Prima (1273).⁴ Када је на лијонском црквеном са-

¹ Белешка из г. 1283: Виз. Врем III (1896) 715. Његов печат: Δελτιον истор. друштва IV (1892) 108 нап. 1.

² Регеста у Макушева, Записки рус. Акад. 19 (1871) и Rački, Rad 18.

³ У Пахимера Andr. III, сар. 30. као друга жена Уроша II., у Никифора Грегоре VI, сар. 9, § 2 тачније као његова прва жена кћи „западнога севастократора Јована, архонта Влахије“. У Хоппа (Hopf), Chroniques 529 на генеалогској табли погрешно забележена под именом Јованке (Jeanne), које се име не употребљава на истоку.

⁴ Голубинский, Краткій очеркъ православныхъ церквей болгарской, сербской, румынской (Москва 1871) 259 и д.; моје дело Geschichte der Bulgaren 274; Новаковић у Гласу 76 (1908) 3 и д.

бору (1274) Ђорђе Акрополит, на челу многобројног византијског изасланства, пред папом, у име царево, положио заклетву послушности, напоменуше Грци, по налогу Михаилову, како митрополија Србије и патријархат »Загоре« (Бугарске) нису канонични, јер су установљени без дозволе папске на штету охридске цркве, коју су још цар Јустинијан и папа Вигилије обдарили привилегијама.¹

Односи између Уроша I. и Дубровника погоршавали су се од склопљена мира 1254 неколико пута. Разлог томе не бежу само мала локална питања, због граница виногради, данка и српских бегунаца. Краљ је, наиме, намеравао да потчини својој власти град онако исто као и Котор или Бар.² Њега су, можда, против Млечића, заштитника Дубровника, придобили Ђеновљани који су (од 1256) водили први дуготрајни рат на мору са Млетачком Републиком. Углед Млетака на Полуострву био је већ и онако подмрман падом Латинскога Царства и неуспехом у дугом ратовању са Францима у Грчкој због острва Евбеје. Дубровачки градски зид са сухе стране, исти онај који постоји још и данас, наравно доцније много пута утврђиван, подигнут је под кнезом Јованом Квиринијем (1265—1266), да би обухватио подграђе (*burgus*) св. Николе де Сатро и боље бранио пристаниште.³ Једно посланство са архиепископом Алеардом на челу, фрањевцем из Сардиније, молило је у Млечима помоћи против српскога краља.⁴ Још исте године једна странка, противници млетачки, протера Квиринија. Прогнани Дубровчани, потпомогнути незадовољницима, нападоше на кнеза, убише његова заменика (*socius*) и ранише неке од његових пратилаца. Када је Квирини једнога од нападача дао осудити на смрт, затворише грађани испред њега градске капије, тако да се морао вратити у Млетке.⁵ Али, под његовим наследником Јованом Сторлатом (1267—1268), Дубровчани су са своје две галије опет живо учествовали у рату против Ђеновљана на Адрији.⁶ Занимљиво је једно писмо краљице Јелене које се случајно сачувало, писано архиепископу Алеарду и кнезу Сторлату. Францускиња на

¹ Акта саборска нису се сачувала. Нешто у Зурите (*Zurita*), *Anales de la corona de Aragon* (Saragossa 1562) књ. I, стр. 144 а.

² Срби су хтели (1275) „prendre la ville“: *Canal* (гл. ниже) р. 702. Упор *Растића* 96.

³ Рањина 221, Гундулић рукоп., *Растић* 96, 98.

⁴ Посланство, одаслано 28. децембра 1265, начинило је у Млечима зајам 7. априла 1266: *Smičiklas V*, 375. О сврси посланства Гундулић и *Растић* на н. м.

⁵ Укор дужда Рајнерија Зена Дубровчанима од 20. новембра 1266, пошто је Квирини стигао у Млетке: *Smičiklas V*, 399.

⁶ *Canal* р. 554. *Dandolo* у Мураторија 12. р. 375 (15. година владе дужда Рајн. Зена, 1267—1268).

српском престолу заклела се пред дубровачким посланицима, два фрањевца и два властелина, да ће „любити вьсь градъ“ и трговце код себе штитити, чак и без дозволе краљеве; буде ли краљ имао каквих рђавих намера против Дубровника, опремао војску или оружао пљачкашке чете, она ће, што год брже може, известити град о томе.¹ Мир се, најзад, могао обновити тек повећањем годишњег данка (1268).²

Седам година доцније дошло је до новог сукоба под кнезом Петром Теполом, сином дужда Лаврентија Тепола. Српски краљ појави се лично са својом војском на планинама пред Дубровником, опустоши куће изван града и винограде, али се није смео приближити градским стенама. Када стиже глас о смрти дуждевој (у авг. 1275), спустише се са планине Срби да град освоје, али млади кнез остави жалост за оцем на страну, те, праћен звуком звона, изјаха на челу Дубровчана кроз градску капију и потисну Србе поново у планину. Дубровчани стадоше са својим лађама пустошити српску обалу, али, приликом једног спуштања на копно, доспеше у заседу, где их је очекивало 2000 Срба пешака и коњаника. Око 40 дубровачких племића допаде ропства. Војсковођу Бенедикта Гундулића и једног Млечића, заменика (*socius*) кнежева, даде краљ ослепити. Дванаест дубровачких посланика, обучених у црно одело, преклињали су новог дужда, Такома Контаринија, да их помогне с флотом, после чега су два млетачка посланика који стигоше на две галије посредовали, те се мир наскоро обновио.³ Већ идуће године збацио је краља Стефана Уроша I. његов син Стефан Драгутин. »Млађи краљ« захтевао је обећану положину државе. Када је Урош љутито одбио овај захтев, доби син од регентства његова шурака Ладислава IV. угарске и куманске чете у помоћ, те победи свога оца у планинама данашње Херцеговине код Гацка (у јесен 1276). Стари краљ утече у Захумље, покалуђери се онде као монах Симон, али набрзо за тим умре; сахранише га у његовој задужбини манастиру Сопоћанима код Раса.⁴

¹ Mon. serb. p. 69, бр. 66 (српски).

² Није се сачувао уговор о миру. У Гундулића рук. и Растића 96—97 са позивањем на архивску књигу *Diversa Notarie* 1268, које сада нема.

³ Живљи али недовршен извештај на крају „*Chronique des Veniciens*“ (на старофранцуском) савременика Martino de Canal cap. 342—343: *Archivio storico ital.* 8 (1845) 702—704. Dandolo у Мураторија 12 col. 391 A, по коме је Бенед. Гундулића Урош обесио (*suspendi fecit*), а по дубровачким архивским књигама живео је он још 1283.

⁴ Данило 16—19. Дан смрти 1. маја: Stojanović, Arch. slav. Phil. 23 (1901) 631. Стефан Урош још је био краљ у г. 6785 = 1. септ. 1276 — 31. авг. 1277: Jagić, Starine IX, 124, Стојановић, Записи бр. 24. Упор. Ковачевић: Годишњица III (1879) 368—379.

Друга глава

Офансива против Византије. Полет Србије под краљевима Стефаном Драгутином (1276—1282, на северу до 1316), Стефаном Урошем II. Милутином (1282—1321) и Стефаном Урошем (1321—1331).¹

Нагли развој Србије за владе оба сина краља Стефана Уроша I. убрзан је био поновним вађењем руда из некадашњих римских рудника, пошто беху из Угарске доведени немачки рудари или »Саси«. Велика материјална средства послужила су, пре свега, за стварање јаке војне силе са многим најамницима из туђине и за офанзиву против државе Палеолога која је била у опадању.

Краљ Стефан, назван кућевним именом Драгутин, није владао дуго као самовладар (1276—1282)². Јелени је оставио он поседе у приморју од Дубровника до Скадра, које се дуго времена називало земљом краљице матере (*domina regina mater*) у унутрашњости Плав (код Гусиња) на горњем Лиму и замак Брњаци у нај-

¹ Уз повеље (гл. пређашњу главу) иду овамо још збирке Пуцића, књ. 2 1312 и д.) и Јиречека у Споменику књ. 11, 1286 и д.), протоколи дубровачких већа (1301 и д.) у *Mon. Rag.*, нештампана *Diversa* Дубровачког Арх. од 1278. Биографије срп. краљева и архиепископа од АЕ. Данила († 1338) и његових настављача. Страни извори: Micha Madius de Barbazani's из Сплита 1290 до 1330 (упор. Шишићеву монографију у *Radu* књ. 153, 1903); франц. доминиканац Guillaume Adam, 1322—1341 архиепископ барски. Он је саставио и посветио 1322 француском краљу Филипу VI. спис „*Directorium ad passagium faciendum*“, изд. у *Recueil des historiens des croisades, Documents arméniens*, t. 2, Paris 1906 (раније приписиван Брокерду, срп. превод од Новаковића, Годишњица књ. 14, 1894). Грци Теодор Метохит, Ђорђе Пахимер (до 1308), Манојло Фил, Нићифор Грегора и цар Јован Кантакузен.

² „Стефан краљ“ у срп. пов., у Данила, Никодима итд. *Στέφανος* у Пахимера (*Mich. Pal.* V, сар. 6 и *Andr.* III, сар. 30), „rex Stephanus“ Напуљца, Млечића, Дубровчана, Которана и папске канцеларије. У повељама никада Драгутин, па се тек као краљ назвао Стефан; он се тако зове у повељи од г. 1271 (гл. горе стр. 236).

горњем крају Ибра¹. По свој прилици да је и његов млађи брат Милутин добио своју засебну област. Стара непријатељства предана беху заборава, пре свега са Дубровником, коме је Стефан за целог живота остао пријатељ. Први уговор са Дубровчанима, склопљен на пет година (по свој прилици већ у јесен 1276), није се сачувао, али његова обнова (можда у јесен 1281) на неограничено време, која је важила за краљева читава живота². Па и најстарија сачувана градска архивска књига из доба кнеза Марка Зена (1278—1280) сведочи о добрим односима према Србима, са великом трговином у Брскову на горњој Тари, тадашњем главном месту западне Србије. Стефан је остао непрестано у добрим односима са својим младим шураком Ладиславом »Куманцем« (1272 до 1290). Његова ташта, »Куманка« Јелисавета, управљала је ранијом облашћу Ростислава на српској граници као »херцегинја Мачве и Босне«. Јако слабљење Угарске опазило се у Приморју, где богата острва Брач и Хвар признаше власт Млетака (1278), после чега Република освоји гусарско гнездо Омиш (1281), али га ускоро мораде опет вратити краљу. Јаки потреси уздрмаше Бугарску, када је цар Константин сломио ногу, те је само на колима учествовао у војним походима. Нападају Татара изазваше народни пскрег, чији је вођ био планински »свињар«, »цар Ивајло«, познат код Грка са надимком Лаханас (новогрчк. *λάχανον* бросква, кељ).³ Он разби неколико татарских руља, те победи и Константина који, без помоћи, убијен беше на својим колима (по свој прилици крајем 1277). Победоносни сељачки вођ уђе у престоницу, али се не могаše одржати као ни његов такмац, византијски штићеник Јован Асѣн III. Заснивач нове династије постаде достојанственик бугарскога двора, Куманац Ђорђе Тертерије I. (од прилике пред крај 1280). Читаво суседство тешко је притискивала појава татарскога владоаца Ногаја који је нападао на Русе, Пољаке, Мађаре и Бугаре, па је загрозио и Србима, али је био у пријатељству са царем Михаилом.

Краљ Стефан остао је веран везама свога оца са Карлом I. од Анжу. Михаилова игра са унијом није више никога могла преварити; нови папа Мартин IV., Француз, прекиде безуспешне пре-

¹ Чиновници старе краљице у Требињу и на Бојани: Div. Rag. 1278 до 1280. Плав: дечанска пов. 133.

² Недатиран уговор краља Стефана са кнезом Николом Маврижином (Nic. Maurosenus, итал. Morosini 1280—1282): Mon. serb. p. 54—55, бр. 57 (тамо погрешно приписан Стефану Урошу II.).

³ Цар Ивајло у сврлишком јеванђељу; најновије издање од Г. Иљинскога у »Статји по славяновѣдѣнію« књ. 2. (СПетербургъ Акад. 1906) 97—128.

говоре, те баци анатему на грчкога цара. Војсковође Карла I. отворише у Арбанији офансиву, опседоше Арбанаски Београд, али их (у пролеће 1281) до ноге потуче силна византијска војска. Грци заузеше Кроју, Канину и друге тврђаве у Арбанији¹. Тада Карло I., уговором у Орвијету (у јулу 1281), придоби и Млечиће. Савезници се обвезаше да из Бриндизија идућега пролећа крену с војском и флотом против Цариграда, те да онде посаде на престо цара Филипа, сина Балдујина II. а зета Карла I. У исто време преговарало се живо са Србима и са Бугарима. Тада се непрестано четовало на српскс-византијској граници која се налазила на Шар-Планини више Призрена и Липљана. Византијски пребег Котаниц узнемиривао је са српским четама македонске провинције до Сера². Син цара Михаила, Константин, придобио беше помиловањем овога пљачкаша; он се замонаши у Азији, али се једне ноћи на ужету спусти низ зидине Прусе, те се врати Србима. Окретан противник Византинаца беше и тесалски севастократор Јован. Цар Михаило, посредовањем Ђеновљана, склопи уједно тајан савез са краљем Петром од Арагоније, зетом несретнога краља Манфреда. На Водени Понедељак (31. марта) 1282 изби у читавој Сицилији изненадан устанак против француске власти. »Сицилијанско Вечерње« једним ударцем уништи грчке планове Карла I. На место њих јавише се дуготрајне борбе између куће арагонске и анжуанске око господства у Сицилији.

Краља Србије задеси, међутим (од прилике почетком 1282), несрећа. Јашући са својом властелом, паде он с коња испод града Јелеча у рашкој жупи и сломи ногу.³ Краљ је у томе гледао казну бсјју што се дигао против оца. Судба бугарскога цара Константина беше страховит пример за хромога владоца. Стефан преда или, како Данило каже, »дарова« владу своме млађем брату Стефану Урошу II. Милутину (1282—1321), на сабору у Дежеву код

¹ Кроја у Фила, изд. од Е. Милера 2, 254, стих. 289. Упор. Pachymeres, Mich. Pal. VI, cap. 32 и Sanudo, Istoria del regno di Romania у Хопфа, Chroniques grecorum. 129.

² Упор. Philes и Pachymeres (прво Mich. Pal. VI, cap. 22). Моје дело Christl. Elem. 79. nap. 1 (Напомене уз песму Фила војсковођи Тарханијоту). Име је словенскога порекла, од Хотѣн.

³ Данило 23—27, 106 и Pachymeres, Andr. III, cap. 30 (Mich. Pal. V, cap. 6 погрешно, да је ногу сломио још за очева живота). Rex Stephanus помиње се последњи пут у пов. као владалац у јулу 1281: Smičiklas VI, 388. Прва година владе Стефана Уроша II. била је г. 6790 = 1. септ. 1281—31. авг. 1282: Моп. serb. 561, Стојановић, Записи бр. 27. Упор. Ковачевића, Годишњица 3 (1879), 386.

Раса.¹ По тад је (до 1416) било у држави два краља, које су савременици звали »краљ Стефан« и »краљ Урош«. Нису познати ближи услови под којима је власт предана. Пахимер сматра Уроша само као регента у место синова старијега Стефана као будућих наследника; по њему, прави је краљ Стефан који се и у нашулским, млетачким и папским повељама свагда означава као „rex Servie“, и силно утиче на државне послове. Исто тако још један савременик, Француз Гијом Адам, архиепископ Бара, истиче Стефана и његова сина као једино легитимне владооце Србије.²

Није поуздано да ли је краљ Стефан Драгутин задржао за себе неке области. Он је убрзо добио (1284) од свога зета Ладислава IV. крајеве ван српске границе, које Данило изреком спомиње као делове угарске и босанске земље. Била је то некадашња Ростислављева крајишка марка, у последње време посед краљице матере Јелисавете, са градом Београдом, Мачвом и североисточном Босном.³ Тада се крај код Београда називао Сремом по Сирмију с оне стране Саве (земља срѣмьска); Дубровчани су у ово време чак и Рудник стављали у Срем.⁴ Престонице краљеве беху Београд који се тада у Угарској, као некадашњи посед Бугара, латински још увек звао *Alba Bulgarica*,⁵ и замак Дебрц у »Срему«, сада село на средини пута између Београда и Шапца, јужно од Саве. У Босни је краљ Стефан имао покрајину Усору, па можда и Соли (Тузла).⁶ Српски и латински извештаји спомињу обраћање Патарена. Папа је, на молбу краљеву, послао му (1291) за те крајеве (*in partibus Bosne, Tue ditioni subiectis*) два Фрањевца, који су знали словенски.⁷ Босански епископ Василије, по имену присталица источне цркве, путовао је (1293) као краљев посланик у

¹ У својим пов. „Стефан Урош“; „rex Urossius“ у Мађара, Млечића, Дубровчана и т. д. Име Милутин не спомиње се никада у повељама, али у Данила и у Пахимера (Μηλωτινος Mich. Pal. V, cap. 6); краљ „Урош Милутин“ у натпису у Нагоричину, Arch. slav. Phil. 31 (1909) 300.

² Pachymeres, Andr. III, cap. 30. G. Adam ed. cit. II, 437.

³ „Страни земље оугрськыѣ и босьньскыѣ земље“: Данило 41. Јелисавета, као херцегинја Мачве, последњи пут 11. јуна 1284, на што упозорава Милован Ристић, Босна 1250—1284 (Београд 1910) 141 и д.

⁴ Неки дубровачки трговац Rossinus de Palma de Posopce испитиван је био 27. окт. 1297 као сведок због продаје чохе: „ego eram in Seremo in contrata de Rudinico“. Div. Canc. 1295, Дубр. Арх.

⁵ Alba Bulgarica: 1290 Theiner, Mon. Hung. I, 366; 1295 Starine XXVIII, 170 бр. 1568.

⁶ Оусора: срп. летописи, Гласник 53 (1883) 37. Од Енгла се, у новијој литератури о Босни, бркају оба краља (Драгутин са Милутином) о томе Иларијон Руварац, Годишњици 2 (1878) 243.

⁷ Theiner, Mon. Hung. I, 377.

Млетке. Унутрашњом правом Босном владали су, како је споменуто, браћа Пријезда II. и Стефан I. Бан Стефан постаде 1284 зетом краља Стефана Драгутина, као муж његове кћери Јелисавете.¹ Бан Твртко је после 93 године, на основу те женидбене везе, као унук бана Стефана I. подизао, после изумрћа династије Немањића, право на наслеђе престола у Србији.

Краљ Урош II. који је управљао највећим делом Србије, био је још млад када је ступио на владу. По Данилу, он беше врло леп и љубазан човек. Он беше храбар и вичан боју, али свакако више ратник него дипломата. Значајна је код њега брза промена жена. Он је своју прву жену, Гркињу из Тесалије, после неког времена, послао натраг оцу, севастократору Јовану. Друга Милутинова жена беше Јелисавета из Угарске, сестра краља Ладислава IV., српске краљице Катарине и напуљске краљице Марије. Она је, још као дете, постала калуђерицом у манастиру на Маргаритину Острву код Будима, а доцније је живела на двору свога брата, па је ишла у посету своме зету краљу Стефану Драгутину. Пахимер прича да се Урош са овом калуђерицом, својом свастиком, нашао код свога брата, да ју је завео и оженио се њоме. Нићифор Грегора каже да се српска црква много опирала томе браку, сматрајући га незаконитим због манастирскога »обета« и због блискога сродства. Урош се, после извесног времена, раставио и са овом другом женом племенитог мађарско-куманскога порекла (пре 1284), али је код себе задржао њену малу ћерку.² Јелисавета поста опатицом у манастиру на Маргаритину Острву, али се већ после неколико година поново удала, овога пута за некога чешкога племића који је имао скоро краљевску моћ. Био је то лепи Завиш, син Будивоја из Крумаве, који се 1284 оженио удовицом краља Пшемисла Отакара II., Рагислављевом ћерком Кунигундом, али, он је већ после годину дана остао удовац. Међутим, већ због те нове угарске женидбе (1287) почела је да тамни сретна звезда овог скоројевића. Јелисавета му роди сина, и када је Завиш позвао на крштење младог краља Већеслава II. у Прагу, беше он неочекивано ухваћен и погубљен пред зидинама града Хлубоке код Буђејовица (у авг. 1290). Јелисавета се, после ове несреће, повуче у манастирску самоћу на Маргаритино Острво које више није напустила до краја

¹ „Υπερρυγι CXLVII, donati regi Stephano pro nuptiis, quas facit cum bano Bosne“. новембар 1284. Div. Canc. 1284 (погрешно означено са 1275) Дубр. Арх.

² Срби не спомињу ову Јелисавету, али за њу знају Рачумегес, Andr. III, cap. 30 и IV, cap. 1. Nikephoros Gregoras VI, cap. 9 § 2 и Guillaume Adam ed. cit. 437 (Јелисавета као „uxor“, доцније „repudiata“). Јелисавета, краља Уроша II. „uxor legitima“: нов. 1308, Гласник XXVII. 322.

живота. Међутим, краљ Урош довео је као трећу жену Ану, ћерку бугарскога цара Ђорђа Тертерија I. (1284)¹.

Када је Урош II. ступио на владу, борба Анжуанаца са Палеолозима прешла је баш била свој врхунац. Савезници Франака, Срби и Тесалци, почеше нападати, не знајући ништа о преврату на Сицилији. Млади српски краљ освоји град Скопље, који Византинци за увек изгубише, са пет суседних покрајина: Горњи и Доњи Полог на горњем Вардару, Овче Поље, Злетово и Пијанец у поречју Брегалнице. Цар Михаило стаде се одмах оружати против Тесалаца и Срба са намером, како Данило каже, да освоји читаву Србију и да краља начини својим »послушним робом«. Он узе у најамничку службу Франке и Турке, а од кана Ногаја доби и татарске помоћне трупе, али умре посред спрема у селу Алаге код Родоста (11. децембра 1282)².

Неспособност Михаилова сина, цара Андроника II., убрзала је, за време његове дуге владе (1282—1328), пропадање државно које су Срби одмах безобзирно искористили. Андроник је још исте зиме упутио Грке и Татаре, да би нарочито татарским трупама прибавио плена, до Лицљана и Призрена, али без успеха. Срби су један одред Татара сасвим уништили на јако надошлом Дриму. Од тада је Скопље остао престоницом Урошевом. После Божића (1283) провалише оба српска краља са својом војском у источну Македонију, те је опустошише до Сера, Крстопоља (сада Кавала) и до у близину Св. Горе. После тога поседе сам Урош крајеве Пореч (на Трески), Кичево и Дебар на западу Македоније. Погранична линија без склопљенога мира ишла је северно од византијских тврђава Струмице, Просека, Прилепа, Охрида и Кроје; у том крају четовало се непрекидно, па се тада Котаниц опет истакао.³ Србима је добро дошло и пријатељство бугарскога цара Ђорђа Тертерија, таста Урошева, са којим се Јелена, мати оба српска краља, састала лети 1291. Противност између Срба и Византинаца, као и утицај краљице матере, пореклом са римокатоличкога запада,

¹ „Dona facta regi Vrossio, quando accepit in uxorem filiam imperatoris Bulgarie“ од стране Дубровчана у вредности 400 перпера, што се спомиње у августу и у новембру 1284: Div. Sanc. 1284. Краљица Ана спомиње се „св чедома“ у једном рукоп. из г. 1286—1292: Гласник 29 (1871) 174.

² По истраживању Радонића у Летопису 183 (1895) 92 и д., повеља Уроша II. у Споменику III, 17—24, која зна много да прича, јесте фалсификат, састављен по Данилу. Губитак Скопља под царем Михаилом: Kantakuzenos IV, cap. 19.

³ Данило 111 и д. Pachumeges, Andr. III, cap. 25, 30 и песма Фила Тарханијоту (око 1305) стих 301 и д.

одржавали су наде у Риму, да ће се Србија моћи придобити за црквену унију. Столица св. Петра узимала је неколико пута у заштиту Јелену са „*regnum Servie*“ (1291, 1303 и 1306), а исто тако и њеног старијега сина, краља Стефана (у марту 1291). Али, позиви папе Николе IV. (1288) и Бенедикта XI. (1303), упућени краљу Урошу да пристане уз Рим, остали су без икаква успеха. Када се, како је речено, Јелена састала са Тертеријем, упутио је папа, на молбу Јелене, такођер писмо на „*Georgius imperator Bulgarorum*“, да би га придобио.¹

Срећа је била за Византинце, што је положај у Бугарској у неколико махова привукао пажњу Срба на исток. Цар Тертерије морао је постати васалом Татарица Ногаја и своју ћерку удати за његова сина Чагу, који тако поста пашеног краљу Урошу. Али, бугарски цар био је само незнатан господин поред моћних, скоро независних бољара. На западу владали су у покрајини Браничеву браћа, Дрман и Куделин, који су у теснацу Ждрелу на Млави (сада Горњачкој Клисури) имали тврд град, па су са бугарским, куманским и татарским четама предузимали пљачкашке походе у Угарску и у област Стефана Драгутина.² Видином је управљао кнез Шишман, који је био у сродству с Куманцима, родоначелник последње бугарске династије. Тертеријев брат, Куманац Елтимир, држао је средишни крај Хема. Три брата Смил или Смилец, Радослав и Војсил, по имену Словени, имали су у поседу крајеве Средње Горе. Када Тертерије, најзад, није више могао издржати татарску власт него побеже у византијску област, постави Ногај место њега за цара Смилца. За време ових метежа, предузеше српски краљеви заједнички поход против Дрмана и Куделина, прогнаше их из њихових пленом накрцаних гнезда, те сјединише Браничево са државом краља Стефана Драгутина. Да би се осветио за овај нападај, појави се господар Видина Шишман са војском Бугара и Татара изненада пред Пећи; његова намера беше да опљачка архиепископију, али се мораде повући без икаква успеха. По свој прилици, тада је био разорен манастир Жича који су Куманци, спалили.³ После тога крене краљ Урош на Видин и заузео град. Шишман се на чамцима спасе преко Дунава, али убрзо

¹ Theiner, Mon. Hung. I, 360, 375 и д, 407, 410, 414.

² Краљ Ладислав упутио је магистра Ђорђа са Ердељцима и Куманцима „*contra Dormanum et Bulgaros*“: пов. од 8. јан. 1285, Teutsch и Firnhaber, Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens књ. 1 (Fontes rer. austr. књ. 15) стр. LXV бр. 285 (из Фејера).

³ Мртво тело архиепископа Јевстатија I. († 1286) морало је бити због тих непогода пренесено из Жиче у Пећ; Жичу је опет почео обнављати архиепископ Јевстатије II. (1292—1309). Д а н и л о 318, 371.

склопи мир и пријатељство, које се учврсти женидбом; сам Шишман доби за жену ћерку жупана Драгоша, а његов син Михаило доцније Ану, кћер Уроша II. Ногај је сматрао ове походе Срба у Браничево и Видин за повреду својих права као врховнога господара Бугарске, те је упутио своју коњаничку војску, састављену од Татара, Куманаца, хришћанских Кавказаца (Алана или Осета) и трибутарних Руса, да провали у Србију, али га је ипак једно посланство ублажило. Нема сумње да је краљ Урош II. морао обећати да ће у будуће оставити на миру Бугарску. Као јемство послао је он свога сина Стефана (доцнијега краља) са неколико властеле на двор »татарскога цара«. Ногај је, ускоро, имао пуне руке посла, ратујући са Токтајем, законитим каном Златне Хорде. Када је он погинуо у битци, у околини данашње Одесе (1299), указала се могућност српском краљевићу да побегне у отаџбину¹. Краљевић Стефан оженио се по повратку Теодором, ћерком бугарскога цара Смилца, те се (1309 до фебруара 1314) спомиње као намесник свога оца у Зетском Приморју, којим је пре тога управљала његова баба Јелена². Северно од њега беше, као намесник Уроша II., у Захумљу кнез Константин, по свој прилици старији син краљев, по имену судећи, од његове прве жене из Тесалије; у дубровачким повељама спомиње се он (1303—1306) у Невесињу, у Броћном (југозападно од Мостара) и у Стону.³ Породица Андрије Захумскога беше изумрла; најпосле се 1280 спомиње његов син Ђорђе на ушћу Неретве.⁴

У Угарској је неки Куманац убио из љубоморе Ладислава IV., који је својим начином живота изазвао опште негодовање. Краљем постаде последњи Арпадовић, пола Италијанац, Андреације или Андрија III. »Млечић« (1290—1301), унук Андрије II., а син Стефана »Ломбарђанина« и Млечићке Томазине Морозинијеве. Он је свога ујака, Албертина Морозинија, именовао херцегом Славоније и кнезом Пожеге. Против Андрије стадоше Анжуанци истицати своја права на наследство Арпадовића, пошто је краљ Карло II. ожењен био Маријом, сестром Ладислава IV. Већ у јануару 1292. проглашен је био за краља Угарске Карло Мартел († 1295), син Карла II. Краљ Стефан Драгутин имао би као муж друге сестре Ладислава IV. исто таква права, али их није истицао. Његов при-

¹ Данило 114 и д. Ногајева смрт: Ф. Бруунъ, Черноморье 2 (Одесса 1880) 352—354.

² Потврде за то: Arch. slav. Phil. 17 (1895) 258 и д.

³ Упор. тамо 22 (1900) 174. Константин се звао један брат Урошеве (II.) тесалске супруге.

⁴ Глас 35 (1892) 12.

станак уз Анжуанце потврђује једна повеља Карла II. (1292), којом Владиславу, првенцу Стефана Драгутина, за услуге Карлу Мартелу даје у наследни посед херцештво Славонију, са изузетком крајева које држе крчки кнежеви и други великаши.¹ Овај Владислав оженио се, после годину дана (1293), Костанцом, ћерком Михаила Морозинија и унуком славонскога херцега Албертина Морозинија, дакле нећаком краља Андрије III.² Када је син Карла Мартела, Карло Роберт, одрастао, те почео радити да придобије угарску круну, препоручио га је напуљски краљ (1300) опет краљу Стефану и краљици Катарини.³

И краљ Урош II. оджавао је, као и брат му, пријатељске односе са напуљским двором, као што је и краљица мати Јелена, у неколико махова, са дозволом Карла II. снабдела своје градове житом из Апулије.⁴ На граници према покрајини Анжуанаца код Драча држали су Срби крај на ушћу Ишми, са речним пристаништем Исамом или Дисамом (*Dyssamum*). Источно одатле владали су Византинци у Кроји и Арбанаском Београду.⁵ Карло II. начинио је анжуанску секундогенитуру у арбанаско-грчким земљама, од како је своме сину Филипу Тарентском уступио све поседе у Арбанији, скупа са врховном влашћу над Францима у Грчкој и свима правима на Латинско Царство, када је Филип, оженивши се Тамаром, ћерком епирског деспота Нићифора, стекао (1294) важни Наупакт (*Lepanto*). Епирци и Франци начинили су савез стога, што су тада Византинци почели напредовати на њихов рачун, чиме је (од 1290) и напуљска област у Арбанији јако била смањена. За време тога такмачења, арбанаско племство пристајало је редовно уз онога који је напредовао, овога пута уз Византинце. Такав један Арбанас, одликован византијским дворским достојанством, беше »велики хетеријарх«⁶ Прогон Згур, који је (1295) обновио Богородичину

¹ Повеља Карла II. од 19. авг. 1292 упућена на: „*vir magnificus Ladyslaus, filius primogenitus illustris principis Stephani, regis Servie*“: *Smičiklas VII*, 103.

² Брачни уговор. склопљен у Млецима 24. авг. 1293 пред посланицима краља Стефана и краљице Катарине, босанским епископом Василијем и Дубровчанином Витом Бобаљевићем, штампао је у италијанском преводу *Franc. Nardi, Tre documenti della famiglia Morosini, Padua 1840*, p. 15–16. Слика Костанце у Млецима у палати Морозинија.

³ Повеља: *Rad. XVIII* (1872) 223.

⁴ Итаљјанске архиве (Записки рус. Акад. књ. 19) 2, 31 и д. и Историческія разысканія о славянахъ въ Албаніи въ ср. вѣка (Варшава 1871) 33. *Rad. XVIII*, 219 и д.

⁵ „*In Ysamo*“ 1302 (тако у ориг., у *Mon. Rag.*, V, 27 без икакве потребе измењено у: *Prisreno*). Привилегија Андроника II. 1288 за Кроју у лат. преводу у *Arch. slav. Phil.* 21 (1899) 83, 97 и д.

цркву у Охриду¹. Византинци су, убрзо, стекли на обали пристаниште авлонско и место Полину код рушевина Аполоније². По сведошћу два савременика, Манојла Фила и Марина Сануда Торсела, заузели беху тада Византинци и Драч³. Али им је краљ Урош II. овај важни град убрзо био преотео за неко време. Једина вест о томе налази се у одашиљању млетачкога посланика, у јуну 1296, српском краљу и општини драчкој; посланик је имао тражити накнаду за штету, нанесену млетачким трговцима у Драчу и његову срезу, од како је краљ одузео ову земљу од цариградског цара, а осим тога имао је он добити и потврду привилегија које су Млечичи тамо уживали пре под царем Андроником⁴.

Византинцима је дугогодишње ратно стање на српској граници после скоро од двадесет година било сасвим несносно. Војсковођа Тарханијот Главас саветовао је цару да са Србима начини мир већ и због критичног положаја у Малој Азији, где су Турци све више грозили некадашњој области Никејскога Царства. Тада је Теодор Метохит, доцнији велики логофет (канцелар), путовао као посланик Андроника II. пет пута на српски двор.⁵ Изгубљени градови морали су се оставити у српским рукама. Да се уговор о миру утврди, предлагали су Византинци женидбу, што је радо прихватио краљ Урош II. Њему је већ била досадила и трећа жена, кћи Тертеријева; у правилност овога брака сумњало се стога, што су, у време његова склапања, биле још у животу прве две жене

¹ Натпис: Извѣстія арх. инст. IV, 1 (1899) 90 нап., Йорданъ Ивановъ, Бѣлг. старини изъ Македония (София 1908) 212. Sufflay, op. cit. I. p. 156.

² Тужбе дубровачких помораца против тамошњих виз. чиновника и против арбанаске властеле Matarango, „qui sunt sub dominio domini imperatoris“, нов. 1297: Div. Sanc. 1295 (Дубр. Арх.). Упор. Diplomatarium Veneto-levantinum I, 135 и д.

³ Песма Фила Тарханијоту ст. 288, Sanudo у Хопфа, Chroniques 129. Пахимер не говори ништа о томе.

⁴ Starine 30 (1902) 340 из оставштине Макушева. Норф, Griechenland im Mittelalter, у Ерш-Груберовој енцикл. књ. 85, стр. 336, 355, 356, 359 мисли, да је српски краљ држао Драч 1296—1305, али је поуздано да су Анжуанци 1301—1302 опет имали град у поседу, јер су Дубровчани, за време тадашњег ратовања са Србијом, слободно трговали са Драчем, па је неки Италијанац Corrado Ystrigo долазио (у јан. 1302) као изасланик драчког капетана у Дубровник. Mon. Rag. V, 11 и д., 17 и д. Данило не говори ништа о томе.

⁵ Автобиографију Метохита (у хомерским стиховима) изд. Треу (Programm des Viktoria-Gymnasiums in Potsdam 1895) ст. 560 и д. 726 и д. Метохитово опширно писмо са српскога двора (Никифору Хумну): Sathas, Bibl. graeca I, 154—193; срп. превод од Апостоловића у Летопису 216 (1902) са поговором Јов. Радонића, Pachumeres, Andr. III, cap. 29 до IV, cap. 9, 13. Кратко Gregoras VI, cap. 9.

краљеве. Урошу су врло добро долазиле женидбене везе са Византијом као ослонац против његова старијега брата. Цар Андроник хтео је прво да ожени српскога краља својом сестром Јевдокијом, удовицом трапезунтског цара Јована II. Комнена († 1297). Урош је био пристао на то, али је Јевдокија пре волела отићи из Цариграда у Трапезунт своме сину, цару Алексију II. Онда је краљу понуђена Симонида, ћерка Андроника II. и Ирине Монфератске, и ако тада беше још дете; по Пахимеру, она не имађаше још ни шест година, а по Грегори, осам, што се и у овом добу раних удаја осуђивало због краљевих година. Преговори наиђоше на велике сметње. У Србији је против мира била једна странка властеле која је имала велике користи у пограничном четовању. Ову опозицију потпомагала су оба сина севастократора Јована из Тесалије, који су вољни били склопити нови савез са Србима против цара, и Бугари, где је удовица цара Смилца, Гркиња, обећала била руку краљу Урошу, а с тим и изглед на уједињење Србије са Бугарском.¹ У Цариграду је био најодлучнији противник ове удаје патријарх Јован из Созопоља; он је изјавио да је брак Урошев са Тертеријевом ћерком сасвим законит и да је Симонида премлада за брак. Али, цар Андроник II. није се обзирао на то, него са својим двором оде у Солун (1299). Пошто су са обе стране дани таоци, предадоше Срби, на једном прелазу преко Вардара, дотадашњу краљицу (ῥάλαινα), ћерку Тертеријеву, а по уговору, и пребега Котаница. Грци, пак, оправили су младу Симониду са великом пратњом. Краља је по четврти пут венчао охридски архиепископ Макарије. Урош II. задржа сада »мачем« освојене крајеве као »мираз«, те посети свога царскога таста у Солуну, изменивши с њиме велике поклоне.² Краљ Стефан Драгутин незадовољан беше због савеза свога брата са Грцима; он се спремао за рат, али је, по Пахимеру, одустао од нападаја, бојећи се византијске помоћне војске која се налазила код Уроша. Па и породични односи Урошеви били су подрмани. Од његових синова важио је као законит Константин од његове прве жене, док је Стефан из трећег брака изгубио легитимитет, пошто је тај брак оглашен за незаконит. Када се Андроник вратио у Цариград, поздрављен свечано као после какве победе, довео је био собом Ану, бившу српску краљицу. Она се брзо загледа у војсковођу Михаила Кутрула, епирскога кнежевића, који је имао титулу деспота и баш био удовац; његова је прва жена била сестра цара Андроника, она Ана која је некада, како је

¹ Метохит у Сате I, 190—191.

² Повеља Уроша II.: Споменик III, 14.

испричано, намењена била истом Урошу од Србије у његовим младим годинама. Тако је бивша српска краљица постала набрзо женом Михайловом и са њиме изродила децу, али је доживела нову несрећу: њен је муж, због велике издаје, био бачен у тамницу и његова велика добра узалћена.¹

У исто време избило је на Јадранском Мору ново ратовање између Млетака и Ђенове, у коме су Ђеновљани (у септ. 1298) извојевали сјајну победу на мору код Корчуле. Мир је био убрзо затим склопљен (1299), али, Византинци, савезници Ђеновљана, могли су обновити старе односе (1302) тек пошто је млетачка флота опљачкала околину Цариграда. Српски краљ је свој нови савез са царем дао осетити Дубровчанима, штићеницима Млечића. Он им је, на почетку своје владе, потврдио повластице „како им је били створиљ братъ ми краљъ Степанъ“.² Рат је почео са затварањем дубровачких трговаца у Србији, после чега дубровачке ратне лађе затворише одмах ушће Бојане, и заузеше острво Мљет (1301). Тада беху у знатном обиму појачана дубровачка утврђења. Доминикански манастир пред источном капијом обухваћен беше градским зидовима; старији зид, из XIII. века, још и данас стоји између дивоне и Доминиканаца. Па и мала опатија св. Ловре на кршу пред Пилама (Porta Pile) јавља се, у ово време, као ново и брижљиво чувано утврђење, још и данас предтврђава градских зидова. Млетачке галије диспловише као заштита, а Ђакоме Зено отпутова као изасланик дуждев на српски двор да посредује за мир. Мир између Србије и Дубровника потписан је био тек у септембру 1302 у дворцу Врхлабу на изворима Лаба под Копаоником.³

У Угарској су последњи Арпадовић и Анжуанци надметали се ко ће боље да обдари племство. Бан Павле, из племена Шубића или брибирских графова, доби од Андрије III. у наследан посед банат у приморској Хрватској. Од априла 1299, без сумње обдарен од стране Анжуанаца, јавља се он и као „dominus Bosne“.⁴ У исто време потврдио је Карло II., дед супрот-краља Карла Роберта, босанским сродницима Шубића, силном кнезу Хрватину и његову браству, посед Доњих Крајева (partes inferiores) на рекама Сани и

¹ Pachymeres, Andr. V, cap. 13, 19.

² Mon. serb. 50—51 бр. 51 (без датума).

³ Српски текст (без године) који приписује Миклошић, Mon. serb. 51—53 (бр. 53), погрешно Урошу I., одговара највише од речи до речи латинском концепту из новембра 1301 Mon. Rag. V, 13—14. Посланици који се спомињу у уговору, изабрани су 14. авг. 1302: ib. V, 37.

⁴ Ljubić I, 190. Пов. од 1285 ib. I, 139 пада у г. 1311—1313.

...kako su se odnosi između njih razvijali, jer su
...Dimitrijević i njegovi sinovi jedni prema drugom bili Stefan i
...Mladen, oni su bili Pavao. Kada je ban Stefan, ubrzo posle tog
...društva, odlazio se svojim udovima Jelencima sa svoja tri sina
...Stefanom, Vukoslavom i Hristoslavom u Dubrovnik, gde je ostao
...malo vremena. Od tada je Bosnom upravljao kao ban zemaľski
...Mladen Stjepan, koji je Stefanovim kao prethodnicu povlastice i
...Bosnu u drugu ruku i drevno na bosanskom jeziku dubrovacki
...nazivao (1214). Bio je sin drevnog kralja Stefana Dragutina
...on drugom. Drugi II upravljao je (1212—1214) kraljeve veze sa banom
...Pavom, kraljevom vlastelima, na se s njim i lako sastajao
...društvo. Drugi III upravljao je kraljici Zvezdica. Bugarska
...u drugu ruku kralj Pavla Stjepanov (1212—1214), sina Te
...kralja I. kralj zvezdica kraljica, što pokazuje i srebrni
...kraljica kraljica. Hristoslav kraljica su uzalud da mu na s
...kraljicu kraljicu, i su su, nađad, morali ustupiti n
...kraljicu kraljicu kraljica. Drugi III bio je u prijateljstvu s
...kraljicu kraljicu kraljica kraljica na se je jedan put i poseti
...u drugu.

...u drugu ruku kraljica kraljica kraljica svetovlastinjskog
...kraljica. Pavao se Pavao Stjepanov kraljica, otvorio njegov
...kraljicu kraljicu kraljicu kraljicu kraljicu kraljicu, efektivu, i
...kraljicu kraljicu kraljicu kraljicu kraljicu kraljicu (1212). Pavao kraljicu

посада, неописан страх грчкога становништва и бежање у руљама према мору, па одатле преко у Европу подсећају на призоре из доба сеобе народа. Несретна беше мисао Андроника II. да у службу узме шпанске најамнике који су имали одрешене руке, пошто се завршило двадесетогодишње ратовање између Анжуанаца и Арагонаца у Италији. Када је новац био потрошен, утврди се каталанска »компанија«, у споразуму са турским пљачкашима, на најважнијем месту у мореузину, у Калипољу, објави цару рат, опустоши страховито јужну Тракију, те је жесток отпор давала Византинцима и Ђеновљанима (1305—1307). У пролеће 1307 повукоше се каталански капетани на запад. Они ударише табор близу Солуна на полуострву Касандрији. Тада су Каталани опустошили приморје Македоније и на зидове и куле светогорских манастира јуришали са просутом кишом од стрела, праћени звуцима труба. Српски манастир Хиландар бранио је јуначки игуман Данило, писац биографија српских краљева. Компанија, после тога, ступи у службу тесалских Грка, а доцније у службу херцега атинског, али су брзо избиле несугласице због најамничке плате. У крвавој битци на језеру Копанис (1311) подлегли су француски витезови Грчке, или, како српски биограф Данилов пише, »Фроузи ливадиисци« ударцима шпанских најамника, „illi de Comragna“, који су после тога, под врховним господством Арагоније, били 76 година господари херцештва атинског.

За време ових бура напустио је краљ Урош II. Грке, пошто је, како изгледа, одржавао добре односе и са Анжуанцима¹. На западу је још једном оживео план да се обнови Латинско Царство. Катарина, унука Балдовина II. и наследница латинске царске титуле, удала се била за брата францускога краља Филипа IV. Лепог, Карла од Валоа (1301), који се стаде називати царем цариградским, те поче преговарати о савезу са Млечићима и Каталанима. Тада се појавише у Француској два посланика краља Урша II., један из Дубровника а други из Котора, са латинским писмима папи и »цару« Карлу. 27. марта 1308 склопише они са Карлом, у једној опатији код Мелена, савез са сврхом да се освоји „imperium Constantinopolitanum.“ Српски краљ обећаваше да ће приступити римској цркви, и да ће своју ћерку Царицу, из брака са Мађарицом Јелисаветом, удати за Карла, млађег сина титуларнога цара, заснивача куће алансонских херцега, који је доцније погинуо у битци код Кресија.

¹ Карло II. потврдио је, 1306, уговор Филипа Тарентског „cum rege Servie“. Та потврда очувана је само у кратком регесту у Рачкога (Arkiw za pov. jug. VII, 1863, стр. 28, бр. 31.) и у Макушева (II, 80).

Главно беху територијална питања. О Скопљу и Пологу није било говора; исто је тако и Штип био искључен. Цар Карло »поклонио је« краљу Овчепоље, област између Просека и Прилепа, кичевски крај до охридске границе и дебарске пределе до реке Мата у Арбанији, територија која је, тобоже, у целини доносила прихода мање од 5000 златника. Ваља при том напоменути, да су градови Просек, Прилеп и Орхид још дуго остали у поседу Византинаца. После тога је Климент V., Француз, који је идуће године пренео папску столицу у Авињон, издао, 1. априла 1308, у Поатјеу за српске посланике неколико повеља. Патријарху Егидију у Градо и прокураторима проповедничкога и миноритскога реда беше наложено, да спроведу примање краљево у римокатоличку цркву и да му предаду заставу коју му папа шаље. Фрањевац Гргур из Котора имао је као духовни саветник остати на српском двору. Једна повеља дотиче се Стефана кога је краљ родио »ожењен разведенем женом« (*conjugatus genuit de soluta*); папа дозвољава краљу да може свом сину, и ако није рођен у законитом браку, дати за живота неку покрајину (*comitatus*) или му је поклонити у завештају. Два француска свећеника, као изасланици »пара« Карла, отпутовали су са српским посланицима краљу Урошу, који је одобрио уговор о савезу у јулу 1308¹. Тада су баш Каталани стајали код Солуна. Од њихових турских савезника узео је краљ Урош под најам 1000 коњаника и 500 пешака под Селдуком Меликом који је, служећи Византинце, примио хришћанство. Срби нападеше на грчке пограничне крајеве, али их Хандрен, заповедник Солуна, сузбије. Убрзо по том морао је краљ силом угушити побуну својих турских најамника; Мелик буде том приликом ухваћен и погубљен.² Међутим умре царица Катарина. Цар Карло од Валоа напусти све своје велике и скупocene планове, јер није ништа више могао очекивати од Млечића, које је папа анатемисао (1309) због ратовања око Фераре. Али, за то је он постао заснивачем линије Валоа која је владала Француском више од два и по века.

Након тога прихватио је Урош II. опет савез са Грцима. Када су се Турци каталанске војске из Атине (1311) враћали кући, те се под вођством Халила утврдили у Калипољу, опседоше и победеше

¹ Ове уговоре, које је употребио још Диканж, издао је Убичини у Гласнику 27 (1870) 309—341, папске пов. издао је неке Turgenevius, *Historica Russiae monumenta*, књ. 2 (Петроград 1842) 353—362, друге Theiner, *Mon. Slav.* I, 127—130. Упор. Bernard Guidonis у *Recueil des hist.* књ. 21 р. 718.

² Мелик: Gregoras VII, сар. 6 и 8; Данило 354. Похвална беседа Теодула солунског (ср. Grumbacher, *Byz. Z.* X, 1901, 317) Хандрену: *Boissonade, Anecdota graeca* II, 201—202.

Византинци ову чету с помоћу Ђеновљана и Срба који су послали 2000 одабраних коњаника. После тога, српска помоћна војска, под великим војводом Новаком Гребостреком, превезена беше на лађама у »Анатолију«, где су Византинци држали још велике градове Витиније, те се онде одликовала храбрим делима (1313).¹

Од како се Урош оженио Гркињом, затегоше се односи између оба краља. Убрзо плану борба између браће; њени су узроци, ток и хронологија само мало познати. Ту противност поопштавали су, без сумње, извесни византијски планови са наслеђем у Србији. Славолубива царица Ирина (првобитно Јоланта) Монфератска љута је била на свога мужа Андроника II., што није хтео, по западњачком начину, разделити међу своје синове државу на наследне удео не кнежевине. Зловољна и перасположена столовала је она у Солуну. Како Урош у браку са Симонидом није имао деце, покушала је Ирина да двама својим синовима осигура престо у Србији, наравно тако, што би се обишли српски наследници престола. Када је Урош посетио у Солуну своју ташту, која га је сваком приликом даривала великим поклонима, почели су водити се преговори око тога. Прво дође Димитрије својој сестри Симониди; он беше пријатељски примљен на српском двору, али му се не допадоше земља ни људи. Па и Теодор, који је по изумирању Бонифацијевих наследника у мушкој линији (1305) наследио крајишку графовину од Монферата, напусти брзо Србију, да би отишао у свју италијанску кнежевину на горњем Паду, где су његови потомци, монфератска линија Палеолога, владали до 1533.²

Краљ Стефан Драгутин започе ратовање с намером да свога брата Уроша збаци, па да престо преда своме сину Владиславу.³ Сва властела пристаде уз хромога краља. Урош, напуштен од свих својих великаша, беше већ изгубио сваку наду. Њега су спасли његова дарежљивост према црквама и манастирима и благо које је био склонио у манастиру св. Стефана Бањског, поверивши га

¹ Повеља Андроника II. од окт. 1313 у Флоринскога, Аџонске акте 43 (без датума у *Voissopade* на н. м. II, 63—69 и *Jus graecorum*. III, 647 и д.). Победа краља над Турцима у г. 6821 (1. септ. 1312—31. авг. 1313): натпис у Нагоричину, *Arch. slav. Phil.* 31 (1910) 300. Данило 146 и д. *Gregoras VII*, cap. 10. Упор. Новаковића, Срби и Турци у XIV. и XV. веку (Београд 1893) 55 и д.

² *Gregoras VII*, cap. 5. Упор. *Diehl, Figures byzantines II* (Paris 1908) 234 и д.

³ По »Родослову«, старосрп. генеалогии (Гласник 53, стр. 6), имао је краљ Стефан два сина, Владислава (првенца, гл. горе) и Урошица. По Гијому Адаму, Владислав био је наследник престола, а по Данилу 357, Урошиц. У Орбинија 253 стопила су се обојица у једну личност.

старању тамошњег епископа Данила, ранијег хиландарског игумана. С тим новцем узме он у службу туђе најамнике Осете (Јасе), Татаре и Турке; те се одржи у земљи. Као посредник за мир иступи свештенство. Оба краља и српски државни сабор упутише у Цариград Андронику II., његову сину и савладару Михаилу и патријарху Нифону (1312—1315) наследника Данилова у Хиландару, игумана Никодима, да, с помоћу њиховом, посредује за мир¹. Не знамо садржину тога уговора. После измирења, бањски манастир подигнут беше на степен привилеговане игуманије (без епископа), којом су приликом његова права, и ако је лежао у области Урошевој, потврдила оба краља, сваки нарочитим актом, говорећи при том само у општим фразама о својим синовима, унуцима и прануцима као наследницима. Гијом Адам пише да се Урош побунуо против свога брата Стефана који га је победио, али је Стефану жао било пролити братску крв, па је с њиме од своје воље поделио државу. После тога, Стефанов син Владислав наследио је оца у његову делу, али тако, да је Урош у своме делу имао остати као васал свога синовца.² Да су с овим миром ишле заједно и територијалне измене види се отуда, што је рударско место Рудник које се нагло развило и које је 1302 држао краљ Урош, у марту 1313 имао у поседу „rex Stephanus“.³

Тада је умрла стара краљица мати Јелена (8. фебр. 1314). Један део властеле који је за време братског ратовања осетио сласт од постављања нових краљева, хтеде протерати Уроша II., те у Зети подићи на престо његова сина Стефана. Када је стари краљ стигао с војском, повуче се кнежевић на ону страну Бојане, те се покори краљу, вероватно под повољним условима. Али, отац није држао задану реч, него сина одведе окованог у Скопље, па га, по савету неке властеле, без икакве судске истраге даде ослепити. Стефану, међутим, није вид био потпуно уништен.⁴ Сам несретни Немањин прича у уводу неколико повеља, како се он, пажен од оца, веселио у слави земаљској, док нису злонаравни и зломислени људи, с којима су његови родитељи и он сам поступали као с браћом и децом, посејали зло семе и, најзад, оца навели на страховито и

¹ Никодимова белешка из г. 1319: Стојановић, Записи I, бр. 52. стр. 22—24.

² „Ita tamen, quod Urossius ab eodem Vlatislao tanquam vassallus recognosceret se tenere reliquam partem regni“. G. A d a m ed. cit. 437.

³ Mon. serb. 52. Mon. Rag. I, 24.

⁴ Опширно Guillaume Adam p. 437: „carnifex, corruptus pecunia“ није пробо зеницу, после чега је кнежевић „per medicinas appositas oculis, licet non plenarie, aliquantulum tamen vidit“. О томе код Грка нема никаквих података.

нечувено дело да га »свѣта оію лиши«.¹ Стефан је, после ове страховите казне, са женом и своја два мала сина, Душаном и Душицом, прогнан био у Цариград, где је неколико година становао у једној царској палати; онде га је потпомагао и водио надзор над њим цар Андроник II., коме је он и после свагда остао пријатељ.² Светогорски хиландарски монаси и архиепископ Никодим користиле се једном приликом, те му у оца израдише дозволу да се може вратити кући. Краљ је, не без гриже савести, угледао сина који је, „обезанѣ имѣе очи свои, ѿкоже достоитѣ слѣпому“ на коленима молио да му опрости. Он му даде на уживање један део жупе Будимље у долини Лима.

Краљ Стефан Драгутин умро је у марту 1316, пошто се пред смрт замонашио као калуђер Теоктист; сахрањен је у цркви Ђурђевим Ступовима код Расе. Од његових синова, по свој прилици, млађи Урошић умро је. пре њега. Замонашио се и он, добивши манастирско име Стефан, те је сахрањен у епископској цркви Ариљу на западној Морави.³ Сада је требало да краљем постане Владислав, али је Урош II. прешао преко свих одредаба последњега уговора, приграбивши одмах земљу умрлога брата и бацивши свога синовца у тамницу.⁴

Други рат са Дубровчанима (1317—1318) прекинут је био опет посредовањем Млечића, пошто је краљ обећао да ће накнадити штету због пустошења у подручју града. Дубровчани непрестано су појачавали своје градске стене. Тада беше порушен фрањевачки манастир пред Пилама, да се не би непријатељ могао користити њиме као утврђењем, а у оквиру зидова подигнута беше нова манастирска зграда која постоји још и данас. У то је доба подигнуто и неколико кула, особито силна кула на углу поседа породице Менчетића; она макар да је много пута преоправљана, данас још је највише место у погледу на град.⁵

Много је опаснији био судар краља Уроша II. са угарским краљем Карлом Робертом, када је овај, савладавши своје много-

¹ Mon. serb. 89—90 (= Дечанска пов. стр. 1 и д.), Гласник 27 (1870) 188 (за Врађину) и 49 (1881) 361 (за Призрен).

² Седам година прогонства спомињу се у једној белешци из г. 1330 у Стојановића, Записи I бр. 56 и у Цамблака. Душица је умро у Цариграду.

³ Издања Љ. Стојановића: Родослов у Гласнику LIII, 6 и Споменик III, 95; типик у Arch. slav. Phil. 23 (1901) 631.

⁴ Micha Madii (у Швантнера III, 643) и G. Adam.

⁵ Није се сачувао уговор о миру. Вести о томе у протоколима Већа (Mon. Rag. V, 108 и д.) и у Дубр. Diversa.

бројне непријатеље, слободних руку затражио од краља да му врати некадашњу област Стефана Драгутина. Рат се водио у разним крајевима од Дунава до Арбаније. Најсилнији човек у Хрватској био је син и наследник бана Павла (†1312), бан Младен са своја три брата »Банића«. Он се називао „Croatorum et tocius Bosne banus“, али је синове последњег босанског бана, а уједно унуке краља Стефана Драгутина, поставио за управнике у Босни, Стефана II. (од мила назван Стипош) и Владислава. Требало је да се млади Стефан (1319), за кога се Младен заузимао код папе, ожени ћерком графа Мајнхарда ортенбуршког у Корунској; за то је била потребна дозвола, пошто беху у сродству (вероватно преко хрватске властелске благајске породице). Доцније видимо као жену босанског Стефана II. пољску кнегињу Јелисавету, ћер херцега Казимира од Кујавије; ова је женидба, по свој прилици, била у вези са женидбом краља Карла Роберта, чија је жена, такођер Јелисавета, била ћерка пољског краља Владислава Локјетека (1320).¹ Бан Младен држао је сјајан двор, али није имао дипломатски талент свога оца. Његови покушаји, да поткопа аутономију приморских градова, донеше само Млечима користи, са којима је био у рђавим односима, јер је држао код себе као пребега завереника Бајамонта Тепола. Непријатељство са Србима почело је са пљачкањем од стране српских пограничних заповедника, Бранивојевића из Захумља који се у повељама спомињу први пут 1318.² По Орбинију, била су то три сина некога сиромашног властелина Бранивоја из Хума, по имену Михаило, Брајко и Браноје (или Бранко).³ Они су са својом мајком становали у Стону на подножју кршевитог брежуљка, на коме је била тврђава св. Михаила (данас женски манастир), те су управљали стонским полуострвом, приморјем код Слана и крајем на ушћу Неретве. Противност између суседа показала се у узимању титула; Младен се почео писати господарем Хума, а Урош II., да му се освети, „tex Croatie.“ Дубровчани, забринуте због ратовања у суседству, трудили су се да посредују за мир (у јулу 1319). Изгледа да Младен тада није ништа добио. Он је морао дотле, док не испуни све обвезе према српском краљу, предати Дубровчанима

¹ Иларијон Руварац у Гласнику бос. 4 (1892) 210 = Wiss. Mitt. 2 (1894) 177.

² Тужбе бана Младена против „filii Braniuoī“ у септ. 1318: Mon. Rag. V, 121 (текстови ib. 113 131 иду у г. 1318 а не у 1319).

³ Orbini 391 по неком изгубљеном извору. Он спомиње и четвртог брата Добровоја; тако се 1323—1326 зове неки властелин на обали, преко пута од острва Шипана у Дубр. Diversa.

као тасца свога брата кнеза Гргура, господара Омиша, са још неколико другова.¹

У исто време пребаци Карло Роберт читаву војску преко Саве, освоји градове у Мачви, те удари табор (у септ. 1319) на реци Колубари између Београда и Шапца, док је његов војсковођа, Стефан Лацкфи, узео Београд на јуриш и спалио га.² Рат је био вођен још прошле године и у области Анжуанаца у Арбанији. Папа Јован XXII. позивао је (у мају 1318) Филипа од Тарента, од 1313 титуларног цариградског цара, да у савезу са Карлом Робертом и баном Младеном нападне на краља Уроша II.³ По вестима које је Андрија, епископ Кроје, донео у Авињон (у јуну 1318), збацили су јарам шизматичкога »невернога рашког краља«⁴ многобројни римокатолички »*barones regni Albanie*«⁵ са византијским, франачким и српским титулама у земљи између Скадра и Авлоне: Владислав Гнома (Јонима), граф Дукље и од »*maritima Albania*«, за тим три Мусакија (Musachi), а наиме граф Ментул, маршал краљевине Арбаније Андрија и протосеваст Теодор, даље два Блениста (Blenisti), протосеваст Вилхелм (Guilelmus)⁶ и граф Калојован, и најпосле, Вилхелм Аријанит и Павле Матаранго.⁷ Када је краљ Карло јавио папи да је освојио Мачву и да је вољан продрети до мора, ако му други католички владари притеку у помоћ, позва папа Јован XXII. немачка кнежеве и чешког и пољског краља, али узалуд.⁸ Урош је, међутим, одржао своје јужне границе, те се од тада почео називати и краљем Арбаније.

Мир је, по свој прилици, убрзо био обновљен. Тада Урош II. даде (1319) у једној римокатоличкој цркви, храму св. Николе у Барију у Апулији, камо су долазили поклонници, поставити сребрн

¹ Mon. Rag. V, 142 и д. 21. јула 1319 очекивали су у Дубровнику главом бана Младена: ib. 146.

² Повеља краљева, датирана »*prope Kalabar in Macho*«¹⁶ септ. 1319. »*Aqua Abona*«¹⁷ и »*saput fluvii Obona*«¹⁸ у другим повељама је река. Уб или Обница код Ваљева. Huber, Arch. f. österr. Gesch. 66 (1885), 5—6. Исти, Geschichte Österreichs II, 206. Thallóczy у Гласнику бос. 5 (1893) 186 и у Wiss. Mitt. III (1895) 330.

³ Theiner, Mon. Hung. I, 830.

⁴ Вилхелма, сина Казнесија Блениста (Casnesius Blenisti, срп. тит. казнаца), који је подигнут био на степен графа, именовао је, 1304, Карло II. за маршала Арбаније. Норф на н. м. 359. Исти у Хана, Reise durch die Gebiete des Drin 280. Село Блиништ сада у покрајини Миредита.

⁵ Theiner на н. м. I. 831. О Гономи Ил. Руварац у Arch. slav. Phil. 17 (1895) 564. Норф на н. м. 419 мисли да су Драч, од 1319—1322, Срби поново држали, што се не потврђује дубровачким материјалом.

⁶ Theiner на н. м. I, 470 и д. (2. јула 1320), где се у папској канцеларији од Мачве начинило »*regnum Macedonie*«.

олтар са латинским натписом, у коме се назива поносито господарем читаве земље од Јадранскога Мора до Дунава (de culfo Adriatico, a mari usque ad flumen Danubii magni). Поред Уроша, на овом олтару помињали су се краљица „Simonida“ и краљев син Константин.¹ Млада Симонида трпела је много, како каже Нићифор Грегора, од љубоморе старог краља. Када је она после смрти своје матере Ирине (1317) остала дуже у Цариграду преко воље Урошеве, и када су је тек претње мужа приморале на повратак, замонаши се она ноћу у Серу на ужас своје српске пратње, али јој брат Константин поцепа калуђеричко одело, те је, не обзирајући се на њене сузе, предаде опет Србима.

Урош II. доживео је још почетак ратовања између свога таста Андроника II., немилога, педантнога старца, и његова живахнога и популарнога унука Андроника III. (у априлу 1321). На челу завереника, који су се начетили око унука, био је даровити и образовани доместик (државни маршал) Јован Кантакузен. Баш тада је изасланик српскога краља, монах Калиник, тражио да се упуте на траг у Србију од прилике 2000 куманских најамника, које је Урош био позајмио своје тасту. У једном поверљивом разговору наложили су млади Андроник и Кантакузен српском монаху да моли краља за помоћ. Урош је био готов на то под уветом, да млади Андроник дође у близину српске границе. Али, пошто је избио грађански рат, упозорио је Кантакузен на опасност савеза и са Србима и са Бугарима.²

Краљ Стефан Урош II. умро је изненада 29. октобра 1321 у дворцу Неродимљи, на јужном крају Косова Поља.³ Он је видна личност у српској историји, владалац који је располагао великим финансијским и војним средствима, те је са успехом започео политику ширења Србије на југ. Али, растрован живот у његовој породици не сведочи о његову далеком погледу. Унутрашње борбе појачавале су себичне тежње властеле и опадање централне власти. Урош II. тачно је умео да цени и снажи утицај цркве величанстве-

¹ Натписа је, од времена рестаурирања цркве 1684, нестало; у Орбинија (1601) 255 и Беатила (Beatillo 1649), прештампани у Кукуљевића, *Arhiv jug.* 4 (1857) 350 и у Макушева, *Итаљанске архиве* 3, 13 (*Записки рус. Акад. Наук* т. 19, 1871). Име Константиново у Беатила.

² *Kantakuzenos* I. cap. 7, 8, 21. Пошто је ратовање први пут прекинуто, потврдила су оба Андроника, у јуну 1321 (6829), двама повељама имања Меникејског манастира код Сера на молбу српскога краља и *κράτιστα Σερβίας* (млађи цар назива их тетком и тетком): *Sathas, Bibl. graeca* I, 215—221.

³ Дан смрти у Данила 161. Новембар 1321: *Micha Madius* у *Швандтнера* III, 646.

ним грађевинама и задужбинама, као што беху манастири Грачаница и Бањска у земљи, а у иноземству на Атону, у Цариграду и у Јерусалиму. Па црква му је и знала одати захвалност; он се, без обзира на своје четири женидбе, убрзо почео поштовати као »свети крѣљ«. Одмах после његове смрти избише велики немири. О престо су се борила три претендента. Туђи најамници војевали су једни прстив других, те су узајамно један другог пљачкали и земљу један другом пустошили. Они су већ узнемирили били, на путу од Неродимље до Бањске, спровод тела мртвога краља, којим је руководио епископ Данило. Око 1389 пренесене су мошти Уроша II. из овога манастира у блиско рударско место Трепчу, а оданде, око 1460, у Софију; још и данас њивот стоји у бугарској престоници пред олтаром саборне цркве »Свети Крал«. Краљица удова Симоида врати се натраг у Цариград, те је живела као калуђерица час у манастиру Св. Андрије, а час у царској палати код оца, доцније код свога братића.

Константин кога је отац, како се може закључити из спомињања његова имена на натпису у Барију, одредио себи за наследника, проглашен је био у Зети за краља. Он је у Скадру дао ковати сребрн новац са латинским натписом, на коме је приказан како седи на престолу с круном и са скиптром.¹ Међутим, он није био омиљен, нити је имао присталица. Чак не знамо ни ко му је била жена, ни да ли је имао деце. Против њега подиже се на северу као опасан такмац краљ Владислав, син Стефана Драгутина, који се, после смрти стричеве, ослободио тамнице, дочекав са радошћу у области очевој као законити наследник. Али, од три претендента највише успеха имао је онај, на кога се испочетка најмање мислило: ослепљени Стефан. Кроз целу земљу брзо се разнесе невероватан глас, да је он неким чудом изненада прогледао. Он призва к себи своју пратњу, те рече својим вернима да славе бога свемогућег: „видите и дивите се, јако слѣпъ азъ бывъи и се нына виждоу!“ У дечанској повељи каже он да је бог на њему показао своје велико милосрђе јер „свѣтъ очию моєю възвративъ просвѣти ме .. и изведъ посади ме на прѣстолѣ светыхъ родителей и прародителей краљевства ми“.² Гијом Адам, огорчени непријатељ Стефанов а присталица Владислава, прича да је Стефан увек по мало ви-

¹ „Dominus rex Constantinus“, пев. „S. Stefanus Scutari“. Zanetti и Argelatti (1750) тачно приписују тај новац овом краљу, а тако исто и Др. Ј. Шафарик у Гласнику 3 (1851), 219; тек новији писци нетачно узимају да је ово новац Константина Балшића († 1402) који никада није био краљ. Краљ „Стефан Константин“ у сопоћанском поменику: Гласник XLII, 31.

² Данило 170. Mon. serb. 90.

део, али да је то крио од свога оца и од своје рођене деце. Тек после очине смрти, вели, објавио је он својеручним писмима по читавој држави да види, те је тако изазвао пристајање на његову страну. Значајно је да Византинци ништа не говоре о његову ослабљеном виду, нити Кантакузен, нити Нићифор Грегора који је лично знао Стефана.

Ратна срећа морала је одлучити између полубраће. Константин је охоло одбио Стефанов предлог да земљу поделе, али се на његове прокламације, да слепац нема права на престо, нико више није обзирао. На државном сабору (6. јануара 1322) свечано је крунисао Стефана Уроша III. архиепископ Никодим, а са њиме и његова младога сина Душана као савладара или »младог краља« (rex iuvenis) поред старог краља (rex veteranus). Од тада су оца звали Урош III. (rex Urossius), а сина Стефан.¹ Ускоро за тим био је Константин у једном боју побеђен, у бегству убијен и сахрањен у цркви звечанскога града.² Зету је добио млађи краљ. Дуже је трајало ратовање Стефаново са његовим стричевићем краљем Владиславом који је, окружен властелом из очинске области, потпомогнут био, види се, и од стране Карла Роберта и босанскога бана Стефана II.³ Зими 1323—1324 ратовало се око Рудника и блискога града Острвице. Напокон је Владислав морао напустити борбу и побећи у Угарску, где је остао до смрти;⁴ о судби његових потомака не знамо ништа.

Са овим је метежима у најтежњој вези избијање Босанаца на море кроз долину Неретве. Тада је старосрпска држава за увек изгубила Захумље. Овај преокрет тумачи се непокорношћу хрватске и српске властеле у Приморју. Војске Карла Роберта потукле су и ухватиле у долини Цетине бана Младена Шубића (1322); њему беше

¹ Стари краљ је на лепо кованим новцима седећи приказан, с дугом косом, пуном брадом и с круном на глави; го мач је хоризонтално положен преко колена. Натпис гласи »трети Стефанъ Оурошъ краљъ«. Син је на свом печату приказан без браде и назван »младим краљем«; он је тај печат још дуго употребљавао, напр. на једној повељи из г. 1334. Др. А. Ивић, Стари српски печати и грбови (Нови Сад, Матица 1910) бр. 13 и 14 (са фотографијом). Дан крунисања је у дечанској повељи (Mon. serb. 90). погрешно стављен у г. 6829 место 6830 (1321—1322), којој тачно одговара 5 индикт.

² О том рату само Цамблак, Гласник XI (1857) 64—66. Константинов гроб: Срп. летописи, Гласн. LIII, стр. 10, 59. Guillaume Adam p. 438 каже, да је Константин био ухваћен и убијен »inaudito crudelitatis genere«.

³ Писмо краља Владислава од 25. окт. 1323 кнезу дубровачком у старом итал. преводу у Пуџића II, стр. 3—4 (упор. Споменик XI, 99); спомиње »miei filioli« и »parenti«, жупане Радослава и Војихну, протовестијара Ђорђа, севаста Јунака и т. д.

⁴ Родослов: Гласник LIII, стр. 6.

одузето наследно достојанство бана, па га одведоше на север, где му краљ поклони град Зрин у долини Уне, по коме се Шубићи прозваше доцније Зрински (мађ. Zrinyi.¹) После тога отвори се дуго ратовање око Книна, стоног места бана од Приморја. Из тих заплета највеће је користи извукао краљу верни босански бан Стефан II. који се већ 1324, на основу једне даровнице Карла Роберта, јавља као господар северnobосанских крајева Усоре и Соли.² Убрзо поседоше Босанци област Крајину на мору; макарски римокатолички епископ повуче се испред босанских јеретика у Омиш. За време престоних борби у Србији, продре бан Стефан у горње Захумље; властеоске старешине тога краја пристадоше уза њ, први међу њима невесињски жупан Познан Пурђић.³ Изгледа да су Бранивојевићи намерни били на захумској обали, у пограничком крају између Срба и Босанаца, начинити се потпуно независним као и хрватски Шубићи. Они су само привидно држали са Србима које је овде заступао млађи краљ Стефан Душан са својим саветницима, војводом Младеном, родоначелником доцнијих Бранковића, и војводом Војном, господарем Гацка.⁴ Тада је Дубровник запао био у незгодан положај. Он је дошао у сукоб са Урошем III. због дубровачких трговаца и закупника у земљи краља Владислава (1324). Трговина беше обустављена, а градску област опустошише чете Војнове и Бранивојевића (1325). Али, Млечи енергично се заузеле за Дубровчане; они одазваше све Млечиће из Котора и Србије, те преко свога посланика, једнога нотара, поручише српском краљу, да Република никако не мисли да напусти Дубровник самом себи.⁵ После тога, обновљен беше 25. марта 1326 у граду Дању код Скадра мир између Дубровника и Уроша III., у присуству војводе Младена и »челника« Ђураша, родоначелника Црнојевића.⁶

Тих дана баш начинили су се Бранивојевићи независнима, те су непрестаним пљачкањем узнемиравали Дубровник, што им је, најзад, и дошло главе.⁷ Две недеље после мира у Дању, ухвати дубровачка флота Брајка Бранивојевића са његовом женом, ћерком војводе Војна, те их прво одведе у манастир св. Андрије де

¹ О свршетку Младенову (умро је пре 1343) Šišić у Radu 153 (1903) 35.

² Mon. Rag. I, 115. Упор. Klaića, Povjest Bosne стр. 109.

³ Posnanus de Purchia са својим родом у Невесињу на српском земљишту 1306, Arch. slav. Phil. XXII, 174; 1325, 1327 као посланик босанскога бана у Дубровнику, Mon. Rag. књ. V.

⁴ Војно је држао Гацко: април 1327 Div. Rag.

⁵ „Dicendo, quod nos non intendimus deserere Ragusium“: Ljubić I, 163. Mon. Rag. V, 201.

⁶ Mon. serb. 85.

⁷ Многе појединости у Mon. Rag. V, 197 и д.

Pełago на острву (данас кула светиља) пред пристаништем грушким (10. априла). У граду су једни захтевали да се Брајко одмах осуди на смрт, али су га привремено затворили у кулу у један дрвени извез (*sabla de lignamine*) који је баш за њега био начињен. Његова жена на заузимање српскога краља и босанскога бана, пуштена беше да иде оцу. Многе лађе Бранивојевића и њихових савезника, гусара из Крајине, бежу спаљене. Млади Стефан Душан позивао је у једном писму Дубровчане (17. априла) да са флотом нападну на другог брата Браноја, његова васала, који се био одметнуо. Дубровник је, међутим, склопио био савез и са босанским баном да би уништили Бранивојевиће које је ваљало напасти и на мору и на суку; том приликом наглашено беше изреком, да уговор никако није наперен против српскога краља.¹ Убрзо после тога јавља се у Стону, на место чиновника ових одметника, жупан српскога краља. Када је у Дубровнику објављена била награда од 2000 перпера за онога ко преда Браноја Бранивојевића мртва или жива, побеже срушени великаш покајнички Урошу III., али га на краљеву двору оковаше и одведоше у тврђаву которску, где беше погубљен (у августу 1326). Па и Брајко није се никада више ослободио дубровачке тамнице; по доцнијим вестима, њега су Дубровчани пустили да умре од глади.² Међутим, дубровачки сенат преговарао је живо (од јула) са српским краљем да му краљ уступи Полуострво Стон под уветом плаћања годишњег дохотка; краљ је био готов да пристане, само је захтевао врло много.

Босански бан остао је господар у долини Неретве. Већ 1326 назива се он, у једној повељи граду Трогиру, „*terrae Chelmi come s*“ Када су му Дубровчани, у јулу 1327, хтели опремити посланство, очекивало се да дође у дворца Вишће на Неретви под градом Благајем.³ Од тада су на ушћу Неретве седели босански чиновници. Узалуд су били сви даљи покушаји српски да поврате изгубљено Захумље. Босанске војске продреше и у област Дрине преко српске границе, те опустошише седиште епископа дабарскога, цркву св. Николе Бањског на доњем Лиму. Тамо је, како се у једном запису каже, млади краљ Стефан Душан однео победу над »безбожним« босанским јеретичима.⁴

¹ По Орбинију 391 и д., два Бранивојевића, Михаило и Добровој, пала су у борби са Босанцима.

² У протоколима Већа спомиње се он последњи пут 25. новембра 1326, „*Li Ragusei parlimente fecero morire di fame Braico in carcere*“: Орбини 393, исто и Растић 114.

³ Mon. Rag. V, 244.

⁴ Епilog у једном јеванђељу од 1328—1329 (датум непоуздан); Стојановић, Записи I, бр. 55.

Краљу Урошу III. умрла је, међутим, дугогодишња супруга Теодора, те ју је сахранио у манастиру Бањској.¹ Он је, још за време борбе са својим стричевићем Владиславом, гледао да ступи у сродничке односе са Анжуанцима у Напуљу, те је затражио за жену Бланку, ћерку Филипа Тарентског и жене му Тамаре из Епира (1323). Он је тада чак био вољан да се заједно са клиром, властелом и народом својега „*regnum Servie*“ одрекне шизме и пристане уз римску цркву; на тај начин он је, по свој прилици, мислио да предахне Владислава у његовим намерама. Папа Јован XXII. у Авињону поверио је био епископу Берtrandу из Бриндизија, са великим изасланством у Србију, да спроведе унију. Па и Дубровчани су се живо били заузимали код Филипа за ову женидбу.² Али, од целе ствари не би ништа, јер су Анжуанци вероватно сматрали Владислава за законитог краља Србије. Урош III. оженио се онда Гркињом Маријом Палеологовом, братаницом раније краљице Симониде (1326). Њен отац био је паниперсеваст Јован Палеолог, тада чешће намесник солунски, син Константина Порфирогенита, брата Андроника II. Њена мати Ирина била је ћерка великога логофета Теодора Метохита. Када су избиле борбе између оба Андроника, хтео је паниперсеваст да се с помоћу Срба начини независним, потпомогнут двама синовима великога логофета Метохита који су били заповедници у пограничним тврђавама Струмици и Мелнику. Он отиде са својом женом на српски двор, те наговори Уроша III. да опљачка византијску област код Сера. Андроник II. похита да Јована придобије тиме, што му је подарио високо достојанство ћесара, али се Јован разболе код Срба и умре у Скопљу. Посланство старога Андроника, међу чијим члановима беше и познати историк Нићифор Грегора, наговори (1327) ћесарису да се врати у Солун.³

За време трећег и последњег рата између деда и унука око византијскога престола, остао је Урош III. на страни старога цара. Он је свога искуснога војсковођу Хрељу упутио, са једним одредом војске, присталицама старога цара у Сер. Када је млади Андроник, посред снега, са великим успехом предузео смели поход на запад (у јан. 1328), није се Хреља дао навести да се пусти у борбу. Млади цар заузео читаву византијску Маћедонију и Арбанију. Присталице старога Андроника одржали су се само у градовима дуж српске

¹ Повељу цара Стефана Душана са задужбинама гробу његове матере (око 1346) изд. Новаковић, Споменик IX, 1—7 (у његовим „Примерима“ такођер ³418 и д.).

² Theiner, Mon. Hung. I, 488 и д. Mon. Rag. I, 82, 90.

³ Kantakuzenos I cap. 43. Gregoras VIII cap. 14. О том путу нештампано једно писмо Грегоре Андронику Заридасу.

границе, у Прилепу, Просеку, Струмици и Мелнику. Млади цар заузео Прилеп. Многобројни угледни Грци склонили се преко границе код српскога краља, али се краљ није дао наговорити да отвори офанзиву, него је, по савету Хрељину, остао у положају посматрача. Тада је војсковођа Михаило Асан, бојећи се издаје, пустио у тврди Просек српску посаду; ово кршевито гнездо никада више није се вратило у руке Византинаца.¹ Напоследку, једне ноћи, када беше пун месец (у мају 1328), освојише издајом млади Андроник и његов војсковођа Кантакузен и Цариград. Седамдесетогодишњег Андроника II. натераше да се покаљуђери († 1332).

Урош III., савезник странке која је подлегла, беше са Андронијом III. као самовладарем, већ од почетка, у рђавим односима. Српска војска опсела је била (од прилике 1329) Охрид, али се повукла, када је млади цар, предигавши се од тешке болести, дојурио граду у помоћ. Он протера Србе из неколико суседних тврђава, па се опет врати у Тракију.² У бугарском цару Михаилу, сину видинскога кнеза Шишмана, нашао је он савезника против Срба. Михаило је био, наиме, отерао Ану, сестру Уроша III., па се оженио Теодором, сестром Андроника III., која је већ један пут живела у Бугарској као жена цара Светислава. Сва питања између оба суседа изравната бежу на два лична састанка у Адријанопољу и код Созопоља. Рат је био неизбежан. По српским извештајима, иступао је Михаило пун самопоуздања, хвастајући се да ће у Србији »поставити престо свој«. Урош III. узео у службу шпанске па, можда, и немачке најамнике; Михаило прикупи Осете (Јасе) и Татаре, а сем тога добио помоћну војску и од Басараба, кнеза новопостале Влашке, неколико месеци пре него што ће овај да победи краља Карла Роберта у карпатским шумама (у нов. 1330).

Бугари и Византинци отворили нападај, али им не пође за руком да се сједине.³ Андроник је доцкан стигао на запад. Срби су прво очекивали долазак Бугара на пољу Добричу на споју Топлице и Мораве. Али, цар Михаило ударио је другим путем, од Видина преко Софије у Македонију. На српско земљиште ступио

¹ Kantakuzenos III cap. 42. Gregoras IX cap. 5, § 3.

² Kantakuzenos II cap. 21.

³ О битци код Велбужда 1330: краљ Урош III. у дечанској повељи 65, 136; Стефан Душан у предговору Законика, Законик изд. Новаковића стр. 3—4; опширно Данило 177—198. Црква на бојном пољу: Родослов у Гласнику LIII, стр. 38. Грчки извештаји: Gregoras IX cap. 12, Kantakuzenos II cap. 21. Честитке Дубровчана на победи „de domino imperatore Bulgarie“ преко посланства од 14. авг. 1330: Mon. Rag. V, 293. Место битке описано је у мом делу *Fürstentum Bulgarien* 468 и д., 473.

је код града Землна, чије се рушевине (сада Земен) издижу у једном крпевитом амфитеатру на доњем крају величанствене клисуре Струме. Клисура је дуга четири часа, а њу сада оживљава недавно отворена железничка пруга од Софије за Ђустендил. Тако се он приближио Велбужду (сада Ђустендил). Оба српска краља ударили беху табор северно од ове вароши на реци Каменчи (сада Соволштица). Свака од ове две војске имала је, од прилике, 15.000 људи. Како су Срби очекивали још неку властелу, склопљено беше кратко примирје. Бугари беху још забављени пљачкањем, када Срби изненада, у суботу 28. јула 1330, око подне отворише нападај са звуцима труба под предвођењем оба краља. По Грегори, јуришали су страни најамници, високи и боју вични коњаници у сјајној опреми, право на заставу бугарскога цара. По казивању настављача Данилова, тада се јако одликовао млади Стефан Душан. Бугари се нису могли више постројити у бојни ред, те претрпеше страховит пораз. Цар Михаило беше убијен када у бегству паде с коња, те га непријатељ стиже. Мртво тело донеше пред победиоца који је палога противника дао сахранити у манастиру св. Ђорђа у Нагоричину (код Куманова). На оном месту, где је краљ Урош III. уочи битке под шатором провео ноћ у живој молитви, подигнута беше црква Спасова, још и данас у рушевинама лепа грађевина од наизменичних слојева тесаног камена и цигље са палим кубетом; она се види издалека на једном засебном брежуљку, налик на звоно, између виногради изнад села Николичеваца код Ђустендила, у спојном углу Струме и Соволштице. Краљ Урош гонио је разбијену бугарску војску која се, под заповедништвом Михаилова брата Белаура (име у румунском значи змај), повукла у, још и данас познати, предео Мраку на горњој Струми у радомирској котлини. Бугари се пожурише да у селу Извору код Радомира склопе мир. Они признаше прогнану Михаилову прву жену, а Урошеву сетру Ану, са њеним малолетним сином Јованом Стефаном, за владарку Бугарске, те је неколицина српске властеле са војском допрати у бугарску престоницу. Сви бољари потврђени беху у својим звањима¹.

Победоносни српски краљ окрене се за тим против Андроника III. Цар је лично на српској јужној граници заузео неколико двораца, као Дебрец код Охрида, Сидерокастрон (слов. Железнец)

¹ Цар „Иоани Степан“ у буг. Поменику, рукоп. Дринова, у Вас. Златарскога, *Вопросъ о происхожденіи болгарскаго царя Ивана—Александра, „Статји по Славяновѣдѣнію“* 2 (СПетербургъ 1906) 171. У Данилова настављача као Стефан. Кантакузен спомиње два сина цара Михаила, Јована (наследника) и Шишмана.

код Кичева и др. Када је у његов табор стигао глас о пропасти Михаиловој, закључи ратни савет да напусти поход у Србију, па да искористи неред у Бугарској. Андроник остави на граници војсковођу Сиргијана, па похита преко Адријанопоља према Бугарском Заливу, где је брзо заузео бугарске пограничне градове Месембрију и Дијампољ (сада Јамбол). Срби су, како прича настављач Данилов, овај брзи одлазак сматрали за „бђжанин цара гръчскааго“ Урош III. протера Грке из неколико пограничних градова, па се победоносно врати с југа у отаџбину. Успомена на ове дане постоји још и данас; то је велики манастир Дечани јужно од Пећи, који је зидан у време тога рата. Краљ Стефан Урош III. назива се већ у старијим српским списима »краљ Дечански«, име које још и данас живи у народној традицији.

За време великих успеха према Бугарима и Грцима, имали су Срби према Босанцима опет само великих губитака. Ови проширише своју област од Неретве па до границе дубровачког градског подручја на Заливу Затонском. Њихове војсковође беху неки италијански старешина најамника Ружир (Ruggiero) и Милтен Драживојевић¹. Од великога утицаја беху на југу Захумља Николићи, у првом реду од год. 1342 документована браћа Владислав и Богиша, нећаци босанскога бана, чији се род одржао овде све до турског освојења; по Орбинију, ова браћа беху по матери синови Катарине, једне сестре бана Стефана, а по оцу потомци кнеза Андрије, те, према томе, сродници српске краљевске куће². Од тада је Дубровник, све до 1378, лежао на српско-босанској граници; босански беху Захумље са Сланим и Поповим Пољем, српски Требиње и Конавли. Србима је на северу од Дубровника остао само Стон са својим полуострвом и врховна власт над острвом Мљетом, који се није могао дуго држати.

Запиту северозападне границе омела је нова борба између оца и сина, какве су у Србији последње генерације више пута гледале. Урош III. имао је од друге жене сина Симеона кога је он, и ако овој беше још дете, претпостављао сакраљу Стефану Душану, омиљеном у народу због последњих ратова. Настављач Данилов сваљује кривицу на старог краља као да је он започео распру из мржње према своме сину, кога је чак намеравао „лютою сьмрътию осоудити.“ И сам Стефан Душан у призренској повељи вели, да

¹ Rugerius јавља се у повељама 1330—1340; његова жена, по свој прилици Босанка, звала се Бољеслава, а његов син Радослав († 1369). О Милтеновој породици и родбини ср. моју распр. Властела Хумска на натпису у Величанима: Гласник бос. 4 (1892) 279 и д. = Wiss. Mitt. 3 (1895) 474 и д.

² Div. Rag. 1342 и д. Orbinі 265.

га беси не хтедохе пустити у његово наслеђе, али га је бог избавио „изърова прѣисподнаго“; исто тако пише он и у уводу свога Законика, како су зли људи надражили оца против њега „иako вѣсма да не боудеть имени моего ни живота.“ Стари краљ је (у новембру 1330) захтевао од Дубровчана неколико ратних лађа, а млади краљ савета и помоћи; и једно и друго беше одбијено, а краљеви позвани да међусобно живе у миру. Урош III. паде с војском пред Скадар, разори Душанов дворца на обалама Дримца, али не пређе преко Војане (у пролеће 1331). Био је то исти онај крај, у коме је некада сам главом Урош III. ратовао са својим оцем. После дугих преговора дошло је било до привидног измирења, које беше оснажено великим заклетвама. Када је, после тога (у мају), млади краљ дошао у Требиње, позван беше у Дубровник и онде обдарен и угошћен. Али распре убрзо опет избише; по настављачу Данилову, и овога пута због необузданог гнева старог краља. Млади краљ кога је отац позвао био пред себе, страховао је за свој живот, те је већ намеран био да побегне у туђину, али га његови верни наговореше на рат. По Грегори, који читав покрет описује као устанак властеле, досадила беше великашима владавина старог краља, те су потајно подбадали сина на устанак¹. Стефан Душан са малом војском остави нагло Скадар, те изненади свога оца у дворцу Неродимљи. Урош III. једва имађаше времена да уседне на коња и да побегне у блиски град Петрич, где га опколе, тако да се морзо предати. По савету својих присталица, син даде пренети оца у тврди град Звечан, где је имао остати под стражом „до нелиже нѣкоторое съмирение сътворита между собою“ (у августу). После тога, архиепископ Данило II. свечано је крунисао по други пут (8 септ. 1331) Стефана Душана на државном сабору у дворцу Сврчину.²

Краљ Стефан Урош III. умро је већ након два месеца пошто беше свргнут са престола (11. новембра 1331). Његов биограф у Даниловим Животима пише да је он неочекивано, после кратког времена, умро, као што нико не може утећи од смрти, нити у напред знати свој самртни час, после чега га је његов син свечано сахрањивао у манастиру Дечанима. Али, овај српски писац дворски је славопојац Душанов који није смео или могао изићи слободно с истином на среду. Сви остали сведоци говоре о насилној смрти. Гијом Адам (писао 1332) противник је оба српска краља. По њему, стари је краљ био ванбрачно дете, тиранин и братоубица, а млади

¹ Orbini 259 наводи као присталице Душанове Ђураша Илијића и Каравиду (таста моћнога Оливера, Споменик XI, 26), по имену Грка.

² Mon. Rag. V, 301—321. Данило 207—214. Gregoras IX cap. 12 § 4. За хронологију: Иларијон Руварац у Radu 19 (1872) 180.

Трећа глава

Србија под краљем Стефаном Душаном (1331—1355), царем од 1346, највећа сила на Балк. Полуострву. Освојење Македоније, Арбаније, Тесалије и Епира.¹

Сјајан је период средњевековне српске историје владавина краља, доцније цара Стефана; тако се он зове у својим повељама и на својим новцима, док се домаће име Душан јавља само у неколико незваничних споменика². Савременици описују га као личност високу, сразмерно развијену и снажну, лепога лица, благе нарави и велике личне храбрости.³ На новцима приказан је он с пуним брадом како седи на престолу или на коњу. Рођен око 1308, он је у својој младости много што шта претуррио преко главе. Као дечак живео је он у прогонству у Цариграду са својим ослепљеним

¹ Повеље Стефана Душана у Т. Флоринскога, Памятники законодательной дѣятельности Душана, царя Сербовъ и Грековъ, Кіевъ 1888 стр. 26 до 168. О односима према Млечима и Дубровнику *Acta archivi Veneti*, књ. 1 = Гласник 11 (1859), Ljubić и Моп. Rag. Биографија Данилова настављача обухвата само прве године владе 1331—1335. Јован Кантакузен и Нићифор Грегора, који попуњују један другог. Главно дело: Тимоѳеј Флоринскій, Южные Славяне и Византия во второй четверти XIV в. СПбетербургъ 1882, 2 тома. Emile de Borchgrave, L'empereur Etienne Douchan et la péninsule balcanique au XIV siècle, Bruxelles 1884. Многобројне монографије Новаковића. Упор. и дела о савременој виз. историји: Parisot Cantacuzène, Paris 1845; Finlay, History of Greece 3 (Oxford 1877) 431 и д; Diehl, Figures byzantines 2, 245—270 (царица Ана); Dino Muratore, Una principessa sabauda sul trono di Bisanzio, Giovanna di Savoia, imperatrice Anna Paleologina, Chambéry 1906 (Mémoires de l'Académie de Savoie, 4 série, t. XI. 1909).

² У својим повељама само „Стефанъ краљ“ (доцније „царь“), исто тако грчки Στέφανος, у дубровачким, млетачким и папским повељама Stephanus rex, доцније imperator. Име Душан, поред имена Стефан, у Данила 163 и у неким натписима и поговорима на рукописима у Стојановића, Записи. Један пут као Стефан IV.: ib. 1 бр. 89 (око 1346).

³ Има четири описа његове личности: а) у настављача Данилова 215, 380; б) у поговору једнога хиландарскога јеванђеља (око 1346) у Гласнику LVI,

оцем и са својом мајком Теодором, ћерком бугарскога цара Смилца. Када му је било од прилике 13 година (1321) постао је он савладар свога оца, те је, дораставши до младића, засведочио своју ваљаност у бојевима против Босанаца и Бугара. По Нићифору Грегори, њему је било тек 22 године када га је револуција начинила јединим краљем. Он је имао енергије, обазривости и среће. Располагао је знатним новчаним средствима и одржавао је јаку војску. Он је енергично искористио опадање византијске државе, ставио је себи царску круну на главу, те је грчком царству за свагда преотео читав запад. При том, он је знао придобити људе за се и начинити се популарним. Његов двор са Србима, Бугарима, Грцима, Арбанасима, Сасима из рударских вароши, немачким витезовима, финансијским чиновницима, из средине которске и дубровачке властеле, као и млетачким и флорентинским трговцима имао је интернационалан карактер. Поред вођења ратова, водио је он бригу о законима земаљским, о уређењу управе и судства, о сигурности путова за трговину. Са Дубровником није било више ситних сукоба као раније. Успомена на њ као мудрога и моћнога владарца живела је дуго после њега.¹ У даљим мутним временима помишљали су људи у Србији радо на „великоу тишиноу и благодњствије“ у дане овога владарца који је Србију тако јако проширио и углед јој подигао, а своју властелу тако богато даривао светлим свитама и златним појасевима.² Али, крај свих својих успеха, он није могао смањити надмоћ властеле. Испочетка, он је био прилично без утицаја, те је морао многе непријатности подносити, док му сретни ратови нису подигли лични углед. Са силним ширењем државе ишла је и већа самосталност намесника, и када је после смрти Душанове завладао као његов наследник неспособан младић, претворила се велика држава брзо у олигархију без унутрашњег ослоња и поретка. Убрзо је наступило време када се у Србији, како се то види из једне повеље деспота Угљеше и настављача Данилова, почео покојни цар Стефан обасипати горким прекорима, што је оставио прародитељску власт краљевску, зажеливши царски сан, и што је архиепископију св. Саве подигао самовласно на степен патријаршије.³

100 и у Стојановића на н. м. 1 бр. 89; в) у Филипа Мезијера (de Mézières), кипарскога канцелара, прештампано и у Гласнику XXI, 282; д) у Орбинија 260 и д., по свој прилици по неком которском извору, у коме се много говорило о тамошњој породици Бућа.

¹ „Lo imperator Stefano, el qual fo savio signor et possente“: Упутство дубровачким посланицима краљу босанском од 10. јуна 1403 Lett. Rag.

² Старији Родослов: Гласник LIII, стр. 11.

³ Данило 380 и д. Константин Фил.: Гласник XLII, 257.

Достојно је дивљења брзо српско освајање Македоније, Арбаније, Епира и Тесалије. Али, не треба сметнути с ума да је заузеће ових земаља било лако у време тадашњих дуготрајних грађанских ратова у Византијској Држави и да је оно изведено било без и једне велике битке у отвореном пољу, само опсадом градова и вароши. Због борбе странака у провинцијама свугде беше странка српскога краља, али, из Кантакузена дознајемо да је и под српском влашћу, на све стране, било потајних присталица Византинаца. Сва је пажња наперена била на југ. Север се занемарио. Граница се није свагда могла одржати на супрот угарском краљу Лудвигу I., а безуспешно свршише и, овда онда, предузети покушаји да се Босанци опет истисну из Захумља. Политичким положајем равнала су два догађаја, опадање Византије, после кратког полета под Андроником III., и борба између Млетака и Угарске због далматинске обале, када је Лудвиг I. постао краљем напуљским, те намеравао да заснује велику силу на обе стране Јадранскога Мора. Стефан је са Млецима био свагда у најбољем пријатељству као природан савезник Републике на лагунима против Анжуанаца. Са Бугарима био је он у добрим односима, још и због сродничких веза. Стефан је јасно предвидео велику опасност у будућности од тога, ако источни суседи Грка, малоазијски Турци, буду искористили опадање Византије. Он је нагласио то у својим преговорима са папом у Авињону, у време када је на западу мало било смисла за ове далеке односе. Значајно је да се римска курија није умела користити тадашњим расцепом између грчке и српске цркве.

Последњи преврат у Србији напао је одјека у Бугарској. Болари протераше царицу Ану са њеним синовима, те подигоше на престо сестрића цара Михаила, Јована Александра, сина деспота Срацимира и сестре Михаилове.¹ Нови владалац, одмах на почетку своје владе, победио је цара Андроника III. код Росокастра, те је у својим добрим годинама знатно проширио јужну границу своје државе. Он беше пријатељ књижевности, како се то види из превода грчких дела, предузетих за њ, и још очуваних, лепо украшених рукописа, али није имао неког особитог политичког или војничкога талента. Имао је једино ту сумњиву срећу, да је преживео све своје суседе, све до тешких дана када почеше невоље са Турцима, чије брзе почетке тада скоро да нико није слутео. Он ступи са Стефаном Душаном у тесно пријатељство, оженивши га (о Ускрсу 1332) својом сестром Јеленом.² Ана, Душанова тетка, отиш-

¹ Ср. Златарски на н. м.

² 7. марта 1332 беше изабрано у Дубровнику изасланство поводом Стефанове свадбе са „soror Alexandri imperatoris Bulgarie“: Mon. Rag. V, 341, 343. Јелена, као Александрова сестра, и у Кантакузена III, сар. 58.

ла је у Дубровник, те је у овом склоништу прогнаних владалаца живела много година (1337—1346), у пријатељству са напуљским Анжуанцима.¹ Њен млађи син Шишман задржавао се један пут код Татара, доцније у Цариграду, где су га пријатељски примили као претендента на бугарски престо; по Лукарићу, умро је он у Дубровнику, сахрањен у локумској бенедиктинској опатији. Старији син, цар Јован Стефан, по свој прилици, идентичан је са Лудвигом „*imperator Bulgarie*“ који је, 1338, посетио напуљскога краља Роберта, а од 1361 спомиње се у Апулији. Он је учествовао у војсци графа Николе Урбинскога у бојевима које су папе водиле око успостављања црквене државе. Њега су, у битци Гвардавалској (1363), заробили грађани Сијене, те је умро (1373) у Напуљу.²

Стефан Душан, одмах на почетку (у априлу 1332), имао је посла са устанком властеле у Зети, коме су стајали на челу војвода Богоје и Арбанас Димитрије Сума. Они се, вероватно, нису осећали довољно награђени за услуге у борби против Уроша III. Биће да је овај покрет навео архиепископа Гијома Адама у Бару, фанатичног противника свих шизматика, да, уз свој план о новој крсташкој војни који је 1332 посветио француском краљу Филипу VI., дода и позив краљу да освоји „*regnum Rassie*“. По њему, један француски кнез могао би лако освојити ову државу са 1000 коњаника и са 5—6000 пешака, помогнут притешњеним Латинима у приморским градовима и римокатоличким Арбанасима, који сами могу да опреме 15.000 коњаника.³

Дубровчани трудили су се да измире Србију са Восном, те су, одашњићући изасланство на свадбу, нудили своје посредништво. Изгледа, да им је само пошло за руком да доведу до примирја, али, они су за то постигли своју сврху коју политичари малога приморскога града, од устанка Бранивојевића, нису испуштали из вида, а наиме да Дубровник добије полуострво стонско. У тој ствари особито су им ишли на руку краљев министар финансија, Никола Бућа, властелин которски, и хрватски кнез Гргур Курјаковић, који

Чудновато је непријатељско расположење извора Орбинијева 261, 265, 270, 355 према Јелени, тобоже непријатељици римокатолика, „*donna perversa*“, „*veramente disposta a fare ogni male*“.

¹ „*Domina Anna, imperatrix Bulgarorum*“ и њени синови, пов. из Напуља 1337—1343: Rad. XVIII (1872), 229.

² Kantakuzenos III, cap. 2. Imperator Ludovicus: Rad. l. c. Mon. Rag. III, 133, 156 и д. Annales Senenses у Mon. Germ. SS. XIX, 283; година смрти у Диканжа. У Лукарића романтична историја некога Дубровчанина Ник. Сапине, који се издавао за умрлога Шишмана, те се скитао по Бугарској као претендент.

³ Mon. Rag. V, 346, 348. Ljubić, I, 410, 424. G. Adam ed. cit. 477—485.

је баш тада био на српском двору. Али је безуспешно било њихово настојање да добију приморје између Стона и Затона, приморје сланско. Они изјавише да су вољни обема такмацима плаћати данак, а српском краљу, као фактичном поседнику Стона, још поврх тога 8000 перпера у готову новцу. Краљ Стефан уступио им је листином, изданом 22. јануара 1333 у Пологу на горњем Вардару, Стон са полуострвом, а сем тога и крајеве који већ беху босански, а наиме острво Посредницу (где је сада Опузено) у делти Неретве и споменуто приморје од Стона до Дубровника.¹ Бан босански потврдио им је, под градом Сребрником 15. марта 1333, само Стон са полуострвом; Босанци остале крајеве нису хтели издати. Приморје сланско, а с тим везу са Стоном на суху, добили су Дубровчани тек 1399, јер им је и угарски краљ Лудвиг I. све то (1358) напразно обећао. Дубровчани никада нису доспели у посед Неретвина ушћа. Полуострво стонско (стр. 85), узан и дугачак, само местимично плодан крај (355 кв. километара) са високим планинама, одмах беше предано Дубровчанима. На место српскога жупана дошао је онде дубровачки кнез. Нови власници напустили су стари замак Стон, те су, непосредно на јужном уласку у засеку Превлаке, подигли нови Стон, трокут са високим стенама, кулама и правилним улицама који су населили са 150 дубровачких породица. На северном уласку провале, на »другом мору« подигнута беше такођер тврђава Мали Стон. Између обе ове вароши подигоше Дубровчани на стенама над западном страном Превлаке, са грдним напором, једну врсту »кинескога зида« са кулама и са малом тврђавом Позвиздом на највишем месту, да би полуострво потпуно затворили од копна.

Односи Срба према Византинцима остали су и после збацивања Уроша III. затегнути, без уговора. Андроник III., неуморан владалац, стаде предузимати, из године у годину, војне походе у пратњи свога државнога војсковође Кантакузена. Он обнови флоту, те поче енергично подизати палу византијску власт у старој Јеллади. Али су му у Малој Азији у исто време османски Турци преотели последње велике градове у Витинији, Никеју и Никомедију. У пријатељству с Млещима, потиснуо је он Веновљане са Хијоса и Лезбоса, а и у Галати, пред Цариградом, нагнао их је кратком опсадом на мир. Његове су пограничне тврђаве према Србији биле: Сер, Мелник, Струмица, Прилеп, Охрид, Кроја, Арбанаски Београд

¹ Пов. у двоструком издању, латински у Љубића I, 398 у рђавом регесту, у коме су испуштени сведоци, срп. у Mon. serb. 103—105, изнова потврђена у Добрушти код Призрена у мају 1334; ib. 107—109. Пов. бана Стефана ib. 105—107.

и Авлона; оне су штитиле област, чији су становници, и архонти у градовима и они на пољским добрима, као и Арбанаси, Словени и Власи у планинама, били врло колебљиви и често неурачунљиви. Српска је граница на Адрији почињала јужно од Љеша, обухватајући крајеве Пилот, Дебар и Полог, градове Кичево, Велес, Просек, Штип, па је свршавала јужно од Велбужда (Ћустендила). Једнога дана (1334) појави се на српском двору угледан византијски бегунац. Био је то Сиргијан, син куманскога кнеза Сицигана и једне Гркиње властелинке, даровит али ђудљив војсковођа, раније, за време борбе младога Андроника са својим дедом, врло важна личност. Као намесник на западу био је он врло омиљен код Грка и Арбанаса. Оптужен због завере, утекао је он крипом из Цариграда на Негропонт, а одатле у Србију.¹ Он је лако наговорио младога краља да нападне на Византијску Државу. Потајним писмима развио је био он акцију све до Цариграда, где изби паника, те се зидови почеше брзо поправљати. Срби заузеле Охрид, Струмицу и друге градове. Сиргијан уђе с војском од Срба и Арнаута у Костур. У жарко лето таборовао је српски краљ са одметником царским војсковођом пред Солуном. Једна странка међу грађанима беше већ спремна да отвори капије. Андроник похита лично да одбрани главни град византијски на западу. Тада Сиргијана стиже смрт изненада. Намесник Хлерица (сада Лерин, турски Флорина) Сфранц Палеолог пристаде уз непријатеља са знањем царевим. Приликом једног рекогносцирања на обалама реке Галико рани он смртно одметника, те утече одмах према солунским капијама. Сиргијана који је умирао, донеше у српски табор, где га је Стефан Душан као пријатеља оплакао и свечано сахранио.² Пошто је умро виновник, рат се није више могао наставити. Присталице бунтовничког војсковође пређоше на страну цареву, те су Срби овда онда рђаво пролазили.³ После неколико дана удешен је био близу онога места, где је пао Сиргијан, састанак између Андроника III. и Стефана Душана. Овај је од прилике за 12 година млађи био од цара; тада је, после гозби, склопљен био мир, па, како изгледа, и савез (26. августа 1334). Андроник је желео да има Србе за пријатеље, да би могао извести своје планове у северној Грчкој. Српски краљ је од заузео-

¹ Kantakuzenos II, cap. 24—25. Gregoras X, cap. 7. Упор. Данило 222 и д.

² Сфранц је за награду унапређен за μέγας στρατοπεδάρχης, а умро је код опсаде Арте.

³ Душан се после много година осветио због једног тадашњег великога неуспеха у Костуру. Пошто је на јуриш узео Воден (1351), дао је он рањеном војсковођи Ђорђу Лизику ишчупати браду, после чега је заробљени Византијан умро код пробоја у Скопје. Kantakuzenos IV, cap. 22.

тих места задржао, по свој прилици, само Струмицу и Прилеп, у чијој је околини са неколико повеља потврдио имања Богородичина манастира у Трѣскавцу.¹ Али, цар је, крај свега новог пријатељства, ипак дао брижљиво утврдити границу према Србима. Накнаду за изгубљени Просек дао је у солунској равници новозасноваши Гинекокастрон са јаком кулом која је, кажу, толико утврђена, да би град чак и женска посада могла одбранити; зове се још и данас »женски град«, слов. Женско, тур. Авретхисар.²

Бављењем српскога краља на југу користио се угарски краљ Карло Роберт, па је (1335) предузео војни поход преко Дунава у некадашњу област Стефана Драгутина. Стефан Душан похита у манастир Жичу, по казивању Кантакузена, помогнут војском цара Андроника III. Карло се брзо повуче преко Саве, тобоже због византијских помоћних чета које је за то српски краљ обдарио богато. Али погранични рат није престао.³ У тим бојевима учествовао је на угарској страни и бан босански, али један пут су његове пограничне војсковође, Руђер и Милтен, прешли на противничку страну и неко време остали код Срба.⁴ Тада је српски краљ заузет био важним домаћим стварима. 12. априла 1336 пропутовали су кроз Дубровник за Србију изасланици аустријског херцега Отона које је пратио немачки витез Палман, вођ најамника у српској служби. Дубовчани су баш били одашиљали изасланство краљу Стефану, па су радо понели на својој галији у которско приморје посланике аустријске. Из једне белешке у хроници опата Јована Виктриншког у Корушкој види се да се тада радило о женидби српског краља са синовicom Отоновом, Јелисаветом (рођ. 1317), ћерком Јелисавете Арагонске и покојнога немачкога краља Фридриха Лепога, чија је удаја за чешког краља Јована, мало пре тога, спречена била због противљења папе. Побожна млада кнегињца беше толико ужаснута планом њене удаје за шизматичнога краља, да је пала у тешку бољетицу, од које се није више предигла († 23. окт. 1336), те је сахрањена у опатији Мауербаху код Беча.⁵ Из ових

¹ О Прилепу и Трѣскавцу по повељама (1335 и д.) Новаковић у Гласу 80 (1909) стр. 5 и д. Јов. Радонић (О деспоту Јовану Оливеру у Гласу 94 [1914] р. 92) мисли да је српска граница на југу од 1334 ишла од Просека па гробеном данашње Маријанске, Блатец, Кожух и Нице планине.

² План: Извѣстія арх. инст. IV, 1 (1899) 31.

³ Данило 227 и д. Katakuzenos II, сар. 25. О односима између Србије и Угарске 1331—1355 расправа Петра Марковића у Летопису, књ. 221 и д. (1903).

⁴ „Rugerus et Miltenus, homines nunc domini regis“ у јулу 1336 Div. Rag. Упор. Пуцића II, стр. 15, бр. 16.

⁵ Протоколи дубровачких већа (очувани само у изводима Матејевих

преговора за женидбу види се да је између Стефана и Јелене морало доћи до расцепа, по свој прилици стога, што брак и после пет година још никако није донео наследника престола. Али, Јелена је, убрзо за тим, родила своје мужу сина Уроша (1337), што је опет учврстило брак¹.

У то време придобио је цар Андроник III. Тесалију, пошто је умро последњи обласни господар, севастократор Стефан Гаврилопул, по свој прилици потомак неке незаконите линије Анђела. Тада се баш изменило насеље у овој земљи, проређеној многим ратовима, спуштањем планинских Влаха у равницу и почетком велике арбанаске сеобе на југ². Цар заузео (1336) читаву област све до границе Каталана у херцештву атинском³. На повратку имао је он седмодневни састанак са Стефаном Душаном у Радовишту код Струмице; ту се Кантакузен спријатељио са српским краљем и његовим војсковођама, што му је тако добро дошло после неколико година. Андроник је, по свој прилици, гледао да добије одобрење Срба за намеравани војни поход на Епир. Можда је тада говорено и о односима у области Анжуанаца, где су се Арбанаси, према тренутном положају, колебали између Франака, Срба и Грка. У Драчу је заступао један капетан господаре земље, херцега Јована Гравинског, брата латинскога титуларног цара Филипа Тарентског, и Јована сина Карла Драчког који никада нису долазили у Арбанију. Грађани Драча беху у запетим односима са Србима који су држали велик део драчкога херцештва⁴. Када је неколико арбанаских племића обећало краљу напуљском Роберту да ће се одметнути од српскога краља ако се појави краљева војска у Арбанији, упуту Роберт (1337) младога Лудвига Тарентског у Драч, али о његовим успесима сазнајемо само толико, што је потврдио повластице властели, особито Мусакима на обали између Драча и Авлоне.⁵ По

Mattei) из 18 в.) 1336: Mon. Rag. II. 365 (ambaxatores magnifici domini ducis Austrie, најпре filius clarissimi comitis Manardi). Pez, Scr. rer. aust. I, 948. Zeissberg, Elisabeth von Aragon: S. B. W. Akad. књ. 137 (1897) стр. 119 и д.

¹ Урош је рођен г. 6845 = 1. септ. 1336—31. авг. 1337. Срп. Летописи у изд. Стојановића у Гласнику ЛШ, 64; Споменик III, 131, 149.

² Пов. 1295 Acta graeca V, 260; писмо Сануда 1325 у Тафела и Томаса I, 500. Но она племена „Албана“, Малакасија, Месарита и Буја која Кантакузен спомиње, беху Румуни. О данашњим Малакашима и Бојима: Weigand, Aromunen I, 276, 285.

³ За хронологију царева повеља епископији у Стагој, у марту 1336: Acta graeca V, 270 и д.

⁴ Драчки уговор са Дубровником из марта 1335: Mon. Rag. V, 384 и д.

⁵ Једини спомен Стефана Душана у напуљским повељама, по Макушеву, Итальянские архивы II, 34 и Славяне въ Албаниі 40 и д. Ср. Норф на н. м. 442.

свој прилици, са овим покушајима Анжуанаца био је у вези један покрет у суседном византијском крају код Арбанаског Београда и Авлоне. Арбанаски планински пастири опустошише околину грчких вароши и тврђава. Али, положај се убрзо изменио. Још те исте године (1337) ухватио је драчког капетана, Гуљелма де Сансверино, оближњи сусед, кнез Танусије Топија, господар области између река Мата и Шкумби, па га је тек после дужег времена пустио на слободу. Цар Андроник III. предузео беше, међутим, војни поход у своје западне пограничне провинције; планинске Арбанасе је осетно казнио, одузевши им стада која је већим делом уступио варошима као накнаду за претрпљену штету. Грци су на све стране поздрављали цара са клицањем; упорни и љутити Арбанаси, пак, у потаји мислили су на освету.

У то се појави у царском табору у Арбанаском Београду изасланство које је изјавило да је Епир вољан да се покори. Мало пре тога (1335) умро беше насилном смрћу, као и сви мушки чланови његове лозе, деспот Јован из погрчене линије Орсинија, кефаленијских пфалцграфова; говорило се да је отрован настојањем његове жене Ане Палеологове, ћерке византијскога намесника у Арбанаском Београду, која је онда стала да управља земљом на место свога нејакога сина Нићифора. Код Епираца образоваше се две странке; присталице чврстога наслона на Цариградско Царство беху јаче него заточници слободнога Епира. Деспотица је морала захвалити, те је деспотат, после самосталног живота од 133 год., без капи крви сједињен са Византијском Државом.¹ Али, када је цар отишао, диже епирска партија устанак, помагана од Франака из Грчке, а особито од латинске царице Катарине II., друге жене Филипа Тарентског, код које се био склонио мали наследник престола Нићифор. Епирци поново освојише главно место Арту, те је цар морао, и по други пут (1340), долазити у земљу. Арта паде тек после дуге опсаде, за чије су време у царском табору беснеле грозница и срдобоља. Епирски принц Нићифор поста зетом Кантакузеновим. Цар је болестан провео зиму у Солуну, те се, мучен тешком бољетицом, тек у пролеће (1341) вратио у престоницу као победилац.

И Стефан Душан оболео беше у исто време када и Андроник, тако да су лекари изгубили били скоро сваку наду. Пошто је оздравио, тражио је он наслона на Млетке, пун бриге због унутрашњих и спољашњих непријатеља. Он је, преко посланика (у јуну

¹ Опширно у Кантакузена, врло кратко у Грегоре. Хронологија због недостатака у повељама, непоуздана, 1337 или 1338.

1340), обећавао да ће, у случају рата, послати помоћне чете, 500 коњаника против Републикиних бунтовника или суседа, и то чак у горњу Италију (*ad partes Lombardie*); он је, даље, изјавио да је чак лично готов доћи Млецима у помоћ. За све то очекивао је као њихов пријатељ и сусед да ће и њега Млечићи помоћи. Он је, у случају невоље, осигурао за се, своју децу и имање склониште у млетачкој области. Дужд Вартоломеј Градониго, који је у својим младим годинама три пута био кнез у Дубровнику (последњи пут 1320—1322), и његови сенатори примили су најлепше ову поруку. „*Serenissimus dominus Stefanus, dei gratia rex Servie*“ именован је био са децом и наследницима дуждевом златопечатном повељом за грађанина млетачког¹.

За време тешке болести српскога краља и великих успеха византијскога цара у Арбанији и Епиру, пристаде уз Грке један од најзнатнијих српских војсковођа на јужној граници из мотива који су нам непознати. Беше то Хреља (*Χρέλης*) који је служно већ под три краља. Он је носио византијску дворску титулу протосеваста коју му је, вероватно, подарио Андроник II, када је по палсгу Уроша III, помагао његову странку против унука. Хреља је као побожан човек подигао неколико задужбина. У Штипу засновао је он цркву Арханђела, те ју је богато обдарио са имањима, што је потврдио Стефан Душан (1332). Он је подигао и кулу рилскога манастира у Бугарској (1335), на чијем се суром зиду још и данас, у једном натпису, спомиње име Хрељино. Он се, дакле, прикључи Грцима са три града, па међу њима и Струмицом. Византинци су му, ускоро за тим, дали високу титулу ћесара.²

Када је цар Андроник III, умро у најбољим годинама (15. јуна 1341), изби у Грчком Царству огорчен грађански рат који је, са неколико прекида, трајао 14 година. Андроников син и наследник Јован био је још дете. Наравно, регентом је постао дугогодишњи пријатељ и скоро савладар умрлога цара, војсковођа Јован Кантакузен. Он је, по византијском државном праву, збиља заслужио био да постане савладарем, као оно некада Нићифор Фока и Јован Цимиск поред малог Василија II. Али, он имађаше моћне непријатеље, пре свију царицу удову Ану (првобитно Ђована) Савојску и коморника Алексија Апокавка, Малоазијата из Витиније. Глас о промени на престолу у Цариграду изазвао је кретање код свих

¹ Ljubić, II, 75—79 бр. 144, 145, 148.

² Пов.: Споменик III, 25—26; Стојановић, Записи I, бр. 62. *Kantakuzenos* III, сар. 31 и *Gregoras* XII, сар. 16, § 4. Хреља, као „ћесар“, на *својем надгробном камену* и у Владислава Граматика: Гласник 22 (1867) 288.

суседа. Краљ Стефан Душан, зловољан већ и онако због Хрељина одметања, појави се пред Солуном, али га посланик намесништва, велики друнгарије (адмирал) Јован Гавалас наговори да мирује.¹ Цар Јован Александар ударио беше табор код Сливена на бугарској јужној граници, захтевајући да му се изда претендент Шишман; он је, и после, стајао увек на страни младога Јована Палеолога, чијом је сестром ожењен био његов син Михаило Асѣн. Арбанаси почеше опет да узнемирују грчке вароши, овога пута и Погонијани у северном Епиру, а флотила чамаца турских емира пустошила је обале Тракије. Четири месеца после Андроникове смрти дошло је до потпуна расцепа између странака. Кантакузену одузеше као издајнику сва достојанства; његова палата беше опљачкана, а његова огромна добра узапћена. Присиљен тако на револуцију, прогласи се он за цара (26. октобра 1341) у двострукој тврђави Димотики на доњој Марици. Ова тврђава, у савременим грчким делима, још једнако се зове старим називом Дидимотејхос («стена близанаца»). Његове присталице беху понајвише архонти, богати и угледни друштвени редови, а присталице Апокавка »демос«, варошани и острвско становништво.

У ранијим грађанским ратовима беше главни циљ Цариград. Сада се пак ратовање расплинуло у марширање уздуж и попреко провинција, без битака у отвореном пољу, са непрекидним отимањем и пљачкањем. Војске обе странке састављене беху највише од Турака, који су се тако са земљиштем Европе упознали прво у служби византијске војске. Тракија која је већ у доба Латинскога Царства, за време ранијих бугарских ратова, упадаја Татара из јужне Русије и бојева са Каталанима, почела губити становништво, беше сада готово ненасељена. Сељаци којима су стада и волове потимале чете грчких странака, турски емири, бугарски одреди и татарски коњаници побегоше као убоги просјаци у градове. Цариград се одржао само тако, што су га Ђеновљани снабдевали храном са Крима. Пустошења Турака распростреше се брзо преко границе у јужну Бугарску. Кратко време пре тога засновао беше Григорије Синајит, родом из Клазомене код Смирне, у пустом крају између Бугарске и Романије, у Парорији, у којој су дотле живели пустињаци и разбојници, монашко село које је богато обдарио цар Александар, подигавши пустињацима још и једну кулу за одбрану. Рушевине ове пустињачке насеобине виде се у данашњим селима Великом и Малом Монастиру између Једрена и Јамбола. После смрти Григоријеве, опусте његова насеобина; монаси, чији

¹ Kantakuzenos III, cap. 12, 19.

старешина беше Ромил из Видина, морали испред Турака потражити уточишта преко Хема у северној Бугарској¹.

Кантакузен остави своју жену Ирину из породице Асана у Димотики па крену на запад (1342). Његов покушај да заузме Солун сврши се исто онако неуспешно као ранији покушај са Адријанопољем. Стефан Душан беше почео опседати тада Воден, важан кључ на путу од Солуна за Охрид, али коњица Апокавкова потисну Србе оданде.² Кантакузен је код Гинекокастра операцијама противника и одметањем својих људи толико био доведен у теснац, да му је преостао једино излаз на север. Праћен својим синovima Матијом и Манојлом и старешином каталанских најамника Јуаном de Peralta, који му је све до пада остао веран, повуче се Кантакузен са 2000 људи уз Вардар.³ У Просеку дочека га пријатељски српски заповедник, византијски пребег Михаило. У Велесу затече он старога пријатеља, српскога великога војводу Оливера. Краљ Стефан Душан који је баш био пратио своју жену њеном брату цару Александру, крену код изворишта источне Мораве одмах натраг, те преко војводе Богдана, брата Оливерова, поздрави добродошлицом Кантакузена. Византијски цар као бегунац био је нешто сасвим друго него пре осам година војсковођа Сиргијан. У Приштини, на Косову Пољу, дочекали су краљ и краљица свечано Кантакузена (у јулу 1342). Он је остао код Срба десет месеци. Закључен беше уговор о савезу, чија садржина није позната. Стефан је желео да добије све византијске градове западно од Крстопоља (Кавале) који су тада Срби звали Морунац.⁴ или бар западно од Солуна. Кантакузен не каже истину у својим мемоарима када пише да је требало да освојени градови припадну само њему. По Нићифору Грегори, градови имали су се предати ономе, коме они буду хтели; то је било угодно за оба савезника, јер је у сваком граду било и грчке и српске странке.⁵ Краљ Стефан

¹ Живот Григорија Синајитског, који је саставио патријарх Калист, изд. Помяловскій, Петроград 1894. Живот Ромила (Romulus), преведен с грчког на црквенослов., изд. Даничић у Гласнику IX (1857) 252 и д. О старинама Монастира упор. моје дело *Fürstentum Bulgarien* 508. Кажу да су кости Григорија Синајитског пренесене доцније у српски манастир Горњак, задужбину кнеза Лазара: Иларијон Руварац у *Старинару* VI (1889) 36 и д.

² Кантакузен зове Воден античким именом Едеса. Али, он на много места нетачно употребљава старинске називе; Сер (Серез) зове он именом тесалскога Фера, родопско приморје Халкидиком итд.

³ *Kantakuzenos IV*, cap. 41. О кући Peralta која угледна беше у Сицилији и у Атини: *Gregorovius, Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter* II, 59 и д.

⁴ Стојановић, Записи I, бр. 89.

⁵ *Gregoras XIII*, cap. 5, § 7.

рекламирао је за себе Хрељу кога је, мало пре тога, Кантакузен примио код себе. Али, лукави старац добровољно пређе опет на страну својих земљака, те предаде, поврх тога, српском краљу још и тврди Мелник, пошто је посаду, састављену од Кантакузенових људи, приморао на предају, пресекавши јој сваки довоз.

Операције савезника отворио је војни поход Кантакузенов прстив Сера (у јесен 1342) са српском војском, коју су предводили Оливер и Вратко. Становништво Сера није хтело да чује о предаји града. У српском табору, због силнога пијења новог вина, изби страховита срдобоља која, поред неколико војних старешина, покоси на 1500 људи. И војска, у место да продире кроз кланац крстопољски, утврђен зидом, или да продире даље према Димотики, мораде се вратити натраг. Овај неуспех тако је рђаво утицао на пратиоце Кантакузенове да га је напустила већина његових људи; од прилике само 500 људи остадоше и даље поред њега. Међутим, краљ Стефан придобио је новцем Воден који је био поново опсео, и када Кантакузен стиге к њему, оде он с гостом на зимовање. Војни поход начинио га је господарем три града: Водена, Струмице, и Мелника. Па и Кантакузен није прошао напрасно, јер уза њ пристаде Тесалија, којом је управљао преко свога намесника, нећака Јована Анђела. За време ових метежа ушла је у Епир, без икакве сметње, његова стара господарица, деспотица Ана. Два посланства цариградске странке нудила су српском краљу све византијске градове западно од Крстопоља и Филипија, са изузетком Солуна, ако изда Кантакузена или пошље његову одсечену главу. Најмање што би краљ имао да учини било би да баца у тамницу супрот-цара. Па и цар Александар потпомагао је ове захтеве, али, краљ Стефан није се дао придобити.

У пролеће (1343) појавише се краљ Стефан и цар Кантакузен опет пред Сером. Апокавк се зауставио био с флотом од 70 лађа на ушћу Струме, желећи Хрељиним посредништвом да говори с краљем. Но до овога састанка, којом приликом су Срби мислили заробити Апокавк, не дође. Убрзо за тим умре Хреља, покалуђеривши се пред смрт као монах Харитон, те га његова жена сахрани у рилском манастиру св. Јована, где још и данас, пред црквеним зидом, леже одломци његова надгробног камена. Краљ Стефан одмах је посео његову област. Успомена на »Рељу крилатицу« живи још и данас у српским скаскама и песмама. Становништво Сера, међутим, бранило се са ванредним фанатизмом. Кантакузенов посланик који их је позвао на предају, не само да је био убијен, него и рашчережен, а четврти његове обешене на зидовима. Срби се нису дали наговорити да марширају на исток у Тракију, те се Кантакузен морао опет вратити краљу у Струмицу. ~~Децк~~

стиже на српски двор млетачки посланик Марино Венијер. Царица Ана замолила беше Млетке за помоћ против Турака и за посредништво код српскога краља, да не помаже даље бунтовничког државног војсковођу (*mega domesticum, rebellem imperii*) који с њиме непрестано преговара о рушењу грчке државе¹. Међутим, Стефан и Кантакузен разиђоше се сами собом. Србину је грчки претендент на престо постао био досадан. Кантакузену се потчињено беше Бер, најважније место на путу од Солуна за Тесалију, које су Срби пустошењем околине довели били у веома тежак положај. Кантакузен је, праћен клицањем грађана, свечано ујахао у град на челу одреда немачких витезова у српској служби. Стефан Душан позва га још једном к себи да се посаветују о намераваном угарском рату, али Кантакузен никада се више није усудио да се врати на српски двор. Међутим, српски краљ испунио је жељу Млечића, те се споразумео са царицом Аном; при том беше његов мали син Урош верен са сестром цара Јована Палеолога, због чега су му Млеци испоручили своје честитке.² Положај Кантакузенов беше сасвим очајан. Њега је спасао веран турски пријатељ, Омар од Смирне, тада најмоћнији међу турским емирима у Малој Азији, који је још прошле зиме супрот-цареву жену енергично помогао, предузевши поход на ушће Марице. Омар се појави с великом флотом чамаца на ушћу Вардара, те је морем Кантакузена довео опет натраг у Тракију.

Од тога времена имали су Срби одрешене руке на западу. И ако су они слабо били вични опсадном ратовању, ипак су узимали град за градом. Већ 1343 потврдио је Стефан Душан повластице Кроји, најважнијем граду у северној Арбанији.³ Сер који је из године у годину био опседан, држао се упорно. Када је краљ (1344) таборовао у суседству Зихне, уништила беше флота недавно у Авињону склопљене лиге Млечића, родских витезова, кипарскога краља и папе флоту емира од Смирне код полуострва Лонга, средњега крака Халкидике. Турски поморци, преко 3000 људи, побегоше на сухо са намером да преко Хелеспонта оду кући. Српски краљ посла им насупрот војводу Прељуба са тешком коњицом. Код Стефанијане, између Солуна и Сера, повукоше се турски пешаци на један стрменити брежуљак. Када Срби одјашаше, те у својој тешкој опреми пешнице стадоше хитати уз страну, спустише

¹ У мају 1343: Ljubić II, 174, 178.

² Сенат 4. септ. 1343, „congaudendo de nuptiis, quas fecit de filio suo cum sorore domini imperatoris Constantinopolis“. У Љубића II, 192—193 омашком два пута штампано.

³ Лат. текст: Arch. slav. Phil. XXI (1899) 84, 96. Sufflay, op. cit. I. 254.

се у највећем трку лако оружани Турци низ другу страну брда, појашаше српске коње, нанеше грдне штете одјახалој коњици Прелубовој, те стигоше без икакве сметње Кантакузену у Тракију.¹

У Арбанији заузеше Срби (у јесен 1345) Арбанаски Београд и Авлону, у Македонији Костур.² Бер је, убрзо за тим, придобивен био од младога Манојла Кантакузена тако, што архонти беху потплаћени. Охрид је већ раније постао српски, па су тада тамошњем автокефалном архиепископу потврђена била његова права. Најзад, када беше изгубљена свака нада да ће помоћ стићи, предаде се Сер (буг. Сјар), кључ на путу од Солуна за Цариград, у октобру 1345 српском краљу. Источно одатле заузеше Срби Драму и Филипи, а исто тако на обали Хрисопољ (сада Орфано) са његовим морским соланама. Хрисопољ (Кавала), напротив, остао је свагда византијском пограничном тврђавом, а Византинци су одржали на запад одатле и Елевтеропољ на мору.³ Краљ је старе градске повластице у заузетој области потврдио хрисуваљама, зидове појачао и управу поверио српским заповедницима, оставивши српске трупе као посаде. Међу чиновницима Стефана Душана Грци беху велик изузетак.⁴ Нова влада истиснула је из свих градова грчку странку.

Лакоћа освајања убрзала је у Стефана Душана одлуку да освесји читаву Византијску Државу. Он је читавога живота сањао о заузећу велике престонице на Боспору, коју је добро знао из жалосних дана у детињству, и он се тога сна није више могао ослободити. Одмах по заузећу Сера, потписао се он на једној грчкој повељи за блиски манастир св. Јована Крститеља на Гори Меникејској као краљ Србије и »Романије«, а у једном писму дужду као »господар скоро целог царства Романије«.⁵ Још те зиме пристао је српски државни сабор да се Стефан прогласи за цара. Српска титула гласила је „царь Срьблемь и Гркѡмь“, у латинским и грчким актима „царь (imperator) Србије (Rascia) и Романије“. Он се обликом угледао на бугарску титулу „царь Блѣгаромъ

¹ Kantakuzenos III, cap. 69.

² Стојановић I, бр. 84: у г. 6851 (1. септ. 1345 до 31. авг. 1346), пре него што се Стефан прогласио царем.

³ О границама државе Стефана Душана на југоистоку упор. моје напомене у Arch. slav. Phil. XVII (1895) 266 и д.

⁴ Повеље из Меникеја, по којима се судило да је у српској служби било много византијских чиновника, потичу највише од Андроника II. и III., а не од Стефана Душана. Упор. Arch. slav. Phil. на н. м.

⁵ Стефан, κράλης καὶ ἀυτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας, Окт. 6854 (1354): Sathas, Bibl. graeca I, 234—239. Stephanus rex etc., „fere totius imperii Romanie dominus“, „in Sero“ 15. окт. 1345: Ljubić II, 278.

и Грчкомъ“, која је у обичају била од Симеонова времена. Стару српску краљевску титулу добио је син, тада деветогодишњи Урош¹. Већ 22. јан. 1346 пропутовало је кроз Дубровник Стефаново посланство у Млетке, те је онде известило о спремама за царско крунисање (*coronatio sua in imperio Constantinopolitano*), нудећи уједно савез (*unio*) за освојење овога царства. Сенат је одгојорио (3. марта) срдачном честитком, али је одбио нуђену лигу, због тадашњег рата с Угарском и због уговора с Византијом, на које се био заклео. Дубровчани изабраше свечано изасланство за светковину крунисања (24. марта)². По појмовима православнога истока, уз цара је морао бити и патријарх. Српски архиепископ Јоаникије, раније канцелар (логофет) Стефанов, проглашен беше за »патријарха Срба и Грка« са привољом бугарскога патријарха у Трнову и архиепископа у Охриду. Одобрење Грка, наравно, није се могло очекивати, са изузетком богато обдарених светогорских калуђера и Полугрка охридске цркве. Исто тако није било споразума са патријарсима на далеком истоку. Митрополити Цариградске Патријаршије беху одасвуд протерани и на њихово место постављени српски епископи.

Стефана је, о Ускресу 16. априла 1346, на државном сабору у Скопљу крунисао за цара српски патријарх Јоаникије и бугарски трновски патријарх Симеон, у присуству властеле, клира и светогорских калуђера. Краљица Јелена беше крунисана за царицу, а син Урош за краља³. Нови царски двор окружен беше сјајним дворским особљем са византијским титулама и скупоценим парадним оделом; дворско особље сачињавали су старешине српскога племства, који су уједно добили намесништва у некадашњој грчкој области. Највиши сан деспота добили су сродници цареви, Душанов полубрат Симеон и Јеленин брат Јован, а поред њих очух Душанов, врло моћни велики војвода Јован Оливер, господар Овчегпоља и Леснова⁴. Севастократорима постадоше војвода

¹ По Грегори, Урош је владао између Јонског Мора, Дунава и Скопља, а његов отац од Скопља па до кланца крстопољског. Једина документарна белешка о територији синовљевој у привилегији за Дубровник 1349, где се допушта слободно трговање и у земљи царевој и краљевој: *Mon. serb.* 146. Даровницу цркви св. Николе у Шињи у североист. Македонији серском митрополиту Јакову потврђују 1353 прво цар Стефан и царица Јелена, а после њих, другом повељом, „Стефанъ Зрѣшь, краљъ всѣмъ Срѣблѣмъ“: *Гласник* 24 (1868) 247—248.

² *Mon. Rag.* I, 221, 226. *Ljubić* II, 326—327.

³ Увод у Законик цара Стефана изд. Новаковића стр. 4. *Kanta-kuzenos* III, cap. 89 (завршетак). *Gregoras* XV, cap. 1, § 2. Данило 378, 380.

⁴ „*Oliver Gherchinich, baro domini regis Raxie et gener Charavide*“ примио је у јуну 1336 у Дубровнику поклад свога покојнога таста Каравиде: Спо-

Дејан, муж Душанове сестре Теодоре, posedник кумановског краја,¹ и Бранко, син војсковође Младена и охридски намесник. Као ћесари јављају се два војсковође са јужне границе, Прељуб, преко жене Јерине такођер сродник куће Немањића,² и Војихна, као и Гргур Голубић. Проглас царства започет је величанственим даровницама манастирима и црквама, особито светогорским манастирима који су, од пада Сера, били под српском врховном влашћу, док је запад Халкидике са Солуном остао био Византинцима. Крајем 1347 посетио је нови цар са царицом све манастире на Светој Гори, делио је пуним рукама златно и сребрно прквено посуђе, скупоцене одежде, села и поседе, те им је њихове правце потврдио свечаним повељама на словенском или грчком језику. Најиздашније сетио се он старе породичне задужбине Немањића, манастира Хиландара.³ Српски Арханђелски манастир у Јерусалиму, задужбина Уроша II., доби као поклон дубровачки данак за Стоп. Па и црква св. Николе у Барију, у римокатоличкој Италији, осетила је издашност новог српског цара. По узору на своје претходнике, цар Стефан поче зидати своју личну задужбину, нови манастир код Призрена, посвећен Арханђелима Михаилу и Гаврилу.⁴ Унутрашњу државну организацију унапредио је Законик царев, значајна, оригинална књига, објављена на новом државном сабору у Скопљу у мају 1349.

Византинци беху и сувише међусобно забављени, а да би могли уложити протест због узурпације византијске царске титуле од стране српског владарца. Прошло је било неколико година, док није патријарх Калист анатемисао новог цара и неканоничног новог патријарха.⁵ Од како се супрот-цар одвојио од Срба, беше Тракија позоришта грађанског рата. Када се Кантакузену поко-

меник XI, 26. На грчком натпису лесновског манастира из г. 1348/49 јавља се вероватно друга жена Оливерова Марија као πανευχестάτη βασίλισσα Μαρία η Λυβερτίσα, Гласник 13 (1861) 293. Марија је удовица Стефана Уроша III Дечанског, са којом се оженио Оливер. Упор. Јов. Радонић, О деспоту Јовану Оливеру и његовој жени Марији, Глас 94 (1914).

¹ Деђињ Манџић 1333. Моп. Serb. 105. Ib. 61 под Урошем II, неки севасти ограда Манић. О Дејановој породици гл. идућу главу.

² Како ми Новаковић јавља, спомиње цар Урош 1357 у једној нештампаној листини у светогорском манастиру св. Атанасија удовицу Прељубову Ирину као своју сестру.

³ Повеље у Флоринског, Памятники. Живот монаха Исаије изд. Нићифор Дучић: Гласник 56 (1884) 72. Стојановић, Записи III, бр. 4939.

⁴ О времену зидања ове задужбине Јов. Радонић у Летопису 180 (1894) 74 и д.

⁵ Биографије срп. архиеп. и патријараха: Данило 381. Писма Угљашина виз. патријаршији 1368—1371 (гл. ниже). Калист је био два пута патријарх, 1350—1354 и 1355—1364.

рила унутрашњост Родопе, именовао је он тамо за заповедника Момчила, на далеко чувенога хајдучкога старешину у ово време. По Грегори, овај Момчило био је пореклом из пограничног краја између Срба и Бугара, па је још од детињства живео као хајдук у пустим крајевима на византијско-бугарској граници; после тога, служио је он као најамник у византијској и српској војсци, те је, најзад, утекавши из службе Стефана Душана, пристао уз Кантакузена. Сада је он седео у планинама Родопе, окружен верном и оданом разбојничком војском од Бугара, Срба и других народа која је бројала на 300 коњаника и 5000 пешака. Да пловдинска провинција са градовима на северној страни Родопе не би дошла у руке Кантакузену и његовим штићеницима, уступила ју је царица Ана (1344) бугарском цару Александру, али је он за то само мало помагао странку Палеолога. Византинци никада више не добише покрајину пловдинску. Када је флота латинске лиге освојила Смирну (у октобру 1344), изгубио је Кантакузен драгоцену потпору Омареву на мору. Тада се Момчило одмете од њега, те се начини независним кнезом, крај свега тога што га је Кантакузен именовао за севастократора а царица Ана за деспота. Он изабра за престоницу Ксантију на јужном подножју Родопе, владајући онде са великом строгошћу; код њега је и велики и мали преступ кажњен био одмах смртном казном. Али, убрзо, изгуби он у јуначкој борби са Кантакузеном и његовим пријатељем Омарбегом и битку и живот пред зидинама приморскога града Перитеорија¹. Четири дана после смрти Момчилове, који од тада оста личност у јужнословенском народном епосу, убијен беше Апокавк у Цариграду (11. јуна 1345), када је баш прегледао зидање нове тамнице за политичке сужње. Но тим грађански рат још не беше завршен. Нема сумње да је крунисање Стефана Душана утицало на Кантакузена да се, месец дана доцније (21. маја 1346), дао свечано крунисати у Адријанопољу од јерусалимског патријарха јер је дотле био некрунисани цар. Омарбег погибе код једног покушаја да Смирну преотме Латинима. Главна сила међу турским емирима постали су сада Османи, већ и због положаја својих седишта у близини мореузина. Кантакузен начини савез са сином Османовим, Орханом, па му чак и своју ћерку Теодору, која оста хришћанка, даде за жену.

Најзад, Кантакузен уђе као победилац у Цариград (3. фебруара 1347). Брзо беше склопљен уговор, по коме су обојица, и

¹ Мочило: Kantakuzenos III, сар. 65, 68, 70—71, 75, 86; Gregoras XIV, сар. 4, 9. Срп. летописи (Гласник 53, стр. 65) бележе смрт Момчилову у борби с Турцима (Кантакузен се не спомиње) код „Перитора“ тек под г. 1361—1362. Сласка је пренела Перитор у Пирдоп на Балкану, у Пирот, у *гтор у Црној Гори*, с новим локализовањем под утицајем сличности имена.

Јован Палеолог и Јован Кантакузен, имали остати цареви, млади Палеолог као зет свога дојакошњег противника. Држава је била потпуно исцрпена, државна благајница празна. Кантакузен је, као цар, имао само десетину оних прихода које је некада примао као државни војсковођа. На свечаном ручку, после поновнога Кантакузенова крунисања у цркви св. Софије, беху, како Нићифор Грегора опажа са прилично злобе, чиније и пехари не од злата и сребра, него од коситера и иловаче, привидно златне дијадеме и царско одело са светлим камењем беху само од позлаћене коже са комађем обојена стакла. И то у оно време, када је Стефан Душан манастире даривао са мерицама злата, када је многе противнике придобивао са великим новчаним поклонима и своје верне награђивао звањима са великим приходима и добрима. Сам Цариград био је сасвим спао на танке гране, економно потпуно зависан од напредне ђеновљанске вароши Галате с оне стране Златнога Рога. Поглавице странака награђене беху управом византијских покрајина. Тако је епирски деспот Нићифор добио Енос и градове на Хелеспонту. Матији Кантакузену, сину сацара, уступљена беше богата приморска равница под Родопом од Димотике до Крстопоља (Кавале) као »погранични зид« према Србима.¹ Јован Анђел, намесник Тесалије, посео беше Епир, а деспотица Ана беше засуђена.² Брат Матијин, Манојло Кантакузен, поче сретно управљати са византијским делом у Пелопонезу. Кантакузен упути Стефану Душану два посланства са захвалом на помоћи у тешким временима, али и са захтевом да поврати византијске градове. Стефан је одговорио празним фразама. Тада Матија Кантакузен са синовима емира Орхана, Сулејманом и његовом браћом (међу њима беше и Мурат), и 10.000 Турака крене кроз попречне зидове Крстопоља против Срба. Крај свих опомена византијских војсковођа, Турци почеше одмах пљачкати и убијати, те се са богатим пленом вратише у Азију. Све је то противно било намерама цара Кантакузена који је лепим поступањем желео придобити становништво некадашњих византијских провинција.³

Положај ствари пружио је могућност Стефану Душану да се позабави и приликама на северу. Нови угарски краљ Лудвиг I. (од јула 1342) узнемиривао је Србе, те опет поседе Мачву, Београд и Голубац.⁴ У исто време оружао се он да истисне Млечиће из далматинских градова. Тада је на обали између млетачке и кра-

¹ Gregoras XVI, cap. 4.

² Исти XIII, cap. 6.

³ Kantakuzenos IV, cap. 4.

⁴ Theiner, Mon. Slav. I, 216 (од јан. 1346).

љеве области био појас са територијама хрватске властеле, пре свега Шубића које су Млечићи помагали. И босански бан Стефан II. беше пун неповерења према краљу Лудвигу. У јулу 1343 преговарао је он с Млечима због савеза за одбрану између Босне, хрватске властеле и далматинских градова који беху под млетачком заштитом; мислило се придобити за тај савез и српскога краља. Млечи, пак, из обазривости нису смели спомињати се у уговору¹. Али, Босанац је набрзо дошао до уверења да је за њ боље да остане уз угарскога краља. Лудвиг је после тога, праћен баном босанским, освојио Книн који је, опет, постао седиште краљевскога бана у Приморју (у јулу 1345). Задар неочекивано пристаде уз победоноснога краља. Млечићи су опседали главно место својих далматинскихседа 16 месеци, те су, потиснувши две војске које беху дошле у помоћ, једну под личним вођством Лудвиговим, глађу град приморали на предају (у децембру 1346). Стефан Душан, који је баш тада узео царску титулу, нудио је Млечићима помешну војску против Задра, а беше спреман да преко својих посланика посредује за предају града; но Република одби са захвалом ову понуду, јер су Задрани одбили већ били посредовање босанскога бана и Хумберта II. од Вијене, последњег господара од Дофине, а тада заповедника лигине флоте у архипелагу. Међутим, склопљен беше мир између цара Стефана и краља Лудвига (леги 1346). Стефаново проглашење за цара не беше без утиска; с друге стране, опет, Лудвиг је хтео имати слободне руке због војног похода у Напуљ. Како се очекивало да ће се цар лично састати са угарским краљем, надали су се Млечићи да ће цар, при том, као пријатељ Републике потпомоћи њихове посланике и саветом и делом у преговорима за мир². Али, због бављења Лудвигова у Напуљу одуговлачило се јако склапање мира између Угарске и Млетачке. Млечићи стога прихвативше са великом захвалношћу нову понуду цареву да посредује за мир (у априлу).³ Мало пре тога ухватио беше цар Стефан сродничке везе у северној Далмацији. Синовац некада силног бана Младена, Младен (III.) Шубић, господар Омиша, Клиса и Скрадина, присталица Млечића, оженио се (у окт. 1347) Јеленом, сестром српскога цара⁴, али већ идуће године умре од куге. Најзад, између Млетачке и краља Лудвига уговорене беше (у авг. 1348) само примирје на осам година, којим је са млетачке стране, по свој прилици с обзиром на српскога цара,

¹ Ljubić II, 181—182.

² Ljubić II, 365. Орбинијево причање 262 и д. личи на сакску.

³ Ljubić III, 75.

⁴ *Датум у Луцића*, Starine XIII, 233.

обухваћена била и Младенова удовица с њеним нејаким сином (Младеном IV.).

Босански бан нерадо је саслушао вест о склапању мира између цара Стефана и краља Лудвига, јер се бојао да ће остати усамљен. Да се мир између Србије и Босне није могао начинити сметала је та околност, што се бан устезао да изда Захумље, ма да су се Млечићи трудили да дође до измире. Још за време опсаде Задра, молио је бан који беше у угарској војсци, преко свога посланика, каноника трогирског Илије, Млетке за посредовање. Цар Стефан одговорио је млетачким посланицима да је готов на мир и пријатељство, ако Босанци издаду спорну покрајину, у противном случају спреман је и на примирје на две или три године.¹ У исто време (од 1340) тражио је бан Стефан лично чвршће везе с римском црквом, у нади да ће тако осигурати себи помоћ римокатоличких суседа. После врло дугог времена вратио се босански епископ из Бакова опет у Босну, а исто тако и епископ Макарске, док се у Длмну, старом Делминију, подигла нова епископија, потчињена архиепископији сплитској.

Страховите несреће починила је у г. 1348 куга, »црна смрт«, која се из татарске државе распрострла по читавој Европи. На Балканском Полуострву проузроковала је ова невоља велика пустошења у свима градовима. Али, помор није могао зауставити пљачкашке походе Турака из разних емирата. Турци су, и на коњу и пешице, сваке године са Хелеспонта крстарили по целој Тракији све до у бугарску државу. И Срби су се користили пометњом, када је од куге умро Јован Анђел, византијски намесник Тесалије и Епира. Цар Стефан провали с великом војском у Епир, те поседе Јанину, Арту и друге градове све до граница »Франака«, Анжуанаца, тада господара Бутринта и Лепанта, Бријена, некадашњих атинских херцега, који су још држали Воницу са острвом Леукадом, и Каталана у херцештву Атине, који беху потчињени краљу Сицилије из куће арагонске.² Арбанаси, непријатељски расположени према Грцима од времена Андроника III., служили су врло радо у српској војсци. По јанинској хроници, земље побеглих грчких архоната и стратијота пређоше у посед арбанаских поглавица и њихових ратника. Војсковођа Прељуб поседе читаву Тесалију, после чега је цар Стефан имања манастира код Трикале потврдио грчким хрисовуљама.³ Пред крај 1348 доспе Прељуб у околину

¹ Ljubić II, 381 и д. 408 (септ., нов. 1346).

² Kantakuzenos IV, сар. 20.

³ Две повеље цара Стефана од нов. 1348 за манастире Заблантију и Ликусаду: архимандрит Антонин, Споменик X, 28.

млетачкога пристанишног града Птелеа (италијански (Feteleo) на западној страни уласка у залив Воло, који се нађе у теснацу између прљавко жолтих Арбаласа у српској војсци и Каталана. Већ 3 јан. 1340 закључено бопе у Млецима, да се цару честита на његовим успесима и да му се препоручи Птелеон и други млетачки поседи. Стефан се сада писао „imperator Raxie et Romanie, dispotus Larte et Blachie comes“ (Βλαχία као Тесалија), али му се посед деспотовине није чинио сигуран; убрзо за тим спомиње се ова земља као објект који би се, евентуално, могао дати Млецима у замену.¹ Управна на југу баше поверена тројици. У Тесалији заповедао је «хемар» Прескуп. Средном Арбанијом, са Авланом и Арбанаским Београдом, управљао је «деспот» Јован Комнен Асџи, како се он писао брат царице Јелене и бутарског цара Александра (од прилике 1350—1363). Овај ташти Бутарин оженио се епирском кћерицом Аном која се била ослободила ropства а није више била млада, па се приближио Грцима, потписујући се грчки чак и на оловеним кованицама. На његову молбу даоше му Млечани (1353) право млетачкога грађанина. Епир доби млади Симеон, добријат цар Стефана, и он као «деспот». Он се ожени Томасом, ћерком деспотине Ана те се по свом пореклу од матере називао Палеологом.² Држав остале Анжуанима; када је царет Карло држави на захват краља Јудита био потурљен, крале се град предао Млечанима, али беше одбијен.³ Срби не имађаху опасности од Билантинца. Кантакузен је годину дана боловао од губрега у Димотики, а после тога (1348—1349) имао је дуго време посла с Беољачима у Царигради који су, у два маха, страшно потурљили новосаграђену византијску флоту.

Међутим, Млечани уложише поново труд овог тога да се дође до мира, па би осигурати себи помоћ цара Стефана у рату с Угарском и Беољом, који је тада очекивао 1349. У тој отвари од велико млетачко и дубровачко посланство у Србију.⁴ На челу посланства беше крајишки гроф Николa Борђи Бодонићки, од спорушне кће млетачких наследних грофова из Корчуле. Он се био оженио наследницом мале франачке кнежевине из Термопилима, маркграфом Ђуљаном Палавичинијевом, али је био толико несмотрен да је као Јудити на мртг једног њеног рођака женио онда.

¹ Ibid. III, 110, 108, 112.

² Повеље кћерице Јелене Анжуанског издао сам ја у Стоменику XI, стр. 11, 34, 36. (Византијска промена). Гласник 14 (1882) 286.

³ Ibid. III, 119 април 1360.

⁴ Повеље, Ibid. III, 113, 114, 115, 109; Мон. серб. 168, бр. 135; Гласник 37 (1879) 266.

отера мужа из минијатурне државе Водонице, те је тако морао он таверити у млетачкој служби. Маркграфу су биле стављене у дужност три задаће: регулисање трговачких и царинских питања између Србије, Млетака и Дубровника, рад на склапању мира између Србије и Византије и успостављање мирних односа између Србије и Босне. Само прва задаћа беше изведена. Посредовање за мир није успело, и ако је сам бан босански, међутим, преко свога посланика, кнеза Ниноја, молио дужда за посредовање. Када је бан хтео да у Хуму подигне један нов град, саветовали су му Млечићи да то не чини, јер цар полаже право на ту покрајину; по свој прилици, био је то Нови у жупи Луци на ушћу Неретве, на северној страни реке¹. Убрзо је рат поново избио; некако пред Божић, 1349, провалише Босанци у Конавле, те пљачкаху код Цавтата².

Цар Стефан није хтео да чује за мир с Грцима; напротив, он је гледао поново да придобије Млетке за савез против Византије. Његов посланик Михаило Бућа из Котора разлагао је (у априлу 1350) Млечићима, како је његов господар освојио највећи део Грчкога Царства, но једино престоницу Цариград не може да освоји без помоћи млетачке флоте. Његова је намера да ослободи Јована Палеолога из руку »невернога Кантакузена« који га, тобоже, на нечувен и неправедан начин држи заробљена. Цар је вољан Млечићима за указану помоћ уступити епирски деспотат или, после освојења Цариграда, ђеновљанску Перу (Галату). За време тих преговора у Млечима брзо се обећала узајамна помоћ, али нуђен савез против Византије беше неколико пута одбијен, јер се Република осећала обвезана обема царевима због уговора, на које се заклела. Али, за то је поново свечано био примљен за млетачкога грађанина „*sere-nissimus dominus Stephanus, Grecorum imperator semper augustus et Raxie rex illustris*“, а исто тако и „*imperatrix et regina*“ Јелена и син Урош. Бућа је још изнео и једну нарочиту жељу цареву. Стефан је желео да се због једног важног питања лично састане с дуждем Андријом Дандолом, оним истим који је познат и у књижевности као историк, и то у Дубровнику или на ушћу Неретве, дакле тада на босанском земљишту. Млечићима лако беше одговорити да дужд, по законима Републике, не сме изаћи из града, па ни због врло важних питања³. Млечи који су баш тада због трговине на

¹ Ljubić III, 143 (јули 1349). „Нови мои град“ у повељи бана Стефана и његова брата Владислава кнезу Вуку Вукославићу, изд. Талоци, Гласник бос. 18 (1906) 408 = Wiss. Mitt. 11 (1909) 245. О положају: моје дело Handelsstrassen 79.

² Liber de maleficiis 1348—1350 Дубр. Арх.

³ Acta archivi Veneti I, 128—141 = Гласник 11 (1859) 446 и д. Ljubić III, 174—179, 181, 185.

Црном Мору заплетени били у рат са Ђеновом, трудили су се свим средствима да измире Србију са Босном, али нови посланици код цара, Тома Градениго и Никола Фалијери, поручиваху (у септ.) како нема нимало изгледа да ће се та питања моћи решити мирним путем¹.

Цар Стефан крене (у окт. 1350) лично с великом војском против Босне. Он је имао и флоту од четири нове галије, које су му Млечини као знак особита пријатељства пре две године допустили купити у Млечима. Ратни план је јасан из пројектована састанка с дуждем. Стефан је намеравао провалити дуж обале захумске, а са Неретве продрети у област своје сестре у околину Сплита. Дубровчани, чији град много беше страдао од куге, страховали су због полуострва стонског. Цар дође до Неретве, освоји град Нови, па крену даље према Цетини. 11. окт. одлучише градови Трогир и Шибеник, да се „*imperator Raxie*“ одликује посланствима и даровима, када дође на Цетину². Тада стиже глас са југа, да су Византинци почели офансivu. Стога је одмах наређен повратак. На том повратку позвало је дубровачко изасланство од шест племића цара (*dominus imperator*) да, са царицом и сином као и са пратњом од стотину људи, посети Дубровник. Две дубровачке ратне лађе, под заповедништвом Савина Бондића, дођоше по високог госта у Цавтат, те га довезоше у пристаниште, одакле је ушао у град кроз приморску капију (око 13. новембра 1350). Трошкови за дочек покривени беху разрезом на полуострво Стон. Покушај Дубровчана да овом приликом измоле од цара регулисање границе на коси изнад дубровачких винограда, изјалови се. Цар је хитао преко Котора одмах даље у Македонију.³ Босанци поседоше убрзо опет градове у Захумљу. Србима је Нови преотео босански кнез Вук Вукославић, брат од стрица доцније чувенога Хрвоја. На ушћу Неретве јављају се опет босански царински чиновници. Ускоро за тим доживео је бан Стефан II. ту радост, да му је угарски

¹ Ljubić III, 146, 189—190, 197, 199.

² Страховање за Стон 6. окт. 1350: Ljubić III, 199. Закључци Трогира и Шибеника: Lucius, *Memorie di Traù* 246, *Starine XIII*, 233. „Када бише ц(а)р Рашки оузелъ Нови мои градъ“ пов. бана Стефана, гл. више; датум 1331 (гл. факс.), стављен од неке позније руке, нетачан је, место 1351. Орбини 264 и д., а, по њему, делимично и Лукарић кажу, да је цар провалио са 80.000 људи са Дрине у Босну све до Бобовца и Думна, после чега је продро до Цетине и Крке (*Dacherga*).

³ *Mon. Rag.* II, 111 и д. У септ. 1455 позван беше Влатко Херцеговић у Дубровник; по њега ће, поручивало се, доћи галија у Обод у Конавлима, па ће он ући у град кроз ону исту капију, кроз коју и остала господа, „*come e la bona memoria imperador Stefano*“, краљ Твртко и др. (*Lett. Rag.* 1455).

краљ Лудвиг постао зетом, мужем његове ћерке Јелисавете (у јулу 1353). Не дуго после тога Стефана је задесила смрт.¹ Њега је наследио синовац Твртко, син његова брата Владислава. Твртку беше једва 15 година, те је место њега управљао његов отац, а када овој наскоро за тим умре, његова мати Јелена, сестра Младена (III.) Шубића.

Византинци су предузели војни поход у Македонију због бављења цара Стефана на северу и због јадног положаја, у коме се Солун налазио.² Главари месних странака покоравали су се по имену само цару Јовану Палеологу, али, у ствари били су потпуно независни. Они су претили Кантакузену да ће Србима, који су мотрили из околине Гинекокастра, отворити капије. Цару Стефану, пак, поручивали су да не ратује с њима, јер су се одметнули од цара. Најзад, између старешина дође до расцепа. Алексије Метохит позва у помоћ Кантакузена, а Андрија Палеолог утече Србима. Његова странка, »зелоти«, говорила је отворено да је боље потчинити се цару Стефану који држи сву земљу до градских капија и који, при том, вођама обећава новаца и добра. У јесен 1350 стпловише оба цара из Цариграда у Солун. Првобитно требало је да Матија Кантакузен, праћен Орхановим сином Сулејманом са 20.000 коњаника, дође из приморске равнице под Родопом сухим путем у Солун. Али, Сулејман предузе само пљачкашки поход у јужну Бугарску па се врати назад, јер је његов отац ратовао са суседним емирима. Царску флоту задеси иза Крстопоља (Кавале) чудан удес који је карактеристичан за византијске прилике. Упорни власник града Елевтеропоља (Анакторопоља), Алексије из Белокоме у Витинији, раније Апокавков поморски официр и сада незнатни гусар, сузби цареve, којима само пође за руком да спале његове лађе. На ушћу Струме разговарао се Кантакузен ноћу са заповедником Хрисопоља (сада Орфано), Србином Брајаном, једним од својих старих пријатеља.³ У Солуну дочекаше цареve са клицањем; поглавице »зелота« беху ухваћене и отправљене у Цариград или изгнане из града, а Срби протерани из околине.

С малом војском грчких помораца и турских најамника упаде Кантакузен у српску област. Стефан није био оставио на југу никакву пољску војску под каквим искусним војсковођом, него само

¹ О хронологији Иларијон Руварац, Гласник бос. 6 (1894) 225 и д. = Wiss. Mitt. 4 (1896) 324 и д.

² Главни сведок Kantakuzenos IV, cap. 15—22. Он мисли да је Стефан ратовао с Угрима (Παλογες). Сасвим кратко Gregoras XVIII, cap. 2.

³ Кантакузен погрешно идентификује Хрисопољ са античким Амфипољем који није лежао крај мора.

поједине гарнизоне. У један мах показаше се све слабе стране нове српске владавине. Први нападај намењен је био Беру. Ондашњи емигранти, грчки архонти и стратијоти, налазили су се у Кантакузеновој војсци. Срби су баш тада оправљали били градске зидове и због тога поставили скеле, те се грчка војска ноћу лако попе на зидове по лествама. Градска посада, 1500 српских коњаника и једна чета немачких најамника, мораде се предати. Немци, исти они који су некада допратили у Бер Кантакузена као савезника Стефана Душана, отидоше из града у пуној опреми, богато обдарили, а Срби без оружја и коња; старешине, 30 српске властеле, бојећи се свога господара, остојаше добровољно у ропству, али убрзо, један по један, утекоше својим земљацима. Кантакузен крене одмах у Воден, стару Едесу у доба македонских краљева, на ивици приморске равнице, тада добро утврђен град између високога језера и стрмените кршевите косе, са унутрашњом тврђавом¹. Грчки поморци учинише јуриш на градске стене, а српска се посада преда као и у Беру. Грађани српске странке протерани беху из града. Мали градови у околини предадоше се без борбе, особито Остров на путу за Охрид и Нотија у могленској долини. Кантакузен похита у Сервију, одакле води пут за Тесалију. Ово место имало је три тешко приступачне тврђаве између дубоких јаруга и велико отворено подграђе. Грци у подграђу пристадоше одмах уз своје земљаке, али је Прељуб, са 500 људи, добро бранио јаке тврђаве, те на тај начин очувао своме господару власт над Тесалијом. Почетак зимских киша нагна Кантакузена да се врати у Солун. Са пријатељима Византинаца ухваћене беху кришом везе дубоко у српској земљи. Чак и једно изасланство грађана из Скопља, престонице цареве, које су Срби држали 70 година, обећало беше да ће се потчинити, ако Кантакузен лично тако далеко допре.

Пред Солуном изненада појави се цар Стефан. Он је убрзаним маршем дојурио од Јадранскога Приморја са малом војском која, ипак, јача беше од грчке. Пред капијама града почели су се одмах кроз два дана узастопце водити преговори, на којима учествоваху Стефан и оба грчка цара с оружаном пратњом. Првог дана пребацивао је Стефан сасвим отворено Кантакузену због његове незахвалности. Он га је, истицаше цар, потпомагао као бегунца, те се није дао никаквим обећањима противне странке завести да га зароби или да га изда. Сада, пак, Кантакузен долази са варварима (Турцима), па узима царске градове силом, лукав-

¹ Језера данас нема, али у самој вароши има великих слапова. Упор. *A. Grisebach, Reise durch Rumelien*, књ. 2 (Göttingen 1841) 101.

ством и претњом. Кантакузену је криво што Стефан држи један део »римске« државе, али и Кантакузен има један део, а тај је одузео од другог. Тим се цар отворено изјаснио за Јована Палеолога као једино легитимног цара. Стефан је, као услов за мир, поставио захтев да се границе успоставе онако, како беше пре рата. Кантакузен је одговорио, хвалећи великодушност и правичност Стефанову, коме је захваљан; али је Стефан, противно уговору о савезу на који се заклео, преотео толико много римских градова. Другог дана, који се завршио гозбом, преговарало се о границама. Кантакузен је захтевао да се врате Епир и Тесалија, као и македонско приморје. Он вољан беше оставити Стефану унутрашњост Македоније са Жихном, Сером, Мелником, Струмицом и Костуром као пограничним градовима на југу. Оно што даље Кантакузен прича, тешко да ће бити истина. Он каже да је Стефан пристао на то, и да су трећег дана, и Срби и Грци, имали именовати сваки са своје стране по пет људи због предаје градова. Међутим, те ноћи отидоше грчки архонти од Палеологове странке у српски табор, па убедише цара да је за њ боље да ратује и помаже Палеолога против Кантакузена. Тада су, наставља Кантакузен, рано у зору дошли у грчки табор весници Стефанови, отказавши мир, и позвавши на битку. Не изгледа вероватно да је цар Стефан вољан био уступити тако простране земље без капи крви, тим пре, што је јасно предвидео да ће између византијских странака доћи опет до борбе. Трећега јутра стајали су Срби и Грци пред зидинама Солуна у бојном реду непомично једни према другим, али до боја не дође. Стефан није хтео да шкоди Палеологу, а постигао је успех и без битке. Кантакузен се врати у Цариград, а Палеолог оста у Солуну. Цар Стефан пређе одмах преко Вардара, узе Воден на јуриш (поч. јануара 1351) с помоћу лествица, а местимично проваливши зидове. Варош беше опљачкана и грађани грчке странке протерани у Бер. У исто време, на све стране почеше се предузимати истраге против грчких присталица због велике издаје; у Скопљу су се оптужени спасли само на заузимање српскога архиепископа. Није познат дан новоста освојења Бера; војсковођа Хлапен био је онај који се дичио тим делом, па је он, после смрти цара Стефана, и постао намесником у овом граду¹.

Тада су османски Турци који су редовно прелазили преко мореузина или као византијска војска или пљачкаши на своју руку, били већ важан фактор, са којим су морали рачунати и даљњи суседи. На двору емира у Бруси видели су се посланици византиј-

¹ Χλάπενος као освајач Бера: Јанинска хроника гл. 6 (Гласник XIV, 248).

ских царева и Ђеновљана. Убрзо па дођоше и представници Срба. Цар Стефан желео је преотети Кантакузену ове савезнике, па је, шта више, Орхану предлагао да се један од Орханових синова ожени његовом ћерком. Српски посланици беху пријатељски дочекани, те се вратише са турским посланством и даровима, по свој прилици на лађи. Али их код Родоста нападоше и опљачкаше људи некадашњег епирскога деспота Нићифора, па неке од њих заробише а неке поубијаше¹. Због тога се Орхан јако огорчио на Кантакузена, па је у идућем рату био његов непријатељ, држећи са Ђеновљанима који су Турке преко све мореузине превозили да опљачкају на византијском земљишту. У исто време, цар Александар жалио се Кантакузену што турске опљачкашке чете кроз византијску област непрестано упадају у Бугарску. Кантакузен правдао се да га је противљење цара Стефана, да врати византијске градове, нагнало на савез са овим варварима. При томе је покушао он да Бугаре надражи против Срба, захтевајући још од Александра редован принос за опрему флоте која би имала стално чувати Хелеспонт. По Кантакузену, цар Стефан наговорио је свога шурака да не плаћа Грцима никакав данак². Читава ствар не би Бугарима донела никакве користи, јер би Кантакузен ову флоту, пре свега, употребио против Ђеновљана који су тада и онако Турцима ишли на руку у прелазу преко мореузина.

Међутим, цар Стефан са царицом Јеленом утаборио се био пред капијама солунским па је, обећавајући помоћ у новцу и у војсци, покушао да наведе цара Јована Палеолога на поновно ратовање с Кантакузеном. Ваљало је уједно да се Палелог разведе с Јеленом Кантакузеновом, да је изда Србима, а он да се ожени млађом сестром српске царице. Када је Кантакузен ово дознао, утицао је он на царицу Ану да отпутује у Солун, па да онде лично осујети ове планове.³ У то време увучена беше Византијска Држава новцем, који су јој Млеци послали, у ратовање између обе Републике. Пред Цариградом одиграла се једна од највећих поморских битака у средњем веку, у којој је учествовало 130—140 великих ратних лађа (13. фебр. 1352). На једној страни беху Млечићи и њихови савезници, Арагонци и Грци, а на другој сами Ђеновљани. На азијској страни Боспора постројени беху као гледаоци коњаници и пешаци Орханови, пријатељи Ђенове. Страховита бит-

¹ Gregoras XXVI, cap. 15, 27.

² Kantakuzenos IV, cap. 22. Легендарно обојена прича о том и у буг. хроници, коју је издао Богдан у Archiv slav. Phil. 13 (1891) 527, 536.

³ Kantakuzenos IV, cap. 27, Gregoras XXVII, cap. 16. Јеленина сестра звала се Теодора: Споменик XXIX, 9.

ка оста неодлучена. Када Млечићи отпловише, бојао се Кантакузен да га Ђеновљани и Турци не опколе, па брзо (у мају) начини засебан мир с Ђеновом. Поморски рат наставио се даље на западу, на обалама Сардиније, Истре и Мореје, све до склопљена мира, којим се, као и увек, обновили само ранији односи између обе поморске републике (1355).

Поновна појава грађанскога рата убрзала је нову поделу провинција. Цар Јован Палеолог доби дојакошњу област Матије Кантакузена у Родопи, а уз то још Димотику и Енос, док Матији додељен беше Адријанопољ са околином. Лично непријатељство између оба такмаца довело је до ратовања (лети 1352). Његов почетак има везе с једним догађајем светскоисторијскога значаја, с првим сталним насељењем Турака у Европи. Орханов син Сулејман, који је становао у Пегаму (сада Бига) источно од Хелеспонта, посео беше градин Пимпе на полуострву калипољском. Палеолог опколио је био Матију у тврђави адријанопољској, али га је одбио стари Кантакузен с малом војском Грка, Каталана и Турака. После тога, Палеолог затражи и доби помоћи од оба словенска цара, Стефана и Александра; свога млађег брата Михаила Палеолога посла он као таоца Србима. Ускоро за тим појави се код Димотике неколико хиљада српских и бугарских коњаника, Срби под вођством казнаца Бориловића.¹ Цар Јован похита у Енос, где се баш била укотвила млетацка флота под Марином Фалијером (доцнијим дуждем) и Николом Пизанијем, те уговори с Млечићима зајам од 20.000 дуката с тим, да им уступи важно острво Тенед, кључ за улазак у Хелеспонт.² Он појури брзо у Димотику, али на путу стиже му глас о тешкој катастрофи. Његови Грци, Срби и Бугари припремали су се били да нападну на мали град Емпитиј, но изненада појави се пред њима велика коњаничка војска. Био је то кнежевин Сулејман који је долазио од Хелеспонта у Адријанопољ да помогне Кантакузена. Бој је био потпуно импровизован, јер ни једни ни други нису ни слутили да су близу једно другом. Турци су имали брже и дурашније коње него Словени и Грци. Сви угледни Византинци беху заробљени. Бугари у згодан час утекоше у Димотику. Највећих губитака имали су Срби, уморни од мар-

¹ По Кантакузеноу, Срби су имали 7000, а по Грегори 4000 људи. *Κατακλις ὁ Μωριδοβικης* у Кантакузена IV, сар. 33 можда је „*Gradislavus Borilli vexillifer*“, један од сведока у неизданој лат. повељи од 1333, којом се Стол уступа Дубровнику.

² Уговор од 10. окт. 1352 „*in burgo Eni*“: *Diplomatarium veneto-levantinum*, књ. 2 (Млеци 1899) бр. 8, р. 17 (*Monumenti storici publ. dalla R. Deputazione Veneta*, vol. IX).

ша, са рђавим коњима и невивчни крају. Једино се њихов војсковођа могао пробити с неколико пратилаца; остали великом већином беху убијени или заробљени. Сулејман у тријумфу дође Кантакузену у Адријанопољ с робљем, коњима и шаторима. Цар Јован Палеолог беше сасвим истиснут из Тракије. Њему остаде само Солун, где је његова мати столовала, и северна острва Егејскога Мора, са главном тврђавом на Тенеду. Међутим, он није напустио борбу, те се истакао као врло храбар морепловац.

Цар Јован Кантакузен збаци онда са престола свога друга Јована Палеолога, па прогласи Матију за сацара (1353). Али Кантакузени су, с дана у дан, губили присталице, јер су Грци у њима гледали виновнике све веће опасности од Турака. Узалуд беху покушаји да се Сулејман новцем удали из Цимпе. У том стиже нова несрећа. Од јесени 1344 страдала је обала од Цариграда до Калипоља од повремених потреса земље. Уочи прве недеље поста, 2. марта 1354, када се спустила ноћ, затресе се земља поново¹. Зидови Калипоља срупише се сасвим а становништво се хладне зимске ноћи, у снегу и киши, одмах склони на многобројне лађе које су стајале у пристаништу. Ујутру пређоше брзо Турци из Азије. Сулејман поседе напуштени Калипољ и читаву околину. Турске породице населише пусто место, зидине се утврдише још боље него што раније беху, а јаке турске војске пљачкале су без икакве сметње по Тракији чак преко византијске границе. У јужним словенским земљама са страхом се чуо глас да је мореузина са прелазом или, како српски и бугарски летописи наивно пишу, калипољски »брод« пао Турцима у руке. Сулејман је, на Кантакузенов протест, одговорио да он градове никако није освојио, него их је од потреса земље затекао разорене и напуштене. Од Словена на Полуострву први су Бугари осетили суседство калипољских Турака. Два сина цара Александра погинуше у бојевима са Сулејмановим људима, прво трећи син Јован Асѣн код Срѣтца (Софије), па онда најстарији син и савладар, цар Михаило Асѣн, зет цара Јована Палеолога².

¹ Тачан датум у виз. летописима у Јос. Милера, S. B. der W. Akad. IX (1852) 392. За хронологију ср. моје напомене у Arch. slav. Phil. XIV (1892) 259. Ср. Jorga, Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe: Byz. Z. XV (1906) 214 и д.

² Буг. хроника: Arch. slav. Phil. XIII, 557; о хронологији (удовица Михаила Асѣна вратила се 1355 у Цариград) тамо XIV (1892) 261. Па и О б р и н и 472 спомиње смрт Асѣна (Assegno) у једном боју с Турцима. Овога Јована Асѣна не треба бркати с много млађим истоименим петим сином цара Александра, из другога брака.

Од како је српска помоћна војска код Димотике претрпела пораз, размишљао је цар Стефан Душан озбиљно о опасности од Турака. После пада Калипоља желео је он да као врховни војсковођа хришћанства, опуномоћен папом, поведе рат против Турака. Његов однос према француским папама у Авињону не беше свагда добар. Један пут је скадарски епископ Марко изјавио, како је цар вољан да пристане на унију цркава. Папа Климент VI., пун радости, написа писмо (у марту 1347) српском владооцу, а сем тога отпрати писма моћном протовестијару Николи Бући, римокатолику из Котора и пријатељу цареви, »ћесару« Гргуру Голубићу и кнежевима Котора, Бара и Скадра, позивајући их, да помогну намеру свога господара¹. Али, односи се убрзо затегнуше, по свој прилици због анжуанског ровења међу Латинима приморских вароши код Бара и Арбанасима, који су се често колебали између обе цркве. Стога је Стефан и унео у свој Законик строге одредбе против оних који буду пристали уз латинску цркву. Већ 1350 чују се тужбе, како је Стефан силом нагнао Латине да приступе источној цркви и да их је, противно црквеним одредбама, поново дао крстити². Било је и тужби да им је одузимао цркве и манастире. Наскоро за тим покушало се опет приближење, код чега је иницијатива потекла од Стефана³. Свечано посланство царево отпутовало је (1354) преко Млетака папи Иноћентију VI. у Авињон, дворски судица Божидар, намесник Сера Нестег и Дамјан из Котора; поред усменогa упутства, носили су они свечано писмо свога господара са златним печатом⁴. Стефан Душан изјавио је, да је вољан признати папу као оца хришћанства, правога заступника Христовог и наследника св. Петра, што му није било тешко учинити, јер је био прекинуо с цариградском црквом. Душан је, даље, поручивао, како је он у својој држави строго забранио да се Латини поново крштавају, како је наредио да им се одузети манастири и цркве издаду, а свргнути латински епископи, опати и свештеници да се могу слободно вратити. Он је још желео да види код себе папско иза-

¹ Theiner, Mon. Hung. I, 734—735. Бући: „tu, qui eidem (Стефану) assistis familiariter“.

² „Stephanus, qui se cesarem seu regem Raxie facit comuniter nominari“, дао је Латине „contra formam ecclesie baptizari“. Писмо папског легата кардинала Гвида из Падове краљу угарском и Млечићима, у мају 1350: Ljubić III, 186.

³ Orbini 266 прича, да је Стефан послао био у Француску Ник. Бућу, да припреми што је потребно за женидбу његова сина Уроша ћерком франц. краља (дакле Филипа VI. или Јована Доброг). У повељама о том нема спомена.

⁴ Млетачка препорука српских посланика папи у јуну 1354: Ljubić III, 264. Папске повеље: Theiner, Mon. Hung. II, 8—17: упор. Raynald, Ann. eccl. књ. 16 (год. г. 1354).

сланство. Његови посланици предадоше писмо папи, са спремљеним говором за ту прилику, у свечаној аудијенцији у присуству кардинала, те заклетвом на јеванђељу потврдише истинитост својих исказа. Папа је на Стефаново писмо одговорио пријатељски (29. авг. 1354) у Вили Нови, чије се округле куле издижу на западној обали Роне преко пута од Авињона; значајно је да се у овој папској преписци не узима у обзир царска титула и да се адресат означава само као „*rex Rassie*“. Међутим, код Стефана беше као папски заступник далматински епископ Вартоломеј, прво епископ у Котору, а од 1349 у Трогиру. Он је, можда, још од времена свога бављења у Котору, био у личном пријатељству са српским владооцем¹. Цар Стефан опуномоћио је овога епископа да буде спроводник његових жеља, којима се хтело спасти хришћанство од притиска Турака. Он је, пре свега, хтео да га црква именује »капетаном«² против Турака. Али, обећано велико изасланство у Србију беше именовано тек пред крај године и веровно писмо састављено у Авињону на Бадњи Дан (24. дец. 1354). У изасланству беху епископ трогирски Вартоломеј, а као његов пратилац учени Француз, Петар Тома из Перигорда, тада епископ у Пати и Липари у Сицилији, доцније архиепископ Крита и латински титуларни патријарх Цариграда, после смрти поштован као светитељ. Папа је с великом радошћу дочекао понуду Стефанову да Турке сузбија. Он ће га, поручивао је папа, пратити својом апостолском наклоношћу не само у звању капетана (*in huiusmodi capitaneatus officio*), него и у другим сличним жељама, те му жели по свршеном рату у служби господњој дуге године сретнога мира. Папски посланици препоручени беху нарочитим писмима Јелени и Урошу, патријарху Јоаникију, који је међутим већ био умро, и свима архиепископима и епископима Србије и Арбаније, даље севастократору Дејану, деспоту Оливеру, »ћесару«³ Прељубу, великом логофету Гојку, немачком војсковођи Палману и другој властели. Они су путовали преко Италије, где су се у Пизи срели с Карлом IV. који је, са крунисања ломбардском круном у Милану, ишао у Рим да се онде круниса царском круном. Цар, а уједно и краљ чешки, даде им (19. фебр. 1355) писмо с препоруком, у коме је хвалио Стефанову намеру да је вољан пристати уз јединство цркве, поздрављајући га

¹ Папа цару Стефану о епископу Вартоломеју: „*cum sit tibi familiariter notus*“, а некада „*apostolice sedis nuncius*“ у земљи: Theiner на н. м. II, 12. Време Вартоломејевих путовања није јасно из Рајналдових Анала и збирки Тајнерових.

² „*Desiderabas ab eadem ecclesia, matre tua, contra Turchos ipsos capitaneus ordinari*“, тамо II, 12.

као »драгога брата«, с којим је везан не само заједничким позивом владаоца, него и »племенитим словенским језиком«¹.

Али, на место намераваног великога војнога похода против Турака изби, међутим, нов рат између Стефана од Србије и Лудвига од Угарске. Појединости су мало познате. Знамо само да је Лудеиг средином јуна 1354 био у Београду, а Стефан да је таборовао, половином августа, на реци Брусници испод Рудника². Цар је у манастиру Жичи имао договор с патријархом Јоаникијем кога је нарочито дозвола у свој табор, по свој прилици због савремених преговора с папском куријом. Међутим, патријарх се тешко разболео онде после неколико дана, те је однесен у Пећ, али је умро још на путу у селу Полумиру на Ибру (3. септ. 1354). Лудвигова војска патила је од барскога ваздуха на Дунаву и Сави, па се морала повући; зараза је покосила и млађег брата краљева, херцега Стефана од Славоније (9. августа)³. Цар Стефан оде на југ своје државе, где је и на даље остао. На државном сабору у Серу постављен беше у јесен за патријарха Сава, дојакосњи хиландарски игуман, после чега је двор провео зиму у истом граду.⁴ Из Цариграда стигоше важне вести. Положај је онде био сасвим очајан; многи Грци нису били задовољни ни са једном од две странке, Палеолозима и Кантакузенима, па су вољни били признати власт Млетака, Угарске или Србије, само да би нашли заштите од Турака.⁵ 22. нов. (1354) ноћним препадом узео цар Јован Палеолог Цариград с помоћу Ђеновљана. Цар Јован Кантакузен приморан беше да се покаљуђери као монах Јоасаф (10. дец. 1254),⁶ па је у манастиру написао своје мемоаре и два списка против ислама.⁷ Његов син, цар Матија Кантакузен, одржао се, с помоћу Турака, у области Родопе. Стефан Душан који је с пажњом пратио ове догађаје, одржао је (вероватно у пролеће 1355) опет државни сабор на југу, у Крупишти (сада Хрупишта) на југу код Костура.⁸ Од при-

¹ „Eiusdem nobilis slavici idiomatis participatio“, „eiusdem generosae linguae sublimitas.“ Palacký, Dějiny národu českého II, 2 (Praha 1876) 107.

² Пов. кр. Лудвига од 16. јуна 1354 из Београда: Dr. M. Wertner, Itinerar des Königs Ludwig I. u Vjesniku zem. ark. V (1903) 126. Повеља цара Стефана од 14. авг. 1354, „на Брусници подь Роудникомъ“: Споменик III, 56; Флоринскій, Памятники 46.

³ Упор. П. Марковића, Летопис 223 (1904) 166.

⁴ Данило 379—380. Стефанова пов. из Сера од фебр. 1355: Пуцић II, 22 бр. 26.

⁵ Писмо млетачкога баила из Цариграда од 6. августа 1354: Ljubić III, 266.

⁶ Λάμπρος, Νέος Ἑλληνογενής VII (1911) 143.

⁷ Срби су оба списка превели; упор. Miklosich, Chrestomathia palaeoslovenica (Беч 1854) 59—63.

⁸ Флоринскій, Памятники 47. Крупишта: упор. Arch. slav. Phil. XXII (1900) 170.

лике у то време стигоше папски посланици. На српском двору нађоше они, хладно и охоло дочекани, потпуно измењену ситуацију због угарскога рата.¹ Преговори се прекинуше, јер је епископ Петар и сувише истицао интересе Угарске; он одмах оде из Србије краљу Лудвигу, да га надражи на рат са Стефаном.² Лудвиг је већ у марту поново скупио био војску против Срба. Млечићи су се бојали, да ће он у истини кренути на Далмацију. У мају (1355) очекивао се мир или примирје између Лудвига и Стефана, али се о томе нису сачували никакви подаци.³ Из извештаја Фиорентинца Виланија види се јасно да Лудвиг, у прво време након тога, није ништа имао с оне стране Дунава и Саве; цар Стефан је, дакле, одржао жељену пограничну линију.

Од септ. 1355 преговарали су Млечићи с царевом сестром, кнегњом Јеленом, удовицом Младена Шубића, због куповине Клиса и Скрадина.⁴ С друге стране, опет, трудио се краљ Лудвиг око ових места, помаган од младога босанскога бана Твртка и Тврткове матере Јелене. Набрзо стиже глас у Млетке, како Стефан намерава да своје људе стави као посаду у градове своје сестре. И збиља стигоше онамо две српске војсковође, вероватно морем, у Клис немачки најамнички старешина Палман, у Скрадин стари Ђураш, син Илијин, праћен браћом, синовима и синовцима. Али, њихов положај ускоро је постао критичан. Млечићи упутише Јакова Делфина цару Стефану, да се споразуме с њим због куповне пене ових градова. У децембру је краљев бан приморске Хрватске толико био Клис са свих страна затворио, да се с градом могло само ноћу општити. У граду Скрадину, где је посада појачана била још и млетачким војницима, опирали су се грађани власти српског цара (*imperator Raxie*), тако да је Ђураш морао (10. јан. 1356) предати град Млечићима; овако му је цар изреком наредио да учини, ако се не би могао одржати. Млеци доцкан стигоше у Клис; град придоби угарски краљ (у марту 1356).

¹ Легендарно „житије“ Петра Томе које је написао, убрзо после његове смрти († у Фамагусту на Кипру 1366), у Авињону *Philipp de Mézières* канцелар кипарскога краља; оно и не спомиње другога посланика епископа Вартоломеја. *Acta S. S.* под 29. јан.; одељак о Србији штампао је Даничић у Гласнику 21 (1867) 277 и д. Ср. *N. Jorga, Philippe de Mézières 1327—1405* (Paris 1896) p. 135 и д., 344.

² Епископ Петар вратио се натраг у Авињон кратко време пре 1. маја 1356; тога дана позвао је папа епископа Вартоломеја, да, што је могуће пре, реферише усмено. *Theiner, Mon. Slav. I*, 234.

³ Ср. *Huber* у *Archiv f. österr. Gesch.* 66 (1885) стр. 26. Писма млетачкога кнеза у Дубровнику: *Ljubić III*, 270, 272, 273.

⁴ *Преписка о томе: Ljubić III*, 271 и д.

Цар Стефан Душан није доживео свршетак ове ствари. Он је био остао на далеком југу, па је 5 децембра издао повељу »под Бером«¹. Две недеље након тога умро је он, не знамо где, 20. децембра 1355, од прилике тек у добу од 48 година, те је сахрањен у својој задружбини Арханђелском манастиру код Призрена².

¹ Повеља датирана „подъ Беромъ“ (тако у ориг.): Пуцић II, стр. 24, бр. 28; упор. моју колацију у Споменику XI, 101. Није „подъ Серомъ“ како су хтели исправити Даничић и Флоринскій.

² Орбини 268 пише, да је Стефан умро од грознице, по једнима у „Diavolopota in Romania“ (Дѣвол јужно од Охрида?), а по другима у Неродинљу.

Четврта глава

Опадање српске државе под царем Урошем (1355 до 1371): Цар Симеон у Тесалији (1356—1370?): Краљ Вукашин (1366—1371) и бој с Турцима на Марици¹

После смрти цара Стефана, кућа Немањина остала је на два мушка потомка који иступише један према другом као такмаци. Беху то Стефанов син Урош и Стефанов полубрат Симеон. Ова два млада човека нису имали особина да би могли снажном руком руководити великом, недавно проширеном државом у бурним временима. Убрзо избише немири у читавој земљи². Царица Јелена имала је на истоку Сер, на западу Улцињ. Она се ускоро покаљуђери, узевши манастирско име Јелисавета, те је после кратког вре-

¹ А) Извори. Протоколи дубр. Већа имају празнину од 1368—1378. Биографија патр. Саве I. (Данило изд. Даничића 381). Срп. Родослов у најстаријој редакцији, састављен око 1371—1410: изд. Стојановића у Гласнику 53 (1883) 1—13, Пећски рукоп. од истога у Споменику III, 93 и д. Важна је за историју прича „житије“ цара Уроша од срп. патр. Пајсија (из XVII. в.), изд. Ил. Руварца у Гласнику 22 (1867) 209—232. Нићифор Грегора (до 1358) и Кантакузен (поједине вести до 1364. Грчка хроника из Јанине 1355—1400), коју су саставили монаси Комнен и Прокло, изд. Гаврила Дестуниса (Петроград 1858) и Јефте Аврамовића у Гласнику 14 (1862) 233—275. — Б) Литература. О свршетку Немањића: Иларијон Руварац, Хронолошка питања о времену битке на Марици, смрти краља Вукашина и смрти цара Уроша, Годишњица III (1879) 214—226. Љубомир Ковачевић, Краљ Вукашин није убица цара Уроша, тамо 404—416. Против њих П. Срећковић, Краљ Вукашин убио цара Уроша. Београд 1881. Const. Jireček, *Srbský cár Uroš, kral Vukašin a Dubrovčane*, *Čas čes. musea* 60 (1886) 1—26, 241—276; исто то немачки у изводу у *S. B. der kgl. böhm. Gesellsch. d. Wiss. in Prag* 1885, 114—141. О Балшићима: Ч. Мијатовић у Гласнику 49 (1881) и 66 (1886); Ђорђе пл. Стратимировић у Годишњици XV (1895); Giuseppe Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*, Spalato 1899. Новаковић, Срби и Турци XIV. и XV. века, Београд 1893, 119 и д.

² *Kantakuzenos IV* сар. 43; *Gregoras*, XXXVII, сар. 13 (он погрешно мисли да је Симеон син цара Стефана); Јанинска хроника сар. 3 и д.

мсна доживела потпун слом свега онога, што је њен умрли муж био подигао.¹ Урош је, без сваке сумње, био наследник престола, и он се писао „Стефанъ Ђрошъ, царъ Срѣблемъ и Грькомъ“. Њему је било од прилике 19 година, али, није се истакао никаквим сјајним делима као, некада, његов отац у том добу. Писац старијега Родослова српских владалаца приказује га као красна младића, млада смислом, сувише милостива и кротка; он је, каже се ту, одбацивао савете старих а држао се савета младих, па су му, најзад, нанели штете сами његови дворски људи, од којих је претрпео многа зла.² Он се ускоро (1360) ожени Аном, ћерком Александра, кнеза влашкога; једна сестра ове нове српске царице била је жена бугарскога наследника престола, цара Јована Срацимира, те је, вероватно, посредник у овој женидби била мати Урошева која је тиме нове везе тражила са својим бугарским сродницима.³ Стефанов полубрат деспот Симеон, тада намесник у Епиру, био је нешто старији, од прилике 28 година, ну и он није имао никаквог војничког или политичког талента. Срби га, уопште, нису марили као Полугрка, и по матери и по његовој жени. Карактеристично је да се он јавља са диминутивним надимком као Симче, Симша или Семша; народна традиција још и сада зна за брата Душанова као Синишу.⁴

Симеон је желео да буде наследник свога брата, можда само као савладар свога синовца. Та он је за време Урошева детињства важио као евентуални наследник.⁵ Сада он окупи код Костура војску, од прилике 5000 Срба, Арбанаса и Грка, те се прогласи »царем Грка, Срба и целе Арбаније«, па се, да би спојио своје српске и

¹ Као Јелисавета већ у г. 6868 = 1. септ. 1359—31. авг. 1360: Стојановић, Записи I, бр. 116.

² Родослов: изд. Шафарика, *Рамátky* 54, изд. Стојановића у Гласнику 53 (1883) 12.

³ Честитке Дубровчана „domino imperatori Sclavorum“ поводом свадбе у јулу 1360: *Mon. Rag.* II, 293. Ана, царица Урошева у Поменику изд. Новковића, Гласник 42 (1875) 29. „Ancha, regina Servie“, верна присталица правосл. цркве: *Theiner Mon. Hung.* II, 59 (у јан. 1370). Орбини 269 мисли, да је она била прва жена Урошева, па да ју је Урош отерао, да би се могао оженити ћерком српскога великаша Војислава. Али, пре ће бити да је Војислав био зет Урошев, муж његове сестре; њега Урош у једној повељи (*Mon. serb.* 169) назива „братом“, исто онако као што се зет Стефанов Дејан јавља као „брат“ овога цара (*ib.* 143).

⁴ *Symçe* (тако у ориг.) *Mon. Rag.* II, 193; Симша, Споменик XI, 32—33: Семша у Поменику, Гласник на н. м. У Орбинија 270 Sinissa, „debile e di poco valore“.

⁵ *Mon. serb.* 116 (1342).

грчке претензије, писао Симеон Урош Палеолог.¹ Уз њега приста многобројна властела, особито његов таст, деспот Јован Комнен у Авлони. Због нападаја Срба и Влаха, страдао је, за време ратовања (у јулу 1356), нарочито Арбанаски Београд који је тада држао деспот Јован.² Да би придобиле што више присталица, обе стране издашно су делиле дворске титуле, по византијском начину, и незнатнијој господи; тако видимо у приморју између Авлоне и Драча некога Арбанаса Блажа Матаранга (Blasius Matarango) као »севастократора«, на Преспанском Језеру некога Србина Новака као »ћесара«. Но Урошеве присталице беху бројније. Намесник Тесалије, »ћесар« Прељуб, умро је брзо после цара Стефана. Његова удовица уда се за Хлапена, намесника Бера и Водена, противника Симеонова. Урошу остаде веран и севастократор Бранко Младеновић у Охриду са своја три сина: »ћесарем« Гргуром, доцније славним Вуком и хиландарским монахом Романом.³

Читаво предузеће Симеоново, међутим, малакса због покрета међу Грцима на југу. На глас о метежима у Србији, појави се (у пролеће 1356.) на обали Тесалије са ратним лађама из Еноса деспот Нићифор, те без муке придоби Тесалију и Епир. Грци свугде беху за потомка старих земаљских господара, Арбанаси против њега. Нићифор је, наиме, хтео да насилном рестаурацијом доведе имања у оно исто стање као и пре осам година, да Арбанасе протера, а Грке да уведе у власништво њихових наследних земаља. При том, он је гледао да се приближи Србима, те је преговарао и са Симеоном, својим зетом, и са царицом Јеленом. Он је био вољан да своју жену, ћерку срушенога Јована Кантакузена, изда Србима, па да се ожени једном сестром Јеленином, вероватно оном која је, само неколико година пре тога, намењена била цару Јовану Палеологу. Али, Нићифорова жена утече још у zgodно време из Арте своје брату Манојлу Кантакузену у Мореју. Убрзо за тим плану устанак Арбанаса. Арбанаски племићи са својим хитрим ратницима у боју код Ахелоја (сада Аспропотамо) убише (1358) Нићифора, а његове грчке стратијоте и турске најамнике потукоше до ноге.⁴ Симеон из Костура обнови опет српску власт на

¹ Све очуване Симеонове повеље су на грчком језику. Факсимил доноси Heuzeu, *Révue archéolog.* 1864, поновљено у Гласнику 18 (1865). Упор. Споменик IX, 28.

² Савремена белешка у *Δελτίον* истор. др. IV (1892), 276 и д.

³ Грчки натпис ћесара Гргура од авг. 1361 у Зауму код Охрида: Милуковъ, *Извѣстія арх. инст.* IV, 1 (1899) 84; Йорданъ Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, София 1908, стр. 218.

⁴ *Kantakuzenos IV*, сар. 43. Год. 6866 = 1. септ. 1357 до 31. авг. 1358 у *Јанинској хроници*.

југу. Он је у Арти и Јанини поздрављен био као цар, али је себи изабрао за престоницу град Трикалу у Тесалији. У Епиру су његов утицај ограничили Нићифорови победиоци, Арбанаси, који беху прави господари на Ахелоју и у Арти.

У исто време изби очекивани нови рат између Млетака и Угарске. Млечићи су, после смрти цара Стефана, напустили савим савез са Србијом као без вредности; беше то задоцнео укор, када им је папа пребацивао због лиге са јеретичким Србима.¹ Када је папа именовао Лудвига за црквеног војсковођу против српских шизматика и када је овај (у пролеће 1356) скупио у Загребу угарску војску, тобоже, против Уроша, дали су се Млеци изненадити. Угри неочекивано окренуше у Фурланску, те узеше на јуриш млетачки град Тревизо.

Овим немирним временима и тумачи се што су Дубровчани, после смрти цара Стефана, дуго оклевали да предузму, по обичају, кораке за нову потврду привилегија. Најзад, у априлу 1357, скупио се био државни сабор у Скопљу, у присуству цара Уроша, патријарха, старе царице, племства и клира.² Дубровачки посланици затекли су Уроша истог месеца у Призрену, те им овај, са неколико повеља, потврди њихове повластице. Највећи добитак беше поклон коса више градских виногради од Жупе до Курила (сада Петрово село). Када у јесен стиже у Дубровник један арбанаски властелин из Авлоне као посланик Симеонов, изјавише Дубровчани да су готови да посредују за мир између Симеона и његова синовца.³

Тада је баш било најзгодније време за сређивање свих односа, јер су Угри, Босанци, Византинци и Турци забављени били сви негде на другој страни. Краљ Лудвиг приморао беше (1357) млого бана Твртка да му уступи север Захумља од Цетине до Неретве, и то као мираз Јелисавете, ћерке бана Стефана II. Твртко се беше обвезао да ће се наизменично са својим братом Стефаном Вуком задржавати на угарском двору, а на дому гонити Патарене, што је изазвало велики покрет код босанскога племства.⁴ Млечићи су врло зло стајали у Далмацији: Грађани Сплита и Трогира протераше изненада једнога истог дана (у јулу 1357) млетачке посаде. У децембру заузео војска краља Лудвига изненадним нападајем ноћу Задар, у споразуму са становништвом. Код Турака је, опет, нај-

¹ Ljubić III, 327 (јули 1356). Повеља о намеравању Лудвигову походу против Orosius, rex Russiae: Raynaldi Ann. eccl. кн. 16, 1356 cap. 24. и д.

² Повеље: Mon. serb. 155 и д.

³ Mon. Rag. II, 193 (5. септ. 1357).

⁴ Иларијон Руварац, Гласник бос. VI (1894) 231, 611 = Wiss. Mitt. IV (1896) 328, 335.

старији син Орханов, наследник престола Сулејман, падом с коња неочекивано умро (1356). Од осталих синова ухватише Халила грчки гусари, те га је византијски намесник у Фокеји код Смирне, Јован Калотет, две године (1356—1358) држао у затвору. Орхан је молио цара за посредовање, али Калотет не хте слушати, те га Јован Палеолог опколи и, тек давањем високога достојанства и велике суме новца, нагна да изда драгоценог роба. Како Грегора каже, Тракија је за време робовања Халилова једва једном доживела мир; турски пљачкашки походи престадоше, те се могло слободно пролазити кроз земљу која тада имађаше богату бербу.

У то време изненада је завршило царевање Матије Кантакузена у родопском крају (лети 1357).¹ Он покуша да нападне на Србе, по свој прилици у намери да се користи борбом између Уроша и Симеона. Тајне везе са неколико српске властеле домамише га у замку. Млађи Кантакузен изјахао беше из крстопољскога кланца с 5000 Турака из разних емирата које му је послао његов пријатељ Орхан. Пред Сером, где беше царица Јелена, сукоби се он, изненада, с јаком српском војском коју је овамо упутно био цар Урош под »ћесарем«² Војихном (Βοήλας), заповедником Дrame, те буде потпуно потучен. Он се у сумраку сакри с коњем у трсци у једном риту код Филипија, чувенога града у старом веку који тада беше још насељен. Али Филипљани нађоше Матију с помоћу ловачких паса, те га доведоше пред српског војсковођу. С допуштењем царичиним издаде га Војихна за велике поклоне цару Јовану који је, међутим, заузео био родопски крај и тако постао сусед Срба. За Урошеве Србе је победа над Матијом био исто тако велики успех као за странку Симеонову пропаст Нићифорова.

Ратовање између Угарске и Млетака завршило је с миром у Задру (18. фебр. 1358). Млечићи су по века потпуно били истиснути са источне обале Јадранскога Мора, по речима повеље, од средине Кварнера па до граница Драча. Читава далматинска обала све до Неретве доспела је са свима острвима под угарску власт, а исто тако и Дубровник који сада поста републиком, са ректорима из средине властеле, који су се бирали свакога месеца. Угарски краљ примао је од Дубровчана само годишњи доходак, а у граду нити је имао своје чиновнике, нити своју посаду. По угарским повластицама, Дубровнику допуштено беше да тргује са Србијом или Млечима, све да угарски краљ са једном од ових двеју држава и буде у непријатељству.³

¹ Kantakuzenos IV, cap. 44—45. Gregoras XXXVII, cap. 16.

² Starine I, 144—145. Gelcich et Thallóczy, Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae (Budapest 1887) 1 и д.

Тада беше рат између Уроша и Симеона поново у јеку. У трговачким колонијама све до Дунава завладао беше (лети 1358) страх на глас да је Симеон продро у Србију, у скадарску област.¹ Али, то је био последњи покушај. Од тада се југ државе Стефана Душана одвојио од севера. Симеон се на дому у Тесалији имао да бори са Хлапеном који је истицао права својих посинака, деце Прељубове. Када је Хлапен освојио град Дамасис,² начини Симеон с њиме мир, па удаде своју ћерку Марију за Хлапенова посинка, Тому Прељубовића. Грчке породице стекоше велики утицај на царском двору у Трикали, особито Анђели, сродници Симеонове жене. Међу њима беху и потомци византијскога пехарника (πικέρνης), некада намесника цара Кантакузена у Тесалији, Јована Анђела. То су »Епикернеји«, како их назива Халкондил.³ Још и данас постоји у Тесалији значајан споменик из времена Симеонова: многобројни метеорски манастири које су засновали грчки пустињаци на неприступним стенама код епископског града Стагој. Симеон је у Епиру поставио као деспота свога зета Тому (1366—1385). Праћен клицањем становника, ушао је млади Србин с јаком војском у Јанину која је постала главно место земаљско, од како Арбанаси заузели беху Арту. Али, његову моћ ограничила је арбанаска планинска властела и на југу земље, кавжећи се непрестано с њиме. Омиљена беше његова жена, »царица« (βασιλισσα) Марија која се, као потомак старих земаљских господара, писала »Анђелина, Дукена, Палеологина«. Тома лично као силовити великаш мало је имао пријатеља међу Грцима, како се то опширно излаже у јанинској градској хроници, коју су саставили монаси Комнен и Прокло. Томина главна брига беше да издржи своју српску војску одузимањем добара од архоната и цркве, удајом грчких удовица после куге за Србе и тешким порезима и монополима. Најсилнији човек на југу беше други деспот у земљи, енергични Арбанас Јован Спата, господар Арте. У пркос његове женидбе с Томином сестром Јеленом, избише опет нове борбе између господара Јанине и Арте. Најближи франачки сусед беше нови пфалачки граф Кефаленије и Занта, Леонардо Токо, кога је онде поставио латински титулар-

¹ Писмо једног Дубровчанина из Жељезника у Кучеву 3. фебр. 1395. Споменик XI, 33. По Орбинију 270, Симеон је био одбијен од скадарскога града.

² Сада село Дамаси на Ксеријасу, сев.-зап. од Ларисе, још недавно на турском земљишту близу старе границе Краљевине Грчке.

³ 'Επικερναῖοι: ср. моје излагање у Вуз. Z. XVIII (1909) 585 (за облик ср. у Бугарској у XIV. в. »епикерний« за πικέρνης).

ни цар (1357); овај Леонардо беше напуљски витез из Беневента, радоначелник последње епирске династије.

Пошто је придобио Далмацију, окрене се краљ Лудвиг против Срба. За време унутрашњих немира, притеснио беше у Подунављу нексаг властелина један моћан сусед. Како га Урош није могао задовољити, замоли он Лудвига за помоћ, те, с помоћу угарске војске, победи свога такмаца који паде у боју.¹ Тим је краљ добио згодан прелаз преко Дунава. У пролеће, 1359, пређе преко реке велика угарска војска, у којој беху и немачки витезови, као граф Улрих Цељски, те, после жестоке битке, потуче српску војску на подножју велике планине (*grandi montagne di Rascia*), продревши дубоко у земљу осам дана хода, по свој прилици у рудничке планине. Плена је било мало, јер су Срби све склонили били у шуме. Цар Урош, Сухенвиртов „*chauser von Syrgvey*“, повуче се у неприступачне шумовите крајеве, где га нико није могао гонити без велике штете. Српски сељаци престано су узнемиривали угарску војску. У жарко лето стиже краљ Лудвиг лично с другом војском, утабори се код рудничких рудокопа, али му његови великаши не допустише да продире даље у планину. После месец дана врати се он опет назад.²

Дубровник, сада под угарском врховном влашћу, осетио је ову промену. Сусед града беше један од најмоћнијих људи на српском двору, кнез Војислав, син Војнов, намесник Конавала, Требиња, Гацка, Дрине, Сјенице итд. Урош му је подарио био титулу »кнеза«³ захумскога. Када је краљ Лудвиг провалио у Србију, захтеваше с претњама Војислав од Дубровчана да му уступе Стон; он је истицао да Стон припада њему као стоно место кнеза Хума (*comes Chelmi*), захтев који су Дубровчани само могли одбити. Тада Срби опустошише околину Дубровника, али је, најзад, мир био искупљен за суму од 4000 перпера (1359). Идуће године добише Дубровчани од цара Уроша у Сјеници нову хрисовуљу о трговачким питањима (у септ. 1360). Међутим, када је краљ Лудвиг стао поново опремати војску против Србије, поче Војислав рат изнова, овога пута у савезу с Котором (1361). На заповест царску, сви дубровачки трговци у Србији беху узапћени. Дубровчани одговорише

¹ Казивање Матије Виланија (*Matteo Villani*) IX, cap. 22, 32 Сухенвиртова (*Suchenwirt*) похвала у немачким стиховима Улриху Цељском у Хубера, *Archiv f. öst. Gesch.* 66 (1885) 28. Ср. Huber, *Geschichte Österreichs* II, 226.

² Краљ Лудвиг издаје листине 31. маја у Сланкамену, 25. јуна у Руднику, 6. јула „*in Servia*“, 22. јула 1359 опет у Вишеграду код Будима. Упор. Д. Грубера о времену Лудвига I. у Далмацији, *Rad* 168 (1907) 186 nap. 1. и M. Wertner, *Itinerar Ludwigs I.*, у *Vjesniku zem. ark.* V (1903) 129.

тима, што затворише све трговце из Котора и Призрена у њихову граду и што конфисковаше велике покладе српске властеле. Они нађоше пријатеља у властели зетској, те су блокирали са својим ратним лађама обалу, особито которски залив. Велико Веће расписа награду од 10.000 перпера оном, ко би убио Војислава, певрх тога још камениту кућу у Дубровнику, а за главе Војислављевих синова награду од 2000 перпера.¹ Око тога да се рат прекине много су се узалуд трудили бан хрватски, који је Дубровчанима послао помоћну војску у Стон, бан босански, преко свога намесника у суседству, жупана Санка, сина Милтенова, и Млечићи које су Которани замолили за посредовање. Мир између Дубровника и Србије потписан беше тек 22. августа 1362 у граду Оногшту (сада Никшић) с тим, да се издаду сви поклади, да се робље пусти на слободу, да се међусобно опросте сва недела и да се опет уведу у живот старе повластице, особито слобода трговања. У повељи приказује се овај рат само као размирица Дубровчана с Војиславом и царским градом Котором, а цар Урош само као посредник за мир.²

Види се да је углед младога цара био сасвим опао, потиснут надмоћу великаша. Мали чиновници, ђефалије (гувернери), војводе и кастелани не јављају се више као заступници цареви, него као органи појединих великаша. Најглавнију личност, кнеза Војислава Војновића, као пријатеља Млечића, именовао беше дужд златном булом за грађанина Млетака.³ Али он је, када је опет избила куга, убрзо за тим умро (1363). Његовом облашћу управљала је његова удовица, „*domina comitissa*“, са својом, вероватно, малолетном децом; она је живела у миру с Дубровником (1361). Још за живота Војислава јавља се, приликом преговора за мир с Дубровником, као друга моћна личност на двору Вукашин (*Volcassinus*). За време цара Стефана спомиње се он (1350) као жупан у Прилепу, у пределу, у коме је полако засновао моћ своје куће.⁴ Цар Урош именовао га је деспотом. Његов брат Угљеша био је под царем Стефаном (1346) кратко време намесник у суседству Дубровника.⁵ По Хал-

¹ Mon. Rag. III, 87.

² Mon. serb. 169—171. О овом ратовању види студије Вас. Марковића, Летопис 244 (1907), D. Grubera, Rad 166 и 168 (1908) и М. Зечевића, Ратовање Војислава Војновића са Дубровником, Београд 1908.

³ Ljubić IV, 48 (у јулу 1362): *Voyslaus comes, „magnus procer serenissimi domini imperatoris Sclavonie“*.

⁴ Стојановић, Записи I, бр. 97. Старији је облик Влкашин, млађи Вукашин, начињен према гласовним променама, које су наступиле тек од 1400 г.

⁵ Поклони Uglesse barono: Mon. Rag. I, 235.

кондилу, један од два брата био је пехарник (οὐνοχόος) а други коњушар (ἵπποχόμος) цара Стефана.¹ Казивање дубровачких хроничара око 1600 налик је на скаску. По Орбинију, отац ове браће био би неки сиромашан властелин Маријава из Ливна који је после живео код Благаја на Неретви, па га је цар Стефан позвао себи на двор.² Ово име подсећа на Мрњана (Merpnanus) који се, у једној повељи око 1280, спомиње у Требињу као казнац или благајник (camerarius) краљице Јелене, матере Уроша II.

Велика промена извршила се тада у Зети. Најугледнија личност у унутрашњости, Тураш Илијић, један од војсковођа цара Стефана, не спомиње се више од 1362; његов надгробни камен види се још и данас код цркве св. Михаила на Превлаци у которском заливу.³ Под Урошем, у пределу на Бојани управљао је прво угледан властелин Жарко (1356—1357) кога су Млечићи одликовали правом свога грађанина.⁴ На место њега јављају се, од 1360, изнебуха три брата Балшића: Страцимир, Тура (Јура) и Балша. Цар Урош у сјеничкој хрисовуљи допушта Дубровчанима да слободно ходе с тргом по његовој држави, особито »на Зетѝ на Балшикѝ а или на дрѝжавѝ кнеза Воислава«; кроз те две територије, наиме, водили су најважнији путеви у унутрашњост. Постављање ове браће, по свој прилици, у вези је с последњим ратовањем против Симеона код Скадра. Они су тада имали Бар, Будву, па, можда, и Скадар; Улцињ је, испочетка, још био у рукама царице матере. Већ за време другог рата Дубровчана с њиховим суседима, беху Балшићи у савезу с Дубровником против Котора и против Војислава који је Будву тражио за себе. Убрзо постадоше они грађани дубровачки (1361) и млечачки (1362). У папским повељама јављају се браћа као »жупани Зете«.⁵ Они су ратовање против Војислава наставили и после оногешког мира; када је Војислав од Дубровчана тражио у зајам једну галију против Балшића, одбише га ови, »јер обојица стојите под једним господарем«.⁶ Име Балша јавља се само у Србији и у Молдавској; оно до душе има словенски на-

¹ Chalkondyles ed. Bonn, p. 28.

² Orbini 274; упор. Lucsar (1 изд.) 58. На ове херцеговачке скаске надовезује једна позна хроника манастира Зографа на Св. Гори, по којој би Вукашин водио порекло из села Опанака (код Омиша): Йорданъ Ивановъ на н. м. 171.

³ Iugaх (тако у ориг.) последњи пут у авг. 1362: Mon. Rag. III, 222. Надгробни натпис: Стојановић, Записи I, бр. 120.

⁴ Sarchus, baro domini regis Raxie: Споменик XI, стр. 13. Chalkondyles на н. м. брка Жарка (Ζάρκος) с Дејаном.

⁵ Zupani Zente 1368, 1370: Theiner, Mon. Hung. II, 86, 103.

⁶ Mon. Rag. III, 256 (март 1363).

ставак али није словенскога порекла и оно се већ раније јавља код Румуна у Србији.¹ Једна вест у Орбинија каже да су браћа били скоројевићи: њихов отац, по имену Балша, био је сиромашан властелин који је, под царем Стефаном, имао само једно село.² Као сродник јавља се један Арбанас, војвода Никола Захарија, господар Будве, који је такођер постао грађанином дубровачким (1365) и млетачким (1366).³ Везе с римокатоличким Арбанасима објашњују зашто су Балшићи чешће ступали у везе с папама, прво 1363. У новије доба доводили су неки историци српску династију Балшића у везу с моћном француском властелом лозом Бо (Ваух, Вауси, de Ваусио, шпански de Вауза) у Прованси и под Анжуандима у Напуљу, која ово име носи по граду Баузу (Le Ваух, лат. Ваусиум); он се издиже на једној усамљеној стени у равници на ушћу Роне близу Арла. Али, то је само претпоставка, на основу сличног звука имена.⁴

Јужно од области Балшића, предео, где утичу арбанаске реке, зове се још 1363 земљом цара Склавоније (*imperator de Sclavonia*). У суседству Драча најсилнији беше арбанаски граф, ратоборни Карло Топија (1359—1388), чије име на крштењу подсећа на старије Анжуанце. Он се брзо поче писати »кнез Арбаније«. У натпису о обновљењу цркве св. Јована код Елбасана, који је састављен на три језика: латинском, грчком и словенском (1381), хваста се он пореклом од куће француских краљева.⁵ Он је био непријатељ Балшића, па је један пут (1364) заробио Ђуру и склопио, посредовањем Дубровчана, мир с Балшићима, али у јануару 1368, издају сва три брата повељу у табору на реци Мату, рату-

¹ Најпре неки Барбат Балшић у влашком селу Ђурашевцима или Срђмљанима око 1330: Дечанска повеља 53, 125. Поред имена Балша, у XV. в. Баоша (-ша као у Јакша, Никша од Јакова, Николе), слична особна имена у Србији Бал, Бала, Балица, Балија, Балета, Балоје, Балосин, Балослав (неки Дмитар Балосланић: Деч. пов. 50), у Молдавској Баломир. Ср. Балајос (Ballaiois), име илирскога краља.

² Balsa, „gentilhuomo di Zenta assai povero, e in vita dell' imperadore Stefano teneva solamente una villa“. Orbini 286.

³ Ја сам у Arch. slav. Phil. XIX (1897) 589 приопштио податке о Ник. Захарији, сроднику (*consaguineus*) Балшића, и његова четири брата (један има арбанаско име Прогон). Пре овога Арбанаса био је 1361—1364, кастелан у Будви Србин Површко, пријатељ Дубровчана.

⁴ Диканж, Фарлати, Бишон, Ленорман, Мијатовић, Маслатри прихватају сродство Балшића с лозом Бо, а Хан, Хопф и Бартелеми одбацују.

⁵ Натпис 1381: Новаковић, Први основи слов. књижевности итд. (Београд 1893) 226 и д. ἐξ αἰματος ῥηγὸς τῆς Φραγγίας, de domo Franciae).

јући опет с Карлом.¹ Топија је Напуљце у Драчу све дотле стешњавао и опсађивао, док се, најзад, није докопао овог важног града у марту 1368.² Даље на југу, у Авлони, наследио је деспота Јована кога је, по свој прилици, покосила куга у г. 1363 Александар, »господин Канине и Авлоне« (1363—1368), вероватно његов син, дубровачки грађанин, окружен српском, арбанаском и грчком властелом.³ У унутрашњости важно је цар Урош још 1365 као земаљски господар у Охриду.

Последња до сада позната повеља цара Уроша датирана је у марту 1365 у Приштини. Њоме потврђује он даровницу три сина покојнога севастократора Бранка манастиру Хиландару, коме се дају из давнина наследни породични поседи у земљи између Приштине и Призрена; изгледа да Бранковићи тада нису више држали охридски крај.⁴ Царица мати, сада калуђерица Јелисавета, столовала је још увек у Серу, окружена дворским особљем српске и грчке властеле и клирика. У једној повељи о поседима манастира Есфигмену на Св. Гори јављају се, у авг. 1365, на њеном двору зет или шурак (γαμβρός), ђефалија (гувернер) Сера Радослав,⁵ и њен синовац (ἑξάδελφος) Алексије Асан, по свој прилици исти онај који је, даровником цара Јована Палеолога на византијском земљишту, добио у посед острво Тас, Крстопољ и неколико других градова на обали.⁶

Турци су, међутим, од Калипоља проширили своју област. Они су, по Виланију, заузели у новембру 1361 велики град Димотику. Велико је узбуђење изазвало у читавој источној Европи псовно распрострањење куге која 1362 јако изби у Трапезунту, те опустоши 1363 Арбанију и Далмацију. Тада је умро (у марту 1362)

¹ Mon. serb. 177.

² „Dominus Karollus Topie, princeps Albaniae, qui, ut dicitur, modo cepit Dirachium“: Misti vol. 32 лист 116 v. у Млет. Арх. Sufflay, op. cit. II (1918) p. 54.

³ Деспот Јован последњи пут у септ. 1363: Ljubić IV, 58. Александар: Mon. Rag. Rag. III, 263; Mon. serb. 178—179; ср. Споменик XI, стр. 11. Хопф је у неразумевану од Ђурице, логофета (канцелара) Александрова (Mon. serb. I. c.) начинио кнеза „Александра Ђорића“ (Alexander Gioritsch).

⁴ Mon. serb. 171—173. Споменик III, 31. Географско објашњење од Љ. Ковачевића: Годишњица X (1888) 217 и д.

⁵ Виз. Временник XII (1906) Прилож. бр. 18, стр. 37—40. Једни потписи српски, а други грчки. Радослав се у тексту, по свој прилици због женидбе, зове именом виз. архонтске породице Торникес, али, на крају потписује се српски; он ће бити, по свој прилици, идентичан с Радославом Повићем, братом логофета Ђорђа који је издао повељу у мају 1368 „in domo sua in civitate Serragum“ (Споменик XI, 35).

⁶ Хрисовуља цара Јована браћи Алексију и Јовану, у марту 1356: *Diplomatarium veneto-levantinum* II, 166.

емир Орхан; њега не наследи Халил, зет цара Јована, како су желели Византинци, него Мурад I. (1362—1389), заснивач османске мџи у Европи. Године куге искористише Турци, те брзо заузеше остале градове Тракије, пре свега Адријанопољ (од прилике 1363).¹ Остаци Цариградскога Царства почеше губити територијалну везу с хришћанским државама. Цар Јован тражио је наслона у Срба, па је упутио био патријарха Калиста српској царици у Сер, да пајзад начини мир и да уговори заједничку офанзиву против Турака. Удовица цара Стефана дочекала је најлепше старешину цариградске цркве, али патријарх допаде тешке болести, те убрзо беше свечано сахрањен у српској саборној цркви у присуству светогорских калуђера (лети 1364). Цар Јован није преговарао с Бугарима, него је, у исто време, лично с њима ратовао, и то опет због приморских градова у бургаском заливу. Он одмах освоји Анхијал, али је узалуд опседао Месембрију; цар Александар не могаше га оданде потиснути са својим Бугарима и турским најамницима, те га новцем наведе да одступи.²

У Бугарској наступили бежу у владалачкој породици немили односи. Александар је своју прву жену затворио у манастир, да би се могао оженити лепом Јеврејком, »новокрпшеном«³ Теодором. Најстарији живи син из првога брака, Јован Срацимир, беше искључен из наследства и остављен у Видину с царском титулом; већи део Бугарске с престолом имао је припасти младом Јовану Шишману, сину Јеврејке. Ово је врло zgodно дошло угарском краљу Лудвигу који, мало пре тога (1363), није никако имао среће на војном походу у Босну, јер га је, код опсаде града Сокола на Пливи, сузбио Вукац Хрватинић, отац Хрвојев. У Бугарској не беше ни близу таквога отпора. Лудвиг узе на јуриш (у мају 1365) Видин и одведе собом цара Срацимира, држећи га четири године заробљена у једном граду у Хрватској. Видином је, међутим, управљао (1365—1369) угарски »бан Бугарске«.³ То беше врхунац Лудвигових предузећа у балканским земљама.

¹ За хронологију ср. моје излагање у Arch. slav. Phil. XIV (1892) 260 и Byz. Z. XVIII 1909 (582).

² Kantakuzenos IV, сар. 50 (крај дела). Хронологија није ни мало сумњива. Пошто се цар вратио, постао је Филотеј по други пут патријархом, по Acta graeca I, 448, 8. окт. 1364. Летописи у Јос. Милера бележе смрт Калиста (6872) II инд. = 1. септ. 1363—31. авг. 1364. Калист је лети 1363 био у Цариграду, где га је једно изасланство из Трапезунта, које се дуго задржавало у граду, посетило (Panaretos ed. Tafel 367).

³ Новонађене повеље о угарској власти у Видину издао је Thallóczy, Történelmi tár 1898 и Századok 1900 септ.

Једна беседа Димитрија Кидона живо прикажује тадашњи положај Византије.¹ Турци су, вели он, господари Калипоља и једнога дела Тракије с Родопом и они станују онде сигурније, него што смо ми у ранија времена. Становници Цариграда живе затворени као у тамници или као животиње у кавезу. Не помаже никакав уговор, никакви данци, никакве удаје за емире. Никакве помоћи нема у близини. Моћ Татара је у опадању. Срби и Бугари су близу, исте су вере као и ми, али то су сиромашни народи који немају обичај да у далеким земљама ратују. Они су од нас много узели и нашом су се несрећом користили; узалуд је преговарати с њима и посланства им шиљати. Бугари утврђују и снабдевају већ с храном своју престоницу, за случај да их Турци опседну. Помоћи могу само запад, отаџбина крсташа, који је богат и новцем и људима, Италијани и Угри. Затим истиче смели изненадни нападај на Александрију, који је извршио кипарски краљ Петар I. (у окт. 1365). Тада су посланици цара Јована ишли у Италију и у Авињон да моле помоћи. Сам цар отпловио је зими, пред крај 1365, с малом пратњом преко Црног Мора на ушће Дунава, па сдатле уз Дунав у Видин, те је сретно стигао краљу Лудвигу у Будим. Лудвиг му даде помоћну војску, али га Бугари, који беху у рату с Угарском, не пустише из Видина да прође кроз њихову земљу. Међутим, савојски граф Амадеј VI, синовац византијске царице матере Ане, прикупио беше малу војску добровољаца и најамника, те је отпловио (у јуну 1366) из Млетака у Цариград. Уз пут узе он на јуриш Калипољ (у августу). Али, у даљем војном походу окрене се он у место Турака против Бугара који сада тешко беху притешњени са две стране. Амадеј освоји њихове приморске градове од Созопоља до Калијакре; само се Варна одржала. Склопивши мир, морао је цар Александар уступити Созопољ, Анхијал и Месембрију Грцима, који су од тада па до 1453 остали господари обале. Цар Јован спусти се од Видина с малом пратњом низ Дунав у Црно Море и затече Амадеја у Созопољу (у јан. 1367). Граф савојски преоте од Турака још неколико малих градова у околини Цариграда, те се врати у Италију. Успех његове експедиције био је само пролазне природе. Византинци нису могли одржати трајно Калипољ., јер је Мурад као увет за мир тражио да му се изда тај град.²

¹ Migne, *Patrologia graeca* књ. 154 р. 962 и д.

² Главни извор рачуни експедиције графа Амадеја, издао F. Bollati de St. Pierre, *Biblioteca storica ital.*, књ. 5 (тачно 6), Турин 1900. Беседа Кидона на н. м. Трновски цар Александар, као „Alexander de Thurno“, у једном писму из априла 1367 у *Талочија* у *Történelmi tár* 1898 (нов. бр. 8). Ср. Dellaville

Не знамо да ли су ови догађаји у суседству или унутрашњи односи довели до велике промене у Србији. Многи су осећали потребу да се о бок слабом цару без деце постави савладар, који би имао краљевску титулу, као некада Урош поред свога оца Стефана. Поред цара, јавља се у један мах, као краљ, Вукашин. Није познато како је ствар изведена.¹ У новембру 1366 дођоше скупа и посланици цареви (*dominus imperator Sclavonie*) и краљеви (*dominus rex Sclavonie*) у Дубровник због светодимитарског дохотка.² Права непосредна област Вукашинова захватала је крајеве на обе стране Шара са градовима Призреном, Скопљем и Прилепом. Дубровчани су тек после три године затражили од новог краља да им привилегијом, изданом у пределу Поречу код Скопља (5. априла 1370), потврди њихове трговачке повластице које им је подарио цар Стефан. У тој повељи назива се Вукашин „господинь земли срьбьскои и Грькомь и западнимь странама“, те спомиње и своју жену Алѣну и своје синове Марка и Андријаша; доцније се помиње и трећи син Димитрије.³ Требало је да се, по свој прилици, најстарији син Марко ожени једном девојком из хрватске куће Шубића, ћерком Гргура Павловића. Она је живела у Босни код бана Твртка и његове матери, али је, због опирања папе, спречена била удаја римокатоличке властелинке за шизматичког краљевића.⁴ Један поклад краљев (*denari quondam regis Volchassini*) сведочио је још дуго времена о пријатељству с Дубровником; ту оставу су његови синови сасвим подигли до г. 1399. Најважнији ослонац новог краља беше његов брат, деспот Јован Угљеша (*Οὐγκλέςης*), који је управљао пограничном облашћу према Грцима и Турцима на југоистоку са престоницом у Серу. Све вести хвале га као ваљаног и храброг човека. Његова је жена била ћерка једног од ранијих намесника у овим крајевима, »ћесара Војихне«. Значајно је да се Угљеша у српским и грчким повељама, поред своје деспотске титуле, пише с пуним атрибутима царског достојанства.⁵ Његова је политика

le Rouix, *La France en Orient au XIV siècle*, Paris 1886 (Bibl. de l'école française, књ. 44).

¹ По Орбинију 269, та измена извршила се мирним путем; Урош је дао Вукашину краљевску титулу (*gli diede etianadio il titolo del Rè*).

² Mon. Rag. IV, 68, 69, 71, 72.

³ Ib. IV, 94, 114, 126. Mon. serb. 179—181.

⁴ „Filio magnifici viri regis Rassie scismatico“: Урбан V. у априлу 1370 краљу Лудвигу и бану Твртку: Theiner, Mon. Hung. II, 97.

⁵ У писму цариградском патријарху, у марту 1368, τῆς βασιλείας μου: Acta graeca I, 563 и д. У пов. од фебр. 1369, о границама између манастира Зографа и епископије хијериске, потписан је δεσπότης καὶ αὐτοκράτωρ, али у тексту βασιλεῖα μου: Виз. Временникъ XIII (1906) Прилож. 98—101 (бр. 43).

родници краљеви. Тура Балшић оженио се био м Оливером; доцније је његова друга жена била мнова, те, према томе, сестричина цара Стефана мдата била за Жарком, некадашњим намесником мator Raxie“, жалио се горко у Млечима, и преко м посланика, на свога »бунтовника« Туру који је м р опсео и на суку и на мору, те их је молио да м између њих; млетачком посланику Циберту Дан- м руком да изведе поравнање (1369).² Па и папа Ур- м кратко време преселио био своју престоницу из Ави- м узео се за Которане, те је, већ у нов. 1367, позвао м овчане, грађане Апулије и градове Задар и Дрч да м ада је римокатолички епископ из Свача дошао папи м три Балшића, те му изјавио њихову готовост да при- м ој унији, опоменуо је папа изреком Туру да остави м ру.³ Которани се, убрзо за тим, отцепише од Срба, те м не (упролеће 1371) оној истој власти којој и Дубровник, м раљу, после чега се као кнежеви Котора јављају Задра- м дног рода De Georgiis.⁴

мхедонији је краљ Вукашин био свугде признат. Његову ммињу грчки натписи Богородичине цркве на острву Ма- мду у Преспанском Језеру, коју су подигли (1368 и 1369) мвак, ћесарица Кале (Καλή), без сумње Гркиња, и њихов син м.⁵ Доцнији сведок, Арбанас Мусаки (1510), прича, да је ње- мдак, Андрија Мусаки, потукао и заробио „гѣ Vucasino“ на меристерии између Преспе и Битоља, на извору Добриди.⁶ Су- ммо имену, могло би се помишљати на »великога жупана« Ан- м Гропу, из арбанаске властеоске породице која се раније м (као Стора) у напуљским повељама. Али, Андрија Гропа м се тек после Вукашинове смрти као господар Охрида »бож- милошћу«, како читамо на његовим новцима са словенским мписом.⁷ Зет Гропин био је Србин Остоја Рајаковић († 1379),

¹ „Domina Oliveria, filia regis Volcassini“ као заснивач цркве код Скадра: пов. 1444. Ljubić IX, 194. Orbini 287 (зове је Милицом). Теодора: Споменик XI, стр. 13.

² Ljubić IV, 94, 95, 98 (1368—1369).

³ Raynaldi Annales eccl. књ. 16, 1367, сар. 12 и д. Theiner, Mon. Hung. II, 86 (1368). Исти, Mon Slav. I, 261—263 (1369).

⁴ Ср. Mon. Rag. IV, 123 и д. С тим је у вези и регулисање кнежевскога звања, у априлу 1371, у которском статуту.

⁵ За владе краља тоу Βεληκασίνου: Извѣстія арх. инст. 4, 1, 69; Йорданъ Ивановъ на н. м. 222.

⁶ Norf, Chroniques 281.

⁷ Натпис од 6886 (1377—78) μεγάλου ζουπάνου κ̅ρ̅ Ανδρέα τοῦ Γράβα боље у Ивановѣ 214 него у Миљукѣ, Извѣстія IV, 95.

ишла за тим да успостави црквени мир с Грцима и да начини с њима савез против Турака који су већ јако узнемиривали српске крајеве. Кидон у својој другој беседи, у којој опомиње Византинце да не предају лакомислено опет Турцима у руке Калипољ који је освојио граф Амадеј, спомиње српско изасланство; оно је предлагало савез против Турака као заједничког непријатеља, желећи да се савез утврди женидбеним везама и нудећи помоћ у новцу. Ово је посланство долазило вероватно од Угљеше.¹ У црквеним питањима саветник новог двора у Серу беше охридски архиепископ Григорије, поглавица признате старе автокефалне цркве.² Угљеша је, као заштитник светогорских калуђера, обновио манастир Симонпетру који постоји још и данас. Од марта 1368 преговарао је он због црквеног измирења с патријархом Филотејем. Пошто је Стефаново венчање за цара и неканонично претварање српске архиепископије у патријаршију осудио као самовластан поступак, обећао је он да ће повратити патријаршији сва њена права. Али, јединство (ἑνωσις) цркве у Угљешиној земљи с цариградском црквом свечано је проглашено у мају 1371, тек пошто се сам Јован вратио са свога пута по западу.³

Урош је брзо остао без моћи и утицаја, а тако исто и његова мати која је морала напустити Сер. Изгледа, да се млади цар, 1367 до 1368, задржавао код Грка у Солуну. Знамо да је тада Ђорђе Повића, некадашњи логофет (канцелар) цара Стефана, живео у Солуну. Он је умро у овом граду (1367) у присуству своја два брата, Радослава и челника Милоша, као и других »Срба, властеле царева«; према томе, дакле, по свој прилици да ни Урош није био далеко од њих. Сигурно је да је Урош од Дубровчана редовно примао светодимитарски доходак од 2000 перпера који му је донео, на пр. 1368, баш споменути Милош, чиновник његов и старе царице удове.⁴ Међу великашима у Србији створише се две странке, за и против краља Вукашина. Дубровчани су се тужили да им је трговина скоро била стала због великога расцепа међу властелом.⁵ Балшићи су

потврди даровнице ћесара Војихне Арханђеловој цркви у Габрову, у планини Беласици, у мају 1369 (инд. VII) потписан је „Деспотъ Иоанъ Ѣггеша“, али у повељу редовно „царство ми“: Гласник 24 (1868) 248—249.

¹ Kудонес на н. м. р. 1034.

² Пов. 1369: Виз. Временик на н. м. Можда је то деволски епископ Григорије, који се пре тога спомиње на натписима.

³ Новаковић, Срби и Турци 151 и д.

⁴ Повеље о породици Повића: Споменик XI, стр. 8 и д., 33 и д. Докази о плаћању данка (дохотка) прикупљени су у мојој распр. у Зборнику у славу Јагића 538.

⁵ „Per lo malo stado, che ha lo ditto regno de Rassa, per la division de li baroni“: Mon. Rag. IV, 118—119, Gelcich и Thallóczy на н. м. 54 (март 1371).

били савезници и сродници краљеви. Ђура Балшић оженио се био Вукашиновом ћерком Оливером; доцније је његова друга жена била Теодора, ћерка Дејанова, те, према томе, сестричина цара Стефана која је први пут удата била за Жарком, некадашњим намесником у Зети.¹ Урош, „imperator Raxie“, жалио се горко у Млечима, и преко писама и преко посланика, на свога »бунтовника« Ђуру који је царски град Котор опсео и на суку и на мору, те их је молио да посредују за мир између њих; млетачком посланику Џиберту Дандоло пошло је за руком да изведе поравнање (1369).² Па и папа Урбан V. који је за кратко време преселио био своју престоницу из Авињона у Рим, заузео се за Которане, те је, већ у нов. 1367, позвао Млечниће, Дубровчане, грађане Апулије и градове Задар и Дрч да их помогну. Када је римокатолички епископ из Свача дошао папи као изасланик три Балшића, те му изјавио њихову готовост да приступе црквеној унији, опоменуо је папа изреком Ђуру да остави Котор на миру.³ Которани се, убрзо за тим, отцепише од Срба, те се потчинише (упролеће 1371) оној истој власти којој и Дубровник, угарском краљу, после чега се као кнежеви Котора јављају Задрани из угледног рода De Georgiis.⁴

У Маћедонији је краљ Вукашин био свугде признат. Његову владу спомињу грчки натписи Богородичине цркве на острву Малом Граду у Преспанском Језеру, коју су подигли (1368 и 1369) ћесар Новак, ћесарица Кале (Καλή), без сумње Гркиња, и њихов син Амирал.⁵ Доцнији сведок, Арбанас Мусаки (1510), прича, да је његов предак, Андрија Мусаки, потукао и заробио „гè Vucasino“ на брду Перистерии између Преспе и Битоља, на извору Добриди.⁶ Суђећи по имену, могло би се помислити на »великога жупана« Андрију Гропу, из арбанаске властеоске породице која се раније јавља (као Стора) у напуљским повељама. Али, Андрија Гропа јавља се тек после Вукашинове смрти као господар Охрида »божјом милошћу«, како читамо на његовим новцима са словенским натписом.⁷ Зет Гропин био је Србин Остоја Рајаковић († 1379),

¹ „Domina Oliveria, filia regis Volcassini“ као заснивач цркве код Скадра: пов. 1444. Ljubić IX, 194. Orbini 287 (зове је Милицом). Теодора: Споменик XI, стр. 13.

² Ljubić IV, 94, 95, 98 (1368—1369).

³ Raynaldi Annales eccl. књ. 16, 1367, сар. 12 и д. Theiner, Mon. Hung. II, 86 (1368). Исти, Mon Slav. I, 261—263 (1369).

⁴ Ср. Mon. Rag. IV, 123 и д. С тим је у вези и регулисање кнежевскога звања, у априлу 1371, у которском статуту.

⁵ За владе краља тог Βεληκασίνου: Извѣстія арх. инст. 4, 1, 69; Йорданъ Ивановъ на н. м. 222.

⁶ Norf, Chroniques 281.

⁷ Натпис од 6886 (1377—78) μεγάλου ζουπάνου κὺρ 'Ανδρέα τοῦ Γράφα боље у Ивановова 214 него у Миљукова, Извѣстія IV, 95.

сродник Вукашинов; његов гроб и слика виде се још и данас у једној од охридских цркава. На граници, према земљи цара Симеона, седео је Хлапен који је, поред Бера и Водена, држао, по свој прилици, и Костур, па је доцније постао таст Вукашинова сина Марка. Тамна је личност Богдан у крају између Солуна, Струмице и Сера.¹ По имену спадао је он, можда, у породицу Оливерову који се са својим потомцима сасвим губи после смрти цара Стефана.² Најсилнија господа на североистоку Македоније били су из светогорских листина добро познати синови Дејанови и Душанове сестре Теодоре која је још дуго живела као калуђерица Евдокија: деспот Јован Драгаш и »господин«³ Константин. Они су владали у Струмици, Штипу, Жеглиговској земљи (код Куманова), у Кратову и Велбужду (Ћустендилу), пространом крају са рудницима сребра, извозом жита и живом трговином на путу из Србије у Солун.⁴

Непријатељ краља Вукашина и Балшића, а при том и противник цара Уроша, био је нови династа на северозападу, између обале јужно од Дубровника и планина источно од Дрине: жупан Никола, син жупана Алтомана, брата Војислављева,⁵ великаш плиткога ума и силеџија, који је са свима суседима живео у свађи. Својој стрини, удовици Војислављевој, преоте он (у окт. 1367) крајеве код Дубровника. Орбини прича, по свој прилици по скаскама и песмама, да је Никола ову жену с њеним синовима Добровојем и Стефаном држао седам година у тамници, док нису умрли у затвору; по другој опет версији, отровао их је већ после кратког времена.⁶ Његова су освојења олакшавали бурни догађаји у Босни. Против бана Твртка подигла се беше једна странка властеле под вођством његових сродника, његова брата, »младога бана«⁷ Стефана Вука и брата од стрица Дабише. Али, Твртко одржа превагу, те је своје противнике гонио до обале морске, па је тада посетио Дубровник (1367). Када је за тим жупан Никола продро до мора, одметне се од Твртка Санко, најсилнији Босанац у Приморју, те склопи

¹ Ср. Новаковића, Срби и Турци 132 и д.

² У Поменику лесновскога манастира спомињу се једна кћи и шест синова Оливерових: Гласник 42 (1875) 12. О деци Оливеровој в. Јов. Радонић, О деспоту Јовану Оливеру, Глас 94 (1914) стр. 93—94.

³ Монографија о Драгашу и Константину од дра Јована Хаџи-Васиљевића у „Просветном Гласнику“ 1902.

⁴ Алтоманова је жена била Витослава, кћи војводе Младена, родоначелника Бранковића. Њен надгробни камен у манастиру Бањи код Прибоја на Лиму: Стојановић, Записи I, бр. 136.

⁵ Orbini 269, 282. У Халкондила ед. cit. p. 29. Νικολάος ὁ ζῳβανός погрешно као намесник Костура и Трикале.

сaвeз сa узурпaтoрoм Вoјислaвљeвих зeмaљa. Дубрoвчaни су сe трудили дa одвратe Сaнкa oд тoгa сaвeзa и дa гa oпeт измирe с бaнoм.¹ Кaдa je Никoлa Алтoмaнoвић трaжиo oд Дубрoвчaнa дa њeмy дaју дaнaк кoји сe плaћao српским влaдaоцимa o Митрoву днe, oдгoвoрeнo мy je дa oвaј дoхoдaк, пo стaрим угoвoримa пoд зaклeтвoм, припaдa сaмo цaру Србиje, a никaкo њeгoвoј влaстeли. Никoлa je, пoслe oвoгa oткaзa, нaрeдиo свoјим људимa дa прoвaлe, тe су oпустoшили грaдскo пoдручјe (1370—1371), мнoгo гoрe нeгo штo бeшe рaниje у сличним рaзмирицaмa. Узaлуд су Дубрoвчaни мoлили пoмoћи oд угaрскoгa крaљa. Лудвиг бeшe бaш тaдa (у нoвeмбру 1370) крунисaн зa пoљскoгa крaљa; мaлo прe тoгa прeдao бeшe oн Видин oпeт цaру Срaдимиру кaо угaрскoм вaсaлу и уoпштe сaсвим нaпустиo свoјa прeдузeћa нa југу. Дубрoвчaнимa je вишe кoристиo прoтив силeциje сусeдa сaвeз с бaнoм Тврткoм и Ђурoм Бaлшићeм.

Истoчни сусeд жупaнa Никoлe Алтoмaнoвићa, дубљe у унутрaшњoсти, биo je кнeз Лaзaр, рoђeн oкo 1329 у грaду Прилeпцу кoд Нoвoг Брдa кaо син Припчeв, кoји je дoцниje пoстaо кaнцeлaрoм (лoгoфeтoм) Стeфaнa Душaнa. У пoзнијим извoримa прeзивa сe Прибaц Хрeбeљaнoвић.² Лaзaр сe oжeниo (oкo 1353) Милицoм, ћeркoм кнeзa Врaткa, углeднoгa вoјскoвoђe цaрa Стeфaнa, кoји je пoтицaо oд спoрeднe лoзe Нeмaњићa, oд пoтoмствa крaљa Вукaнa. Лaзaр je већ у млaдим гoдинaмa ступиo у двoрскy службу цaрa Стeфaнa. У прeгoвoримa збoг мирa у Oнoгoшту (1362) јaвљa сe oн кaо јeдaн oд нaјуглeднијих двoрaнa цaрa Урoшa и кaо пријaтeљ Дубрoвчaнa. Пoуздaнo je дa je „Comes Lazarus“ 1370 и 1371 биo гoспoдaр Рудникa.³ Јужнo oд Лaзaрa сeдeо je чeлник Мусa кoји je грaд Брвeник, у рудaрскoм крaју Кoпaоникa, дoбиo у зaмeну oд Вoјислaвa 1363 зa свoј грaд Звeчaн.⁴ Ниje јасaн пoчeтaк

¹ Пoслaнствo Микaилa Бoбaљeвићa Сaнку у јaнуaру 1368: „triumphus istius Nicolai est ad tempus et nullo modo est diu duraturus, dominium vero banatus Bosne est perpetualis“ Mon. Rag. IV, 100 нетaчнo пoд г. 1367; ср. мoју oцeну у Arch. slav. Phil. XIX (1897) 588.

² Pribaz Chrebelanovich, „barone“ dell' Imperador Stefano: Orbini 311. Lazaro Grebeglianovich у Лукарићa 158. Oсoбнo имe Хрeбeљaн чeстo бeшe јoш у XV. в. мeђу влaстeлoм у Србији и Бoснi (oд хрeб пaњ, прид. хрeбeљaв шумoвит, кaмeнит, дивљи, сурoв).

³ Спoр измeђу Мaрoјa de Volçigna, зaкупникa цaринe (dohanerius) кнeзa Лaзaрa (comes Lazarus) у Руднику (пoстaо je тo већ прe св. Никoлe 1370) и Бoгaвчeтa Прибoјeвићa Oкруљићa (Ochrugli) прeд судoм у Дубрoвнику 22. aприлa 1371: Lam. Rag. у Дубр. Арх. Литeрaтуру o Лaзaру гл. нижe.

⁴ Нeoбјaвљeнe листинe цaрa Урoшa, издaнe у Сјeници 15. јулa 1363, спoмињe Аврaм Пoпoвић у Гoдишњици 26 (1907) 162.

стварања области »господина« Вука, сина Бранка Младеновића, који се после неколико година спомиње као господар Приштине, Трепче, Влчитрна (сада Вучитрн) и Звечана.

Положај Византинаца био је сваким даном очајнији. Цар Јован предузе друго путовање, овога пута на запад (1369—1370). Он је у Цариграду оставио свога старијега сина и савладара Андроника који је, од 1355, ожењен био ћерком бугарског цара Александра,¹ а млађега сина, деспота Манојла, у Солуну. У Риму је цар пред царем Урбаном V. свечано пристао уз црквену унију, путовао је по Француској и Италији, те је, најзад, у Млечима запао у врло незгодан положај, притешњен од својих веровника. Андроник је оставио оца на цедилу. Манојло брзо скупи новац, отплови у Млетке и доведе натраг цара у остатке његове државе. Андроник ступи потајно у савез са Саудди-бејом, сином емира Мурада. Грчки и турски пришчеви хтедоше очеве заједнички да сруше с престола, али обојица подлегше у борби. Турчин беше сасвим ослепљен, а Грк само донекле, те затворен доживотно у једној кули у Цариграду.² Царев пут на запад био је сасвим узалудан. Од Бугара се није могло очекивати ништа, пошто је цар Јован Александар био умро а његови наследници, Јован Шишман у Трнову и Јован Срацимир у Видину, владали су сваки само у једном делу земље.³ Више се могло очекивати од офансиве Срба, око чега се трудио Угљеша.

У јуну 1371 таборовао је краљ Вукашин са својим сином Марком и својим зетом Ђуром Балшићем код Скадра. Намеравали су били да ударе на Николу Алтомановића, једни кроз планине преко Оногошта, а други дуж обале. Дубровчани су били готови да Ђурину војску на својим лађама превезу преко которскога залива.⁴ Изгледа, међутим, да је овај поход убрзо био напуштен. Краљ оде на југ, где се његов брат почео увелико спремати да истисне Турке из Тракије. У позно лето кренуше краљ Вукашин и деспот Угљеша из Сера не у Димотику или Калипољ, него у адријанопољски крај. На непријатеља наишли су они дан хода западно од Хадријанова града у шумовитом пределу Черномџна (Τζερνομίτζιον) који Кан-

¹ Gregoras XXXVII, cap. 14 (Марија). Phrantzes I, cap. 13 каже сасвим погрешно да је Марко (син краља Вукашина) био таст Андроников.

² О томе прво савременик Raphael Caresinus, канцелар млетачки: Muratori XII, 443 B.

³ Цар Александар је, по буг. хроници, умро 17. фебр. (1371) пре битке на Марици: Arch. slav. Phil. XIII (1891) 528.

⁴ Упутство једном дубровачком изасланику, који је одлазио чиновницима Балшића, три пута штампано: у мојој распр. у Čas. čes. musea 60 (1886) 262; Geleisch у Thallóczy 60; Mon. Rag. IV, 127.

такузен, 20 година раније, спомиње као византијску варош, сада Чирмен на десној, јужној обали Марице. Ту су Срби, у петак 26. септ. 1371, претрпели страховит пораз. У боју погинуше оба војсковође, краљ и деспот; њихове лешине нису се више нашле. Већина њихових људи подави се у Марици или беше заробљена; маљо њих беше који су се спасли. Вођ Турака беше војсковођа Евренос. Ни један савременик није подробније описао ову битку. Забележене приче у Халкондила и у српским и турским летописима показују тенденцију да прикажу турску победу као баснословно лаку, изненадним нападајем на српски табор ноћу пред освитака, и то само с 4000 (код Халкондила чак 800) Турака.¹ Једна млађа прича, позната из путописа из турскога доба, преноси позорницу битке у околину Харманли, од прилике 28 км. на северозапад; онде се, у XVI. и XVII. веку, показивао гроб Угљешин и извор код кога је, тобоже, Вукашина или, по другој версији, Угљешу убио неверни слуга, када су се, бежећи после битке, онде одмарали.²

С битком на Марици почиње турско господство над јужним Словенима. Победилац је имао све путове отворене пред собом. Турске коњаничке војске крстарице су кроз Македонију све до Тесалије и Арбаније. Српски кнежеви у Македонији приморани беху да плаћају турском владаоцу данак и да му дају помоћну војску: краљ Марко, син Вукашинов, деспот Драгаш и његов брат Константин и др. У области Угљешиној није се могла одржати његова породица. Његова удовица, као калуђерица Еуфимија, искусна и мудра жена, живела је код кнеза Лазара, доцније код његове удовице а своје сроднице. »Бесар« Угљеша који је, још почетком XV. века, држао један крај код Браће, био је син севастократора Влатка, заснивача цркве у селу Псачи.³ Угљешину земљу нису Турци заузели, него прво Грци. У једној грчкој белешци спомиње се, у новембру 1371, улазак безименог деспота у Сер, да предузме онде владу.⁴ Без сумње био је то деспот Манојло Палеолог, доцнији цар, тада намесник Солуна. У једној хрисовуљи његова оца, цара Јо-

¹ Епilog монаха Исаије уз слов. превод Дионисија Ареопажита: Стојановић, Записи III, р. 41—44, бр. 4944. Срп. Летописи изд. Стојановић: Гласник 53 (1883) 13, 39, 66 и д. Буг. летописи изд. Богдан: Arch. slav. Phil. XIII (1891) 528. Евренос: Константин Философ изд. Јагића, Гласник 42 (1875) 290. Chalkondyles р. 31. А Cutheis из Сплита (права скаска) у Швантнера III, 659 и д. О месту битке генерал Јован Мишковић у Гласу (1900) 109—113 (с картом).

² Ј. Н. Томић, Мотиви у предању о смрти краља Вукашина, Статје по славјановѣдѣнію I (СПетербургъ 1904) 170—183.

³ Откриће проф. А. Стевановића. Опширније о том у четвртој свесци овога дела.

⁴ Из једнога рукописа у светогорском Протату изд. Parageorgiu, Byz. Z. III (1894) 316 нап. 2; ср. тамо X, 426.

вана, истичу се његове заслуге у Македонији и у приморју Тесалије; он је, каже се, онде многе градове »ослободио испод ига српског«.¹ После тога, заступници цареви у овој области били су господари Крстопоља (Кавале) и Таса, браћа Алексије и Јован из породице Асана, који су се називали и Палеолозима. Алексије јавио је 1373 дужду, како је он са својим братом отео на мачу од Турака и Срба неколико градова, те је идуће године добио млетачко грађанско право.² Византинци су онда обдарили и потврдили, 1375 до 1378, разним манастирима у Св. Гори добра у најближој околини Сера.³ Сер су Турци освојили 19. септембра 1383.⁴

У Авињон је глас о катастрофи на Марици стигао тек у пролеће 1372. Папа Гргур XI. писао је у мају угарском краљу Лудвигу, да су Турци с великом војском покорили неке »магнате Рашке« који су владали у земљама грчким, дакле на некадашњем византијском земљишту, и да су продрли све до граница између Арбаније и »Славоније«. Бојати се да ће продрети до обале и заузети пристаништа на Јадранском Мору. Нека Лудвиг стане на супрот овом свирепом народу, и нека га одбије од граница хришћанства. Други је позив упућен био дужду од Млетака, да помогне у том позлу краља с лађама. У јесен донео је архиепископ из Неопатре у атинском херцештву тачније вести у Авињон о том, како су Турци »извојевали сјајну победу над неколико великаша и народа у земљама Грчке, Влашке (Тесалије) и државе Рашке«; покоривши ове земље, продрли су они све до граница херцештва Атине и кнежевине Ахаје. У новембру позивао је папа грчког цара, латинскога титуларног цара, краљеве Угарске, Сицилије и Кипра, франачку господу у Грчкој, витезове на Роду, као и Млечиће и Ђеновљане да дођу у октобру 1373 на конгрес у Тиву у Виотији, да се донесу одлуке о одбрани од Турака. На тај конгрес дођоше збиља кнежевни или њихови заступници, али, њихова неслога осујетила је образовање лиге.⁵ Наскоро за тим стиже глас да је и славно царство »Романије« почело да плаћа данак Турцима.⁶

¹ Уводи од Дим. Кидона у хрисовуље изд. Zachariae von Lingenthal, S. B. der Kgl. Preuss. Akademie 52 (1888) 1421.

² „Magnus primicerius“ Алексије дужду из Крстопоља у авг. 1373, *Diplomatarium veneto-levantinum* II, 165. О црквеним задужбинама ове браће ср. G. Millet: *Byz. Z.* 15 (1906) 618.

³ Jos. Müller, *Slav. Bibliothek* I (1851) 165. Виз. Временникъ XIII (1904) Прилож. 106 и д.

⁴ Νέος Έλληνομνημον VII (1911) 145.

⁵ Raynaldi *Annales eccl.* књ. 16, 1372 сар. 28 и д. Theiner, *Mon. Hung.* II, 115. Wenzel, *Mon. Hung.*, *Acta externa* III, 46. Gregorovius, *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter* II, 164 и д.

⁶ Theiner, *Mon. Hung.*, II, 155 (дец. 1375).

Два месеца после битке на Марици умро је цар Урош, у четвртак 4. дец. 1371, тек у добу од 35 година. Још 15. окт. и 3. нов. подигао је у Дубровнику монах Роман Пркоса, са нарочитом пуномоћи српскога цара (*cum expresso consensu et voluntate imperatoris Rassie*), у две рате стонски дапак за Арханђелов манастир у Јерусалиму.¹ По најстаријем тексту српских родослова, цар Урош, и ако беше потиснут с престола, ипак „по срѣдѣ землѣ својѣ вѣ својој земли и чѣсти царьској славно кѣ Богоу прѣходитѣ“.² Тек позније песме и приче кажу да је син Стефана Душана умро насилном смрћу. Први траг ове приче налази се у »житију« св. Јована Рилског које је, око 1453—1479, саставио Димитрије Кантакузен. Ту се каже да су оба брата, краљ и деспот, одузели Урошу престо и живот. Друга, опет, версија која је забележена на ивици бугарске хронике, приписује злочин само Угљешин.³ Док се у старијим Родословима смрт Урошева ставља после боја на Марици, по млађим текстовима одузима Вукашин цару живот тако, што га даје удавити или га у лову убија буздованом.⁴ Што је прича познија, тим више има појединости; највише их има »житије« цара Уроша од патријарха Пајсија из XVII. века. У овим причама јавља се Урош као једва дорастао младић, а зли Вукашин као његов старалац кога му је поставио цар Стефан. Наступило беше време када се млади Урош почео поштовати као мученик. Тада нађе, 1584, неки пастир, коме су се људи испрва као лудаку подсмевали, кости св. Уроша под каменитом плочом у опустелом Богородичину манастиру код села Шареника источно од Призрена, између града Петрича и некадашњег краљевскога двора Неродимље. Побожни Срби обновише тај манастир после овог открића. Патријарх Пајсије састави и службу св. Урошу. После су тобожње кости младога цара пренесене 1705 у манастир Јазак у Фрушкој Гори, где и данас још почитају у цркви у једном ковчежићу.⁵

¹ Ср. моју распр. о Дубровнику, Урошу и Вукашину и другу о овом данку у Зборнику у славу Јагића 540.

² Овај податак с тачним датумом у Родослову изд. Стојановић у Гласнику LIII, стр. 13 и у Споменику III, стр. 95, 99, 131, 149, 151. Млађи рукописи бележе четвртак као дан смрти, али по кадшто и 2. децембар, који датум узимају и црквени типичи: Стојановић, Записи III, бр. 5004, 5022.

³ Arch. slav. Phil. XIII (1891) 528 nap. 2 и XIV, 265.

⁴ Гласник LIII, стр. 39, 66 и д., Споменик III, 105, 125, 154. Ср. и Орбинија и Лукарића.

⁵ Пајсије на н. м. Пренос 1705: Стојановић, Записи II, бр. 2151. Данас је село Шареник које спомињу и Орбини 271 и Лукарић I изд. 63. сасвим опустело; црква св. Уроша коју је још видео Гиљфердинг, порушена је и замењена једном недовршеном грађевином; ср. путни извештај Јастребова у Споменику 41 (1904) 102 и д.

Удовица цара Стефана Јелисавета (Јелена) преживела је свога сина неколико година. Цар Симеон у Трикали не спомиње се више после 1369. Последњи Немањин био је син Симеонов, цар Јован Урош Палеолог или Јован Дука, нератоборан и васпитан потпуно као калуђер и човек који се склања од света. Владавину над својом земљом предао је он »ћесару«¹ Алексију Анђелу, последњем хришћанском господару Тесалије, за кога знамо из повеља метеорским манастирима и јанинске хронике; последњи Немањин заклауђерио се (1381), те је, као монах Јоасаф, живео све до своје смрти (око 1422—1423) или у манастиру Ватопеду на Св. Гори или у метеорским манастирима у Тесалији.¹

После смрти цара Уроша плаћали су Дубровчани без икаква отпора светодимитарски доходак жупану Николи Алтомановићу. У унутрашњости Србије беснела је борба око наследства краља Вукашина. Ђура Балшић поседе Призрен, краљев град, те га је одржао насупрот Николи (1372).² Дојакошње, у последње време само фиктивно јединство српскога царства беше пропало. На место велике старе државе јавља се више удеоних кнежевина без политичке везе; оне, северно од Шара, биле су слободне, јужно од ове планине зависне од Турака.

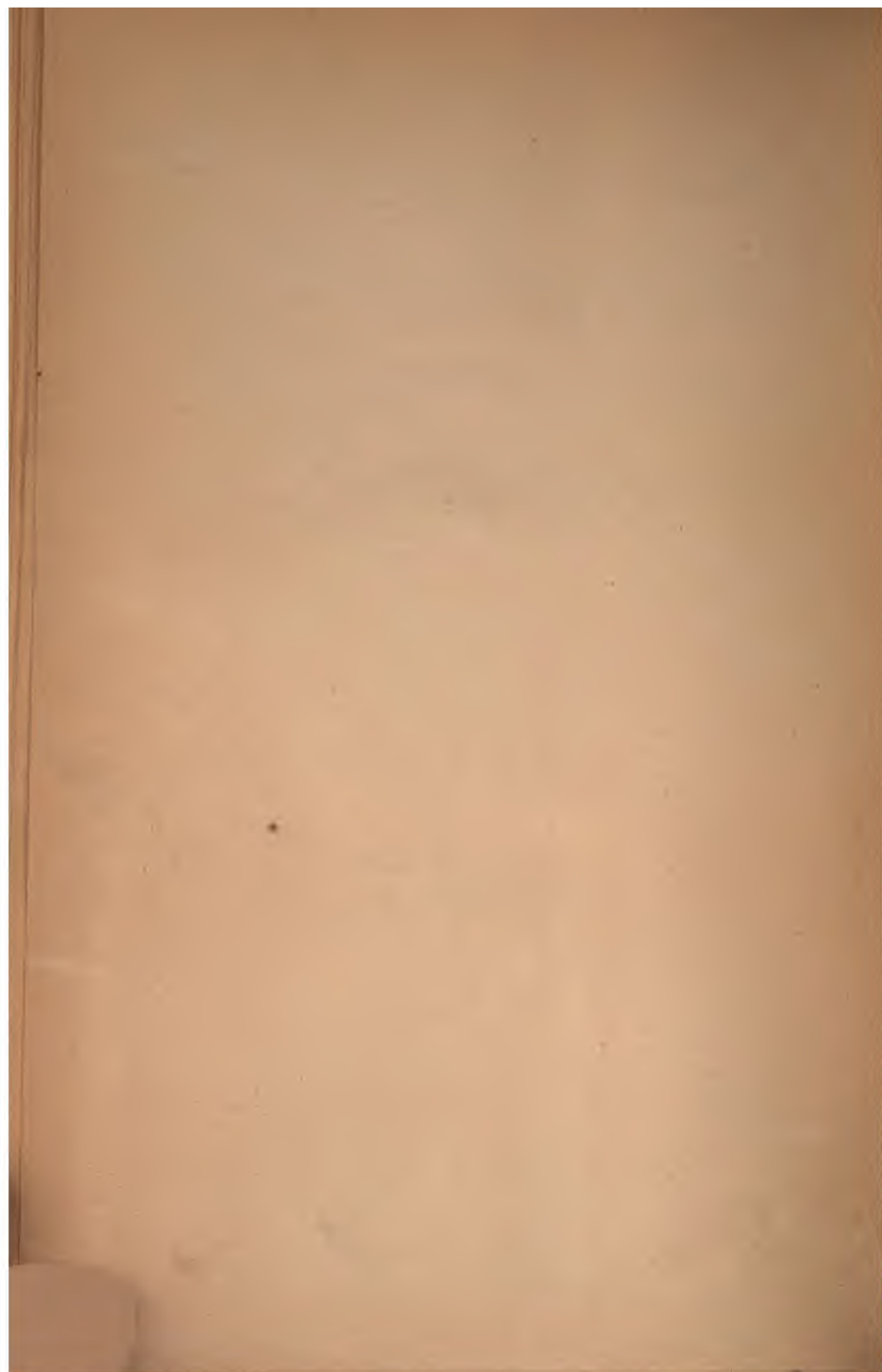
¹ Повеље доноси Неузеу на н. м., Гласник 18 (1865) 206. Порфирије Успенскій, Путешествіе въ метеорскіе и оссо олимпійскіе монастыри въ Ѳессалии въ 1859 году (СПетербургъ 1896) 464 и д. Срп. Родослов спомиње два сина Симеонова, а тако исто и Орбини 270 (Duca и Stefano), али јанинска хроника изреком именује само два детета, сина и кћер. О ћесару Алексију и његовим потомцима ср. Вуз. Z. 18 (1909) 585 и д. О цару Јовану Урошу, као монаху Јоасафу, опширно говори Никос Веис (Βέης) у расправи о метеорским манастирима Βυζαντις I 1909 (236) и д.

² Дубровачки трговци у Призрену поклонили су Ђури Балшићу (Jura de Balsa) четири оклопа (coracias), „quando Jura cepit castrum dicti loci“: 10. септ. 1372 Div. Rag. Бегство дубровачких трговаца из Призрена у блиски манастир S. Arcangeli „timore Nicole“, испред „Nichola cipan“: тужбе у јан. и фебр. 1373 у Lam. de foris 1370—1373 Дубр. Арх.

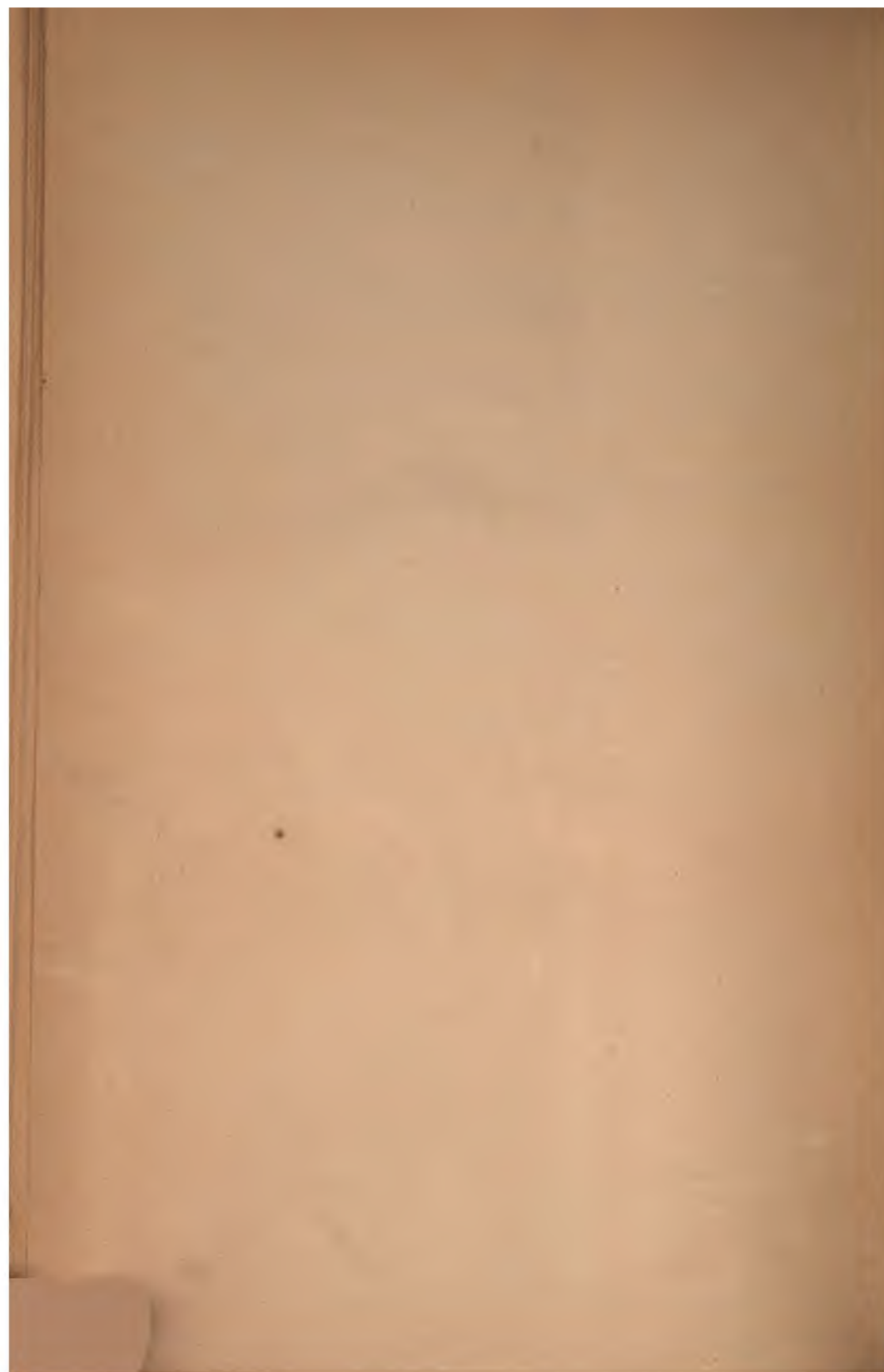
Преглед садржине.

	Страна
Предговор	V—IX
Први предговор преводиоца	X—XII
Други предговор преводиоца	XIII—XIV
Прва књига: Предсловенско доба	1—42
Прва глава:	
Природа земљишта и њен утицај на историју	1—7
Друга глава:	
Илири, Трачани, Јелини, Келти	8—20
Трећа глава:	
Римљани и доба сеобе народа	21—42
Друга књига: Словени насељавају Илирик	43—79
Прва глава:	
Словени	43—57
Друга глава:	
Сеоба Словена на Балканско Полуострво	58—79
Трећа књига: Срби у ранијем средњем веку	81—206
Прва глава:	
Срби од VII.—X. века, њихове земље, владоци, племенско и породично уређење	81—115
Друга глава:	
Погаништво и хришћанство	116—132
Трећа глава:	
Византијска превласт и борба с Бугарима у IX. и X. веку	133—153
Четврта глава:	
Дукљански краљеви и велики жупани Рашке у борби против Византије од XI.—XII. века	154—187
Пета глава:	
Велики жупан Стефан Немања	188—206

Четврта књига: Србија велика сила на Балк. Полу- острву под потомцима Немањиним	224
Прва глава:	
Синови и унуци Немањини за време Латинскога Царства. Стефан Првовенчани (1196—1228) стиче краљевску круну и заснива срп- ску цркву. Краљ Стефан Урош (1243—1276)	224—239
Друга глава:	
Офансива против Византије. Полет Србије под краљевима Стефаном Драгутином (1276—1282, на северу до 1316), Стефаном Урошем II. Милутином (1282—1321) и Стефаном Урошем III (1321—1331) . .	240—270
Трећа глава:	
Србија под краљем Стефаном Душаном (1331—1355), царем од 1346, највећа сила на Балк. Полуострву. Освојење Македоније, Арбаније, Тесалије и Епира	271—305
Четврта глава:	
Опадање српске државе под царем Урошем (1355—1371). Цар Симеон у Тесалији (1350—1370?). Краљ Вукашин (1366—1371) и бој с Турцима на Марици	306—328

DR
317
J53
V.1

6000
1/4

**Stanford University Libraries
Stanford, California**

Return this book on or before date due.

--	--	--

